

सप्तभङ्गीनयप्रदीपः

रचयिता
महोपाध्याय-
श्रीयशोविजयमहाराजः

प्रेरकः
आचार्यविजयगुणरत्नसूरिः
आचार्यविजयरश्मिरत्नसूरिः

वाणी वाचकजसतली डोंड तये त अधूरी वे...

(स्याद्ब्रह्मणी प्रशंसापरक पूज्य महोपाध्यायल महाराजता हृदयोद्भासो...)

गलत्रयकृतभ्रान्तिर्यः स्याद्विश्रान्तिसम्मुखः ।

स्याद्वादविशदालोकः, स एवाध्यात्मभाजनम् ॥५॥

- अध्यात्मोपनिषद् ।

कुतर्कैर्ध्वस्तानामतिविषनैरात्म्यविषयैस्तवैव स्याद्वादस्त्रिजगदगदङ्कारकरुणा ।

इतो ये नैरुज्यं सपदि न गताः कर्कशरुजस्तदुद्भारं कर्तुं प्रभवति न धन्वन्तरिरिपि ॥१०५॥

- न्यायखंडखाद्यमूलम् ।

महावाक्यार्थजं सूक्ष्मयुक्त्या स्याद्वादसंगतम् ।

चिन्तामयं विसर्पि स्यात्तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥१२॥

- द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिकामूलम् ।

स्याद्दोषापगमस्तमांसि जगति क्षीयन्त एव क्षणादध्वानो विशदीभवन्ति निबिडा निद्रा दृशोर्गच्छति ।

यस्मिन्नभ्युदिते प्रमाणदिवसप्रारम्भकल्याणिनी, प्रौढत्वं नयगीर्दधाति स रविर्जैनागमो नन्दात् ॥४॥

- अध्यात्मसारः ।

सदसदविसेसणाओ विभज्जवायं विणा ण सम्मत्तं

जं पुण आणारूइणो तं निउण बिंति दव्वेणं ॥१००॥

- उपदेशरहस्यम् ।

સ્થાસ્ત્ર પૂરણ તે જાણે તયગર્ભિત જસ વાચા
ભુલ-પર્યાય-રૂપ તે ભુલે સોદી જેત હે સાચા
મહે. યશોવિજયલ મ.

એકવચન કાલીને ઘડિ, બીજાં લોકિકનીતિ;
સકલ વચન તિજ કામે ગેડિ, એ લોકોત્તરનીતિ...
મહે. યશોવિજયલ મ.

॥ श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥
॥ तपागच्छाचार्य-श्रीप्रेम-भुवनभानु-जयघोष-जितेन्द्र-गुणरत्न-रश्मिरत्नसूरिसदुरुभ्यो नमः ॥
॥ तस्स भुवणेकगुरुणो नमो अणेगंतवायस्स ॥
॥ ऐं नमः ॥

महामहोपाध्याय-श्रीयशोविजयविरचितः.

॥ सप्तभङ्गीनयप्रदीपः ॥

सप्तभङ्गी अने मयनां स्वरूप विशे
सुविशष्ट प्रकाश पाथरमारी
नानकडी अेक सुरम्य कृति.

* प्रेशक-मार्गदिकि *

उरु दीक्षादानेश्वरी, प. पू. आ. ल. श्री वि.
गुणरत्नसूरीश्वर मडाराज
प्रवचनप्रभावक, प. पू. आ. ल. श्री वि.
रश्मिरत्नसूरीश्वर मडाराज

* संशोधक *

विद्वर्य प. पू. मु. श्री
डीग्यांगरत्नविजय मडाराज

* प्रकाशक *

जिनगुण आराधक ट्रस्ट

પરિમિત પરિચય

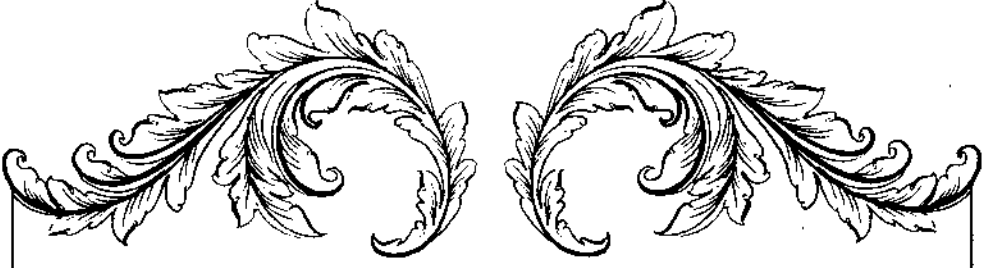
કૃતિ	:	સમ્રભંગી નયપ્રદીપ... ભાષા-શૈલી : સંસ્કૃત-ગદ્ય
રચયિતા	:	શાસ્ત્રરહસ્યપારદર્શી પૂજ્ય મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજ...
વિષય	:	સમ્રભંગી અને સાત નયોનું સુવિશદ વર્ણન... વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, રત્નાકરાવતારિકા વગેરે ગ્રંથોના આધારે વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ.
ગુણસૌમ્યા	:	સમ્રભંગીનયપ્રદીપના પદાર્થો પર સુવિશદ પ્રકાશ પાથરનારી ભાવાર્થ-વિવેચનમય 'ગુણસૌમ્યા' નામની ગુર્જર વૃત્તિ...
દિવ્યાશીર્વાદ	:	કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ. પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ. ન્યાયવિશારદ પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ. ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ. મેવાડદેશોદ્ધારક પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ. જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ.
શુભાશીર્વાદ	:	સિદ્ધાંતદિવાકર, સુવિશાલગચ્છાધિપતિ પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ. જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ.
વિવેચનપ્રેરક-માર્ગદર્શક	:	દીક્ષાદાનેશ્વરી પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ. ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પ્રવચનપ્રભાવક પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ. રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ.
સંશોધક	:	વિદ્વદ્વ્ય મુનિરાજ શ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી મ. સા.
સહાયક	:	મુનિરાજશ્રી તીર્થરત્નવિજયજી મ. સા.
વિવેચક	:	મુનિરાજશ્રી યશરત્નવિજયજી મ. સા.
વિવેચનનિમિત્ત	:	પ. પૂ. દીક્ષાદાનેશ્વરી આ. ભ. શ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજાનું આચાર્યપદ રજતવર્ષ...
પ્રકાશક	:	જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ-મુંબઈ
પ્રકાશનવર્ષ	:	વિ. સં. ૨૦૬૯, વીર સં. ૨૫૩૯, ઈ. સ. ૨૦૧૩
લાભાર્થી	:	અઠવાલાઈન્સ શ્રે. મૂર્તિપૂજક જૈનસંઘ તથા ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટ.
આવૃત્તિ	:	પ્રથમ નકલ : ૫૦૦ મૂલ્ય : ૩૦૦
પ્રીન્ટીંગ-ડીઝાઈનીંગ	:	નવરંગ પ્રીન્ટર્સ - અપૂર્વભાઈ, મો. ૯૪૨૮૫૦૦૪૦૧
સૂચના	:	આ ગ્રંથનું પ્રકાશન જ્ઞાનનિષિના સદ્વ્યયથી થયું હોવાથી ગૃહસ્થોએ માલિકી કરવી નહીં... જ્ઞાનભંડાર તથા સાધુ-સાધ્વી ભગવંતોને ભેટ.

સાદર સમર્પણમ્

શાસ્ત્રસાપેક્ષ જીવનસંવ્યવહારકુશળ...
ત્રિશતાધિક શ્રમણ-શ્રમણી ગુરુમૈયા, દીક્ષાદાનેશ્વરી
પ. પૂ. આ. ભ. ગુરુદેવ શ્રી વિજય
ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજાની
પવિત્ર અંજલીમાં
તથા
નિખાલસતાનીરદિ
પ્રવચનપ્રભાવક, ષડ્દર્શનનિષ્ણાત
પ. પૂ. આ. ભ. ગુરુદેવ શ્રી વિજય
રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજાના
સુરમ્ય હસ્તક્રમણમાં
તેઓશ્રીની જ કૃપાથી સર્જન પામેલું
સમભંગીનયપ્રદીપ ગ્રંથ પરનું ગુજરાતી વિવેચન
સાદર સમર્પિત કરું છું

કૃપાકાંક્ષી

મુનિ યશરત્નવિજય

અહો સુકૃતમ્

અઠવાલાઠન્સ શ્રે. મૂર્તિપૂજક જૈનસંઘ
વથા

ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ મલેરી દ્રશ્ટ

અઠવાલાઠન્સ સુરતવાળાએ પોતાની જ્ઞાનનિધિનો
સુંદર સદુપયોગ કરીને
સાનુવાદ સમભંગીનયપ્રદીપ ગ્રંથના પ્રકાશનનો
સંપૂર્ણ લાભ લીધો છે.
શતશઃ ધન્યવાદ, તેમના સુકૃતસર્જનના ભગીરથ
પુરુષાર્થને !

૬.

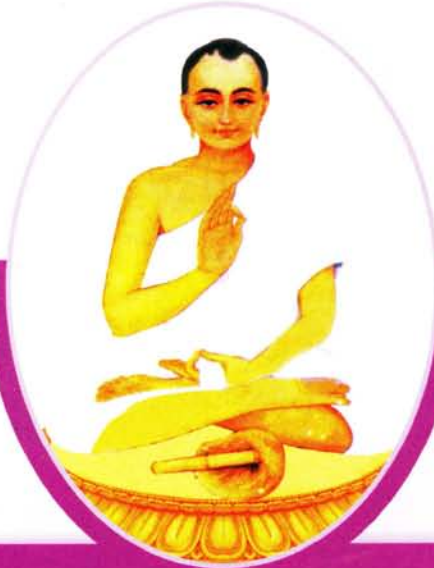
જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટના
ટ્રસ્ટીગણ

सुविशुद्ध स्याद्वाद्यमार्गप्ररूपक, श्रुतसिद्धांतरूप तीर्थस्थापक,
मारणांतिक परिषदोने पण समभाषणी सहन करनार
परम कृपाणु

प्रभुवीर...

वीरज्ञानिर्विकल्पस्वीकारक, अनंतानंत लब्धिनीरधि, आशुवन
प्रभुवीर यरणोपासक, स्वनामधेय परम पूज्य गौतमस्वामी महाराज...

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતમર્મજ્ઞ, કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત,
સચ્ચારિત્રચૂડામણિ, સિદ્ધાંતમહોદધિ,
સહસ્રાધિક શ્રમણસમુદાય ગુરુમૈયા,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતદેશનાદક્ષ, ન્યાયવિશારદ,
વર્ધમાનતપોનિધિ, સંઘ-એકતાશિલ્પી,
જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અપ્રતીમપ્રયાગ,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતવ્યવહારકુશળ,
સિદ્ધાન્તદિવાકર, આગમહાર્દમર્મજ્ઞ,
સુવિશાલગચ્છાધિપતિ,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

મેવાડદેશોદ્ધારક,
૪૦૦ અક્રમના ભીષ્મતપસ્વી
અપાર સામ્યસિન્ધુ
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

દીક્ષાદાનેશ્વરી, યુવકજાગૃતિપ્રેરક,
ગીતાર્થતા-સંવિગ્નતા સંપન્ન
ત્રિશતાધિક શ્રમણ-શ્રમણી સમુદાયશિલ્પી
ભવોદધિતારક પ.પૂ.આ.ભ.

શ્રી વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ્રવચનપ્રભાવક, ષડ્દર્શનનિષ્ણાત,
નિખાલસતાનીરધિ,
ગુરુપરિતોષૈકલક્ષી
પરમગુરુદેવ, આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

सकलमानससंशयहारिणी,
भवभवोर्जितपापनिवारिणी ।
सकलसद्गुणसन्ततिधारिणी,
हस्तु मे दुरितानि सरस्वती ॥

પ્રકાશકીય ભાવીભોષ

પૂજ્ય મહોપાધ્યાયજી મહારાજ દ્વારા વિરચિત 'સમભંગીનયપ્રદીપ' ગ્રંથને આજે અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત કરતા અમે અનેરો આનંદ અનુભવીએ છીએ...

સમભંગી અને નયનો આ સુમધુર રસથાળ, જીજ્ઞાસુઓને અવશ્ય તૃપ્તિનો આહ્વાદ ઉપજાવશે. એ નિશ્ચિત હકીકત છે.

પ. પૂ. દીક્ષાદાનેશ્વરી આ. ભ. શ્રી વિ. ગુણરત્નસૂરિશ્વરજી મ. સા. તથા પ. પૂ. પ્રવચનપ્રભાવક આ. ભ. શ્રી વિ. રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મ. સા. ની પાવન પ્રેરણાથી આવા અનેક ગ્રંથરત્નો અમારી સંસ્થા તરફથી પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે, તેનો અમને અત્યંત આનંદ છે.

આ ગ્રંથનું કમ્પોઝ-ટાઇપસેટીંગનું કાર્ય તથા પ્રીન્ટીંગ-ડીઝાઇનિંગનું કાર્ય અપૂર્વભાઈ શાહે ખૂબ જ કુશલતાથી પાર પાડેલ છે.

પ્રાંતે, આ ગ્રંથના અભ્યાસ દ્વારા સહુ કોઈ અનેકાંતમય જિનશાસનને આત્મસાત્ કરે, સ્યાદ્વાદશૈલીને જીવનગત બનાવી પરમમાધ્યસ્થને હાથવગું કરે એ જ શુભાભિલાષા...

દ.

જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીગણ

પ્રાપ્તિસ્થાન

<p>(૧) શાહ બાબુલાલ સરેમલજી
C/O. સિદ્ધાયલ, સેન્ટ એન્સ સ્કુલ સામે,
હીરા જૈન સોસાયટી, સાબરમતી,
અમદાવાદ-૦૫.
ફોન- ૯૪૨૬૫ ૮૫૯૦૪</p>	<p>(૨) મહેન્દ્રભાઈ એચ. શાહ
C/O. ૨૦૨/એ, પ્રીનહીલ્સ એપા.,
સ્વામીનારાયણ મંદિર પાસે,
અડાજણ, સુરત-૩૯૫૦૦૯.
ફોન- (રહે.)૦૨૬૧-૨૭૮૦૭૫૦
(મો.) ૯૬૦૧૧ ૧૩૩૪૪</p>
<p>(૩) જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ
C/O. શ્રી સીન્ધેટીક્સ, ૧/૫
રાજદા ચાલ, અશોકનગર, જુના હનુમાન
કોસલેન, રજો માળ, રૂમ નં. ૧૧, મુંબઈ-૧.
ફોન- ૯૮૨૦૪ ૫૧૦૭૩
(મો.) ૯૮૯૦૫ ૮૨૨૨૦</p>	<p>(૪) હેમંતભાઈ આર. ગાંધી
C/O. ૬૦૩, ૨૫/B, શિવકૃપા સો.
ભિવંડી, જિ. ઠાણા-૪૨૧૩૦૨
(મહારાષ્ટ્ર)
ફોન - (રહે.) ૦૨૫૨૨-૨૪૬૧૨૬</p>

अन्तर्वर्षा

सुनिश्चितमेवैतद् यदुतेह जगति सुखलेशोऽपि नास्ति, यत्किञ्चिदस्ति तदा-
भासात्मकमेव, मृगमरीचिकाजलोपमम्, शाश्वतसुखास्थानं पुनः मोक्ष एव । तदवाप्तये
परमात्मवीतरागप्ररूपितो जिनधर्म एवेह जगति उपायः । श्रीजिनप्ररूपितजैनधर्ममध्ये
तु निरस्तेसमस्तमिथ्यासिद्धान्तौघं कष-छेद-तापपरीक्षोत्तीर्णं स्याद्वादमतं शेखरायमाणमस्ति
॥

विद्वन्मतल्लिकायमान-महोपाध्यायश्रीयशोविजयप्रवरैः जैनदर्शनमहाप्रासाद-
प्रवेशद्वारतुल्य सप्तभङ्गीनयप्रदीपरूपग्रंथरत्नं निरमायि, तच्चाध्येतृणां वरदानतुल्यं
समजायत ।

मच्छिष्यमुनियशरत्नविजयेनैतद्ग्रन्थोपरि गुर्जरभाषायामनुवादस्य रचना कृता, एषा
रचना जैनन्यायप्रवेशकानां शर्करास्वादतुल्या भविष्यति । अत्र न केवलं शब्दानुवादो
न वा भावानुवादमात्रम्, अपि तु ग्रन्थकृतामाशयानुवादकरणप्रयासः । तस्मात् सर्वेषामपि
एषा कृतिरवश्यं वल्लभा भविष्यतीत्यत्र न संशयावकाशः ।

दार्शनिकग्रन्थानां मध्ये भूमिकातुल्य एष ग्रन्थः स्वैरविहारप्रोत्साहकः, अस्य
सुन्दरप्रकाशनिकया मुनियशरत्नविजयेन उत्तमा श्रुतभक्तिरादरिता । अस्त्यत्रास्माकं
सुमहती आशीर्वृष्टिः ।

लि.

आचार्यविजयगुणरत्नसूरीश्वराः

आचार्यविजयरश्मिरत्नसूरीश्वराः

શંભુના આશીર્વાદ

જૈનદર્શનની જોડ સખી નહીં જડે રે લોલ...

ત્રિલોકપતિ મહાવીરે સાડા બાર વર્ષ સુધી અજોડ-અમાપ સાધના કરી કેવળજ્ઞાન મેળવ્યું... શાસનની સ્થાપના કરી જ્ઞાનની અદ્ભુત ગંગા વહાવી. આ એવી અદ્ભુત ગંગા હતી કે એમાં પાણી નહોતું, માત્ર રત્નો જ હતા... આ રત્નોનો અખૂટ ખજાનો પૂર્વના મહાપુરુષોએ વિવિધ શાસ્ત્રોમાં સાચવી રાખ્યો... આ ગ્રંથોના સર્જન, સંવર્ધન અને સંરક્ષણ માટે પ્રાણોની હોડ લગાવી.. એ તમામ મહાપુરુષોને આપણે નતમસ્તક વંદન કરીએ...

જૈનદર્શનનો અતીવ મહત્વપૂર્ણ મુખ્યસિદ્ધાંત છે - સ્યાદાદ ! અનેકાંતવાદ ! સાપેક્ષવાદ ! વિભજ્યવાદ !

પ્રસન્ન રહેવાનો, પ્રશાંતવાહિતા વધારવાનો, રાગ-દ્વેષથી વિરહિત થવાનો, સાધનાથી સિદ્ધિ સુધી પહોંચવાનો મુખ્ય પાયો છે : અનેક તરફી દષ્ટિકોણ ! એક જ વસ્તુ પર જુદી જુદી અનેક અપેક્ષાએ તટસ્થતા પૂર્વક વિચારણા ! એ જ અનેકાંતવાદ છે...

આને આધીન રહેનારા કદી દુઃખી ન થાય... હરહંમેશ પ્રસન્નતામાં જ જુલ્યા રહે...

ભારતના ભૂતપૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. એસ. રાધાકૃષ્ણન, જ્યારે અમેરિકાની પહેલી મુલાકાતે ગયા હતા, ત્યારે જહોન એફ. કેનેડી અમેરિકાના પ્રમુખ હતા. રાધાકૃષ્ણન વૉશિંગ્ટન પહોંચ્યા, ત્યારે હવામાન તોફાની હતું અને ભયંકર વરસાદ પડવા લાગ્યો !

ભારતના રાષ્ટ્રપતિ પ્લેનમાંથી ઊતર્યા ત્યારે જોરદાર વરસાદ ચાલુ હતો, જો કે અમેરિકાના પ્રમુખે ખૂબ ઉષ્માભર્યું હસ્તધૂનન કરતાં કહ્યું હતું કે - 'આપના આગમન વખતે જ હવામાન આટલું ખરાબ થઈ ગયું છે, તે બદલ હું ખૂબ જ દિલગીર છું.' ત્યારે મહાન્ ચિંતક એવા રાધાકૃષ્ણને સ્મિત વેરતા માત્ર એટલું જ કહ્યું : 'આ તો અમીછાંટણા છે... મંગળ-મંગળ થઈ ગયું !'

આ જ અનેકાંતવાદ છે... વસ્તુને અનેક તરફેણે જોવા કેળવાયેલી દષ્ટિ, એ જ રાધાકિષ્કાનને સદાબહાર સ્મિત વેરાવતી રહેતી હતી...

આવા તો ઢગલાબંધ પ્રસંગો છે કે જેમાં અનેકાંતમય દષ્ટિ જ સુખના સોપાન મંડાવે છે...

આ અનેકાંતવાદ દષ્ટિને જ આત્મસાત્ કરવા (૧) સપ્તભંગી, અને (૨) નય - આ બે વિષય પર્યાપ્ત સામગ્રી પૂરી પાડે છે...

આ બે વિષય પર પૂર્વમહર્ષિઓએ અનેક ગ્રંથરત્નોનું સર્જન કર્યું છે...

તે બધાના નવનીતરૂપે સ્વનામધન્ય, જેઓને આબાલગોપાલ 'ઉપાધ્યાયજી' ના હુલામણા નામથી ઓળખે છે. ૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે થયેલા છતાં લાગે કે આજે આપણી સામે જ બેઠા છે એવા મહામહોપાધ્યાય પરમપૂજ્ય યશોવિજયજી મહારાજાએ એક નાનકડી 'સપ્તભંગીનયપ્રદીપ' નામની સુરમ્ય કૃતિનું સર્જન કર્યું છે... જે આબાલ-વિદ્વાન બધા જીવો માટે અત્યંત ઉપયોગી અને પરિશીલનીય પ્રબંધ છે...

આ કૃતિના રહસ્યો-તાત્પર્યો-પદાર્થો સરળ શૈલીમાં રજૂ કરાતા અનેક જીવોનું હિત થાય... એટલે આના પર સરળ ભાવાનુવાદ સર્જાય એવી જે મારી ઈચ્છા હતી, એ મારા શિષ્ય મુનિયશરત્નવિજયજીએ સફળ કરીને ખૂબ જ સુંદર ગુરુસેવા કરી છે...

નાની વય - નાના પર્યાયમાં તેમણે અનેકાંતજયપતાકા-અનેકાંતવાદપ્રવેશ-ન્યાયાવતાર વગેરે ઉચ્ચતમ દાર્શનિક ગ્રંથો પર પણ ભાવાનુવાદ કરવાનું ભગીસ્થ કાર્ય કર્યું છે...

આ રીતે તેઓ સતત સ્વાધ્યાયશીલ થઈ સ્વ-પરના તારક બની, આત્મસિદ્ધિને હાંસલ કરે એવા અંતરના આશીર્વાદ આપું છું...

આ ગ્રંથના અધ્યયન-અધ્યાપન દ્વારા સહુ તેમના પુરુષાર્થને સફળ બનાવે એ જ મંગલકામના...

દ.
આ. વિજય ગુણરત્નસૂરિ મ.
આ. વિજય રશ્મિરત્નસૂરિ મ.

અનેકાંતવાદનો જન્મ હો, વિજય હો...

(ખસ્તાવના)

એક યુવાન ભણવા માટે કાશી ગયો. બાર વર્ષ સુધી ત્યાં ભણીને તે પંડિત બન્યો. પછી તે પોતાના ગામમાં પાછો આવ્યો. એક શેઠે પોતાની રૂપાળી કન્યા તેની સાથે પરણાવી. લગ્ન પછી એક દિવસ યુવાનને પત્નીનું રૂપ જોઈને શાસ્ત્રવચન યાદ આવ્યું - રૂપવતી માર્યા શત્રુઃ । રૂપાળી પત્ની એ દુશ્મન છે. એટલે તે પંડિત પત્નીને દુશ્મન માનવા લાગ્યો.

એક દિવસ તેને બીજું શાસ્ત્રવચન યાદ આવ્યું - શત્રોઃ હનનં શ્રેયઃ । દુશ્મનને હણવો એ કલ્યાણકારી છે. તેથી તે પંડિતે વિચાર્યું કે, 'આ પત્નીને મારી નાંખવી જોઈએ.' તે તેણીને મારવાના ઉપાયો વિચારવા લાગ્યો.

એક દિવસ એને ત્રીજું શાસ્ત્રવચન યાદ આવ્યું - સ્ત્રીહત્યા મહાપાપમ્, સ્ત્રીની હત્યા કરવી એ મોટું પાપ છે. હવે પંડિતની મૂંઝવણ વધી ગઈ - એક બાજુ રૂપાળી પત્ની દુશ્મન હોવાથી તેણીને મારી નાંખવી છે અને બીજી બાજુ સ્ત્રીની હત્યાથી મોટું પાપ લાગવાનો ભય છે. પંડિત ઉપાયો વિચારવા લાગ્યો.

એક દિવસ એને ચોથું શાસ્ત્રવચન યાદ આવ્યું - નાસાચ્છેદો રૂપનાશઃ । નાક કાપવું એ રૂપનો નાશ કરવા બરાબર છે. પંડિત ખુશ થઈ ગયો. 'પત્નીનું નાક કાપી નાખવાથી તેના રૂપનો નાશ થશે. તેથી તે દુશ્મનરૂપ નહીં બને. તેથી તેણીને મારવાની જરૂર નહીં રહે. તેથી મને સ્ત્રીહત્યાનું પાપ નહીં લાગે.' આમ વિચારી હાથમાં છરીને લઈને તે પત્ની પાસે ગયો. તેણીનું માથું પકડીને તેણે છરીથી તેણીનું નાક કાપવાની તૈયારી કરી. પત્નીએ બૂમ પાડી. ઘરના બધા સભ્યો ભેગા થઈ ગયા. તે દૃશ્ય જોઈને તેમણે પંડિતને પૂછ્યું, 'આ શું માંડ્યું છે?' પંડિતે વિસ્તારથી બધી વાત કહી. એ સાંભળી બધા હસવા લાગ્યા.

ઘરના મોભીએ પંડિતને સમજાવ્યું કે, 'રૂપાળી પત્નીના શીલનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. જો તે પરપુરુષની નજરમાં આવી જાય તો તે શીલભ્રષ્ટ થાય. શીલભ્રષ્ટ થયેલી તે શત્રુ બને. માટે તેણીને સ્વચ્છંદતા ન આપવી પણ દાબમાં રાખવી. ઘરના કામનો બોજો તેણી ઉપર નાંખવો, જેથી તેણીનું મન નવરું ન પડે અને તેણીને વિકારો ન જાગે.' હવે પંડિતને શાસ્ત્રવચનનો રહસ્યાર્થ સમજાયો. તરત તેણે છરી

મૂકી દીધી અને બધાની માફી માંગી.

પંડિતે શાસ્ત્રોનો માત્ર શબ્દાર્થ જાણ્યો હતો, રહસ્યાર્થ નહીં. તેથી તેણે ગેરવર્તણુંક કરી હતી. શાસ્ત્રો ભણ્યા પછી ચિંતન-મનન દ્વારા તેના રહસ્યાર્થને જાણી તેને જીવનમાં ઉતારવાથી જીવન સુમધુર બને છે. માત્ર ઉપરછલું જ્ઞાન ક્યારેક હોનારતો સર્જે છે.

અનેકાંતવાદને અનિશ્ચિતવાદ સમજી એનાથી દૂર ભાગનારા જીવોના જીવનમાં પણ આવી જ હોનારતો સર્જાય છે. ચાલો, અનેકાંતવાદના મર્મને સમજી તેને આત્મસાત્ કરી જીવનને આબાદ કરવા પ્રયત્નશીલ બનીએ.

❖ અનેકાંતવાદ ❖

જૈનશાસનનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે - અનેકાંતવાદ. એકાંતવાદ એટલે વસ્તુ કે પ્રસંગને એક રીતે જોવા અને વિચારવા. અનેકાંતવાદ એટલે વસ્તુ કે પ્રસંગને અનેક રીતે જોવા અને વિચારવા. શાસ્ત્રોમાં કહેલા અનેકાંતવાદના શાબ્દિક અર્થને જાણે; પણ એના ઐદંપર્યર્થને ન જાણે અને એને જીવનમાં ન ઉતારે એ વ્યક્તિ આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ ન વધી શકે.

અનેકાંતવાદ એ અનિશ્ચિતવાદ નથી. એકાંતવાદથી વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ જણાતું નથી. અનેકાંતવાદ વસ્તુના પરિપૂર્ણ સ્વરૂપને જણાવે છે. અનેકાંતવાદ આપણને બીજાની ખુરસીમાં બેસીને વસ્તુને જોતા અને વિચારતા શિખવે છે. આ અનેકાંતવાદને માત્ર ભણવાનો નથી પણ જીવનમાં પણ ઉતારવાનો છે. એકાંતવાદી દુઃખી થાય છે. અનેકાંતવાદી સુખી થાય છે. એકાંતવાદી ઝગડો કરે છે. અનેકાંતવાદી સમાધાન કરે છે. એકાંતવાદી સમસ્યાઓ ઊભી કરે છે. અનેકાંતવાદી સમસ્યાઓમાંથી રસ્તો કાઢે છે. એકાંતવાદી કદાગ્રહી બને છે. અનેકાંતવાદી આગ્રહરહિત બને છે. એકાંતવાદી વસ્તુના સાચા સ્વરૂપને જાણી અને માણી નથી શકતો. અનેકાંતવાદી વસ્તુના સાચા સ્વરૂપને જાણી અને માણી શકે છે. નીચેની બાબતો પરથી આ વાત વધુ સ્પષ્ટ થશે.

❖ એક ભાઈ નિયમિત ભગવાનની ભક્તિ કરે. એકવાર તે અચાનક બીમાર પડ્યા. હોસ્પિટલમાં એડમિટ થયા. ઓપરેશન થયું. થોડા દિવસ પછી તે ઘરે આવ્યા. સ્વસ્થ થયા પછી તે દેરાસર ગયા. પ્રભુની સાથે વાતો કરતા એમણે પ્રભુને ઠપકો આપ્યો - 'હું તારી રોજ ભક્તિ કરનારો અને તેં મને આવો બદલો આપ્યો?' આ ભાઈ પ્રભુ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા ગુમાવી બેઠા. એનું કારણ એ કે એમણે એકાંતને પકડ્યો. જો તેમણે અનેકાંતને પકડ્યો હોત તો તેઓ વિચારી શકત કે, 'મારી બીમારી તો એવી

હતી કે મરણ જ થઈ જાત. આ તો ભગવાનની ભક્તિના પ્રભાવે બચી ગયો.’ અને આમ વિચારીને તેઓ પોતાની શ્રદ્ધાને અકબંધ રાખી શકત.

❖ એક ભાઈએ વર્ધમાનતપની ૨૫મી ઓળી શરૂ કરી અને ૧૦ આયંબિલ કર્યા પછી કોઈક કારણસર તેમને પારણું કરવું પડ્યું. એ ભાઈએ વિચાર્યું, ‘મારા ૧૦ આયંબિલ નકામા ગયા. ઓળી પૂરી ન થઈ.’ આમ વિચારી તે દુઃખી થયા. તેનું કારણ તેમણે એકાંતને પકડ્યો હતો. જો તેઓ અનેકાંતને સમજ્યા હોત તો વિચારત કે, ‘૨૫મી ઓળી તો ભવિષ્યમાં હું કરવાનો જ છું. પણ મારા જીવનમાં આ ૧૦ આયંબિલની આરાધના વધુ થઈ. આમ તો આવા છુટક આયંબિલ હું કરવાનો ન હતો. પણ આ રીતે પણ આયંબિલ થયા એટલે મને લાભ જ થયો છે.’ આમ વિચારી તેઓ પ્રસન્ન રહી શકત.

❖ ગાડીનું ટાયર પંચર થાય છે ત્યારે એકાંતવાદી પૈસા અને સમયના બગાડને અને હેરાનગતિને વિચારીને દુઃખી થાય છે. એ જ પ્રસંગમાં અનેકાંતવાદી વિચારે છે કે, ‘કદાચ આગળ મને અકસ્માત નડવાનો હોત. પણ પંચરને લીધે હું એમાંથી બચી ગયો. કદાચ આગળ ટ્રાફિકમાં ફસાઈ ગયો હોત તો વધુ સમય બગડત. તેની બદલે આ પંચરમાં ઓછો સમય બગડ્યો.’ આમ વિચારી તે નારાજ ન થાય.

❖ કોઈ જમણવારમાં ગયા અને રસોઈ ખૂટી, જમવાનું ન મળ્યું. ત્યારે એકાંતવાદી આયોજકો પર ગુસ્સે થઈ મનોમન તેમને ગાળો ભાંડે. અનેકાંતવાદી ખાવામાં થતી આસક્તિ, વધુ ખાવાથી થતી માંદગી, ન ખાવાથી થતી નિર્જરા વગેરેને વિચારી સ્વસ્થ રહે.

❖ પરીક્ષામાં નાપાસ થતા એકાંતવાદી આપઘાત કરે છે. એવા પ્રસંગે અનેકાંતવાદી પોતાની ભૂલને વિચારી વધુ મહેનત કરી મન દઈને ભણે છે.

❖ ગુરુ ઠપકો આપે ત્યારે એકાંતવાદી ‘ગુરુદેવ બીજા કોઈને કંઈ નથી કહેતા, મને જ ઠપકારે છે.’ એમ વિચારી ગુરુબહુમાન ટકાવી શકતો નથી. ત્યારે અનેકાંતવાદી વિચારે છે કે, ‘ગુરુદેવ નહીં કહે તો મારી ભૂલો શી રીતે સુધરશે? ગુરુદેવ મારા પરમ ઉપકારી છે.’ તેથી તે ગુરુબહુમાન ટકાવી અને વધારી શકે.

❖ પોતાના શિષ્ય ન થતા હોય ત્યારે એકાંતવાદી દુઃખી થાય. ત્યારે અનેકાંતવાદી ‘હજી મારામાં ગુરુત્વ આવ્યું નથી. માટે જ મારા શિષ્ય થતા નથી. જ્યારે મારામાં ગુરુત્વ આવશે ત્યારે મારા શિષ્ય થશે. અથવા હું પોતે મારા ગુરુદેવનો સાચો સમર્પિત શિષ્ય નથી માટે જ મારા શિષ્ય થતા નથી. જ્યારે હું સાચો શિષ્ય બનીશ ત્યારે મારા શિષ્યો થશે.’ વગેરે વિચારીને સ્વસ્થતા ટકાવી શકે.

❖ પોતાને પદવી ન મળે ત્યારે એકાંતવાદી દુભાય, ત્યારે અનેકાંતવાદી પદવી માટેની પોતાની અયોગ્યતા, પદવી વિના પણ મુક્તિની સંભાવના, પદવીની જવાબદારી વગેરે વિચારી સ્વસ્થ રહે.

અનેકાંતવાદ એટલે અપેક્ષાવાદ.

⇒ અનેકાંતવાદ અલગ અલગ અપેક્ષાઓથી વસ્તુને વિચારે છે. એકાંતવાદી એક જ અપેક્ષાને પકડી રાખે છે. આ વાત નીચેના ઉદાહરણો પરથી સમજાશે.

❖ પાણીથી અડધો ભરેલો ગ્લાસ જોઈને એક એકાંતવાદી કહે કે, 'ગ્લાસ અડધો ભરેલો છે.' બીજો એકાંતવાદી કહે કે, 'ગ્લાસ અડધો ખાલી છે.' બન્ને પોતપોતાની વાતમાં દૃઢ છે અને સામી વ્યક્તિની વાત માનવા તૈયાર નથી. તેથી બન્ને લડે છે. અનેકાંતવાદી સમાધાન કરે છે. 'નીચેના ભાગની અપેક્ષાએ ગ્લાસ ભરેલો છે અને ઉપરના ભાગની અપેક્ષાએ ગ્લાસ ખાલી છે.'

❖ એક કાગળ ઉપર નાની, મધ્યમ અને મોટી-એમ ત્રણ લીટીઓ દોરેલ છે. એક એકાંતવાદી કહે છે કે, 'વચ્ચેની લીટી નાની છે.' બીજો એકાંતવાદી કહે છે કે, 'વચ્ચેની લીટી મોટી છે.' આમ કહી બન્ને પરસ્પર વિવાદ કરે છે. અનેકાંતવાદી સમાધાન કરે છે, 'મોટી લીટીની અપેક્ષાએ વચ્ચેની લીટી નાની છે અને નાની લીટીની અપેક્ષાએ વચ્ચેની લીટી મોટી છે.'

❖ એક એકાંતવાદી રામચંદ્રજીને પિતા કહે છે. બીજો એકાંતવાદી રામચંદ્રજીને પુત્ર કહે છે. પછી પોતપોતાની વાતને સિદ્ધ કરવા બન્ને ઝગડે છે. અનેકાંતવાદી સમાધાન કરે છે, 'લવ-કુશની અપેક્ષાએ રામચંદ્રજી પિતા છે અને દશરથરાજાની અપેક્ષાએ રામચંદ્રજી પુત્ર છે.'

❖ ગુરુએ કાળા કાગડાને ધોળો કહ્યો. એકાંતવાદી શિષ્ય ગુરુની વાત માનવા તૈયાર થતો નથી. અનેકાંતવાદી સમજે છે, 'બહારના રંગની અપેક્ષાએ કાગળો કાળો છે, પણ નજીકમાં મોક્ષે જનારો હોવાથી એના ગુણોની અપેક્ષાએ ગુરુએ એને ધોળો કહ્યો હશે.' તેથી ગુરુવચનમાં શંકા-કુશંકા કરતો નથી.

❖ વર્તમાનકાળની અપેક્ષાએ આજ એ આજ છે, ગઈકાલ એ ગઈકાલ છે અને આવતીકાલ એ આવતીકાલ છે. પણ ગઈકાલની અપેક્ષાએ આજ એ આવતીકાલ છે અને આવતીકાલની અપેક્ષાએ આજ એ ગઈકાલ છે.

આમ દરેક વસ્તુને વિવિધ અપેક્ષાઓથી સમજતા આવડે તો જીવનમાં ક્યાંય સંકલેશ કે સંઘર્ષ ન રહે.

❖ દુનિયામાં વિવિધ પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ થતું હોય છે. આ પરિસ્થિતિઓ સતત બદલાયા કરે છે. એકાંતવાદી પરિસ્થિતિ બદલાતા પોતાના મનની સ્થિતિ-માનસિક વલણ - વિચારધારા બદલી શકતો નથી. તેથી દુઃખી થાય છે, ચિંતા કરે છે, પાપો કરે છે, સંકલેશ કરે છે. અનેકાંતવાદી પરિસ્થિતિ બદલાતા પોતાની મનઃસ્થિતિને પણ બદલી નાંખે છે, તેથી તેને ક્યાંય વાંધો આવતો નથી, તેની ધારા ક્યાંય અટકતી નથી.

❖ એકાંતવાદી ચોમાસામાં વરસાદની ફરીયાદ કરે છે, શિયાળામાં ઠંડીની ફરીયાદ કરે છે અને ઉનાળામાં ગરમીની ફરીયાદ કરે છે. અનેકાંતવાદી સમજે છે કે વરસાદ, ઠંડી કે ગરમીની ફરીયાદ કરવાથી તેમાં કંઈ ફેરફાર થવાનો નથી. એ તો કુદરતી છે. મારા મનને ફેરવવું એ મારા હાથની વાત છે. કુદરત એનું કામ કરે, હું મારું કામ કરું.' તેથી તેને વરસાદ, ઠંડી કે ગરમી કંઈ નડતું નથી. તે દરેક પરિસ્થિતિમાં ટેવાઈ જાય છે.

❖ મેતારજ મુનિના માથે વાઘર વિંટનાર સોનીએ વિચાર્યું કે, 'મહાત્મા સિવાય મારી દુકાનમાં કોઈ આવ્યું જ નથી. માટે મહાત્માએ જ મારા સોનાના જવ ચોર્યા છે.' આમ એકાંતવાદના આધારે આવો વિચાર કરી તેણે મહાત્માને માથે વાઘર વિંટી તેમને તડકે ઊભા રાખવાનું ધોર પાપ કર્યું. જો તેણે અનેકાંતવાદના આધારે 'મહાત્મા ચોરી ન કરે. કદાચ કોઈ બીજી વ્યક્તિ ચોરી ગઈ હોય.' વગેરે વિચારો કર્યા હોત તો તે પાપ ન કરત.

❖ સ્મશાનમાં કાઉસગ્ગ કરતા ગજસુકુમાલ મુનિને જોઈ સોમિલ સસરાએ એકાંતદષ્ટિથી 'આણે મારી દીકરીનો ભવ બગાડ્યો.' એમ વિચારી મુનિની માથે માટીની પાળ બાંધી તેમાં અંગારા નાંખવાનું પાપ કર્યું. જો તેણે અનેકાંતદષ્ટિથી વિચાર્યું હોત કે, 'ગજસુકુમાલે પોતાનો અને મારી દીકરીનો ભવ સફળ કર્યો, અને બન્ને કુળોનું નામ અજવાળ્યું' તો તે આવું પાપ ન કરત.

❖ મુનિને જોઈને રાણીની આંખમાં આવેલા આંસુ પરથી રાજાએ એકાંતદષ્ટિથી 'આ રાણીનો જાર લાગે છે.' એમ વિચારી તેણે સેવકો પાસે મુનિની ચામડી ઉતરાવવાનું ભયંકર પાપ કર્યું. જો તેણે અનેકાંતવાદદષ્ટિથી રાણીના રડવાનું કારણ બીજું પણ હોઈ શકે.' આમ વિચારી રાણીને પૂછ્યું હોત તો તે ભયંકર પાપથી બચી જાત.

❖ મેતારજ મુનિએ 'મેં સોનીનું કંઈ બગાડ્યું નથી છતાં તે મને શા માટે હેરાન કરે છે?' આવો એકાંત ન પકડ્યો પણ પક્ષીને બચાવવાની બીજી દષ્ટિરૂપ અનેકાંતને વિચારી ઉપસર્ગને સહન કર્યો. તેથી તેઓ મોક્ષે ગયા.

❖ ખંધકમુનિએ ‘રાજાએ શા માટે મારી ચામડી ઉતારવાનો આદેશ કર્યો ?’ એવા વિચારરૂપ એકાંતને ન પકડ્યો, પણ ‘મારા કર્મોનો દોષ છે અને રાજા તો મને કર્મ ખપાવવામાં સહાયક છે.’ એવા વિચારરૂપ અનેકાંતને પકડી પોતાનો આત્મા સંસારથી તાર્યો.

આવા અનેક દૃષ્ટાંતો પરથી અનેકાંતવાદનું મહત્ત્વ અને એકાંતવાદની ભયંકરતા સમજાશે. આપણે પણ અનેકાંતવાદને માત્ર જાણવાનો નથી, પણ જીવનમાં ઉતારવાનો છે. અનેકાંતવાદને જીવનમાં ઉતારવાથી આપણા જીવનમાંથી દુઃખો, નારાજગી, અપ્રસન્નતા, ચિંતા, સંકલેશો, પાપો, ઝગડાઓ, યુદ્ધો, આક્ષેપો, દ્વેષ, ગુસ્સો વગેરે દૂર થશે અને આપણું જીવન ગુણપુષ્પોથી મધમધાયમાન બગીચા જેવું બની જશે.

અનેકાંતવાદ એટલે સ્યાદાદ એટલે કે ‘હોય’ એવો વાદ. ‘આમ જ છે’ એ એકાંતવાદ છે. ‘આવું પણ હોય અને આવું પણ હોય’ એ સ્યાદાદ છે. વસ્તુમાં અનંત ધર્મો છે. તેમાંથી એક ધર્મના આધારે વસ્તુનું એક જ સ્વરૂપ માનવું અને બીજા સ્વરૂપ ન માનવા તે એકાંતવાદ છે. વસ્તુના બધા ધર્મોના આધારે વસ્તુના બધા સ્વરૂપો માનવા તે સ્યાદાદ છે.

‘મારું કહ્યું બીજાએ માનવું જ જોઈએ. મારી ઈચ્છા પૂરી થવી જ જોઈએ.’ વગેરે એકાંતવાદ છે. આવા એકાંતવાદને લીધે જ્યારે બીજા પોતાનું ન માને કે પોતાની ઈચ્છા પૂરી ન થાય ત્યારે જીવ દુઃખી થાય છે અને બીજા ઉપર ગુસ્સે થાય છે. ‘બધા જીવો જુદા જુદા છે. કોઈ કોઈનું માલિક કે સેવક નથી. બધા જીવો પોતાની મરજી પ્રમાણે કરી શકે છે. બધા કર્મવશ છે. પુણ્ય હોય તો બીજા માને કે ઈચ્છા પૂરી થાય. પુણ્ય ન હોય તો બીજા ન માને કે ઈચ્છા પૂરી ન થાય.’ વગેરે વિચારણા અનેકાંતવાદની છે. આવી વિચારણાને લીધે અનેકાંતવાદી બીજા પોતાનું ન માને કે પોતાની ઈચ્છા પૂરી ન થાય ત્યારે પણ પોતાને ઈચ્છાનિરોધરૂપ તપનો લાભ થયો, માનકપાયનો નિગ્રહ થયો વગેરે વિચારીને પોતાની મસ્તીમાં રહે છે. તે પોતાની સમતા ટકાવી શકે છે. અનેકાંતવાદી દરેક પ્રસંગમાંથી પોતાના લાભને વિચારી શકે છે.

આ અનેકાંતવાદને જીવનમાં ઉતારવા માટે પહેલા તેને સમજવો જરૂરી છે. અનેક એટલે એકથી વધુ. અંત એટલે છેડો. વાદ એટલે બોલવું. વસ્તુનો નિર્ણય કરવા તેના ઘણા છેડા એટલે કે એની ઘણી બાજુઓને વિચારીને બોલવું તે અનેકાંતવાદ. ઝાડનો નિર્ણય કરવા એના મૂળ, થડ, ડાળી, પાંદળા, ફળ, ફૂલ, બીજ વગેરે ઘણી બાબતોને વિચારવી એ અનેકાંતવાદ. ટેબલનો નિર્ણય કરવા એ શેનું બનેલું છે ? નવું છે કે જૂનું છે ?, એની લંબાઈ, પહોળાઈ, ઉંચાઈ, દેખાવ, કિંમત, રંગ વગેરે ઘણી

બાબતોને વિચારવી તે અનેકાંતવાદ. આવું દરેક વસ્તુ માટે સમજવું.

શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ અનેકાંતવાદ

શાસ્ત્રોમાં અનેકાંતવાદ-સ્યાદ્વાદની વ્યાખ્યા આ રીતે કરી છે -

'સ્યાદ્વાદઃ - અનેકાન્તવાદઃ, નિત્યાનિત્યાદ્યનેકધર્મશબલૈકવસ્ત્વખ્યુપગમ ઇતિ યાવત્ ।'

- સ્યાદ્વાદમંજરી (૫)

સ્યાદ્વાદ એટલે અનેકાંતવાદ એટલે નિત્ય-અનિત્ય વગેરે અનેક ધર્મોવાળી એક વસ્તુનો સ્વીકાર.

'સ્યાદવ્યયમનેકાન્ત-દ્યોતકં સર્વથૈવ યત્ । તદીયવાદઃ સ્યાદ્વાદઃ સદૈકાન્તનિરાસકૃત્ ॥૧૦૧॥'

- સ્યાદ્વાદમુક્તાવલી

જે બધી રીતે અનેકાંતને જણાવનાર એવો 'સ્યાત્' અવ્યય છે તેનો વાદ તે સ્યાદ્વાદ હંમેશા એકાંતનું ખંડન કરે છે. (૧૦)

'સ્યાદ્વાદઃ સર્વથૈકાન્તત્યાગાર્તિકવૃત્તચિદ્વિધિઃ । સત્સમજ્ઞનયાપેક્ષો હેયાપાદેયવિશેષકઃ ॥૧૦૪॥'

- આમમીમાંસા.

સ્યાદ્વાદ એટલે બધી રીતે એકાંતનો ત્યાગ કરવાથી થયેલ જ્ઞાનનો પ્રકાર છે.

તે સાત ભાંગા અને સાત નયોની અપેક્ષાવાળો અને છોડવા યોગ્ય - શ્રદ્ધ કરવા યોગ્યના વિશેષણવાળો છે.

'સ્યાદ્વાદસ્ય સકલનયસમૂહાત્મકવચનસ્ય ।'

- દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકાવૃત્તિ ૬-૨૪

બધા નયો (દૃષ્ટિકોણો)ના સમૂહસ્વરૂપ વચનરૂપ સ્યાદ્વાદની.

'પદાર્થોઽનન્તધર્માત્મા, યુગપત્રૈવ ભાષ્યતે, સ્યાદિત્યપેક્ષયા ધર્મઃ, સ્યાદ્વાદઃ સ ડદાહતઃ ॥૨૦૧॥'

- સમ્યક્ત્વપરીક્ષા

અનંત ધર્મવાળો પદાર્થ એકસાથે નથી કહેવાતો. 'સ્યાત્' એટલે અપેક્ષાથી ધર્મ કહેવાય છે તે સ્યાદ્વાદ કહ્યો છે.

શાસ્ત્રોમાં અનેકાંતવાદ - સ્યાદ્વાદનું માહાત્મ્ય આ રીતે બતાવ્યું છે -

'અનેકાન્તત્ત ઇવાઽતઃ, સમ્યગ્માનવ્યવસ્થિતેઃ । સ્યાદ્વાદિનો નિયોગેન, યુજ્યતે નિશ્ચયઃ પરમ્ ॥૨૪॥'

- શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ૭-૨૪

આ અનેકાંતથી જ સારી રીતે પ્રમાણની વ્યવસ્થા થવાથી સ્યાદ્વાદીને અવશ્ય વસ્તુનો નિશ્ચય ઘટે છે.

‘स्याद्वादसिन्धुरारूढो, दधदास्तिक्यमायुधम्, सम्यग्दृष्टिरथाभात्यो, मिथ्यादृष्टिमभीचिवान्
॥७-२२९॥

- પ્રબોધ ચિંતામણિ

સ્યાદ્વાદરૂપી હાથી પર બેઠેલો, આસ્તિક્યરૂપી શસ્ત્રને ધારણ કરતા, સમ્યગ્દર્શનરૂપી
મંત્રીએ મિથ્યાદર્શનની સામે ચઢાઈ કરી.

‘સ્યાદ્વાદપવિનિર્વાત-ભિન્નાન્યમતભૂધરમ્ । જ્ઞાનામૃતપયઃ પૂરૈઃ, પવિત્રિતજગત્ત્રયમ્ ॥૩૩૬॥
.....જિનં પાર્શ્વં વન્દે.....

- તત્વામૃત

જેમણે સ્યાદ્વાદરૂપી વજના ધાતથી અન્ય મતોરૂપી પર્વતોને ભેદી નાંખ્યા છે અને
જેમણે જ્ઞાનરૂપી અમૃતના પૂરો વડે ત્રણે જગતને પવિત્ર કર્યા છે એવા પાર્શ્વનાથ
ભગવાનને હું વંદન કરું છું.

‘સ્યાદ્વાદનામ્નિ તવ દિગ્વિજયપ્રવૃત્તે, સેનાપતૌ જિનપતે ! નયસાર્વભૌમ ! ।

નશ્યન્તિ તર્કનિવહાઃ કિમુ નામ નેષ્ટા-પત્તિપ્રભૂતબલપત્તિપદપ્રચારાત્ ॥૧॥’

- ન્યાયખંડખાદ્ય

હે નયોના ચક્રવર્તી ! હે જિનપતિ !

સ્યાદ્વાદનામનો તમારો સેનાપતિ દિગ્વિજય માટે પ્રવૃત્ત થયે છતે શું ઇષ્ટાપત્તિ
રૂપી ઘણા બળવાળા સૈનિકોના પગલાના પ્રચારથી તર્કોના સમૂહો ભાગી નથી જતા ?
અર્થાત્ અવશ્ય ભાગી જાય છે.

ઈતર દર્શનો એકાંતવાદી હોવા છતાં વાસ્તવિક રીતે તેઓ પણ અનેકાંતવાદને
સ્વાકારે છે. પણ તેની તેમને ખબર જ નથી. અધ્યાત્મોપનિષદ્દમાં કહ્યું છે -

‘ઇચ્છન્ પ્રધાનં સત્ત્વાદ્યૈ-વિરુદ્ધૈર્ગુપ્તિતં ગુણૈઃ ।

સાદ્ગુણ્યઃ સદ્ગુણ્યાવતાં મુખ્યો, નાનેકાન્તં પ્રતિક્ષિપેત્ ॥૧-૪૫॥

વિજ્ઞાનસ્યૈકમાકારં, નાનાકારકરમ્બિતમ્ ।

ઇચ્છન્સ્તથાગતઃ પ્રાજ્ઞો, નાનેકાન્તં પ્રતિક્ષિપેત્ ॥૧-૪૬॥

ચિત્રમેકમનેકં ચ સ્વં પ્રામાણિકં વદન્ ।

યોગો વૈશેષિકો વાપિ, નાનેકાન્તં પ્રતિક્ષિપેત્ ॥૧-૪૭॥

પ્રત્યક્ષં મિતિમાત્રાંશે, મેયાંશે તદ્વિલક્ષણમ્ ।

ગુસ્ત્તાનં વદન્નેકં, નાનેકાન્તં પ્રતિક્ષિપેત્ ॥૧-૪૮॥

जातिव्यक्त्यात्मकं वस्तु, वदन्ननुभवोचितम् ।
भट्टो वापि मुरारिर्वा, नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ॥१-४९॥

अबद्धं परमार्थेन, बद्धं च व्यवहारतः ।
ब्रुवाणो ब्रह्म वेदान्ती नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ॥१-५०॥

ब्रुवाणा भिन्नभिन्नार्थान् नयभेदव्यपेक्षया ।
प्रतिक्षिपेयुर्नो वेदाः, स्याद्वादं सार्वतान्त्रिकम् ॥१-५१॥

સત્ત્વ, રજસૂ અને તમસૂ એ ત્રણ વિરોધી ગુણોથી ગૂંથાયેલ પ્રકૃતિતત્ત્વને ઈચ્છનાર બુદ્ધિશાળીઓમાં મુખ્ય એવો સાંખ્ય અનેકાંતવાદનું ખંડન ન કરી શકે. (૧-૪૫) જ્ઞાનનો એક જ આકાર અનેક આકારોથી યુક્ત છે એવું ઈચ્છતો બૌદ્ધ વિદ્વાન અનેકાંતવાદનું ખંડન ન કરી શકે. (૧-૪૬) એકસ્વરૂપ હોવા છતાં અનેકસ્વરૂપ એવું ચિત્રરૂપ પ્રામાણિક છે - એવું બોલતો નૈયાયિક કે વૈશેષિક પણ અનેકાંતવાદનું ખંડન ન કરી શકે. (૧-૪૭) જ્ઞાન અને જ્ઞાતા અંશમાં પ્રત્યક્ષાત્મક જ્ઞાન તે જ્ઞેય અંશમાં પરોક્ષ હોવા છતાં પણ એક જ છે - એવું બોલનાર ગુરુ એટલે પ્રભાકર મિશ્ર અનેકાંતવાદનું ખંડન ન કરી શકે. (૧-૪૮) વસ્તુ જાતિ-વ્યક્તિ ઉભયરૂપ છે - એમ અનુભવયોગ્ય વાતને કહેતા કુમારિલ ભટ્ટ કે મુરારિ મિશ્ર પણ અનેકાંતનું ખંડન ન કરી શકે. (૧-૪૯) બ્રહ્મ તત્ત્વ હકીકતમાં અંધાયેલું નથી અને વ્યવહારથી અંધાયેલું છે - એમ બોલતો વેદાન્તી અનેકાંતવાદનું ખંડન ન કરી શકે. (૧-૫૦) અલગ અલગ નયોની અપેક્ષાએ અલગ અલગ અર્થો કહેનારા વેદો પણ બધા દર્શનોમાં વ્યાપક એવા સ્યાદ્વાદનું ખંડન કરી શકે નહીં. (૧-૫૧)

આમ અનેકાંતવાદ સર્વ દર્શનોમાં વ્યાપીને રહેલો છે.

અનેકાંતવાદ જગતનો સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંત છે, કેમકે એના વિના કોઈ પણ વસ્તુનું સાચું જ્ઞાન થાય જ નહીં.

અનેકાંતવાદને સમજવા સાત ભાંગારૂપ સમભંગી અને સાત નયો ખૂબ ઉપયોગી છે.

❖ સમભંગી ❖

સમભંગી એટલે ભાંગાઓનો સમૂહ. કોઈ પણ વસ્તુની સાત પ્રકારની જિજ્ઞાસા થાય છે. તે સાત પ્રકારના પ્રશ્નોથી વ્યક્ત થાય છે. ઘડાનું દર્શાંત લઈને તે સાત પ્રશ્નો આ રીતે સમજી શકાય.

- (૧) શું ઘડો છે ?
- (૨) શું ઘડો નથી ?
- (૩) શું ઘડો છે અને નથી ?
- (૪) શું ઘડો અવાચ્ય છે ?
- (૫) શું ઘડો છે અને અવાચ્ય છે ?
- (૬) શું ઘડો નથી અને અવાચ્ય છે ?
- (૭) શું ઘડો છે, નથી અને અવાચ્ય છે ?

આ સિવાય કોઈ આઠમી જિજ્ઞાસા થતી નથી.

આ પ્રશ્નોના જવાબરૂપ સાત ભાંગાઓ છે. તે આ પ્રમાણે -

- (૧) કદાચ ઘડો સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ છે. એટલે કે માટીનો, ઘરમાં રહેલો, પોષ મહિનામાં રહેલો, લાલ રંગનો ઘડો છે જ.
- (૨) કદાચ ઘડો પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવની અપેક્ષાએ નથી. એટલે કે પિત્તળનો, બહાર રહેલો, વૈશાખ મહિનામાં રહેલો, લીલા રંગનો ઘડો નથી જ.
- (૩) કદાચ ઘડો સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ છે જ અને પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ નથી જ. પહેલો ભાંગો 'કદાચ ઘડો છે જ' એમ કહે છે, બીજો ભાંગો 'કદાચ ઘડો નથી જ' એમ કહે છે, ત્રીજો ભાંગો 'કદાચ ઘડો છે જ અને કદાચ ઘડો નથી જ' એમ કહે છે.
- (૪) કદાચ ઘડો અવાચ્ય જ છે. એક જ સમયે ઘડામાં સ્વદ્રવ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ અને પરદ્રવ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વની વિવક્ષા થાય છે ત્યારે તે ઘડાને જણાવવા માટે કોઈ શબ્દ ન હોવાથી તે અવાચ્ય બની જાય છે. ત્રીજા ભાંગામાં ઘડામાં અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વની ક્રમશઃ વિવક્ષા હતી જ્યારે ચોથા ભાંગામાં તેમની એકસાથે વિવક્ષા છે.
- (૫) કદાચ ઘડો છે જ અને કદાચ ઘડો અવાચ્ય છે જ. આ ભાંગો સ્વદ્રવ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ ઘડો છે જ એમ કહીને પછી એક સાથે ઘડામાં સ્વદ્રવ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ અને પરદ્રવ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વની વિવક્ષા થાય ત્યારે ઘડો અવાચ્ય છે જ એમ કહે છે.
- (૬) કદાચ ઘડો નથી જ અને કદાચ ઘડો અવાચ્ય છે જ. આ ભાંગો પરદ્રવ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ ઘડો નથી જ એમ કહે છે અને ત્યાર પછી એક સાથે ઘડામાં સ્વદ્રવ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ અને પરદ્રવ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વની વિવક્ષા થાય ત્યારે ઘડો અવાચ્ય છે જ એમ કહે છે.

(૭) કદાચ ઘડો છે જ, કદાચ ઘડો નથી જ અને કદાચ ઘડો અવાચ્ય છે જ આ ભાંગો સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ ઘડો છે જ એમ કહીને પછી પરદ્રવ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ ઘડો નથી જ એમ કહે છે અને ત્યારપછી એકસાથે ઘડામાં સ્વદ્રવ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ અને પરદ્રવ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વની વિવક્ષા થાય, ત્યારે ઘડો અવાચ્ય છે જ એમ કહે છે...

પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકારમાં સમભંગીની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે -

‘एकत्र वस्तुन्यैकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधिनिषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाकप्रयोगः सप्तभङ्गी ॥४-१४॥’

જીવ વગેરે એક વસ્તુમાં સત્ત્વ વગેરે એક એક ધર્મના પ્રશ્નને લીધે પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી બાધા ન આવે એ રીતે જુદા જુદા અને ભેગા એવા વિધિ-નિષેધની વિચારણા વડે સ્વાત્ શબ્દથી યુક્ત એવો સાત પ્રકારનો વચનપ્રયોગ તે સમભંગી છે.

આ સમભંગી બે પ્રકારની છે - સકલાદેશ સમભંગી અને વિકલાદેશ સમભંગી.

પ્રમાણના વિષયભૂત વસ્તુના અનંત ધર્મોને કાળ વગેરે વડે અભેદની પ્રધાનતાથી કે અભેદના ઉપચારથી એક સાથે જણાવનારું વચન તે સકલાદેશ.. નયના વિષયભૂત વસ્તુના અનંત ધર્મોને કાળ વગેરે વડે ભેદની પ્રધાનતાથી કે ભેદના ઉપચારથી ક્રમશઃ જણાવનારું વચન તે વિકલાદેશ. સકલાદેશ સમભંગીના સાતે ભાંગા વસ્તુના બધા ધર્મોને એક સાથે જણાવે છે. વિકલાદેશ સમભંગીના સાતે ભાંગા વસ્તુના બધા ધર્મોને ક્રમશઃ જણાવે છે.

❖ નય-નયાભાસ ❖

વસ્તુના અન્ય અંશોને ગૌણ કરીને વસ્તુના એક અંશનું મુખ્યરૂપે જ્ઞાન કરાવે તે નય. વસ્તુના અન્ય અંશોની ઉપેક્ષા કરીને વસ્તુના એક જ અંશનું જ્ઞાન કરાવે તે નયાભાસ છે.

પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકારમાં નય અને નયાભાસની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે - ‘नीयते येन श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांशस्तदितरांशौदासीन्यतः स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो नयः ॥७-१॥ स्वाभिप्रेतादंशादिरांशापलापी पुनर्नयाभासः ॥७-२॥’

શ્રુત નામના પ્રમાણના વિષયભૂત વસ્તુના અન્ય અંશો પ્રત્યે ઉદાસીન બનીને એક અંશને જે જણાવે છે તે જ્ઞાન કરનારનો વિશેષ પ્રકારનો અભિપ્રાય તે નય. (૭-૧)

પોતાને ઈષ્ટ અંશ સિવાયના અન્ય અંશોનો અપલાપ કરે તે નયાભાસ છે. (૭-૨)

નયો સાત પ્રકારના છે. તે આ પ્રમાણે -

- (૧) નૈગમનય : જેની અનેક દૃષ્ટિઓ છે તે નૈગમનય.
- (૨) સંગ્રહનય : બધા વિશેષોને ગૌણ કરીને માત્ર સામાન્યનું ગ્રહણ કરે તે સંગ્રહનય.
- (૩) વ્યવહારનય : વિશેષ તરફ દૃષ્ટિ કરીને દરેક વસ્તુને જુદી જુદી માને તે વ્યવહારનય.
- (૪) ઋજુસૂત્રનય : માત્ર વસ્તુની વર્તમાન અવસ્થા તરફ લક્ષ્ય રાખે તે ઋજુસૂત્રનય.
- (૫) શબ્દનય : લિંગ, કાળ, વચન વગેરેના ભેદથી શબ્દ વડે કહેવા યોગ્ય પદાર્થનો ભેદ માને તે શબ્દનય.
- (૬) સમભિરૂઢનય : એક જ વસ્તુના પર્યાયવાચી શબ્દોના ભેદે પદાર્થનો ભેદ માને તે સમભિરૂઢનય.
- (૭) એવંભૂતનય : વસ્તુમાં જ્યારે શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ ઘટતો હોય ત્યારે જ તે વસ્તુ તે શબ્દથી કહેવાય એવું માને તે એવંભૂતનય.

સાત ભાંગાઓ અને સાત નયોનું આ સામાન્ય સ્વરૂપ અહીં બતાવ્યું છે. તેમનું સચોટ, સુંદર, સરળ અને સાંગોપાંગ વર્ણન 'સમભંગીનયપ્રદીપ' નામના પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં કરાયું છે.

❖ સમભંગીનયપ્રદીપ ❖

આ ગ્રંથમાં બે અધિકાર છે - (૧) સમભંગી અધિકાર, અને (૨) નય અધિકાર. સમભંગી અધિકારમાં ગ્રંથકારશ્રીએ સમભંગીનું લક્ષણ, સાત ભાંગાઓના સૂત્રો, તેમની સમજણ, એવકારનું પ્રયોજન, સ્યાત્ કારનું પ્રયોજન, ભાંગા સાત જ હોવાનું કારણ, બે પ્રકારની સમભંગી વગેરે વિષયોનું દાખલા-દલિલો સાથે સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું છે. નય અધિકારમાં ગ્રંથકારશ્રીએ નયનું લક્ષણ, નયાભાસનું લક્ષણ, દ્રવ્યનું લક્ષણ, પર્યાયનું લક્ષણ, દ્રવ્યાર્થિકનયનું સ્વરૂપ, પર્યાયાર્થિકનયનું સ્વરૂપ, સાત નયોનું સ્વરૂપ, સાત નયાભાસોનું સ્વરૂપ, સાત નયોના ભેદો વગેરે પદાર્થોનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

ગ્રંથના વિશેષ વિષયો વિષયાનુક્રમણિકામાંથી જાણી શકાશે.

ગ્રંથકારશ્રીએ અનેક સ્થળે પોતાની વાતના સમર્થન માટે પ્રમાણનયતત્વા-લોકાલંકાર, રત્નાકરાવતારિકા, વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તિ, અનુયોગદ્વારસૂત્ર, સમવાયાંગસૂત્રવૃત્તિ, નયચક્ર, આલાપપદ્ધતિ, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર વગેરે શાસ્ત્રોના સાક્ષીપાઠોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ગ્રંથકારશ્રીની આ નાની પણ ખૂબ સુંદર કૃતિ છે. ખૂબ સંક્ષેપમાં એમણે ઘણો બોધ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સમભંગી અને નયોના સ્વરૂપને જણાવનારા ઘણા

ગ્રંથોને વલોવીને મળેલું નવનીત તેમણે આ ગ્રંથમાં પીરચ્યું છે. આ ગ્રંથ તેમણે કરેલી તે અનેક ગ્રંથોની અવગાહના અને તેમની અનુપ્રેક્ષાની સાક્ષી પૂરે છે.

સૂર્ય બધે પ્રકાશ આપે છે. પણ બારી વિનાના અંધારા ઓરડામાં કે અંધારી ગુફામાં જ્યાં સૂર્ય પહોંચી શકતો નથી ત્યાં દીવો ઉપયોગી બને છે. ત્યાં દીવો પોતાનો પ્રકાશ ફેલાવી વસ્તુઓનું જ્ઞાન કરાવે છે. પ્રભુનું જ્ઞાન સૂર્યપ્રકાશની જેમ બધાને જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપે છે. પણ આપણે અંધારા ઓરડા જેવા છીએ. એટલે ગ્રંથકારશ્રીએ દીવા સમાન આ ગ્રંથની રચના કરી સમ્ભવંગી અને નયો સંબંધી આપણા અજ્ઞાનને દૂર કરી તેમનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેથી જ આ ગ્રંથનું તેમણે 'સમ્ભવંગીનયપ્રદીપ' એવું યથાર્થ નામ રાખ્યું છે.

❖ ગ્રંથકાર ❖

'સમ્ભવંગીનયપ્રદીપ' નામના પ્રસ્તુત ગ્રંથની રચના જેમનું વચન જિનશાસનમાં ટંકશાળી ગણાય છે એવા મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી ગણિવર્યએ કરેલ છે. શ્રીહીરસૂરીશ્વરજી મહારાજની ચોથી પેઢીએ મહોપાધ્યાયશ્રી નયવિજયજી થયા. તેમના શિષ્યરત્ન મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી થયા. તેઓ આજથી લગભગ ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે થયા. તેઓ પંન્યાસશ્રી સત્યવિજયજી ગણિવર, યોગીરાજશ્રી આનંદઘનજી મહારાજ, મહોપાધ્યાયશ્રી વિનયવિજયજી ગણિવરના સમકાલીન હતા. તેમણે સ્વદર્શનના અભ્યાસ ઉપરાંત કાશી જઈને પરદર્શનોનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે અનેક સંભાઓમાં વિજય મેળવ્યો હોવાથી તેમને 'ન્યાયવિશારદ'નું બિરુદ અપાયું. તેમણે ન્યાયના સો ગ્રંથોની રચના કરી હોવાથી અન્યદર્શનના વિદ્વાનોએ તેમને 'ન્યાયાચાર્ય'નું બિરુદ આપ્યું. કુશાઝ્ઞાનસ્વામી અને ષડ્દર્શનમાં પ્રવીણ હોવાથી તેઓ 'લઘુહરિભદ્ર' તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેઓ વ્યાકરણશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપરાંત આગમશાસ્ત્રોના પણ ખૂબ સારા જ્ઞાણકાર હતા. તેથી જ તેમના ગ્રંથોમાં ઠેર ઠેર ચર્ચાતા વિષયો સંબંધી આગમોના સાક્ષીપાઠો તેમણે આપ્યા છે. તેઓને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ભાષાઓનું ઘણું સારું જ્ઞાન હતું. તેથી જ તેમણે આ ત્રણે ભાષાઓમાં ગ્રંથોની રચનાઓ કરી છે. તેમના ગ્રંથોમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંનેનો સમન્વય જોવા મળે છે. તેમના ગ્રંથો સાદી અને સરળ ભાષામાં રચાયા હોવા છતાં ગૂઢ અને ગંભીર અર્થવાળા હોય છે. તેથી જ તેમના ગ્રંથો ખૂબ ચિંતન-મનન પૂર્વક વાંચવા યોગ્ય છે. તેઓએ નવ્યન્યાયનો પણ સારો અભ્યાસ કરેલો. તેમના અમુક ગ્રંથો નવ્યન્યાયની શૈલીમાં પણ રચાયા છે.

બાળપણમાં માતાની સાથે ઉપાશ્રયે જતા તેમને માત્ર સાંભળવાથી જ ભક્ત્તામરસ્તોત્ર કંઠસ્થ થઈ ગયેલું. કાશીમાં તેમના વિદ્યાગુરુ એક ગ્રંથ કોઈને શિખવતા ન હતા. એકવાર ગુરુ બહારગામ ગયા હતા ત્યારે તેમણે અને વિનયવિજયજીએ કોઈક યુક્તિથી ગુરુપત્ની પાસેથી તે મહાકાવ્ય ગ્રંથ એક રાત માટે મેળવી લીધો અને પોતાના સ્થાનમાં જઈ ધારી લીધો. પછી તેમણે યાદ કરીને તે ગ્રંથ લખી લીધો. તેઓ કાશીમાં બાર વરસ ભણ્યા. ત્યાર પછી એકવાર ગુરુ સાથે એકગામમાં આવ્યા. સાંજે પ્રતિક્રમણમાં એક શ્રાવકે ગુરુને કહ્યું કે, 'કાશીમાં બાર વરસ ભણીને આવેલા મહાત્માને ભગવત્તીસૂત્રની સજ્જાય બોલવાનું કહો.' ત્યારે યશોવિજયજીએ કહ્યું, 'મને સજ્જાય આવડતી નથી.' તે શ્રાવક બોલ્યો 'શું કાશીમાં બાર વરસ રહીને ઘાસ કાપ્યું?' બીજે દિવસે ઉપાધ્યાયજીએ તે સૂત્રની સજ્જાય રચી અને તેઓ પ્રતિક્રમણમાં તે બોલ્યા. ઘણી વાર લાગી. પેલો શ્રાવક અકળાયો. તે બોલ્યો, 'મહાજન ! કેટલી વાર ?' ઉપાધ્યાયજી બોલ્યા, 'કાશીમાં બાર વરસ રહીને જે ઘાસ કાપ્યું તેના પૂળા બાંધતા વાર તો લાગે ને !' શ્રાવક શરમાઈ ગયો અને માફી માગી. આમ તેઓ પ્રયંડ બુદ્ધિપ્રતિભાના સ્વામી હતા.

ઉપાધ્યાયજી મહારાજે અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે. જિનપ્રતિમાની ઉપેક્ષા કરનારા જીવોને પ્રતિમાનું સ્વરૂપ અને મહત્વ સમજાવવા તેમણે પ્રતિમાશતક ગ્રંથની ટીકા સહિત રચના કરી તેથી ઘણા જીવો જિનપ્રતિમાની પૂજા, ભક્તિ, પ્રતિષ્ઠા, નિર્માણ વગેરેમાં આદરવાળા થયા.

તેમણે રચેલી ઉપલબ્ધ સ્વોપજ્ઞ-ટીકાયુક્ત ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે -

(૧) અધ્યાત્મમતપરીક્ષા	(૯) દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા
(૨) આધ્યાત્મિકમતપરીક્ષા	(૧૦) ધર્મપરીક્ષા
(૩) આરાધક-વિરાધક ચતુર્ભંગી	(૧૧) નયોપદેશ
(૪) ઉપદેશ રહસ્ય	(૧૨) મહાવીરસ્તવ-ન્યાયખંડખાઘ
(૫) ઐન્દ્રસ્તુતિચતુર્વિંશિકા	(૧૩) પ્રતિમાશતક
(૬) કૂપદંષ્ટાંતવિશદીકરણ	(૧૪) ભાષારહસ્ય
(૭) ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય	(૧૫) સામાચારી પ્રકરણ
(૮) જ્ઞાનાર્ણવ	

બીજાંએ રચેલા ગ્રંથો ઉપર ઉપાધ્યાયજી મહારાજે રચેલ ઉપલબ્ધ ટીકાઓ આ પ્રમાણે છે -

(૧) ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ	(૮) સ્યાદ્વાદકલ્પલતા
(૨) કર્મપ્રકૃતિની બૃહત્ ટીકા	(૯) ષોડશક ટીકા
(૩) કર્મપ્રકૃતિની લઘુ ટીકા	(૧૦) અષ્ટસહસ્રી ટીકા

(૪) તત્ત્વાર્થસૂત્રના પહેલા અધ્યાયની ટીકા	(૧૧) પાતંજલયોગસૂત્ર ટીકા
(૫) યોગવિશિકા ટીકા	(૧૨) કાવ્યપ્રકાશ ટીકા
(૬) સ્તવપરિજ્ઞા અવચૂરિ	(૧૩) ન્યાયસિદ્ધાંત મંજરી
(૭) સ્યાદ્વાદ રહસ્ય	

ઉપાધ્યાયજી મહારાજની ઉપલબ્ધ અન્ય સ્વતંત્ર રચનાઓ નીચે પ્રમાણે છે -

(૧) અધ્યાત્મસાર	(૧૬) પરમજ્યોતિ: પંચવિંશિકા
(૨) અધ્યાત્મોપનિષદ્	(૧૭) પરમાત્મપંચવિંશિકા
(૩) અનેકાંતવ્યવસ્થા	(૧૮) પ્રતિમાસ્થાપનન્યાય
(૪) અસ્પૃશદ્ગતિવાદ	(૧૯) પ્રમેયમાલા
(૫) આત્મખ્યાતિ	(૨૦) માર્ગપરિશુદ્ધિ
(૬) આર્ષભીયચરિત્ર	(૨૧) યતિદિનચર્ચા
(૭) જૈન તર્કભાષા	(૨૨) યતિલક્ષણ સમુચ્ચય
(૮) જ્ઞાનબિંદુ	(૨૩) વાદમાલા (૧)
(૯) જ્ઞાનસાર	(૨૪) વાદમાલા (૨)
(૧૦) તિડન્વયોક્તિ	(૨૫) વાદમાલા (૩)
(૧૧) દેવધર્મપરીક્ષા	(૨૬) વિજયપ્રભસૂરિ સ્વાધ્યાય
(૧૨) સમભંગીનયપ્રદીપ	(૨૭) વિષયતાવાદ
(૧૩) નયરહસ્ય	(૨૮) સિદ્ધસહસ્રનામકોશ
(૧૪) ન્યાયાલોક	(૨૯) સ્યાદ્વાદરહસ્ય પત્ર
(૧૫) નિશામ્બુક્તિ પ્રકરણ	(૩૦) સ્તોત્રાવલી
	(૩૧) અનેકાંતવાદપ્રવેશ

ઉપાધ્યાયજી મહારાજના અનુપલબ્ધ અન્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે -

(૧) અધ્યાત્મબિંદુ	(૧૧) પ્રમારહસ્ય
(૨) અધ્યાત્મોપદેશ	(૧૨) મંગલવાદ
(૩) અલંકારચૂડામણિ ટીકા	(૧૩) વાદરહસ્ય
(૪) આલોકહેતુતાવાદ	(૧૪) વાદાર્ણવ
(૫) છન્દશ્ચૂડામણિ ટીકા	(૧૫) વિધિવાદ
(૬) જ્ઞાનસાર અવચૂરિ	(૧૬) વેદાંતનિર્ણય
(૭) તત્ત્વાલોક વિવરણ	(૧૭) વેદાંતવિવેકસર્વસ્વ
(૮) ત્રિસૂત્ર્યાલોક	(૧૮) શઠપ્રકરણ
(૯) દ્રવ્યાલોક	(૧૯) શ્રીપૂજ્યલેખ
(૧૦) ન્યાયવાદાર્થ	(૨૦) સિદ્ધાંતતર્કપરિષ્કાર

ઉપાધ્યાયજી મહારાજની ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલી કૃતિઓ આ પ્રમાણે છે -

(૧) સમાધિશતક	(૨૩) દિકપટ ચોરાશી બોલ (પદ્ય)
(૨) સમતાશતક	(૨૪) જ્ઞાનસારનો ટબો
(૩) દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ	(૨૫) આનંદધનજીની સ્તુતિરૂપ અષ્ટપદી
(૪) શ્રીપાળરાજના રાસનો પાછલો ભાગ	(૨૬) સમકિતના સડસઠ બોલની સજ્જાય
(૫) જંબૂસ્વામીનો રાસ	(૨૭) તત્ત્વાર્થનો ટબો
(૬) આઠદષ્ટિની સજ્જાયો	(૨૮) અઢાર પાપસ્થાનકની સજ્જાયો
(૭) વીરસ્તુતિરૂપ ૧૫૦ ગાથાનું હુંડીનું સ્તવન	(૨૯) જસવિલાપ વગેરે આધ્યાત્મિક પદો
(૮) શ્રીસીમંધરસ્વામીની વિનંતિરૂપ
૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન	(૩૦) વર્તમાન ચોવીશીના પ્રભુના
સ્તવનોની ત્રણ ચોવિશીઓ
(૯) સવાસો ગાથાનું સ્તવન	(૩૧) વિહરમાન પ્રભુના સ્તવનોની વિશી
(૧૦) પ્રતિકમણ હેતુ ગર્ભિત સજ્જાય	(૩૨) નવનિધાન સ્તવનો
(૧૧) સિદ્ધસહસ્રનામવર્ણન છંદ	(૩૩) અમૃતવેલિની નાની સજ્જાય
(૧૨) નેમ-રાજુલના છ ગીતો	(૩૪) અમૃતવેલિની મોટી સજ્જાય
(૧૩) મૌન એકાદશીનું દોઢસો
કલ્યાણકનું સ્તવન	(૩૫) જિનપ્રતિમાસ્થાપનની ત્રણ સજ્જાયો
(૧૪) નિશ્ચયવ્યવહારગર્ભિત
શ્રીશાંતિજિનસ્તવન	(૩૬) સંયમશ્રેણિ વિચાર સજ્જાય
(૧૫) નિશ્ચયવ્યવહારગર્ભિત
શ્રીસીમંધરસ્વામી સ્તવન	(૩૭) યતિધર્મભત્રીશી
(૧૬) શ્રીગણધાર ભાસ	(૩૮) સમુદ્ર વહાણ સંવાદ
(૧૭) સાધુવંદના	(૩૯) પંચપરમેષ્ઠિ ગીતા
(૧૮) અગ્યાર અંગની સજ્જાય	(૪૦) જંબૂસ્વામી બ્રહ્મગીતા
(૧૯) પિસ્તાલીસ આગમના
નામની સજ્જાય	(૪૧) સમ્યક્ત્વના ષટ્સ્થાન
સ્વરૂપની ચોપાઈ
(૨૦) સુગુરુની સજ્જાય	(૪૨) અનેક વિશિષ્ટ જિન સ્તવનો
(૨૧) પાંચ કુગુરુની સજ્જાય	(૪૩) અનેક સામાન્ય જિન સ્તવનો
(૨૨) સંવિજ્ઞપક્ષીય વદનચપેટા સજ્જાય	(૪૪) અનેક સજ્જાયો વગેરે.

આમ મહોપાધ્યાયજીએ ઘણા વિશાળ સાહિત્યનું સર્જન કરી આપણી ઉપર ઘણો મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

વિવેચનકાર વિશે

મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ રચેલ 'સપ્તભંગીનયપ્રદીપ' નામના પ્રસ્તુત ગ્રંથ ઉપર પરમ પૂજ્ય દીક્ષાદાનેશ્વરી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પરમ પૂજ્ય પ્રવચનપ્રભાવક આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન વિદ્વદ્ય મુનિરાજશ્રી યશરત્નવિજયજી મહારાજે ગુણસૌમ્યા વિવૃત્તિ નામનું સુંદર અને સરળ વિવેચન કર્યું છે.

આચાર્યભગવંતશ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજે પરમ પૂજ્ય સિદ્ધાંતમહોદધિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ હયાત હતા ત્યારે એક પણ દિવસ તેમનાથી છૂટા પડ્યા વિના તેમની અખંડ સેવા કરી હતી. તેના પ્રભાવે જ આજે તેમની નિશ્રામાં અનેક શાસનપ્રભાવનાઓ અને અનેક દીક્ષાઓ થઈ રહી છે.

આચાર્યભગવંત શ્રી રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજે પોતાના ગુરુદેવની સેવા-ભક્તિમાં સતત અપ્રમત્ત રહેવા સાથે ન્યાયશાસ્ત્રોનું સુંદર જ્ઞાન મેળવ્યું છે. તેમનો શિષ્યપરિવાર પણ ઘણો વિશાળ છે.

આ બન્ને ગુરુભગવંતોની અસીમ કૃપા મુનિરાજશ્રી યશરત્નવિજયજી ઉપર વરસી છે. મુનિરાજશ્રીએ નાની ઉંમરે ચારિત્ર લઈ નાના પર્યાયમાં ઘણો અભ્યાસ કર્યો છે. બન્ને ગુરુભગવંતોએ પણ શરૂઆતથી જ ખૂબ કાળજીપૂર્વક મુનિરાજશ્રીને ભણાવી ગણાવીને તૈયાર કર્યા છે. મુનિરાજશ્રીએ પ્રારંભિક અભ્યાસ વિદ્વદ્ય મુનિરાજશ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી મહારાજ પાસે કર્યો. મુનિરાજશ્રીએ આ પૂર્વે અનેકાંતજયપતાકાનો ભાવાનુવાદ, ન્યાયાવતારનો ભાવાનુવાદ, પ. પૂ. આ. શ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ રચિત ઉદયસ્વામિત્વ પર ટીકા + ટીપ્પણ વગેરે ગ્રંથોની રચના કરી છે. મુનિરાજશ્રીએ મુનિરાજશ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજીની સાથે મળીને પ. પૂ. આ. શ્રીગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ લિખિત અપ્રકાશિત 'દેશોપશમના' ગ્રંથનું સંશોધન-સંપાદન કરી તેને પ્રકાશિત કરાવ્યો છે. આજે પણ મુનિરાજશ્રીની સર્જનયાત્રા અવિરતપણે ચાલુ છે. સરળસ્વભાવી, ઉચ્ચસંયમના આરાધક, નિત્ય એકાસણા કરનારા, સાદું જીવન જીવનારા મુનિરાજશ્રી બાહ્ય ભાવોથી નિર્લેપ બની ઉપાશ્રયના કોઈક ખૂણામાં બેસી અનેકવિધ રચનાઓ કરે છે. ઉપાશ્રયમાં તેઓ ક્યાંય દેખાય નહીં. તેમને શોધવા પડે. તેઓ અન્ય મહાત્માઓને પાઠો પણ આપે છે.

મુનિરાજશ્રીમાં કૃતજ્ઞતા ગુણ અવ્વલ કક્ષાનો છે. તે તેમણે આ વિવેચનના રાખેલા 'ગુણસૌમ્યા વિવૃત્તિ' નામ પરથી પ્રદર્શિત થાય છે. પોતાના દાદાગુરુદેવ પ. પૂ.

આ. શ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને પોતાના વિદ્યાગુરુ મુનિરાજશ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી મહારાજના નામો પરથી મુનિરાજશ્રીએ આ વિવેચનનું 'ગુણસૌમ્યા વિવૃત્તિ' એવું નામ રાખ્યું છે.

❖ ગુણસૌમ્યા વિવૃત્તિ ❖

પ્રસ્તુત વિવેચના મુનિરાજશ્રીએ મહોપાધ્યાયજીએ રચેલ મૂળગ્રંથના રહસ્યો સરળ ભાષામાં વિશદ રીતે સમજાવ્યા છે. જરૂર પડે ત્યાં તેમણે પ્રશ્નો ઉઠાવી તેના સમાધાનો આપી પદાર્થોને સ્પષ્ટ કર્યા છે. પહેલા મૂળગ્રંથનો શબ્દાર્થ કહી પછી તેમણે વિવેચન દ્વારા પદાર્થોને વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. મૂળગ્રંથમાં જેના માત્ર નામનો જ ઉલ્લેખ હોય એવા ઘણા પદાર્થોને વિવેચનમાં તેમણે ખુલાસાપૂર્વક સમજાવ્યા છે. દા. ત. પાના નં. ૩૪-૩૫ ઉપર તેમણે કાળ વગેરે આઠ દ્વારોથી અભેદવૃત્તિ અને ભેદવૃત્તિ શી રીતે થાય ? તે સમજાવ્યું છે. મૂળગ્રંથમાં તો કાળ વગેરે આઠ દ્વારોના માત્ર નામ જ અપાયા છે. પાના નં. ૫૬-૫૭ ઉપર તેમણે દ્રવ્યના દસ સામાન્ય ગુણો સમજાવ્યા છે. મૂળગ્રંથમાં તેમનો માત્ર નામોલ્લેખ છે. પાના નં. ૫૮-૬૦ ઉપર તેમણે દ્રવ્યના સોળ વિશેષ ગુણો સમજાવ્યા છે. મૂળગ્રંથમાં તેમના માત્ર નામ જ કહ્યા છે. પાના નં. ૬૨-૬૫ ઉપર દ્રવ્યના અગ્યાર સામાન્ય સ્વભાવો અને દસ વિશેષસ્વભાવોને પણ તેમણે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યા છે. મૂળગ્રંથમાં પદાર્થ ખૂબ ટુંકમાં કહ્યો છે. આ બધા રહસ્યાર્થોને પ્રગટ કરવા મુનિરાજશ્રીએ દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ વગેરે ઘણા ગ્રંથોનું અવગાહન કર્યું છે. અનેક સ્થળે પદાર્થને બરાબર સમજાવવા અને બુદ્ધિમાં બેસાડવા તેમણે કોઠાઓ અને ચિત્રો પણ રજૂ કર્યા છે. મૂળગ્રંથમાં ટાંકેલા શાસ્ત્રપાઠોનો અર્થ કર્યા પછી તેમનું તાત્પર્ય પણ સ્થાને સ્થાને તેમણે જણાવ્યું છે. મૂળગ્રંથોમાં આવતા શાસ્ત્રપાઠો તે તે ગ્રંથોમાંથી શોધી આગળ-પાછળના સંદર્ભ અને ટીકા વગેરેના આધારે તેમણે તે શાસ્ત્રપાઠોના અર્થો પણ બરાબર સમજાવ્યા છે. જરૂર પડે ત્યાં તેમણે ટિપ્પણો પણ મૂકી છે. પોતે ઘણી મહેનત કરીને તેમણે વાચકવર્ગ માટે ઘણી સરળતા કરી આપી છે. મુનિરાજશ્રીએ સ્વતંત્ર ચિંતન દ્વારા પણ અનેક પદાર્થો વિશદ કર્યા છે.

મહોપાધ્યાયજીની આ નાની કૃતિ ઉપર આવું સુંદર વિવેચન રચવાનો મુનિરાજશ્રીનો આ પ્રયાસ ખૂબ સ્તુત્ય છે. ગ્રંથ પૂર્ણ થયા બાદ તેમણે ઉપયોગી પરિશિષ્ટો પણ ઉમેર્યા છે.

ન્યાયશાસ્ત્રના ગ્રંથો સમજવા કઠણ હોવાથી બાળજીવો તેમાં પ્રવેશ કરતા નથી.

વળી આ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા ઈચ્છતા ઘણા અભ્યાસુઓને અધ્યાપકોનો યોગ પણ મળતો નથી. આ બધા જીવો માટે ન્યાય ગ્રંથોના આવા સરળ વિવેચનો ખૂબ ઉપયોગી બને છે. તેઓ આવા વિવેચનો દ્વારા જાતે પણ આ ગ્રંથોના મર્મને સમજી શકે છે.

મુનિરાજશ્રીની આ વિવેચન રચવાની મહેનત અવશ્ય સફળ થશે. વાચકોને પણ આ વિવેચન અભ્યાસમાં ખૂબ સહાયક બનશે. આવા અનેક ગ્રંથોના વિવેચનો મુનિરાજશ્રીની કલમથી આલેખાય એવી શુભેચ્છા. આ વિવેચન રચવા બદલ મુનિરાજશ્રીને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ આપું છું અને તેમની ખૂબ ખૂબ અનુમોદના કરું છું.

મુનિરાજશ્રીએ આ પ્રસ્તાવના લખવાનો લાભ મને આપ્યા બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

❖ સંશોધનકાર ❖

‘ગુણસૌમ્યા’ વિવેચનનું સંપૂર્ણ સંશોધન વિદ્વદ્વ્ય મુનિરાજશ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી મહારાજે કરેલ છે. તેઓ ન્યાયશાસ્ત્રો આગમશાસ્ત્રો વગેરે અનેક શાસ્ત્રોના ખૂબ સારા જાણકાર છે. તેમણે ઘણા મહાત્માઓને ભણાવ્યા છે. તેમણે ખૂબ ખંતપૂર્વક આ વિવેચનનું સંશોધન કરેલ છે. વિવેચન લખવું હજી સહેલું છે, પણ તેનું સંશોધન કરવું એ મુશ્કેલ કાર્ય છે, કેમકે તેમાં ક્યાંય પણ શાસ્ત્રબાધિત પદાર્થ ન આવી જાય એ તપાસવાનું હોય છે. તેના માટે અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને એમની ઉપસ્થિતિ જરૂરી બને છે. મુનિરાજશ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજીએ આ કપરું કાર્ય પણ પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિથી પાર પાડ્યું છે. જેમ અગ્નિમાં તપીને સુવર્ણ શુદ્ધ થાય છે તેમ મુનિરાજશ્રીએ કરેલ સંશોધન દ્વારા આ વિવેચન શુદ્ધ થયું છે.

મેં પૂજ્યોની કૃપાથી મારા મંદ ક્ષયોપશમ અનુસાર આ પ્રસ્તાવના લખી છે. તેમાં જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ કંઈ પણ લખાયું હોય તો તેની ક્ષમા યાચું છું.

વિવેચનસહિત આ ગ્રંથના સાંગોપાંગ અભ્યાસ દ્વારા સમભંગી અને નયોનું સ્વરૂપ બરાબર સમજીને અનેકાંતવાદને બરાબર સમજીને અને આત્મસાત્ કરીને સહુ જીવો શીઘ્ર મુક્તિગામી બને એવી શુભ ભાવના સાથે વિરમું છું.

વિ. સં. ૨૦૬૯, વીર સં. ૨૫૩૯
મહા સુદ ૫ (વસંત પંચમી)
વિજયનગર, અમદાવાદ

પરમ પૂજ્ય વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્વિજય હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનો
શિષ્યાણુ
મુનિ રત્નબોધિવિજય

॥ श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ तपागच्छाचार्य-श्रीप्रेम-भुवनभानु-जयघोष-जितेन्द्र-गुणरत्न-रश्मिरत्नसूरिभ्यो नमः ॥

॥ ॐ नमः ॥

વિવેચકીય વચનશ્રોત

આંખનું વિશિષ્ટ તેજ ધરાવનાર પણ માનવી, અંધકારમાં કંઈ જ જોઈ શકતો નથી... કારણ ? એ જ કે જોવા માટેની પરિપૂર્ણ સામગ્રી તેની પાસે નથી...

ઉપાદાન છે, છતાં પર્યાપ્ત સામગ્રી ન હોવાથી ઈચ્છિત કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી...

આ જ વાત અહીં લાગુ પડે છે...

❖ શુક્લધ્યાનવાળા જીવો, માત્ર કોઈ એક પુદ્ગલ પર જ દષ્ટિને કેન્દ્રિત કરીને, લાંબા કાળ સુધી ધ્યાન કરતા હોય છે...

❖ યોગીઓ અંતર્મુખ બનીને સુદીર્ઘ કાળ સુધી તત્ત્વવિચારણામાં આપ્લાવિત થઈ જતા હોય છે...

❖ આજે પણ એવા મહાત્માઓ છે કે જે અનુપ્રેક્ષા-ચિંતનમાં એટલા તો ઓતપ્રોત થઈ જાય છે કે જેઓ દુનિયામાં રહેવા છતાં પણ જાણે પર રહે છે...

અલબત્ત, દરેક જીવોમાં આવું ઉપાદાન હોય છે જ... અને શક્તિ-સામર્થ્યનુસારે તે તે જીવોથી પણ તત્ત્વચિંતન-અનુપ્રેક્ષા-વિચારણાઓ થઈ જ શકે છે... પણ તે માટે અતિ-અતિ આવશ્યક છે, સમ્ભંગી અને નયનું જ્ઞાન એના વિના અંદર રહેલું વિશિષ્ટ સામર્થ્ય પણ નિષ્ફળ પુરવાર થાય... સમ્ભંગી અને નયનું જ્ઞાન, ચિંતન માટેની પર્યાપ્તસામગ્રી પૂરી પાડે છે...

આ બેનું જ્ઞાન, કુશલચિંતન માટેના એક સુરમ્ય સન્માર્ગનું અર્પણ કરે છે... અને તેના આધારે જીવ, શ્રુતજ્ઞાનથી આગળ વધી ચિંતજ્ઞાન ને યાવત્ ભાવનાજ્ઞાન સુધી પહોંચે છે...

યોગમાર્ગના અધિકાર માટેની પહેલી શરત છે : આત્મસંપ્રેક્ષણ ! આત્મસંપ્રેક્ષણ વિના એ જીવ યોગમાર્ગનો અધિકારી જ ન બને... હવે આ આત્મસંપ્રેક્ષણ પણ સમ્ભંગીની જ ગરજ સારે છે.

જુઓ -

❖ ‘હું સિદ્ધસ્વરૂપી છું, સામ્ય-કૈવલ્ય-મધ્યસ્થ્ય એ મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે... સંકલ્પ-વિકલ્પરહિત કુશળ પ્રશાંતવાહિતા એ મારી નિર્મળ જ્ઞાનપરંપરા છે...’ આ પ્રમાણેનું અસ્તિરૂપેનું સંપ્રેક્ષણ, એ સમભંગીનું પહેલું ચરણ જ જણાવે છે ને ? (સ્વ-સ્વરૂપે આત્માનું હોવું; એ જ પહેલો ભાંગો છે...)

❖ ‘રાગાદિપરિણતિ એ મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ નથી, કર્મના કારણે જે વિષય-કષાય-આશંસા વગેરે થાય છે, એ મારા સહજ ગુણો નથી...’ આ પ્રમાણેનું નાસ્તિરૂપેનું સંપ્રેક્ષણ, એ સમભંગીનું બીજું ચરણ જ જણાવે છે ને ? (પરરૂપે આત્માનું ન હોવું; એ જ બીજો ભાંગો છે..)

આ પ્રમાણે દરેક વિચારણાઓમાં અંતર્ગતરૂપે સમભંગીનું અસ્તિત્વ હોય છે જ... ભલે ભાંગારૂપે તે ધ્વનિત ન થાય, પણ એક વાત નિશ્ચિત છે કે તેના વિના કોઈપણ તત્ત્વવિચારણા થઈ શકે જ નહીં...

આના પરથી સમભંગીની કેટલી આવશ્યકતા છે, એ સહજ જણાઈ આવે છે... સમભંગી બે પ્રકારે છે : (૧) પ્રમાણસમભંગી, અને (૨) નયસમભંગી... પ્રસ્તુતમાં નયને લઈને વિચારણા કરવાની છે...

વસ્તુના વિશેષબોધ માટે ‘નય’ એ અત્યંત આવશ્યક ઉપાય છે... જુદા જુદા નયોથી વસ્તુને વિચારવામાં, વસ્તુનો તલસ્પર્શી અને સુવિશદ બોધ પ્રાપ્ત થાય છે...

(૧) ‘રાગ-દ્વેષવિલય’ રૂપ એક જ મૂળ મુદ્દો, જુદા જુદા શાસ્ત્રકારો જુદી-જુદી રીતે સમજાવે... અને તેનાથી વિશેષ-વિશેષ ભાવિત અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય - એ પણ નયશૈલી જ છે ને ?

(૨) શાલીભદ્રનું એક જ ઉદાહરણ, જુદા જુદા વક્તાઓ જુદી જુદી રીતે રજૂ કરે - એ પણ નયપદ્ધતિ જ છે ને ? (અને તેનાથી વિશેષ-વિશેષ બોધ પ્રાપ્ત થાય એ પ્રતીતિસિદ્ધ છે...)

(૩) ‘ગૌતમસ્વામી વિનીત હતા’ એટલું જ જો કહેવા-જોવામાં આવે, તો તેમના વિનયગુણની જવલંત પ્રતીતિ ન થાય... પણ ‘પ૦ હજાર શિષ્યો હોવા છતાં, પ્રભુવીરના ચરણની બેજોડ ઉપાસના, વીરના વિરહમાં ધ્રુસકે-ધ્રુસકે રુદન...’ વગેરે વર્ણવવામાં આવે, તો તેમના સમર્પણભાવ પર અધધ થઈ જવાય... આ પણ નયશૈલીનો જ પ્રભાવ છે ને ?

(૪) એક જ શાસ્ત્રપંક્તિનું દ્રવ્યાનુયોગાદિ જુદા જુદા અનુયોગથી અર્થઘટન... અને તેના આધારે તેના રહસ્યની પ્રાપ્તિ..., એનાથી પણ નયશૈલીની અતીવ આવશ્યકતા જણાય છે જ ને ?

(પ) બાળકને ‘આવું કરજે ને આવું ન કરતો’ એમ સામાન્યથી માતા દ્વારા કહેવાતું વિધિ-નિષેધરૂપ વાક્ય પણ એટલું અસર નથી કરતું કે જેટલું વિશેષ-વિશેષ અપેક્ષાએ સમજાવવામાં અને સામ-દામ-દંડાદિ રૂપે રજુ કરવામાં અસર કરે છે...

એટલે નયોનું પરિશીલન વિશેષ-વિશેષ બોધ માટે થાય છે - એ સ્પષ્ટ છે...

એટલે જ...

સ્વનામધન્ય પરમપૂજ્ય મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે સમ્ભંગી અને નયનું સ્વરૂપ સમજાવવા ‘સમ્ભંગીનયપ્રદીપ’ નામની એક નાનકડી અવ્વલ કૃતિનું સર્જન કર્યું છે...

નયરહસ્ય, અનેકાંતવ્યવસ્થા, નયોપદેશ, સ્યાદ્વાદકલ્પલતા વગેરે-વગેરે નયાદિવિષયક અનેક ગ્રંથોનું સર્જન કરી, કોઈપણ જીવ પ્રસ્તુત વિષયની જાણકારીથી બાકાત ન રહી જાય એ માટે, નાનાથી લઈને વિદ્વાન સુધીના બધા જીવો પર બેજોડ અનુગ્રહ કર્યો છે, એ મહાપુરુષે ! શતશઃ વંદન, એમના સફળ સત્કાર્યને !

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં, પૂજ્ય મહોપાધ્યાયજી મહારાજે અનેક રસપ્રદ વાતોનો સુંદર સમાવેશ કર્યો છે.

- ❖ જૈનમાત્રને સમ્ભંગીનું જ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક...
- ❖ સિદ્ધાંતનું રહસ્ય મેળવવા સમ્ભંગીનું પરિશીલન અવશ્ય કરવું...
- ❖ ભાંગા સાત જ કેમ ? તેનું રહસ્ય...
- ❖ અનેક વ્યાખ્યાઓ દ્વારા દ્રવ્ય-નય વગેરેનું તલસ્પર્શી નિરૂપણ...
- ❖ એકાંતમાં મિથ્યારૂપ નયો પણ, અનેકાંતમાં સમ્યક્ત્વરૂપ કેવી રીતે બને ? તેની દાખલા-દલીલોથી સતર્ક સાબિતી...
- ❖ દાર્શનિક અને આધ્યાત્મિક-બંને રીતે નયોની સુભગ રજુઆત...
- ❖ સરળ અને સંક્ષિપ્ત શૈલીમાં અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ પદાર્થોનો સુંદર સમાવેશ...

આવા અનેક વૈશિષ્ટ્યથી તરબતર પ્રસ્તુત ગ્રંથપ્રદીપ, જ્યોતિશીલ પ્રકાશ પાથરવા દ્વારા વિદ્વાનોને અનન્ય ઉપકારક થશે - એ નિશ્ચિત હકીકત છે...

પ્રસ્તુત ગ્રંથના પદાર્થો વધુ સરળતાથી સમજી શકાય - તે માટે, પ્રસ્તુત ગ્રંથ પર ભાવાર્થ-વિવેચનમય ગુજરાતી વૃત્તિ લખવાનો અવસર સાંપડ્યો... દેવ-ગુરુકૃપાએ કાર્ય સુપેરે પૂર્ણ થયું.... ગુણોથી સૌમ્ય એવી આ વૃત્તિનું નામ ‘ગુણસૌમ્યા’ એવું રાખ્યું છે. આવું નામ રાખવા દ્વારા પ. પૂ. ગુરુભગવંત આ. શ્રી વિ. ગુણરત્નસૂરિ

મ. સા. અને વિદ્યાગુરુ સૌમ્યાંગરત્ન વિ. મ. સા. નો મારા પર જે અનન્ય અનુગ્રહ છે, તે કૃતજ્ઞભાવે ધ્વનિત કરાયેલો થાય છે...

આ ગ્રંથમાં અને તેના અનુવાદમાં આટલા ગ્રંથો મુખ્ય આધારરૂપે રહ્યા છે -

(૧) પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક, (૨) રત્નાકરાવતારિકા, (૩) વિશેષાવશ્યકત્માખ્ય, (૪) દ્રવ્ય-ગુણપર્યાયનો રાસ, (૫) નયચક્ર, (૬) આલાપપદ્ધતિ, વગેરે...

❖ અનુવાદ દરમિયાન, પ્રસ્તુત ગ્રંથ પર પ. પૂ. વિદ્વદ્વર્ચ આ. ભ. શ્રી લાવણ્યસૂરિ મહારાજે જે સંસ્કૃતવૃત્તિ લખી છે, તે અનેક સ્થળે ઉપયોગી થઈ, તેમનો ઉપકાર હું કૃતજ્ઞભાવે વ્યક્ત કરું છું.

❖ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં દ્રવ્યાર્થિકનયના-૧૦ અને પર્યાયાર્થિકનયના-૬ એવા જે ભેદો બતાવ્યા છે, તેનું જ નિરૂપણ પૂજ્ય મહોપાધ્યાયજી મહારાજે થોડા ફેરફાર સાથે દ્રવ્યગુણપર્યાયના રાસમાં પણ કર્યું છે...

અને એ રાસ પર તાર્કિકશિરોમણિ પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ. અભયશેખરસૂરીશ્વરજી મ. સા. નું જે સુવિશદ વિવેચન છે, તેના આધારે જ હું પ્રસ્તુતગ્રંથસંલગ્ન નયવિભાગને સમજી શક્યો છું ને લખી શક્યો છું, આ પ્રસંગે તેમનો અનહદ ઉપકાર હું યાદ કરું છું...

❖ વિવેચન - સંપાદનશૈલી ❖

(૧) કયા સંસ્કૃત ફકરાનું કયું ગુજરતી વિવેચન છે - તે જાણવા, '૧, ૨, ૩' એવા નંબરો આપેલા છે...

(૨) કેટલીક સંસ્કૃત પંક્તિઓ પર પહેલા શબ્દશઃ ભાવાર્થ કર્યો છે, ત્યારપછી તેના પર વિશદ વિવેચન કરેલ છે... આવું કરવા દ્વારા પંક્તિઓ પણ સરળતાથી બેસી જાય ને વિશેષાર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય..

(૩) પાછળ પરિશિષ્ટમાં, પૂજ્ય મહોપાધ્યાયજી દ્વારા વિરચિત નયવિષયક જે ત્રણ કૃતિઓ છે : (૧) નયરહસ્ય, (૨) અનેકાંતવ્યવસ્થા, અને (૩) નયોપદેશ - તે પણ સાથે સાથે સંપાદિત કરેલ છે... પ. પૂ. પં. શ્રી વૈરાગ્યરતિ મ. સા. એ જે 'નયામૃત' નામના ગ્રંથમાં આ ત્રણ ગ્રંથો લીધા છે, તેના આધારે જ અમે સંપાદન કરેલ છે... તેમનો પણ ઉપકાર અવિસ્મરણીય છે...

(૪) દેવસેનાચાર્યકૃત 'આલાપપદ્ધતિ' ગ્રંથ પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથના વિષય સાથે અત્યંત જોડાયેલો હોવાથી, તેનું પણ પરિશિષ્ટ તરીકે સંપાદન કરેલ છે...

કૃતજ્ઞતા-અભિવ્યક્તિ

- ❖ દીક્ષાદાનેશ્વરી, પરમોપકારી પૂજ્યગુરુભગવંત આ. ભ. શ્રી વિ. ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ કરેલો બેજોડ ઉપકાર...
- ❖ પ્રવચનપ્રભાવક, પરમોપકારી પૂજ્યગુરુદેવ આ. ભ. શ્રી. વિ. રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ કરેલો અનહદ અનુગ્રહ...
- ❖ વિદ્વદ્વર્ધ પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી રત્નબોધિવિજયજી મ. સા. એ પ્રસ્તાવના લખી આપીને કરેલો સુંદર ઉપકાર...
- ❖ વિદ્વદ્વર્ધ પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મ. સા. એ વિવેચનક્ષેત્રમાં અર્પેલું સુંદર માર્ગદર્શન...
- ❖ વિદ્યાગુરુવર્ધ પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી મ. સા. એ પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સાઘંત સંશોધન કરવા દ્વારા કરેલી પરમકૃપા...
- ❖ પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી તીર્થરત્નવિજયજી (પિતાજી મ. સા. એ) કરેલી પવિત્ર સહાય.
- ❖ વાત્સલ્યનિધિ પ. પૂ. સા. શ્રી પુણ્યરેખાશ્રીજીના સુશિષ્યા સા. શ્રી સૌમ્યરેખાશ્રીજીના શિષ્યવર્યા સા. શ્રી નિરૂપમરેખાશ્રીજી (બા. મ. સા.) અને સા. શ્રી ધન્યરેખાશ્રીજી (બેન મ. સા.) - આ બંને સાધ્વીજી ભગવંતોની સતત વહેતી શુભકામના...

આ બધાના પ્રભાવે જ, આ ગ્રંથ પર ગુજરાતી વૃત્તિનું સર્જન થયું છે, આ પ્રસંગે માર બધા ઉપકારીઓનું હું કૃતજ્ઞભાવે સ્મરણ કરું છું...

પ્રાન્તે,

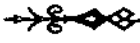
આ ગ્રંથના પરિશીલન દ્વારા સહુ અનેકાંતમય જિનશાસનને આત્મસાત્ કરે, માર્ગાભિમુખ ક્ષયોપશમને નિર્મળ બનાવે, ઉત્તરોત્તર પ્રગતિને સાધે - એ જ મંગલકામના...

અનુવાદ લખતા દરમિયાન પરમતારક શ્રી જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ લેશમાત્ર પણ ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા થઈ હોય, તેનું હું અંતઃકરણ પૂર્વક મિચ્છામિ દુક્કડમ્ માંગું છું... વિદ્વાનો મારી ભૂલને જણાવે, એવી વિનમ્ર ભલામણ...

દ.

મેરૂતેરસ
પોષ વદ ૧૩, વિ. સં. ૨૦૬૯
ગિરધરનગર, અમદાવાદ.

શ્રીપ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ-જિતેન્દ્ર-
ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિયરણલવ
મુનિ યશરત્નવિજય.

❖ II વિષયાનુક્રમણિકા II ❖

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
❖ ગ્રંથોની ભૂમિકા	૧	❖ સમભંગીના બે પ્રકાર	૩૧
❖ (૧) સમભંગી અધિકાર	૨	❖ સકલાદેશ-પ્રમાણસમભંગી	૩૧
❖ સમભંગી જાણવાનું પ્રયોજન	૨	❖ વિકલાદેશ-નયસમભંગી	૩૧
❖ સમભંગીના જ્ઞાનથી વિપક્ષવિજય	૩	❖ સકલાદેશ-વિકલાદેશનું સ્વરૂપ	૩૨
❖ સમભંગીનું લક્ષણ	૪	❖ કાલ વગેરે આઠ દ્વારોનું નિરૂપણ	૩૪
❖ એકધર્મને લઈને એક સમભંગી	૬	❖ વિદ્વાનોને ભલામણ	૩૬
❖ અનંતધર્મોને લઈને અનંત સમભંગી	૭	❖ (૨) નય અધિકાર	૩૭
❖ ભાંગા સાત હોવાનું રહસ્ય	૮	❖ નયનું લક્ષણ	૩૭
❖ સમભંગીનું સ્વરૂપ બતાવનાર સૂત્રો	૮	❖ નયોની વ્યાપકતા	૪૧
❖ સમભંગીનું વિસ્તૃત નિરૂપણ	૧૦	❖ નયાભાસનું લક્ષણ	૪૧
❖ સમભંગીનું ધહેલું ચરણ	૧૦	❖ નયના પ્રકારો	૪૨
❖ વસ્તુનું અસ્તિ-નાસ્તિ સ્વરૂપ	૧૦	❖ દ્રવ્યનું લક્ષણ	૪૪
❖ અસ્તિ-નાસ્તિ વિના વસ્તુનો જ અભાવ ..	૧૨	❖ વિશેષાવશ્યકભાષ્યના આધારે દ્રવ્યની આઠ વ્યાખ્યાઓ	૪૬
❖ એવકારની આવશ્યકતા	૧૨	❖ સ્વભાવપર્યાય અને વિભાવપર્યાય	૫૨
❖ સ્યાત્ કારની આવશ્યકતા	૧૩	❖ દ્રવ્યના ૧૦ સામાન્યગુણો	૫૬
❖ સમભંગીનું બીજું ચરણ	૧૫	❖ દ્રવ્યના ૧૬ વિશેષગુણો	૬૧
❖ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વનો અવિનાભાવ	૧૫	❖ દ્રવ્યના સ્વભાવોનું નિરૂપણ	૬૨
❖ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વનું કારણ એક જ	૧૬	❖ દ્રવ્યના ૧૧ સામાન્ય સ્વભાવો	૬૨
❖ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વના ઐક્ય આશંકાનો નિરાસ	૧૭	❖ દ્રવ્યના ૧૦ વિશેષ સ્વભાવો	૬૪
❖ સમભંગીનું ત્રીજું ચરણ	૧૯	❖ દ્રવ્યમાં કુલ કેટલા સ્વભાવો ?	૬૭
❖ સમભંગીનું ચોથું ચરણ	૨૦	❖ સ્વભાવનો ગુણ-પર્યાયમાં અંતર્ભાવ	૬૯
❖ પુષ્પદંતશબ્દમાં પણ ક્રમિક અર્થબોધકતા ..	૨૨	❖ દ્રવ્યનો વિશદબોધ-નયથી	૭૦
❖ દ્વન્દ્વપદમાં પણ ક્રમિક અર્થબોધકતા	૨૪	❖ (૧) દ્રવ્યાર્થિકનયનું સ્વરૂપ	૭૧
❖ સમભંગીનું પાંચમું ચરણ	૨૬	❖ દ્રવ્યાર્થિકનયના ૧૦ પ્રકારોનું સુવિસ્તૃત નિરૂપણ	૭૧
❖ સમભંગીનું છઠ્ઠું ચરણ	૨૭	❖ પર્યાયનું લક્ષણ	૭૯
❖ અનંતભંગી ન થાય	૨૯	❖ બીજી રીતે પર્યાયના ભેદો	૮૦
❖ ભાંગા સાત હોવાનું કારણ	૩૦	❖ ત્રીજી રીતે પર્યાયોના ભેદો	૮૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
❖ એકત્વાદિ પણ પર્યાયો સમજવા	૮૫	❖ વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ	૧૨૯
❖ (૨) પર્યાયાર્થિકનયનું સ્વરૂપ	૮૬	❖ વ્યવહારનયાભાસનું સ્વરૂપ	૧૩૧
❖ પર્યાયાર્થિકનયના ૬ પ્રકારોનું સુવિસ્તૃત નિરૂપણ	૮૭	❖ વ્યવહારનયનું વિશદ વર્ણન	૧૩૨
❖ કયા નયોનો કયો વિષય ?	૯૨	❖ વ્યવહારનયના ૧૪ ભેદોનું સુવિસ્તૃત નિરૂપણ	૧૩૩
❖ 'ગુણાર્થિક' નામનો અલગ નય નહીં	૯૩	❖ ઉપચારના ૯ પ્રકારો	૧૪૪
❖ બે નય કેમ ?	૯૪	❖ સંબંધોને લઈને ઉપચાર	૧૪૭
❖ દ્રવ્ય-પર્યાયનો તફાવત	૯૫	❖ પર્યાયાર્થિક ચાર નયો	૧૪૮
❖ સામાન્યાર્થિક-વિશેષાર્થિક બે જુદા નયો નહીં ૯૮		❖ ઋજુસૂત્રનયનું સ્વરૂપ	૧૪૮
❖ સામાન્યનું સ્વરૂપ	૯૯	❖ ઋજુસૂત્રાભાસનું સ્વરૂપ	૧૫૦
❖ સામાન્યનો દ્રવ્ય-પર્યાયમાં સમાવેશ	૧૦૨	❖ સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ ઋજુસૂત્ર	૧૫૦
❖ વિશેષનો પર્યાયમાં સમાવેશ	૧૦૨	❖ શબ્દનયનું સ્વરૂપ	૧૫૨
❖ એટલે જ અધિક નય ન માનવા	૧૦૩	❖ શબ્દનયાભાસનું સ્વરૂપ	૧૫૭
❖ સાત નયોનું સ્વરૂપ	૧૦૩	❖ સમભિરૂઢનયનું સ્વરૂપ	૧૫૮
❖ શ્લોકો દ્વારા સાતનયોનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ ..	૧૦૫	❖ સમભિરૂઢનયાભાસનું સ્વરૂપ	૧૬૧
❖ જ્ઞાનનય-ક્રિયાનય	૧૦૭	❖ એવંભૂતનયનું સ્વરૂપ	૧૬૨
❖ દ્રવ્યાર્થિકમાં શુદ્ધ-અશુદ્ધનો વ્યવહાર ...	૧૦૮	❖ એવંભૂતમતે માત્ર ક્રિયાવાચક શબ્દો જ .	૧૬૩
❖ દ્રવ્યાર્થિક ત્રણ નયો	૧૦૯	❖ એવંભૂતનયાભાસનું સ્વરૂપ	૧૬૭
❖ નૈગમનયનું સ્વરૂપ	૧૦૯	❖ અર્થનય અને શબ્દનય	૧૬૯
❖ નૈગમનયના ત્રણ પ્રકાર	૧૧૦	❖ નયોના સાતસો વગેરે ભેદો	૧૭૦
❖ નૈગમનું બીજું લક્ષણ	૧૧૩	❖ નયના અસંખ્યાત પ્રકારો	૧૭૩
❖ નૈગમ પ્રમાણ નહીં, પણ નય જ	૧૧૭	❖ પ્રત્યેક અવસ્થામાં મિથ્યારૂપ નયો પણ સમુદિતાવસ્થામાં સમ્યક્ત્વરૂપ	૧૭૫
❖ નૈગમનયાભાસનું સ્વરૂપ	૧૧૮	❖ નયોના વિષયનું અલ્પબહુત્વ	૧૭૭
❖ સંગ્રહનયનું સ્વરૂપ	૧૨૦	❖ પ્રમાણ-નય ફળવિચાર	૧૭૯
❖ સંગ્રહનયના ભેદો	૧૨૨	❖ અંતિમ શ્લોક	૧૮૦
❖ પરસંગ્રહનું સ્વરૂપ	૧૨૩		
❖ પરસંગ્રહાભાસનું સ્વરૂપ	૧૨૪		
❖ અપરસંગ્રહનું સ્વરૂપ	૧૨૫		
❖ અપરસંગ્રહાભાસનું સ્વરૂપ	૧૨૭		
❖ બીજી રીતે સંગ્રહનયના બે પ્રકાર	૧૨૯		
		પરિશિષ્ટ-વિભાગ	
		(૧) નયરહસ્યપ્રકરણ	૧૮૩
		(૨) અનેકાંત-વ્યવસ્થા	૧૯૦
		(૩) નયોપદેશ	૨૦૪
		(૪) નયચકાલાપપદ્ધતિ	૨૨૫

॥ तस्स धुवणोक्कगुरुणो नमो अण्येयंतवायस्स ॥

॥ ऐं नमः ॥

महामहोपाध्याय-श्रीयशोविजयविरचितः

'गुणसौम्या'-आख्यया गुर्जरविवृत्या समलङ्कृतः

॥ सप्तभङ्गीनयप्रदीपः ॥

(१) ऐन्द्रादिप्रणतं देवं ध्यात्वा सर्वविदं हृदि ।

सप्तभङ्ग-नयानां च वक्ष्ये विस्तरमाश्रुतम् ॥१॥

॥ श्री शङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ सपागच्छाचार्य-श्रीप्रेम-भुवनभानु-जयघोष-जितेन्द्र-गुणरत्न-रश्मिरत्नसूरिसदुरुभ्यो नमः ॥

॥ ऐं नमः ॥

गुणसौम्या

(૧) જ્ઞાનશૂન્ય વ્યક્તિઓને લેશમાત્ર પણ વસ્તુતત્ત્વનો બોધ નથી, તેનું કારણ ? એ જ કે તેઓની પાસે વસ્તુતત્ત્વને સમજવાની અંશમાત્ર પણ પદ્ધતિ નથી... સપ્તભંગી અને નય - આ બેનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન, વસ્તુનાં યથાર્થસ્વરૂપને સમજવા શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિ પકડાવે છે... વિષયપ્રતિભાસાત્મક બોધથી ઉપર ઉઠાવી આત્મસંવેદન કે તત્ત્વપરિણતિમત્ બોધના અધિકારી બનાવે છે.. શ્રુતજ્ઞાનના માર્ગે ચિંતાજ્ઞાન દ્વારા ભાવનાજ્ઞાન પર લાવી જિનાજ્ઞાના ઐદંપર્યર્થ સુધી પહોંચાડે છે...

એટલે આ બેનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક છે, તેને જ સમજાવવા અને અનેકાંતશૈલીને આત્મસાત્ કરવા, પરમપૂજ્ય સ્વનામધન્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજાએ 'સપ્તભંગીનયપ્રદીપ' નામની એક સુરમ્ય કૃતિનું સર્જન કર્યું છે...

અપ્રતિમ પ્રતિભાશાલી પૂજ્ય મહોપાધ્યાયજી મહારાજની આ કૃતિ, સપ્તભંગી અને નયનાં સ્વરૂપ વિશે સુવિશદ પ્રકાશ પાથરે છે... અને જૈનન્યાયની સાહિત્યસૃષ્ટિમાં અવ્વલ સ્વરૂપને ધારણ કરે છે. આનું મનનીય પરિશીલન, જૈનન્યાયના પ્રાથમિક અભ્યાસુઓને અત્યંત ઉપકારક બનશે, એ નિર્વિવાદ હકીકત છે.

હવે સૌ પ્રથમ ગ્રંથકારશ્રી, ગ્રંથની શરૂઆતમાં મંગળ કરવા, વીતરાગ પ્રભુની સ્તવના અને ગ્રંથ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે -

(૨) અથ સમભક્તી પ્રારંભ્યતે । જૈનાનાં તાવત્ સમભક્તી વિજિજ્ઞાસિતવ્યા, સૈવ તેષાં

❦ ગુણસૌમ્યા ❦

❦ મંગળ અને પ્રતિજ્ઞાવચન ❦

શ્લોકાર્થ : ઈન્દ્રના સમૂહ વગેરેથી નમાયેલા એવા સર્વજ્ઞ દેવનું હૃદયમાં ધ્યાન કરીને, સાત ભાંગા અને નયોનો વિસ્તાર શ્રુત પ્રમાણે હું કહીશ...

વિવેચન : ઈન્દ્રના સમૂહ વગેરેથી નમાયેલા - સૌધર્મેન્દ્ર-ઈશાનેન્દ્ર વગેરે ઈન્દ્રો અને રાજાઓ વગેરે જેમને મનથી અહોભાવરૂપે, વચનથી સ્તુતિરૂપે અને કાયાથી સુકવારૂપે પ્રણામ કરે છે, તેવા...

સર્વજ્ઞ દેવનું - સૂક્ષ્મ (પરમાણુ આદિ) વ્યવહિત (ભીંત આદિના વ્યવધાને રહેલા) અને દૂરવર્તી (ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનગત) સર્વ પદાર્થોને સર્વ પર્યાય સાથે જોનારા એવા શ્રીવીતરાગ પ્રભુનું..

હૃદયમાં ધ્યાન કરીને - યથાર્થવાદીપણું, અનેકાંતદેશકપણું, સુવિશુદ્ધજ્ઞાન વગેરે અનંતગુણમય પરમાત્માનું હૃદયમાં સ્મરણ કરીને...

સાત ભાંગા અને નયોનો વિસ્તાર - અનંતધર્માત્મક વસ્તુના એકેક ધર્મને લઈને પ્રવર્તનાર સાત પ્રશ્નોના સાત સમાધાનરૂપ 'સ્યાદસ્તિ-સ્યાન્નાસ્તિ' વગેરે સાત ભાંગા અને નૈગમ-સંગ્રહ વગેરે નયોનો (પ્રાથમિક જીવોને સમજણમાં ઉપયોગી એવો અનુરૂપ) વિસ્તાર...

શ્રુત પ્રમાણે - સ્વચ્છંદ બુદ્ધિથી નહીં, પણ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, સ્યાદ્વાદરત્નાકર, પ્રમાણનયતત્વાલોક વગેરે શાસ્ત્રોના અનુસારે અથવા ગુરુપરંપરા પાસેથી જે પ્રમાણે સાંભળ્યું છે, તે પ્રમાણે..

હું કહીશ - અર્થરૂપે અંદર તૈયાર થયેલું તત્ત્વ, પ્રાથમિક અભ્યાસુઓના બોધ માટે શબ્દરૂપે બહાર કહીશ...

(૨) આ પ્રમાણે પ્રભુસ્તુતિરૂપ મંગળ અને ગ્રંથ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને, હવે ગ્રંથકારશ્રી સમભંગી કોને કહેવાય ? તેનું સ્વરૂપ બતાવવા પહેલા ભૂમિકા રચે છે -

❦ ❦ (૧) સમભંગી - અધિકાર ❦ ❦

❦ સમભંગી જાણવાનું પ્રયોજન ❦

જૈનોને સમભંગીનું જ્ઞાન અવશ્ય હોવું જોઈએ, કારણ કે તે સમભંગી જ તેઓને (= જૈનોને) પ્રમાણની ભૂમિકા રચી આપે છે, અર્થાત્ વસ્તુસ્વરૂપનું યથાર્થજ્ઞાન આ સમભંગીથી

प्रमाणभूमिमारचयति । दुर्दमपरवादिवादमतङ्गजान् परिजिघृक्षवः सम्यक् स्वीयसिद्धान्त-
रहस्यं विजिज्ञासवो वादिमतल्लिकाः सम्यक् तामवश्यमभ्यस्यन्ति, (३) यदुक्तम् -

“या प्रश्नाद् विधि-पर्युदासभिदया बाधच्युता सप्तधा
धर्म धर्ममपेक्ष्य वाक्यरचना नैकाऽऽत्मके वस्तुनि ।

निर्दोषा निरदेशि देव ! भवता सा सप्तभङ्गी यया
जल्पन् जल्परणाऽङ्गणे विजयते वादी विपक्षं क्षणात्” ॥१॥

- [रत्नाकरावतारिका]

तथा चायं शब्दो यत्किञ्चित् सदंशाऽसदंशभागाभ्यां च स्वीयमर्थं प्रतिपादयन् सप्त

❧.....❧ गुणसौम्या ❧.....❧

જ થઈ શકે છે... (તેનાં જ્ઞાન વિના વસ્તુનું યથાર્થજ્ઞાન અસંભવિત છે...)

(વળી સપ્તભંગી, પોતાનાં સિદ્ધાંતને સાધવા અને પરતીર્થિકોના સિદ્ધાંતનો નિરાસ કરવા શ્રેષ્ઠ સાધન છે, એટલે જ કહે છે કે -)

દુર્દમ એવા પરવાદીઓના (= બૌદ્ધાદિના) વાદરૂપી હાથીને પકડી અંકુશમાં આણવા ઈચ્છતા અને પોતાનાં જૈનસિદ્ધાંતના રહસ્યને જાણવા ઈચ્છતા એવા શ્રેષ્ઠ વાદીઓ સારી રીતે સપ્તભંગીનો અભ્યાસ કરે છે (= સ્યાદ્વાદના સંસ્કારોને દૃઢ બનાવવા વારંવાર એ સપ્તભંગીનું પરિશીલન કરે છે...)

(૩) આ વિશે કહ્યું છે કે -

“સંત્વાસત્વ વગેરે અનંતધર્માત્મક એવી ઘટ-પટાદિ વસ્તુમાં એકેક ધર્મોને લઈને (સાત પ્રકારે) પ્રશ્નો થતા હોવાથી તેના ઉત્તરરૂપે વિધિ-નિષેધના ભેદથી (= સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ વગેરે પ્રકારે) લેશમાત્ર પણ બાધારહિત (= દોષરહિત) એવી જે નિર્દોષ વાક્યરચના છે, તે રૂપ આ સપ્તભંગી, હે વીતરાગદેવ ! આપના વડે એવી બતાવાઈ છે કે જેના આધારે વ્યૂહ રચી સમરાંગણમાં બોલતો વાદી, ક્ષણમાત્રમાં જ વિપક્ષને (= સામેના પ્રતિવાદીઓને) હરાવી દઈને વિજયવંત બને છે...” (રત્નાકરાવતારિકા - ૪/૧૪ વૃત્તિ..)

સપ્તભંગીને અનુસરતો શબ્દ જ અનેકાંતાત્મક વસ્તુને પ્રતિપાદન કરવામાં સમર્થ બને છે, તે વાત જણાવતાં કહે છે -

ભાવાર્થ : આ શબ્દ (યત્કિંચિત્ =) કથંચિત્ સદંશ અને કથંચિત્ અસદંશ - એમ બે વિભાગે પોતાના અર્થનું પ્રતિપાદન કરતો સપ્તભંગીને જ અનુસરે છે.

ભઙ્ગાનેવ પ્રત્યવતિષ્ઠતે ।

“સર્વત્રાયં ધ્વનિર્વિધિ-નિષેધાભ્યાં સ્વાર્થમભિદધાનઃ સમ્ભઙ્ગીમનુગચ્છતિ” ॥૧૩॥
ઇતિ સૂત્રમ્ ।

(૪) સા કીદૃક્સ્વરૂપેતિ લક્ષણમાહ —

“એકત્ર વસ્તુન્યેકૈકધર્મપર્યનુયોગવશાદવિરોધેન વ્યસ્તયો સમસ્તયોશ્ચ વિધિ-નિષેધયોઃ
કલ્પનયા સ્યાત્કારાઙ્કિતઃ સમ્પદા વાક્યપ્રયોગઃ સમ્ભઙ્ગી” ॥૧૪॥ ઇતિ સૂત્રમ્ ।

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

વિવેચન : (૧) સર્વથા વસ્તુ એકાંતે સત્ જ છે, અથવા (૨) એકાંતે અસત્ જ છે, (૩) એકાંતે નિત્ય જ છે, અથવા (૪) એકાંતે અનિત્ય જ છે ઇત્યાદિ તે બધા એકાંતપક્ષોથી તદ્દન વિલક્ષણ એવી (કથંચિત્ સદસદાદિરૂપ) અનેકાંતમય વસ્તુને સમજાવવા માટે, વિધિ અને પ્રતિષેધ વડે (સ્યાદસ્તિ અને સ્યાન્નાસ્તિ રૂપે) પ્રવર્તતો એવો શબ્દ, અવશ્ય આગળ જણાવાતાં સાત પ્રકારનાં વાક્યોચ્ચારણોને જ અનુસરે છે, અર્થાત્ સમભંગીને અનુસરીને જ પ્રવર્તે છે..

કહ્યું છે કે -

“સર્વત્ર આ શબ્દ વિધિ અને પ્રતિષેધ દ્વારા પોતાના વાચ્ય અર્થને કહેતો છતો ‘સમભંગીને’
(=સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ વગેરે રૂપ સાત ભાંગાઓને) અનુસરે છે.”

(પ્રમાણનયતત્વાલોક - ૪/૧૩)

(૪) હવે સમભંગી કોને કહેવાય ? તેનું સ્વરૂપ શું ? એ બધું જણાવવા સમભંગીનું લક્ષણ કહે છે -

*** સમભંગીનું લક્ષણ ***

સૂત્ર : એકત્ર વસ્તુન્યેકૈકધર્મપર્યનુયોગવશાદવિરોધેન વ્યસ્તયોઃ સમસ્તયોશ્ચ વિધિનિષેધયોઃ
કલ્પનયા સ્યાત્કારાઙ્કિતઃ સમ્પદા વાક્યપ્રયોગઃ સમ્ભઙ્ગી ॥૪/૧૪॥

સૂત્રાર્થ : વિવક્ષિત એવી ઘટ-પટાદિ કોઈપણ એક વસ્તુમાં (સદ્-અસદાદિ રૂપ) એકેક ધર્મસંબંધી પ્રશ્નો પૂછવાના વશે, પરસ્પર અવિરોધપણે છુટા-છુટા અથવા ભેગારૂપે કરાયેલા એવા વિધિ અને પ્રતિષેધની કલ્પના કરવા દ્વારા, તથા ‘સ્યાત્’ એવા પદથી લાંછિત (= યુક્ત) એવો જે સાતપ્રકારનો વાક્યપ્રયોગ, તેને ‘સમભંગી’ કહેવાય છે...

(પ્રમાણનયતત્વાલોક-૪/૧૪)

(५) एतस्यार्थः-एकस्य जीवाजीवादेः पदार्थस्य, एकैकशो धर्मविषयपरिप्रश्ने सकलप्रमाणाबाध्यत्वेन भिन्नाभिन्नविधि-प्रतिषेधविभागाभ्यां प्रयुक्तः, स्याच्छब्दाङ्कितः, सप्तविधत्वेन वाक्योपन्यासः, सा सप्तभङ्गी विज्ञेया । (६) विधिः-सदंशः । प्रतिषेधः-असदंशः । पदार्थसार्थस्य सदंशाऽसदंशधर्माद्यनेकप्रकारविभजनयाऽनन्तभङ्गीप्रसङ्गः, तन्निरासायैकपदोपादानम् । विधि-निषेधाद्यनन्तधर्माऽध्यासिते एकस्मिन् जीवा-

† गुणसौम्या †

(५) હવે આ સૂત્ર પર મહોપાધ્યાયજી મહારાજ વિવરણ કરે છે, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે જાણવો -

વિવેચન : જીવ-અજીવ (આત્મા, ઘટ, પટ, આકાશ) આદિ જગતવર્તી પદાર્થોમાંથી કોઈપણ એક પદાર્થની બાબતમાં 'આ પદાર્થ જગતમાં છે કે નહીં?' એવો સત્ત્વ-અસત્ત્વ વગેરે એકેક ધર્મોને લઈને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે, ત્યારે તે પ્રશ્નના વશથી (= પ્રશ્નના સમાધાનરૂપે) પ્રત્યક્ષ-અનુમાનાદિ કોઈપણ પ્રમાણોથી બાધ ન આવે તે રીતે (૧) સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વનું વિધાન, અને (૨) પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વનું વિધાન - આ પ્રમાણે જુદા જુદા વિધિ-નિષેધ દ્વારા, અથવા (સમુદ્ધિત-) સ્વદ્રવ્યાદિ અને પરદ્રવ્યાદિની ક્રમશઃ સાથે વિવક્ષા કરીને પૂછાયેલા એવા પ્રશ્નોના સમાધાનમાં, સમુદ્ધિતરૂપે વિધિ-નિષેધની વિચારણા કરીને (અર્થાત્ વિધિ દ્વારા અને નિષેધ દ્વારા સાથે કલ્પના કરીને) 'સ્યાત્' શબ્દથી યુક્તરૂપે (અપેક્ષાપૂર્વક) બોલાતાં અને આગળ જણાવાતાં એવાં સાત પ્રકારનાં વચનોની જે રચના (= વચનોનું જે ઉચ્ચારણ), તેને 'સપ્તભંગી' કહેવાય છે..

(૬) પદકૃત્ય :

(૧) વિધિ એટલે સદંશ (જે અંશની અપેક્ષાએ વસ્તુનું અસ્તિત્વ જણાવાય, તે અંશ...)

(૨) નિષેધ એટલે અસદંશ (જે અંશની અપેક્ષાએ વસ્તુ નથી એવું જણાવાય, તે અંશ...)

હવે મૂળસૂત્રમાં સપ્તભંગીની વ્યાખ્યા સમજાવતા (ક) એકત્ર-વસ્તુનિ, (ખ) એકેકધર્મ-પર્યનુયોગવશાત્ એવા જે પદો છે, તે પદો લખવાનું પ્રયોજન જણાવે છે -

(ક) જો ઘટ-પટાદિ કોઈ વિવક્ષિત એક વસ્તુને જ લઈને વિધિ-નિષેધના પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરોની વાત ન કરીએ અને જો જુદી જુદી અનેક વસ્તુઓને લઈને વિધિ-નિષેધના પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરોની વાત કરીએ, તો જુદી-જુદી વસ્તુઓ તો સેંકડો-લાખો-અસંખ્ય-અનંતી

૧. જે જે વચનો બોલવા દ્વારા પદાર્થો જુદી જુદી રીતે સમજાય, તેને ભંગ-પ્રકાર કહેવાય. આવા શબ્દો બોલવાના જે સાત વચનપ્રયોગો છે, તેને જ સાત ભાંગા કહેવાય અને તે સાત ભાંગાઓના સમુદાયને જ 'સપ્તભંગી' કહેવાય છે.

જીવાદિવસ્તુનિ અનન્તધર્મપરિપ્રશ્નકાલેઽનન્તભક્ષસમ્ભવઃ, તદ્વ્યાવૃત્ત્યર્થમેકૈક-ધર્મ-પર્યનુયોગસ્યોપાદાનમ્ । (૭) એતેનાનન્તધર્માધ્યાસિતેષ્વનન્તપદાર્થેષુ સત્સ્વપિ પ્રતિપદાર્થ પ્રતિધર્મ પરિપ્રશ્નકાલે એકૈકશો વસ્તુધર્મે એકૈકૈવ સમ્મત્તજ્ઞા ભવતીતિ નિયમઃ ।

અનન્તધર્મવિવક્ષયા સમ્મત્તજ્ઞાનામપિ નાનાકલ્પનમભીષ્ટમેવ, એતત્ તુ સૂત્રકારેણૈવ

❧ ગુણસૌમ્યા ❧

હોવાથી અને તે બધા વિશેના પ્રશ્ન-ઉત્તરો પણ સેંકડો-લાખો ને અનંતા થવાથી, સમ્મત્તજ્ઞાનો તો રહે જ નહીં ! અને તેના બદલે શતભંગી-સહસ્રભંગી-લક્ષભંગી-અસંખ્યભંગી ને યાવત્ અનંતભંગી થવાનો પ્રસંગ આવે ! તેના વારણ માટે જ સમ્મત્તજ્ઞાની વ્યાખ્યામાં 'એકત્ર વસ્તુનિ' એવું જણાવ્યું... (હવે એક જ વસ્તુ અને એના વિશેના જ ભાંગાઓ લેવાશે, એટલે જુદી જુદી અનેક વસ્તુઓને લઈને અનંત ભાંગા થવાનો પ્રસંગ નહીં આવે...)

(ખ) હવે ધારો કે ઘટ-પટાદિ વિવક્ષિત કોઈ એક જ વસ્તુ લઈએ, પણ એ એક વસ્તુમાં પણ 'અસ્તિ-નાસ્તિ અથવા નિત્યાનિત્ય એમ એકેક જોડવું લઈને જ પ્રશ્ન-ઉત્તરો કરવા' એવું નિયમન ન કરીએ, તો એક જ વસ્તુમાં અનંત ધર્મો છે અને તે બધા ધર્મો વિશે વિધિ-નિષેધ દ્વારા પ્રશ્નોત્તરો કરવામાં આવે, તો તો અનંતભંગી થઈ જાય ! સમ્મત્તજ્ઞાનો રહે જ નહીં ! એટલે બાકીના ધર્મોની બાદબાકી માટે જ 'એકૈકધર્મપર્યનુયોગવશાત્' એ પ્રમાણે જણાવ્યું... (એટલે હવે એક વસ્તુનો એક જ ધર્મ પકડાશે અને તે એક ધર્મના જ ભાંગાઓ લેવાશે. તેથી જુદા જુદા અનંત ધર્મોને લઈને અનંત ભાંગા થવાનો પ્રસંગ નહીં આવે...)

❧ એકધર્મને લઈને એક સમ્મત્તજ્ઞા ❧

(૭) નિયમ : અનંત ધર્મવાળા અનંત પદાર્થો છે, તો પણ દરેક વસ્તુના દરેક ધર્મ અંગે પ્રશ્ન કરવામાં આવે, ત્યારે વસ્તુના પ્રતિનિયત એકેક ધર્મને વિશે માત્ર એકેક જ સમ્મત્તજ્ઞા થાય...

તાત્પર્ય : નિત્યાનિત્ય - સદસત્ - સામાન્યવિશેષ વગેરે અનંતધર્મવાળી અનંત વસ્તુઓ છે. તો પણ તે તે વસ્તુના પ્રતિનિયત એકેક ધર્મને લઈને (અર્થાત્ નિત્યાનિત્ય સંબંધી એકેક જોડવું લઈને) માત્ર સાત જ પ્રશ્નો થાય છે અને તેથી તેના સમાધાનરૂપ વચનો પણ માત્ર સાત જ માનવા ઉચિત છે... આ પ્રમાણે નિત્યાનિત્યાદિ જોડકાં વિશે સાત જ વાક્યપ્રયોગો થતા હોવાથી, એકેક ધર્મ (= નિત્યાનિત્યાદિ જોડકાં) વિશે એકેક સમ્મત્તજ્ઞા જ માનવી જોઈએ... (એટલે એક વસ્તુના એક ધર્મ વિશે સાત જ ભાંગા થાય, તેનાથી વધુ નહીં - એવો નિયમ થયો.)

ज्ञापितम्, (८) तथाहि -

“विधिनिषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्यायं वस्तुन्यनन्तानामपि सप्तभङ्गीनामेव सम्भवात्

❧ गुणसौम्या ❧

❧ अनंतधर्मो लघने अनंत सप्तभंगी ❧

હવે એક જ વસ્તુના જુદા જુદા અનંત ધર્મની વિવક્ષા કરીએ, અર્થાત્ તે બધા ધર્મો વિશે પ્રશ્નોત્તરની વિચારણા કરીએ, તો (એક ધર્મની એક સપ્તભંગી, તેમ જુદા જુદા અનંત ધર્મની અનંત સપ્તભંગી - એ પ્રમાણે) એક વસ્તુની જ અનંત સપ્તભંગીઓ થાય. અને આ પ્રમાણે સપ્તભંગીનું નાનાકલ્પન = અનંતપશું માનવું, તે અમને ઈષ્ટ જ છે.

આ વ્રાત સૂત્રકાર શ્રીવાદીદેવસૂરિમહારાજે જ કહી છે. જુઓ તેમનું વચન -

(૮) સૂત્ર : વિધિનિષેધપ્રકારાપેક્ષયા પ્રતિપર્યાયં વસ્તુનિ અનન્તાનામપિ સપ્તભङ्गीनामेव सम्भवात् ॥૩૮॥ પ્રતિપર્યાયં પ્રતિપાઢ્યપર્યનુયોગાનાં સપ્તાનામેવ સમ્ભવાત્ ॥૩૯॥

સૂત્રાર્થ : એકેક પર્યાયને આશ્રયીને વિધાન અને નિષેધના પ્રકારની અપેક્ષાએ, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વસ્તુમાં અનંતી પણ સપ્તભંગીઓ જ સંભવે છે (૪-૩૮)... પ્રત્યેક પર્યાયની અપેક્ષાએ પ્રતિપાઢ્ય = શ્રોતાઓના પર્યનુયોગ = પ્રશ્નો સાત જ સંભવે છે, માટે ભાંગા સાત જ થાય. (૪-૩૯)

વિવેચન :

પૂર્વપક્ષ : ઘટ-પટાદિ એકેક પદાર્થમાં વિધાન કરાતા અને નિષેધ કરાતા એવા અનંત ધર્મો તમે (= જૈનોએ) માન્યા છે અને તો એ અનંત ધર્મોને કહેનારા વચનમાર્ગો પણ અનંત થશે ! કારણ કે વાચક-શબ્દની મર્યાદા વાચ્યની મર્યાદાને આધીન છે, એટલે જેટલા વાચ્યધર્મો હોય તેટલા વાચક શબ્દો હોય. અને આ પ્રમાણે અનંત વચનમાર્ગો થવાથી અનંતભંગી જ થાય ! અને તો સપ્તભંગીનું વિધાન અસંગત જ ઠરે.

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે વસ્તુના અનંતધર્મોમાંના એકેક ધર્મોને લઈને વિધિ અને નિષેધના વિકલ્પો પાડવા દ્વારા માત્ર સાત જ ભાંગા સંભવે છે. આશય એ કે, વસ્તુમાં પરસ્પર વિરોધી બે બે ધર્મોનાં અનંત જોડકાં છે, તેમાંનાં એકેક જોડકાંને લઈને વિધિ-નિષેધના વિકલ્પો દ્વારા સાત જ ભાંગા થાય. અને તેવાં નિત્યાનિત્ય, ભિન્નાભિન્ન, સામાન્યવિશેષ વગેરે જોડકાં અનંત હોવાથી, સપ્તભંગીઓ જ અનંતી થાય છે. (બાકી અનંતભંગી વગેરે કશું થતું નથી) એટલે અનંતભંગી થઈ જવાનો પ્રસંગ જ નથી અને સપ્તભંગીને અસંગત કહેવું પણ પ્રલાપમાત્ર છે.

॥૩૮॥ પ્રતિપર્યાયં પ્રતિપાઘપર્યનુયોગાનાં સમાનામેવ સમ્ભવાત્” ॥૩૯॥ ઇતિ ॥

(૧) અથ સમભઙ્ગી સ્વરૂપતઃ પ્રદર્શયતે, તથાહિ-‘સ્યાદસ્ત્યેવ સર્વમ્’ ઇતિ સદંશ-કલ્પનાવિભજનેન પ્રથમો ભઙ્ગઃ । ‘સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સર્વમ્’ ઇતિ પર્યુદાસકલ્પનાવિભજનેન દ્વિતીયો

❧ ગુણસૌમ્યા ❧

❧ ભાંગા સાત હોવાનું રહસ્ય ❧

પ્રશ્ન : સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ વગેરે સાત જ ભાંગાઓ કેમ ? તેનું કારણ શું ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, વસ્તુના તે તે ધર્મો વિશે શ્રોતાઓના મનમાં માત્ર સાત જ પ્રશ્નો થાય છે અને તેથી તેના સમાધાનરૂપે માત્ર સાત જ ભાંગા થાય. (તેનાથી વધુ ભાંગા નહીં.)

જીવાદિદ્રવ્યમાં નિત્યાનિત્યાદિ ધર્મ વિશેના સાત પ્રશ્નો અને તેના જવાબો આ પ્રમાણે થાય છે -

(૧) શું જીવ નિત્ય છે ? હા - દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સ્યાન્નિત્ય છે.

(૨) શું જીવ અનિત્ય છે ? હા - પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સ્યાદનિત્ય છે.

(૩) શું જીવ નિત્ય - અનિત્ય બંને છે ? હા - ક્રમશઃ બંને નયો લગાડતાં આ જીવ સ્યાન્નિત્ય પણ છે અને સ્યાદનિત્ય પણ છે.

(૪) બંને હોવાથી શું સાથે બોલી શકાય છે ? ના - બંને ધર્મો એકી સાથે એક જ શબ્દથી બોલી શકાય નહીં, માટે સ્યાદવક્તવ્ય પણ છે.

આ પ્રમાણે બાકીના ભાંગાઓ પણ સંયોગથી સમજી લેવા. એટલે મૂળ વાત-પ્રશ્નોત્તરો સાત હોવાથી ભાંગાઓ પણ સાત જ થાય, તેનાથી વધુ નહીં.

(૯) આ પ્રમાણે સમભંગીનું લક્ષણ કહ્યું, હવે તેનું સ્વરૂપ જણાવતાં કહે છે -

❧ સમભંગીનું સ્વરૂપ બતાવનાર સૂત્રો ❧

(૧) સૂત્ર : સ્યાદસ્ત્યેવ સર્વમિતિ સદંશકલ્પનાવિભજનેન પ્રથમો ભઙ્ગઃ ॥

સૂત્રાર્થ : ઘટ-પટ-આત્મા વગેરે સર્વ પદાર્થો (પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની) અપેક્ષાએ અસ્તિરૂપ જ છે, આવા પ્રકારની સદંશધર્મની કલ્પનાને મુખ્ય કરીને કહેવું તે પહેલો ભાંગો છે.

(૨) સૂત્ર : સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સર્વમિતિ પર્યુદાસકલ્પનાવિભજનેન દ્વિતીયો ભઙ્ગઃ ॥

સૂત્રાર્થ : ઘટ, પટ, આત્મા વગેરે સર્વ પદાર્થો (બીજા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની) અપેક્ષાએ નથી જ, આવા પ્રકારની નિષેધની કલ્પનાને મુખ્ય કરીને કહેવું, તે બીજો ભાંગો છે.

भङ्गः । 'स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव' इति क्रमेण सदंशाऽसदंशकल्पनाविभजनेन तृतीयो भङ्गः । 'स्यादवक्तव्यमेव' इति समसमये विधि-निषेधयोरनिर्वचनीयख्यापनाकल्पनाविभजनया चतुर्थो भङ्गः । 'स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेव' इति विधिप्राधान्येन युगपद्विधि-निषेधाऽनिर्वचनीयख्यापनाकल्पनाविभजनया पञ्चमो भङ्गः । 'स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेव' इति निषेधप्राधान्येन युगपद्विधिनिषेधाऽनिर्वचनीयख्यापनाकल्पनाविभजनया षष्ठो भङ्गः ।

♦ गुणसौम्या ♦

(३) सूत्र : स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमेण सदंशासदंशकल्पनाविभजनेन तृतीयो - भङ्गः ॥

सूत्रार्थ : घट-पटादि समस्त वस्तुओ स्वद्रव्यादिनी अपेक्षाअे छे ज अने परद्रव्यादिनी अपेक्षाअे नथी ज - आभ कभशः विधि अने निषेधनी कल्पनाने मुष्य करीने कहेवुं, ते त्रीण्णे त्वांगो छे.

(४) सूत्र : स्यादवक्तव्यमेवेति समसमये विधिनिषेधयोरनिर्वचनीयख्यापनाकल्पना-विभजनया चतुर्थो भङ्गः ॥

सूत्रार्थ : जयारे समसमये (= युगपत्-अेकीसाथे) विधि अने निषेधनी कल्पनाने मुष्य करीने कहेवा जेछेअे, तयारे ते वस्तु कडी शकाती ज नथी, अेटले ते अपेक्षाअे कुंत्मादि सर्व वस्तुओ कथंयिद् अवाय्य ज छे - अे प्रभाण्णे योथो त्वांगो थाय.

(५) सूत्र : स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिप्राधान्येन युगपद्विधिनिषेधानिर्वचनीय-ख्यापनाकल्पनाविभजनया पञ्चमो भङ्गः ॥

सूत्रार्थ : घट-पटादि समस्त वस्तु कथंयिद् विवक्षाअे छे ज अने कथंयिद् विवक्षाअे अवक्तव्य ज छे, आभ पहेला विधिकल्पनाने मुष्य करीने कहेवा द्वारा अने पछी विधि-निषेध अंनेनी कल्पनाने युगपद् मुष्य करीने कहेवा द्वारा पांयभो त्वांगो थाय छे.

(६) सूत्र : स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधप्राधान्येन युगद्विधिनिषेधानिर्वचनीय-ख्यापनाकल्पनाविभजनया षष्ठो भङ्गः ॥

सूत्रार्थ : घट-पटादि समस्त वस्तु कथंयिद् विवक्षाअे नथी ज अने कथंयिद् विवक्षाअे अवक्तव्य ज छे, आभ पहेला निषेधनी कल्पनाने मुष्य करीने कहेवा द्वारा (अर्थात् नास्तिपशुं जशाववा द्वारा) अने पछी युगपद् विधि-निषेध अंनेनी कल्पनाने मुष्य करीने कहेवा द्वारा छेको त्वांगो थाय छे.

(७) सूत्र : स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमात् सदंशासदंशप्राधान्य-कल्पनया युगपद्विधिनिषेधानिर्वचनीयख्यापनाकल्पनाविभजनया च सप्तमो भङ्गः ॥

‘સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવ’ इति क्रमात् सदंशाऽसदंशाप्राधान्यकल्पनया युगपद्विधिनिषेधानिर्वचनीयख्यापनाकल्पनाविभजनया च सममो भङ्गः ॥

(૧૦) અથાર્થતઃ પ્રથમભઙ્ગં પ્રચિકટયિષુરાહ-સ્યાદસ્ત્યેવેતિ-વિધિપ્રાધાન્ય-વિવક્ષાયામયં ભઙ્ગઃ । ‘સ્યાદ્’ इत्यनेकान्तद्योतकमव्ययम्, ‘સ્યાદ્’ इत्यनेन कथञ्चित्

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

સૂત્રાર્થ : ઘટ-પટાદિ સમસ્ત વસ્તુઓ (સદંશ =) સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ છે જ, પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ નથી જ અને યુગપત્ બંનેની અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય જ છે - આમ પહેલા ક્રમવાર વિધિ-નિષેધની કલ્પનાને મુખ્ય કરવા દ્વારા અને પછી એકી સાથે વિધિ-નિષેધની કલ્પનાને જણાવવા દ્વારા સાતમો ભાંગો થાય છે.

(૧૦) આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી સમભંગીનું સ્વરૂપ સૂત્ર દ્વારા બતાવ્યું. હવે તેનું વિસ્તારથી અર્થઘટન કરવા, પૂજ્ય મહોપાધ્યાયજી મહારાજ સમભંગીનાં એકેક ચરણનું વિવરણ કરે છે -

❧ સમભંગીનું વિસ્તૃત નિરૂપણ ❧

❧ સમભંગીનું પહેલું ચરણ ❧

(૧) સ્યાદસ્ત્યેવ સર્વમ્... સર્વમ્ = ઘટ, પટાદિ દરેક વસ્તુઓ સ્યાત્ = અપેક્ષાએ અસ્તિ એવ = છે જ. આ પહેલો ભાંગો છે.

તેમાં મૂકેલો ‘સ્યાત્’ શબ્દ અવ્યય છે અને તે અનેકાન્તને (= સ્યાદ્વાદને) જણાવે છે. અર્થાત્ સ્યાત્ એટલે ‘કથંચિત્’ અને કથંચિત્ એટલે કોઈક અપેક્ષાએ. (તેથી અર્થ થયો - ઘટાદિ વસ્તુઓ કોઈક અપેક્ષાએ છે જ.)

તો હવે કઈ અપેક્ષાએ છે ? તે જણાવે છે -

ઘટાદિ દરેક વસ્તુઓ (૧) પોતાનું દ્રવ્ય, (૨) પોતાનું ક્ષેત્ર, (૩) પોતાનો કાળ, અને (૪) પોતાનો ભાવ - એ ચારની અપેક્ષાએ છે જ. અને તેઓ (૧) બીજું દ્રવ્ય, (૨) બીજું ક્ષેત્ર, (૩) બીજો કાળ, અને (૪) બીજો ભાવ - એ ચારની અપેક્ષાએ નથી જ.

❧ વસ્તુનું અસ્તિ-નાસ્તિ સ્વરૂપ ❧

વિવેચન : ઘટાદિ વસ્તુઓ પોતાના દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ છે અને બીજાના દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ નથી, તો પહેલા પોતાના દ્રવ્યાદિ કયા ? અને બીજાના દ્રવ્યાદિ કયા ? તે વિસ્તારથી વિચારી લઈએ-

स्वकीयद्रव्य-क्षेत्र-काल-भावचतुष्टयस्त्रेण अस्त्येव घटादिवस्तु, नास्त्येवान्यदीयद्रव्य-क्षेत्र-काल-भावचतुष्कस्त्रेण । (११) तथाहि-घटो द्रव्यतः पार्थिवत्वस्त्रेण, नास्ति जलादिस्त्रेण; क्षेत्रतः पाटलिपुत्रकत्वेन, नास्ति कान्यकुब्जकत्वेन; कालतः शैशिरत्वेन, नास्ति वासन्तिकत्वेन; भावतो रक्तत्वेन, नास्ति पीतत्वेन । एवं सर्वमन्यदेव ज्ञातव्यम् ।

❧ गुणसौम्या ❧

(१) द्रव्य : घटो माटीનો - पृथ्वीનો છે, એટલે માટી-પૃથ્વી એ ઘડાનું સ્વદ્રવ્ય કહેવાય અને એટલે તેમાં મૂળમયત્વ - પાર્થિવત્વરૂપ ધર્મ આવે. આમ જે ધર્મો પ્રસ્તુત ઘડામાં રહ્યાં હોય, તે બધા ધર્મ તેના સ્વધર્મ કે સ્વરૂપ કહેવાય. આ સિવાયના ધર્મો, જે ઘટમાં રહ્યા નથી, તે બધા ધર્મો પરધર્મ કે પરરૂપ કહેવાય. જેમ કે ઘડો જળરૂપ ન હોવાથી જળ એ પરદ્રવ્ય કહેવાય અને જલત્વ એ પરધર્મ કે પરરૂપ કહેવાય.

(૨) ક્ષેત્ર : ઘડાની ઉત્પત્તિ અથવા સ્થિતિ પાટલીપુત્રમાં થઈ હોવાથી, પાટલીપુત્ર તે સ્વક્ષેત્ર કહેવાય અને કાન્યકુબ્જ વગેરે ક્ષેત્ર; જ્યાં ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ નથી તે પરક્ષેત્ર કહેવાય.

(૩) કાળ : ઘડો શિશિર ઋતુમાં રહ્યો હોવાથી, શિશિર ઋતુ તે સ્વકાળ કહેવાય અને તે સિવાયની વસંત ઋતુ વગેરે પરકાળ કહેવાય. કારણ કે ત્યારે ઘડો રહ્યો નથી.

(૪) ભાવ : વિવક્ષિત ઘડો લાલ અને ગોળ છે, એટલે લાલપણું-ગોળપણું એ તેનો સ્વભાવ કહેવાય અને એ ઘડો કાળો-ચોરસ ન હોવાથી શ્યામપણું-ચોરસપણું એ તેનો પરભાવ કહેવાય.

આમાંથી પોતાના દ્રવ્યાદિરૂપે વસ્તુ હોય અને બીજાના દ્રવ્યાદિરૂપે વસ્તુ ન હોય. આ વાત ગ્રંથકારશ્રી ઘટને લઈને બતાવે છે. (૧૧) તે આ પ્રમાણે -

ઘડો...

(૧) દ્રવ્યથી, પાર્થિવરૂપે છે અને જળરૂપે નથી.

(૨) ક્ષેત્રથી, પાટલીપુત્રરૂપે છે અને કાન્યકુબ્જરૂપે નથી.

(૩) કાળથી, શિશિરઋતુરૂપે છે અને વસંતઋતુરૂપે નથી.

(૪) ભાવથી, લાલરૂપે છે અને શ્યામ-પીતરૂપે નથી.

(एवं सर्वमन्यदेव ज्ञातव्यम् =) આ પ્રમાણે ઘડાનાં પોતાનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને છોડીને તે સિવાયનાં બીજા બધા દ્રવ્યાદિ પરરૂપ = અન્યરૂપ જ સમજવાં. અને તે અપેક્ષાએ પ્રસ્તુત ઘડાનું અસ્તિત્વ નથી જ - એમ જાણવું.

આવું ફલિત થયે 'સ્યાદસ્તિ ઘટઃ' તેનો વિશેષથી ઉલ્લેખ કેવો થાય ? તે જણાવે છે -

સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયાપેક્ષયા કથञ्चिदस्ति, પરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયાપેક્ષયા નાસ્તિ ચ ઘટ ઇત્યુલ્લેખઃ,
(૧૨) અન્યસ્યાન્યદીયસ્ત્યાપત્તૌ સ્વસ્ત્રપ્રહાનિપ્રસક્તિઃ । (૧૩) એવકારેણ ત્વીદ્ગુલ્લેખકો
ભદ્ગ્ ઇત્યવધારણં સ્યાત્ । અવધારણં ચ કર્તવ્યમ્, યદુક્તમ્ -

“વાક્યેઽવધારણં તાવદનિષ્ઠાર્થનિવૃત્તયે ।

કર્તવ્યમન્યથાઽનુક્તસમત્વાત્ તસ્ય કુત્રચિત્” ॥૧॥ - [રત્નાકરાવતારિકા]

❀.....❀ ગુણસીમ્યા ❀.....❀

ઉલ્લેખ : ઘડો પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને આશ્રયીને કથંચિત્ છે અને બીજાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને આશ્રયીને કથંચિદ્ નથી.

(૧૨) આ પ્રમાણે સ્વરૂપે અસ્તિત્વ અને પરરૂપે નાસ્તિત્વ - એ બે રૂપ ઘડાનાં માનવાં જ રહ્યાં. નહીં તો શું દોષ આવે ? તે જણાવે છે -

❀ અસ્તિ-નાસ્તિ વિના વસ્તુનો જ અભાવ ❀

જો ઘડાને અસ્તિ-નાસ્તિ ઉભયરૂપ ન માનો અને તેના બદલે એકાંતે અસ્તિ કે એકાંતે નાસ્તિરૂપ માનો, તો તો ઘટાદિ વસ્તુ સર્વથા અસ્તિ કે સર્વથા નાસ્તિરૂપ બને ! તેનું સ્વરૂપ તે પરરૂપ અને પરરૂપ તે સ્વરૂપ બની જાય ! અને તેવું બનવામાં ઘડાનાં પોતાનાં સ્વરૂપની જ હાનિ થાય ! અર્થાત્ ઘડાનો જ અભાવ થાય ! જુઓ -

(૧) ઘટાદિ વસ્તુઓ, જેમ પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપે અસ્તિ છે, તેમ જો પટાદિ બીજાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપે પણ અસ્તિ હોય, તો ઘડો પટરૂપે પણ અસ્તિ થવાથી પટરૂપ થઈ જતાં, જેમ પટ એ ઘટ નથી, તેમ ઘટ પણ ઘટ નહીં રહે ! અર્થાત્ ઘટનો અભાવ થાય !

(૨) ઘટાદિ, જેમ બીજાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપે નાસ્તિ છે, તેમ પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપે પણ નાસ્તિ હોય, તો જેમ ખપુષ્પ સ્વરૂપે નાસ્તિ છે, તેમ ઘડો પણ પોતાના માટી સ્વરૂપે નાસ્તિ થઈ નિઃસ્વરૂપ બની જશે ! અર્થાત્ ઘડાનો અભાવ થઈ જશે !

આમ, વસ્તુને સર્વથા અસ્તિ કે નાસ્તિરૂપ માનવામાં વસ્તુના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે, એટલે વસ્તુને અસ્તિ-નાસ્તિ ઉભયરૂપ જ માનવી જોઈએ.

❀ એવ કારની આવશ્યકતા ❀

(૧૩) પંક્તિ અર્થ : એવકાર દ્વારા ‘આવા ઉલ્લેખવાળો ભાંગો થાય’ એવું (અવધારણ =) નિશ્ચિત થાય છે અને એટલે જ અવધારણ (એવકારનું ઉચ્ચારણ) કરવું જોઈએ.

(१४) तथाप्यस्त्येव कुम्भ इत्येतावन्मात्रोपादाने कुम्भस्य स्तम्भाद्यस्तित्वेनापि सर्वप्रकारेणास्तित्वप्राप्तेः प्रतिनियतस्वस्वानुपपत्तिः स्यात्, तत्प्रतिपत्तये 'स्याद्'

गुणसौम्या

विवेचन : 'स्यात्' शब्दधी कथञ्चित् = कोઈक अपेक्षाએ, એવું જણાઈ જવા છતાં પણ, જો એવકાર ન મૂકીએ, તો ઉપરોક્ત ઉલ્લેખવાળો ચોક્કસ ભાંગો ન પકડાય. તે આ પ્રમાણે -

જો 'સ્યાદસ્તિ' એટલું જ કહીએ, તો ઘટાદિ 'સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિ જ છે' એવો ચોક્કસ અર્થ નહીં પકડાય. અને પ્રતિનિયત અર્થ ન પકડાવાથી 'અસ્તિની જેમ નાસ્તિ પણ કદાચ હશે તો ? એવી આશંકા રોકી શકાય નહીં. અને તેથી તો ઘડો પોતાના દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ નથી - એવું પણ ફલિત થાય (એટલે તો ઘડાનું માટીસ્વરૂપ અનુપપન્ન બને !)

હવે જો એવકાર લખીએ, અર્થાત્ 'સ્યાદસ્ત્યેવ' એવો પ્રયોગ કરીએ, તો ચોક્કસ અર્થ પકડાય કે - ઘડો સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિ જ છે. અને આવો ચોક્કસ અર્થ પકડાવાના કારણે તે અપેક્ષાએ ઘડાનું નાસ્તિપણું ન રહે. (ફલતઃ તેનું પોતાનું માટીસ્વરૂપ અનુપપન્ન ન બને.)

એટલે નિશ્ચિત અર્થને પકડવા માટે અવધારણ કરવું જોઈએ, નહીં તો અનભિપ્રેત અર્થ પણ આવી જવાનો પ્રસંગ આવે !

આ વિશે કહ્યું છે કે -

“અનિષ્ટ અર્થની નિવૃત્તિ માટે વાક્યમાં અવધારણ તો કરવું જ જોઈએ, અન્યથા (= જો અવધારણ ન કરીએ તો) એ વાક્ય કોઈક સ્થળે (અને કોઈક કાળે) અકથિતની સાથે સમાન થઈ જશે ! (એટલે કે અસ્તિને કહેનારું આ વાક્ય નહીં કહેલાં એવાં નાસ્તિની સાથે પણ સમાન થઈ જશે ! અને એવું થવાથી વસ્તુનું પ્રતિનિયત સ્વરૂપ ન રહેતાં સ્વરૂપહાનિ જ થાય.)” (રત્નાકરાવતારિકા ૪/૧૫ની વૃત્તિ)

એટલે સ્યાદસ્ત્યેવ વગેરેમાં એવકાર મૂકવું આવશ્યક છે, એવું ફલિત થયું.

(૧૪) હવે 'સ્યાત્' શબ્દ કેમ મૂક્યો ? તેની સાર્થકતા જણાવે છે -

✽ સ્યાત્ કારણી આવશ્યકતા ✽

જો એવકાર મૂકી સ્યાત્ શબ્દ ન મૂકીએ, અર્થાત્ 'અસ્ત્યેવ ઘટઃ = ઘડો છે જ' એટલું જ માત્ર

૧. સ્યાદસ્ત્યેવ' અને 'સ્યાન્નાસ્ત્યેવ' એમ એવકાર ન મૂકીએ, તો કમશઃ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ પણ નાસ્તિપણું અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ પણ અસ્તિપણું - એવો અનભિપ્રેત અર્થ પ્રાપ્ત થાય ! એટલે નિયત સ્વરૂપની ઉપપત્તિ માટે એવકારનો પ્રયોગ આવશ્યક છે.

इत्यप्यव्ययं प्रयुज्यते । कथञ्चिद्रूपेण स्वद्रव्यचतुष्टयापेक्षयाऽस्ति परद्रव्यचतुष्टयापेक्षया नास्तीति प्रयोगप्रतिपत्तये । तस्य तु प्रयोगो व्यवच्छेदफलैवकारवदनुक्तोऽपि द्रष्टव्यः, यदुक्तम् —

“सोऽप्रयुक्तोऽपि वा तज्ज्ञैः सर्वत्रार्थात् प्रतीयते ।
यथैवकारोऽयोगादिव्यवच्छेदप्रयोजनः” ॥१॥

◆.....◆ गुणसौम्या ◆.....◆

જણાવીએ, તો બધી રીતે ઘડો છે જ - એવો અર્થ પ્રાપ્ત થશે ! અને તેથી તો જેમ માટીરૂપે ઘટ છે, તેમ સ્તંભાદિ પરદ્રવ્યરૂપે પણ ઘટ માનવાની આપત્તિ આવશે ! એ રીતે તો સંસારવર્તી સર્વ પદાર્થોરૂપે એ ઘડાનું અસ્તિત્વ હોવાની આપત્તિ આવશે ! (અર્થાત્ એ ઘડો પટ-મઠાદિરૂપ બનવાની આપત્તિ આવશે.) અને તેવું થવાથી ‘આ માત્ર ઘટ છે’ એમ ઘટનાં પોતાનાં પ્રતિનિયત સ્વરૂપની અસંગતિ થશે.

હવે જો ‘ઘડો માત્ર ઘડો જ છે, સ્તંભ-પટાદિરૂપ નથી’ એવું સ્વીકારવું હોય, તો તેના માટે ‘સ્યાત્’ એવો પ્રયોગ કરવો જ જોઈએ. આ પ્રયોગ કરવાથી શું લાભ થાય ? તે જણાવે છે -

‘સ્યાત્’ એટલે કથંચિત્ (= કોઈક અપેક્ષાએ.) તેનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે થાય - “ઘડો પોતાનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની અપેક્ષાએ જ અસ્તિ છે, બીજાનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ નહીં.”

તો આવા (= અમુક અપેક્ષાએ જ ઘડો છે, બધી અપેક્ષાએ નહીં - એવા) પ્રતિનિયત પ્રયોગના બોધ માટે સ્યાત્ શબ્દ અવશ્ય મૂકવો જોઈએ.

કદાચ કોઈ કોઈ વાક્યોમાં, પ્રયોગ કરનાર પુરુષે જ્યાં પણ ‘સ્યાત્’ શબ્દ ન બોલ્યો હોય, ત્યાં પણ વ્યવચ્છેદફળવાળા એવકારની જેમ, ‘સ્યાત્’ શબ્દ, બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સમજી લેવો જોઈએ.

આ વિશે કહ્યું છે કે -

“અયોગાદિના (= અયોગ, અન્યયોગ અને અત્યંતાયોગાદિના) વ્યવચ્છેદરૂપી ફળવાળો એવકાર વાક્યમાં ન પ્રયોગાયો હોય, તો પણ તેના જાણકાર પુરુષો વડે જેમ એવકાર સમજી લેવાય છે, તેમ (અપ્રયુક્તોઽપિ સો =) પ્રયોગ ન કરાયેલો એવો પણ આ સ્યાત્ શબ્દ, તેના જાણકાર પુરુષો વડે સર્વ સ્થાને અર્થના વશથી સમજી લેવો જોઈએ.”

(રત્નાકરાવતારિકા - ૪/૧૫ ની વૃત્તિ)

તેથી એવકાર અને સ્યાત્ શબ્દ અત્યંત આવશ્યક છે અને તેથી જ તે બેનું સાતે ભાંગામાં પ્રહણ કરવું. (અર્થાત્ એવકાર અને સ્યાત્ શબ્દ સાતે ભાંગામાં લગાડવો.)

तत एवकार-स्यात्कारयोः समस्वपि भङ्गेषु ग्रहणं प्रतिपत्तव्यम् । विधिप्रधानत्वाद् विधिरेव प्रथमो भङ्गः ।

(१५) अथार्थतो द्वितीयभङ्गं प्रदर्शयन्ति-स्यान्नास्त्येवेति निषेधप्रधानकल्पनयाऽयं भङ्गः । (१६) यदेव नियतं साध्यसद्भावेऽस्तित्वं तदेव साध्याभावे साधनस्य

❧ गुणसौम्या ❧

आ प्रमाशे स्वद्रव्यादिनी अपेक्षाये वस्तुनी विधिने (= वस्तुना अस्तित्वने) मुप्यपशे जशावतो होवाथी, 'स्यादस्त्येव सर्वम्' अेवो पडेलो विधानात्मक भांगो समजवो.

(१५) હવે મહોપાધ્યાયજી મહારાજ બીજા ભાંગાને અર્થપૂર્વક જણાવે છે -

* સમભંગીનું બીજું ચરણ *

(૨) સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સર્વમ્... સર્વમ્ = ઘટ, પટાદિ દરેક વસ્તુઓ સ્યાત્ = અપેક્ષાએ નાસ્ત્યેવ = નથી જ. આવા પ્રકારની નિષેધની કલ્પના દ્વારા બીજો ભાંગો સમજવો.

પહેલો ભાંગો અસ્તિત્વનો બતાવ્યો. હવે આવું અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વને અવિનાભાવી હોય છે. (અર્થાત્ જ્યાં અસ્તિત્વ હોય, ત્યાં નાસ્તિત્વ પણ હોય છે જ.) એટલે નાસ્તિત્વને બતાવનાર બીજો ભાંગો પણ અત્યંત આવશ્યક છે.

(૧૬) હવે સૌ પ્રથમ ગ્રંથકારશ્રી, અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વનો અવિનાભાવ શી રીતે ? તે જણાવે છે -

* અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વનો અવિનાભાવ *

નિયમ : સાધ્યના હોવામાં સાધનનું જે નિયત અસ્તિત્વ છે, તે જ અસ્તિત્વ, સાધ્યના ન હોવામાં સાધનના નાસ્તિત્વરૂપ કહેવાય છે.

વિવેચન : (૧) સાધ્ય = વહ્નિ = કારણ, અને (૨) સાધન = ધૂમ = કાર્ય. હવે અહીં સાધ્યના = અવિકલ કારણરૂપ વહ્નિના હોવામાં, સાધનનું = કાર્યરૂપ ધૂમનું જે નિયત (ચોક્કસ) અસ્તિત્વ છે, તે જ અસ્તિત્વ (= હોવાપણું), સાધ્યના = અવિકલ કારણરૂપ વહ્નિના ન હોવામાં, સાધનના = ધૂમરૂપ કાર્યના નાસ્તિત્વરૂપ (= ન હોવા રૂપ) કહેવાય છે.

બીજું ઉદાહરણ - દૂધમાં સાકરના હોવામાં જે મધુરતાનું અસ્તિત્વ છે, તેને જ સાકરના ન હોવામાં મધુરતાનાં નાસ્તિત્વરૂપ કહેવાય છે.

આને જ નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં અન્વયવ્યાપ્તિ અને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ કહે છે. જેની ચોક્કસ અન્વય વ્યાપ્તિ હોય, તેની વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ પણ હોય જ. (કારણના હોવામાં કાર્યનું

નાસ્તિત્વમભિધીયતે, યથા ઘટઃ સ્વદ્રવ્યચતુષ્ટયૈરસ્તિત્વેન સિદ્ધઃ, તથા મુદ્ગરસંયોગાદિના નષ્ટઃ સન્ નાસ્તિત્વરૂપેણ સિદ્ધો ભવતિ, અસ્તિત્વસ્ય નાસ્તિત્વાવિનાભાવિત્વાત્ । (૧૭) તથા ચ ક્ષણવિનશ્વરાણાં ભાવાનામુત્પત્તિરેવ વિનાશે કારણમિધ્યતે, તદુક્તમ્ -

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧
હોવું તે 'અન્વય' ! અને કારણના ન હોવામાં કાર્યનું પણ ન હોવું તે 'વ્યતિરેક' !.)

હવે પ્રસ્તુતમાં વિચારીએ -

જેમ ઘડો પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને લઈને 'અસ્તિ' રૂપે સિદ્ધ છે, તેમ તે મુદ્ગર વગેરે લાગવાથી ભાંગી જઈને નષ્ટ થવા દ્વારા 'નાસ્તિ' રૂપે પણ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે અસ્તિત્વ તે નાસ્તિત્વને અવિનાભાવી છે. (જેનું અસ્તિત્વ, તેનું નાસ્તિત્વ પણ હોય છે જ.)

આશય એ કે, પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને લઈને ઘડાનું જે નિયત અસ્તિત્વ છે, તે જ અસ્તિત્વ, પોતાના માટી વગેરે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવના ન હોવામાં નાસ્તિત્વરૂપ કહેવાય છે. (હથોડો લાગવાથી જ્યારે ઘડો તૂટી જાય, ત્યારે તેના પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ ન રહે અને તેથી જ તે ઘડાનો અભાવ થયો કહેવાય.)

આમ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ બંને અવિનાભાવી છે. ઘડાનું અસ્તિત્વ છે, તો તેનું નાસ્તિત્વ પણ છે જ.

❧ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વનું કારણ એક જ ❧

(૧૭) વળી ક્ષણવિનાશી પદાર્થોની ઉત્પત્તિ તે જ તેઓના વિનાશનું કારણ મનાય છે.

તાત્પર્ય : જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય, તેનો નાશ પણ થાય છે જ. તો આ નાશ શેનાં કારણે ? વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ, તેનાં કારણે જ ને ? જો વસ્તુ ઉત્પન્ન જ ન થઈ હોત, તો શું વિનાશ થઈ શકત ? નહીં જ. એટલે સ્પષ્ટ જણાય છે કે - વસ્તુની ઉત્પત્તિ જ ઘટાદિ વસ્તુના વિનાશનું કારણ છે.

આ વિશે કહ્યું છે કે -

“ઘટ-પટાદિ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ જ તેમના વિનાશનું કારણ મનાય છે. જે ઉત્પન્ન થયો અને નાશ ન પામ્યો, તેવો કોઈ પદાર્થ જ હોતો નથી.”

અર્થાત્ ઉત્પન્ન થનારો પદાર્થ નાશ પામે જ^૧. એટલે જ વસ્તુની ઉત્પત્તિ, વસ્તુના વિનાશનું

૧. આ બધી વાતો સ્યાદાદ-અંતર્ગત ઋજુસૂત્ર નયથી સમજવી. ઋજુસૂત્રનય માત્ર વર્તમાનકાલીન વસ્તુને માને છે અને તે વસ્તુના ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પાદ-વ્યય માને છે. તેના મતે તો સિદ્ધપણું પણ ક્ષણે ક્ષણે વ્યય પામે છે, બદલાયા કરે છે. એટલે ઉત્પાદ-વ્યય બંને નિયત અવિનાભાવી હોવાથી, ઉત્પાદ તે વ્યયનું કારણ બની જ શકે છે. બાકી વ્યવહારનયથી તો હથોડા વગેરે પણ વ્યય-વિનાશનું કારણ છે જ.

“उत्पत्तिरेव भावानां विनाशे हेतुरिष्यते ।

यो जातश्च न च ध्वस्तः [स हि नाम न विद्यते]” ॥१॥ इति ॥

उत्पत्तिरस्तित्वस्य सिद्धिं करोति; सैव विनाशाऽपरपर्यायनास्तित्वस्य, मूलकारण-
त्वादविनाभावः सिद्धश्च । (१८) न च तेनैव स्वस्त्रेणास्तित्व-नास्तित्वयोरेकत्र स्थाने

❧ ❧ *गुणसौम्या* ❧ ❧
कारण કહેવાય છે.

(ઉત્પત્તિ...) જે ઉત્પત્તિ અસ્તિત્વની સિદ્ધિ કરે છે, તે જ ઉત્પત્તિ, વિનાશ જેનું બીજું નામ છે તેવાં નાસ્તિત્વની સિદ્ધિ કરે છે.

આશય એ કે, ઉત્પત્તિથી બે કાર્ય થાય છે : (૧) એક તો વસ્તુની ઉત્પત્તિથી, વસ્તુનું અસ્તિત્વ આવે એ, અને (૨) બીજું વસ્તુની ઉત્પત્તિથી જ વસ્તુનો વિનાશ થાય, અર્થાત્ વસ્તુનું નાસ્તિત્વ આવેએ (આ વાત ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સમજવી.)

અને આ પ્રમાણે વસ્તુની ઉત્પત્તિ જ, વસ્તુનાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વનું કારણ હોવાથી - અસ્તિપણું-નાસ્તિપણું બંને એક જ કારણથી જન્મ્ય હોઈ - તે બેનો અવિનાભાવ સિદ્ધ થાય છે. (એટલે જે વસ્તુનું અસ્તિપણું હોય, તે વસ્તુનું નાસ્તિપણું પણ હોય જ.)

❧ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વનાં ઐક્ય આશંકાનો નિરાસ ❧

(૧૮) **પૂર્વપક્ષ :** જે સ્વરૂપે અસ્તિપણું છે, તે જ સ્વરૂપે નાસ્તિપણું છે, તો અસ્તિપણું અને નાસ્તિપણું બંને એક વસ્તુમાં એકસ્વરૂપે જ હોવાથી, (અસ્તિત્વરૂપ) ભાવ, અને (નાસ્તિત્વરૂપ) અભાવ - એ બે એક થવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ આવશે.

આશય : માટીદ્રવ્ય વગેરે રૂપે જે ઘટનું અસ્તિપણું છે, તે જ ઘટનું હથોડો લાગતાં માટી આદિરૂપે નાસ્તિપણું આવે છે. આ પ્રમાણે અસ્તિ-નાસ્તિ (= ભાવ-અભાવ) બંને એક વસ્તુમાં એકસ્વરૂપે રહ્યા હોવાથી, તે બેનાં ઐક્યનો પ્રસંગ કેમ ન આવે ? (અર્થાત્ ભાવ-અભાવ એક કેમ ન બની જાય ?)

ઉત્તરપક્ષ :

શબ્દાર્થ : સાંભળો - (એકસમયમાં નહીં, પણ) જુદા જુદા સમયમાં તે બેની (= અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વની) પ્રરૂપણા હોવાથી પૂર્વોક્ત દોષ નહીં લાગે, કારણ કે ભાવો (= પદાર્થો) પ્રતિક્ષણ નાશ પામે છે. અને અમે એવું પણ નથી માનતા કે જે સમયે ઉત્પત્તિ તે જ સમયે વિનાશ ! એટલે આ પ્રમાણે અસ્તિત્વનું અવિનાભાવી નાસ્તિત્વ સિદ્ધ થયું.

વિવેચન : જે સમયે ઘડાનું અસ્તિત્વ છે, તે જ સમયે તેનું નાસ્તિત્વ નથી, પણ જુદા સમયે

નિસ્ત્રપ્ણાદ્ ભાવાઽભાવયૌરૈક્યાપત્તેરનિષ્ટપ્રસન્ન ઇતિ ? ભિન્નભિન્નસમયપ્રસ્ત્રપ્ણાયાં નૈષ
દોષઃ, પ્રતિસમયક્ષયિત્વાદ્ ભાવાનામ્, નાપિ યસ્મિન્ સમયે ઉત્પાદસ્તસ્મિન્ વિનાશ ઇતિ
+.....+ ગુણસૌમ્યા +.....+

છે. (પહેલાં ઘડો ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે અસ્તિત્વ. અને પછી હથોડો લાગતાં તૂટી જાય, ત્યારે
નાસ્તિત્વ.) આમ બંનેનો કાળ જુદો જુદો હોવાથી, તે બેનાં ઐક્યનો પ્રસંગ નહીં આવે.

પ્રશ્ન : જો બંને જુદા જુદા સમયે હોય, તો જે વખતે અસ્તિપણું હોય, તે વખતે એકાંતે
અસ્તિપણું જ. અને જે વખતે નાસ્તિપણું હોય, તે વખતે એકાંતે નાસ્તિપણું જ. આ પ્રમાણે તો
એકાંતે અસ્તિપણું અને નાસ્તિપણું (એમ એકાંતવાદ) માનવાની આપત્તિ આવશે ને ?

ઉત્તર : ના, ઘડો જ્યારે ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે રૂપે તેનું અસ્તિત્વ હોય છે, પણ તે
સિવાયના પટાદિરૂપે તો તેનું નાસ્તિત્વ હોય છે જ (તેથી તે વખતે એકાંતે અસ્તિપણું જ નથી.)
અને તે વખતે તે બે (= અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ) એકસાથે હોવા છતાં પણ, તે બેનાં ઐક્યનો
પ્રસંગ નહીં આવે, કારણ કે બંને જુદા જુદા રૂપે હોય છે. (ઘટરૂપે અસ્તિપણું અને પટાદિરૂપે
નાસ્તિપણું.)

એ જ રીતે એકાંતે નાસ્તિપણાંનો પણ નિરાસ સમજવો, જ્યારે ઘડાનું નાસ્તિપણું આવે
છે, ત્યારે તેનું માટી-ઠીકરાદિરૂપે અસ્તિપણું પણ હોય છે જ.

એટલે અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ એ બે એકસાથે ન હોય - એવું જે ઉપર કહ્યું, તેનું તાત્પર્ય એ કે
એક વસ્તુ એકસમયમાં જ એક જ સ્વરૂપે અસ્તિ-નાસ્તિ બંને ન હોઈ શકે. (અર્થાત્ જે વખતે
ઘડારૂપે અસ્તિપણું હોય, તે જ વખતે ઘડારૂપે નાસ્તિપણું ન હોય.) બાકી તેનાથી જુદા રૂપે તો
નાસ્તિપણું ત્યારે પણ હોય છે જ.

હવે મૂળ વાત પર આવીએ -

ઘટ-પટાદિ તમામ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થયા પછી આગળ જઈને નાશ પામે છે. અને આવું
માનવાનું કારણ એ કે, બધા પદાર્થો સમયે-સમયે નાશ પામે છે. (પહેલી ક્ષણે ઉત્પન્ન થનારી
વસ્તુ જ બીજી ક્ષણે વિલીન થઈ જાય છે.)

અને અમે એવું નથી માનતા કે - જે સમયે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય, તે જ સમયે તેનો વિનાશ
પણ થઈ જાય ! (આવું માનવામાં વિરોધ-અસંગતિ વગેરે દોષો જરૂર આવે.) પણ માનવાનું
એ કે - ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુ તેનાથી બીજી ક્ષણે નાશ પામે છે.

એટલે જેનું અસ્તિપણું હોય, તેનું જ આગળ જઈને નાસ્તિપણું આવે છે. આ પરથી સિદ્ધ
થાય છે કે, અસ્તિપણું તે નાસ્તિપણાંને અવિનાભાવી છે. એટલે દરેક વસ્તુઓ માત્ર અસ્તિ કે
નાસ્તિરૂપ નહીં, પણ અસ્તિ-નાસ્તિ ઉભયરૂપ છે, એમ ફલિત થયું.

मन्यतेऽस्माभिः, ततोऽस्तित्वस्याविनाभावि नास्तित्वं सिद्धम् । (१९) एवं सर्वं वस्तु स्व-परद्रव्यचतुष्टयापेक्षयाऽस्ति नास्ति, अस्तित्वप्रधानदशायां प्रथमो भङ्गः, निषेधदशायां तु द्वितीयो भङ्गः ।

(२०) अथार्थतस्तृतीयभङ्गं प्रकटयन्ति-स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति सर्वं वस्तु क्रमेणैव स्व-परद्रव्यादिचतुष्टयाऽऽधाराऽनाधारविवक्षया प्राप्तपूर्वाऽपरभावाभ्यां विधि-निषेधाभ्यां प्रधानतया विशेषितं तृतीयभङ्गभाग् भवति, घटवत्, यथा-घटः

♦.....♦ गुणसौम्या ♦.....♦

आ ज वातने जज्ञावे छे -

(१८) उपर अताव्या प्रमाणे घट-पटादि तमाम वस्तुओ, पोतानां द्रव्य-क्षेत्र-काण-त्मावनी अपेक्षाअे 'अस्ति' छे अने बीजना द्रव्य-क्षेत्र-काण-त्मावनी अपेक्षाअे 'नास्ति' छे.

(१) ज्यारे अस्तित्वनी कल्पनाने मुष्य करीने कहीअे, त्यारे 'स्यादस्त्येव सर्वम्' अेवो पहेलो भांगो थाय.

अने,

(२) ज्यारे नास्तित्वनी कल्पनाने मुष्य करीने कहीअे, त्यारे 'स्यान्नास्त्येव सर्वम्' अेवो बीजो भांगो थाय.

आ प्रमाणे विवक्षाना गौश-प्रधानत्वावे पहेलो-बीजो भांगो समजवो.

(२०) हवे त्रीजो भांगो कहे छे -

* समभांगीनुं त्रीजुं यरश *

(३) स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव सर्वम्... सर्वम् = घट, पटादि तमाम वस्तुओ स्यात् = अपेक्षाअे अस्ति एव = छे ज अने स्यात् = अपेक्षाअे नास्ति एव = नथी ज. आम क्मशः विधि अने निषेधनी कल्पनाने मुष्य करीने कहेवा द्वारा त्रीजो भांगो थाय छे.

विवेचन : आ भांगो क्मशः अस्ति-नास्ति अनेनुं मुष्यपणो प्रतिपादन करे छे. ते आ प्रमाणे^१ -

(१) पहेला विधिनी कल्पनाने मुष्य करीने 'घटो पोतानां द्रव्य-क्षेत्र-काण-त्मावनी

१. शब्दार्थः अधी वस्तुओ, क्मे करीने ज (= स्वद्रव्यादिनी अपेक्षाअे सत् अने परद्रव्यादिनी अपेक्षाअे असत् - अेवा क्मे करीने ज) स्व-पर यतुष्कना आधार-अनाधारनी विवक्षा वडे पूर्वापरत्वावने पामेला अेवा विधि-निषेधनी मुष्यताथी क्मशः अस्ति-नास्तित्ने जज्ञावनारां 'स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव' अेवां त्रीजो भांगाने अजनारी थाय छे.

સ્વીયદ્રવ્યાદ્યપેક્ષયા કથञ्चिदસ્ત્યેવ સ્યાત્, પરદ્રવ્યાદ્ય-પેક્ષયા નાસ્ત્યેવ સ્યાત્ । વિધિ-પ્રતિષેધપ્રધાનોઽયં તૃતીયો ભઙ્ગઃ ।

(૨૧) અથાર્થતશ્ચતુર્થભઙ્ગં વ્યક્તીકુર્વન્તિ-સ્યાદવક્તવ્ય[મેવેતિ-] યુગપદ્વિધિ-નિષેધકલ્પનયા ચતુર્થુ ઇતિ સદંશાઽસદંશયોર્દ્વયોઃ સમકાલપ્રસ્તવણા-નિષેધપ્રધાનોઽયં ભઙ્ગઃ । તથાહી-વિધિપ્રતિષેધધર્મયોર્યુગપત્પ્રધાનભૂતયોરેકસ્ય પદાર્થસ્ય યુગપદ્વિધિ-નિષેધદ્વય ઇતિ

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

અપેક્ષાએ છે જ' - એવું જે કહેવું, અને (૨) પછી નિષેધની કલ્પનાને મુખ્ય કરીને, 'ઘડો બીજાનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ નથી જ' - એવું જે કહેવું, આ પ્રમાણે ક્રમશઃ વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાને મુખ્ય કરીને કહેવા દ્વારા, ઘટાદિ વસ્તુઓ 'સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ' એવા ત્રીજા ભાંગાને પામે છે.

જેમકે - ઘડો પોતાના દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ કથંચિત્ છે જ અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ કથંચિત્ નથી જ. આ પ્રમાણે વિધિ અને પ્રતિષેધ બંનેની (ક્રમે કરીને) મુખ્યતાવાળો આ ત્રીજો ભાંગો છે.

(૨૧) હવે ચોથો ભાંગો જણાવે છે -

❧ સમભંગીનું ચોથું ચરણ ❧

(૪) સ્યાદવક્તવ્યમેવ સર્વમ્... સર્વમ્ = ઘટ, પટાદિ તમામ વસ્તુઓ સ્યાત્ = અપેક્ષાએ = યુગપત્ વિધિ-નિષેધ ઉભયની કલ્પનાને મુખ્ય કરીને કહેવાની અપેક્ષાએ અવક્તવ્યમેવ = કહી શકાતી જ નથી. આ ચોથો ભાંગો છે.

તેનો વિસ્તાર આ પ્રમાણે -

નિયમ : યુગપત્ (= એક જ સમયે) બે વિરુદ્ધ ધર્મોનો મુખ્યપણે પ્રયોગ ન જ થઈ શકે.

પ્રસ્તુતમાં, વિધિ અને પ્રતિષેધ (અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ) બંને વિરુદ્ધ ધર્મ છે. એટલે એકવસ્તુમાં એકસમયે જ તે બેનો પ્રધાનપણે પ્રયોગ ન થઈ શકે. કારણ કે, જેનાથી તેવો પ્રયોગ થાય તેવો કોઈ શબ્દ જ નથી અને એટલે જ તે વસ્તુ અનિર્વચનીય બને છે. અને અનિર્વચનીય હોવાથી જ ઘટાદિ વસ્તુ વિશે 'સ્યાદવક્તવ્ય' = ઘટાદિ પદાર્થો અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય છે' એવો ચોથો ભાંગો પ્રાપ્ત થાય છે.

આ જ વાતનો શબ્દશઃ અર્થ આ પ્રમાણે છે -

શબ્દાર્થ : સમકાળે વસ્તુના સદંશ અને અસદંશની એકીસાથે પ્રરૂપણા કરવાના નિષેધમાં પ્રધાન એવો આ ચોથો ભાંગો છે. તે આ પ્રમાણે - એક જ પદાર્થના પ્રધાન થયેલા વિધિધર્મ

प्रधानविधानविवक्षायां तादृक्शब्दस्या[भावेना]निर्वचनीयत्वादवक्तव्यं घटादि
वस्तु, (२२) तस्य विधिप्रतिषेधधर्माक्रान्तस्यापि युगपदद्वयधर्मस्यावक्तव्यस्त्वत्वाद्
युगपद्विरुद्धद्वयधर्मस्याप्रयोगः शीतोष्णयोरिव सुखदुःखयोरिवानयोः क्रमेणैवार्थप्रत्यायने
+ गुणसौम्या +

अने निषेधधर्मनुं (अस्तित्व-नास्तित्वनुं) એકી સાથે વિધાન અને નિષેધ કરવાની જ્યારે
વિવક્ષા હોય, ત્યારે તેવો કોઈ શબ્દ જ ન હોવાથી તે પદાર્થ કહી શકાતો ન હોવાથી ઘટાદિ
વસ્તુઓ અવક્તવ્ય થાય છે.

આ જ વાતને ઉદાહરણ અને ઉપનયપૂર્વક સમજાવે છે -

(૨૨) શબ્દાર્થ : વિધિધર્મ અને પ્રતિષેધધર્મથી વ્યાપ્ત પણ વસ્તુના બંને ધર્મો એકી સાથે કહી
શકાય નહીં અને તેથી જ બે વિરુદ્ધ ધર્મોનો પ્રયોગ એકી સાથે ન થાય. આનું કારણ એ જ કે - (બે વિરુદ્ધ
ધર્મો) શીત-ઉષ્ણ અને સુખ-દુઃખની જેમ ક્રમે કરીને જ અર્થને જણાવવામાં સમર્થ છે, એકી સાથે નહીં.

વિવેચન : અહીં આપણે પહેલા ઉદાહરણ સમજી લઈએ - (૧) એક જ ચૈત્ર, અપેક્ષાવિશેષે
એકસમયે મુખ્યપણે સુખી હોય અને અપેક્ષાવિશેષે તે જ સમયે મુખ્યપણે દુઃખી હોય - તેવું
બની શકે છે, તે છતાં તેના સુખ-દુઃખરૂપ બે વિરોધી ધર્મો એકી સાથે કહી શકાતા નથી, હા,
ક્રમશઃ કહી શકાય કે શરીરની અપેક્ષાએ સ્વસ્થ હોઈ ચૈત્ર સુખી છે અને મનની અપેક્ષાએ
ચિંતા વગેરેથી પ્રસ્ત હોઈ ચૈત્ર દુઃખી છે.

તે જ રીતે -

(૨) એક જ વસ્તુ (= પાણી) અપેક્ષાવિશેષે એકસમયે મુખ્યપણે ઉષ્ણ હોય અને
અપેક્ષાવિશેષે તે જ સમયે મુખ્યપણે શીત પણ હોઈ શકે છે.^૧ પણ તે છતાં તેના (શીત-
ઉષ્ણરૂપ) બંને ધર્મો એકી સાથે કહી શકાતા નથી.

તો જેમ અહીં શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ વગેરે બે વિરોધી ધર્મો એકીસાથે હોવા છતાં પણ,
તે બેનું મુખ્યરૂપે એકીસાથે એકશબ્દથી કથન થઈ શકતું નથી, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું.
અર્થાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ એવા બે ધર્મો એક વસ્તુમાં હોવા છતાં પણ, તે બેનું એકીસાથે એક શબ્દ
દ્વારા કથન થઈ શકે નહીં. અને એટલે જ વસ્તુ અનિર્વચનીય બનવાથી 'સ્વાદવક્તવ્ય' એવો
ભાંગો લાગે છે.

૧. પ્રશ્ન : એક વસ્તુ એક જ સમયે મુખ્યપણે શીત અને મુખ્યપણે ઉષ્ણ કેવી રીતે ઘટે ?

ઉત્તર : જુઓ - ગરમ પાણીના ત્રણ ઘડા છે : (૧) એકમાં નવસેકુંડું પાણી, (૨) બીજામાં કંઈક વધારે ગરમ
પાણી, (૩) અને ત્રીજામાં તેનાથી પણ વધુ ગરમ પાણી. હવે બીજા ઘડામાં જે પાણી છે, તે પહેલા ઘડાના
પાણીની અપેક્ષાએ ગરમ છે, અને તે જ વખતે તે ત્રીજા ઘડાના પાણીની અપેક્ષાએ શીત છે. આમ બીજા
ઘડાના પાણીમાં શીત-ઉષ્ણ બંને ધર્મો પ્રધાનપણે વર્તે છે, તો પણ તે બે ધર્મોનું કોઈ એક શબ્દથી જ મુખ્યરૂપે
પ્રતિપાદન થઈ શકતું નથી.

સામર્થ્યાત્, ન તુ યુગપદિતિ; (૨૩) ક્ત-ક્તવતુસદ્કૈતિતનિષ્ઠાશબ્દવત્, અથવા પુષ્પદન્તશબ્દેન સદ્કૈતિતવત્, નિષ્ઠાશબ્દેન પુષ્પદન્તશબ્દેન વા ક્રમેણૈવ ક્ત-ક્તવત્વોઃ સૂર્ય-ચન્દ્રમસોશ્ચાર્થ-

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

(૨૩) આ જ વાતને (= શબ્દો જુદા જુદા અર્થને કમથી જ જણાવી શકે, યુગપત્ નહીં - એ જ વાતને) બે ઉદાહરણ સાથે સમજાવે છે -

શબ્દાર્થ : (૧) ક્ત-ક્તવતુ પ્રત્યયમાં સંકેતિત નિષ્ઠા શબ્દની જેમ, અથવા (૨) પુષ્પદંત શબ્દથી સંકેતિત સૂર્ય-ચંદ્રની જેમ (તે તે શબ્દો કમશઃ જ અર્થને જણાવવા સમર્થ છે. જુઓ-) નિષ્ઠાશબ્દથી અને પુષ્પદંતશબ્દથી કમશઃ જ ક્ત-ક્તવતુ અને સૂર્ય-ચંદ્રનો અર્થબોધ થાય છે. (બાકી એક શબ્દથી યુગપત્ બે વસ્તુનો અર્થબોધ ન થાય.)

વિવેચન : આ પદાર્થને આપણે પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષની શૈલીથી સમજીએ -

પૂર્વપક્ષ : તમે એમ કહો છો કે - કોઈ એક પદ ઉભય અર્થને ન જણાવી શકે... પણ તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે જે જે સાંકેતિક પદો છે, તે બધા એક હોવા છતાં પણ ઉભય અર્થને જણાવે છે જ.

જેમ કે 'ક્ત-ક્તવતોઃ નિષ્ઠા' અહીં વપરાયેલો 'નિષ્ઠા' શબ્દ, એક જ પદ હોવા છતાં સાંકેતિક (સંકેતવાળા અર્થથી યુક્ત) હોવાથી, ક્ત અને ક્તવતુ બંને અર્થને જણાવે છે જ.

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે અમે જૈનો એવું નથી કહેતા કે - 'એક પદ ઉભય અર્થને ન જણાવે'... પણ અમારું કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે - 'એક પદ એકી સાથે ઉભય અર્થને ન જણાવી શકે..'

તમે જે સાંકેતિકનું ઉદાહરણ આપ્યું, ત્યાં પણ એક પદ (= નિષ્ઠા) એકી સાથે ઉભય અર્થને નથી જણાવતો. જુઓ - 'ક્ત-ક્તવતોઃ નિષ્ઠા' અહીં સાંકેતિક એવો નિષ્ઠા શબ્દ, ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયને એકી સાથે નથી જણાવતો, પણ કમશઃ જ જણાવે છે (અર્થાત્ તે બંને પ્રત્યયનું પૂર્વાપરભાવે જ કથન થાય છે, યુગપત્ નહીં.)

એટલે યુગપત્ બે અર્થને જણાવનાર કોઈ જ શબ્દ નથી - એ વાત સંગત છે.

✽ પુષ્પદંતશબ્દમાં પણ ક્રમિક અર્થબોધકતા ✽

પૂર્વપક્ષ : 'પુષ્પદન્તૌ દિવાકર-નિશાકરૌ' એવા કોશના વચન પ્રમાણે, 'પુષ્પદંત' શબ્દ, સૂર્ય અને ચન્દ્ર એ બે અર્થને જણાવે છે જ ને ?

૧. વ્યાકરણમાં એવો સંકેત કરાયો છે કે - જ્યાં નિષ્ઠા શબ્દ વપરાય, ત્યાં ક્ત અને ક્તવતુ આ બે પ્રત્યય સમજવા.

ઉત્તરપક્ષ : હા, જણાવે છે. પણ ક્રમશઃ... અર્થાત્ પુષ્પદંત શબ્દ સૂર્ય-ચંદ્ર બંનેને મુખ્યરૂપે જણાવે છે, પણ ક્રમશઃ, યુગપત્ નહીં.

આ વાતને આપણે સૂક્ષ્મતાથી સમજીએ -

પ્રશ્ન : જેમ 'પુષ્પદંત' વગેરે શબ્દોની ચન્દ્ર-સૂર્યમાં શક્તિ હોવાથી, એ શબ્દ બંનેને ઉપસ્થિત કરે છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ કોઈ (ધારો કે 'અ' નામનો) શબ્દ લીધો, અને તેનો સંકેત કર્યો, તો એ પણ અસ્તિ-નાસ્તિ બંનેને જણાવી શકશે જ ને ?

જવાબ : 'પુષ્પદંત' વગેરે શબ્દો સૂર્ય-ચંદ્રને જણાવે છે એ વાત બરાબર. પણ તેઓ, બે શક્તિથી બંનેને સ્વતંત્રપણે જણાવે - એવું નથી. પણ એક શક્તિથી જ તેઓ બંનેને જણાવે છે.

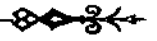
આશય એ કે, જેમ 'હરિ' શબ્દ કૃષ્ણત્વેન કૃષ્ણને જણાવે છે અને ઈન્દ્રત્વેન ઈન્દ્રને જણાવે છે. પણ જો એકવાર 'હરિ' શબ્દ વપરાયો હોય, તો એ પ્રકરણને અનુસરીને કાં'તો કૃષ્ણને જણાવશે અથવા તો ઈન્દ્રને જણાવશે, પણ બંનેને મુખ્યપણે જણાવી શકે નહીં.

એ જ રીતે 'પુષ્પદંત' શબ્દની શક્તિ, સૂર્ય-ચન્દ્ર બંનેમાં છે. પણ જો એ શક્તિ અલગ-અલગ હોય અને તેથી પુષ્પદંતશબ્દ એક શક્તિથી સૂર્યત્વેન સૂર્યને અને બીજી શક્તિથી ચન્દ્રત્વેન ચન્દ્રને જણાવતો હોય, તો તો એકવાર બોલાયેલો 'પુષ્પદંત' શબ્દ, પ્રકરણાનુસારે કાં'તો સૂર્યને જણાવી શકશે અથવા તો ચન્દ્રને જણાવી શકશે. પણ બંનેને એકીસાથે જણાવી શકશે નહીં.

પ્રશ્ન : પણ પ્રકરણ વગેરે એવા હોય કે જેથી બંનેની સંભાવના સંભવિત હોય, તો તો બંનેને જણાવી શકે ને ?

ઉત્તર : અરે ! આવું હોય તો બંનેમાંથી એકેયનો નિર્ણયાત્મક બોધ નહીં થઈ શકે, મન ડોલાયમાન જ રહેશે. જેમ કે 'હરિ' શબ્દ વાપર્યો હોય, અને પ્રકરણ વગેરે એવા હોય કે જેથી કૃષ્ણની અને ઈન્દ્રની - બંનેની સંભાવના રહ્યા કરતી હોય. એવો કોઈ વિનિગમક મળે જ નહીં કે જે બેમાંથી એકનો અસંદિગ્ધ નિર્ણય કરાવી શકે, તો અહીં કૃષ્ણની વાત હશે કે સૂર્યની ? એવો સંદેહ જ રહ્યા કરે છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ ચંદ્રની વાત હશે કે સૂર્યની ? એમ સંદેહ જ રહેશે, બેમાંથી એકનો નિર્ણય જ નહીં થાય.

પણ અનુભવ તો એવો છે કે, 'પુષ્પદંત' સાંભળવાથી, સૂર્ય-ચન્દ્ર બંનેનો અસંદિગ્ધ બોધ થાય છે જ. એટલે જણાય છે કે, એ શબ્દ, બે અલગ-અલગ શક્તિથી સૂર્ય-ચન્દ્રને નથી જણાવતો, પણ એક જ શક્તિથી બોધ કરાવે છે. અને એક જ શક્તિથી બોધ માનવાનો છે - એટલે સૂર્યત્વેન સૂર્યનો બોધ માની શકાય નહીં, કારણ કે તો ચન્દ્રની ઉપસ્થિતિ નહીં થઈ શકે. એમ ચન્દ્રત્વેન પણ ન માની શકાય, કારણ કે તો સૂર્યત્વેન ઉપસ્થિતિ થઈ ન શકે.

પ્રત્યયઃ; (૨૪) તેન દ્વન્દ્વાદિપદાનામપિ યુગપદર્થપ્રત્યાયકત્વમપાસ્તમ્, ' ધવ-ખદિરૌ સ્તઃ '

❀.....❀ ગુણસૌમ્યા ❀.....❀

એટલે એવું માનવું પડે કે 'પુષ્પદંત' શબ્દની શક્તિ, સૂર્ય-ચન્દ્ર ઉભયત્વેન સૂર્ય-ચન્દ્ર ઉભયમાં રહેલી છે, અર્થાત્ એ સૂર્ય-ચન્દ્રને જે જણાવે છે, તે સૂર્યત્વેન કે ચન્દ્રત્વેન નહીં, પણ સૂર્ય-ચન્દ્ર ઉભયત્વેન.

એમ પ્રસ્તુતમાં ધારો કે આપણે 'અ' શબ્દનો સંકેત અસ્તિ-નાસ્તિ બંનેમાં કરીએ, તો એ શબ્દ એક જ વારમાં બંનેને ઉપસ્થિત કરાવી શકશે. પણ અસ્તિત્વેન કે નાસ્તિત્વેન નહીં, પણ અસ્તિ-નાસ્તિ ઉભયત્વેન.

સાર : એટલે ઉભયત્વેન અસ્તિ-નાસ્તિનો બોધ થઈ શકે, પણ એક પણ શબ્દ તેવો નથી કે જે અસ્તિત્વેન કે નાસ્તિત્વેન મુખ્યપણે અસ્તિ-નાસ્તિનો બોધ કરાવી શકે. એટલે તેં અપેક્ષાએ (= અસ્તિ, નાસ્તિ બંનેને યુગપદ્ મુખ્યરૂપે કહેવાની અપેક્ષાએ) ત્યારે તે વસ્તુ અનિર્વચનીય હોવાથી, 'સ્યાદવક્તવ્ય' એવો ભાંગો જ લાગે.

(૨૪) આ કથનથી, કેટલાકોનું બીજું મંતવ્ય પણ નિરસ્ત થાય છે, તે જણાવવા મહોપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે -

શબ્દાર્થ : દ્વન્દ્વાદિ પદો અર્થની યુગપત્ પ્રતીતિ કરાવે - તે માન્યતા પણ આનાથી ખંડિત થઈ. દા. ત. "ધવખદિરૌ સ્તઃ = ધવ અને ખેરનું ઝાડ છે." આ દ્વન્દ્વમાં ક્રમશઃ જ જ્ઞાન થાય, યુગપત્ નહીં, કારણ કે સમકાળે કોઈપણ શબ્દ વાયક ન બનતો હોવાથી ક્રમશઃ જ તેઓની પ્રતીતિ થાય.

❀ દ્વન્દ્વ પદમાં પણ ક્રમિક અર્થબોધકતા ❀

વિવેચન :

પૂર્વપક્ષ : દ્વન્દ્વ સમાસમાં એક પદ ઉભય અર્થને જણાવે છે જ ને? જુઓ - (૧) 'રામલક્ષ્મણૌ ગચ્છતઃ' અહીં રામલક્ષ્મણ સમાસ થયા પછી એક જ પદ છે, તો પણ તે રામ અને લક્ષ્મણરૂપ બે અર્થને જણાવે છે જ. (૨) 'ધવખદિરૌ સ્તઃ' અહીં ધવખદિર સમાસ થયા પછી એક જ પદ છે, તો પણ તે ધવ અને ખદિરરૂપ બે અર્થને જણાવે છે જ. (૩) 'પિતરૌ' આ પણ એકશેષ થવાથી એક જ પદ છે, તો પણ માતા અને પિતારૂપ ઉભય અર્થને જણાવે છે જ.

'દ્વન્દ્વાદિપદાનામ્' માં રહેલા આદિશબ્દથી કર્મધારયસમાસાદિ લેવા. તે આ પ્રમાણે - 'કૃષ્ણસર્પો ગચ્છતિ' એવાં વાક્યમાં કૃષ્ણસર્પ સામાસિક એવું એક પદ છે, તો પણ એ કૃષ્ણરૂપ વિશેષણ અને સર્પરૂપ વિશેષ્ય - એમ ઉભય અર્થને જણાવે છે જ.

તો પછી તમે કેમ કહો છો ? કે એક પદ ઉભય અર્થને ન જણાવી શકે.

इत्यत्र क्रमेणैव ज्ञानं न युगपदिति, तथैव प्रत्ययत्वात्, समकालावाचकत्वात् । (२५)
अवक्तव्यं जीवा-ऽजीवादि वस्तु युगपद्विधिप्रतिषेधविकल्पनया सङ्क्रान्तमेव प्रत्यवतिष्ठते,
अस्तित्व-नास्तित्वधर्मविशिष्टोऽपि समकालमस्तित्व-नास्तित्वाभ्यां वक्तुमनिर्वचनीयो घट
इति फलितार्थश्चतुर्थो भङ्गः ॥

❧.....❧ गुणसौभ्या ❧.....❧

उत्तरपक्ष : तमारी वात अमे पूर्वे कહેલી वातથી ખંડિત થઈ જાય છે, કારણ કે (૧)
સમાસ પામેલું એવું રામલક્ષ્મણ રૂપ એક પદ ઉભય અર્થને અવશ્ય જણાવે છે, પણ તે ક્રમશઃ જ
જણાવે છે, યુગપત્પણે નહીં. (યુગપત્ બે અર્થને મુખ્યરૂપે જણાવનારો કોઈ શબ્દ જ નથી.)

એ જ રીતે (૨) ધવલદિર પદ પણ ક્રમશઃ જ ધવ અને ખદિરરૂપ બે અર્થને જણાવે છે,
યુગપત્ નહીં. (૩) પિતૃ માં પણ માતૃ શબ્દ અંદર છે જ અને તેથી જ ત્યાં દ્વિવચન આવેલું છે.
(માત્ર એકશેષ હોવાથી તેનો લોપ છે.) એટલે તે પદ પણ ક્રમશઃ જ માતા-પિતા અર્થને
જણાવે છે.

કૃષ્ણસર્પ એવું કર્મધારયસમાસવાળું પદ પણ યુગપત્પણે બે અર્થને નથી જણાવતો, પણ
પહેલાં વિશેષણરૂપ અર્થને જણાવીને પછી જ વિશેષ્યરૂપ અર્થને જણાવે છે.

એટલે અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વે એવું સામાસિક એક પદ પણ ક્રમશઃ જ અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ બે
અર્થને જણાવવા સમર્થ છે. યુગપત્ તે બેને (= અસ્તિ-નાસ્તિને) જણાવનાર કોઈ શબ્દ ન
હોવાથી 'સ્યાદવક્તવ્ય' ભાંગો લાગુ પડે છે.

(૨૫) હવે ગ્રંથકારશ્રી આ ભાંગાનો ઉપસંહાર કરતા જણાવે છે કે -

જીવ, અજીવ વગેરે વસ્તુઓ જ્યારે યુગપદ્ધિ વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાથી સંક્રાન્ત થાય,
અર્થાત્ જ્યારે એકીસાથે વિધિકલ્પના અને નિષેધકલ્પનાનો વિષય બને, ત્યારે તે વસ્તુ
'અવક્તવ્ય' જ રહે છે. અર્થાત્ તેને કોઈ શબ્દોથી કહી શકાતી નથી.

એટલે જીવાદિ વસ્તુઓ, યુગપદ્ધિ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ ધર્મથી સંયુક્ત હોવા છતાં
પણ, એક જ કાળે અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ એ બે ધર્મોથી તેને કહી શકાતી નથી. એટલે જ તે જીવ-
ઘટ વગેરે અનિર્વચનીય હોઈ અવક્તવ્ય કહેવાય છે, અર્થાત્ 'સ્યાદવક્તવ્યો ઘટઃ' ઈત્યાદિ
બોલાય છે.. આ પ્રમાણેના ફલિતાર્થવાળો ચોથો ભાંગો થયો.

ગંધહસ્તી વગેરે કેટલાક આચાર્યો આ ભાંગાને ત્રીજો ભાંગો અને ત્રીજા ભાંગાને ચોથો
ભાંગો કહે છે. એવું કહેવામાં પણ કોઈ દોષ નથી, કારણ કે બંને વિચારોમાં કોઈ અર્થભેદ
નથી.

(૨૬) અથાર્થતઃ પઞ્ચમભક્તિં પ્રાદુષ્કુર્વન્તિ-“સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમ્” ઇતિ સદંશપૂર્વકો યુગપત્સદંશા-ડસદંશાડનિર્વચનીયકલ્પનાપ્રધાનોડયં ભક્તિઃ । સ્વસ્વદ્રવ્યાદિ-ચતુષ્ટયૈર્વિદ્યમાનત્વેડપિ સદંશોડસદંશ ઇતિ પ્રત્પણાં કર્તુમસમર્થેડસ્મિન્ ભક્તે સર્વ વસ્તુ જીવાદિ સ્વદ્રવ્યચતુષ્ટયાપેક્ષયા સમસ્ત્યપિ વિધિ-પ્રતિષેધસ્ત્રાભ્યાં વક્તુમનિર્વચનીયમ્ । અસ્ત્યત્ર પ્રદેશે ઘટઃ, સદૂપા-ડસદૂપાભ્યાં યૌગપદ્યેન સ્વસ્ત્રં નિર્દેષ્ટમસમર્થત્વાત્ વિધિત્વેડપિ અવક્તવ્ય ઇતિ ફલિતાર્થઃ પઞ્ચમો ભક્તિઃ ॥

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

(૨૬) હવે ગ્રંથકારશ્રી અર્થપૂર્વક પાંચમો ભાંગો બતાવે છે -

* સમભંગીનું પાંચમું ચરણ *

(૫) સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવ સર્વમ્...

સર્વમ્ = ઘટ, પટ વગેરે બધા પદાર્થો સ્યાત્ = વિધિધર્મને મુખ્યતાએ કહેવાની અપેક્ષાએ અસ્તિ એવ = છે જ, અને ત્યારપછી સ્યાત્ = વિધિ-નિષેધ બંને ધર્મને એકીસાથે મુખ્યપણે કહેવાની અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય એવ = કહી શકાતી જ નથી. આ પ્રમાણે વિધિધર્મને મુખ્ય બતાવવા પૂર્વક એકીસાથે વિધિ-નિષેધ ઉભયધર્મની અપેક્ષાએ અનિર્વચનીયતાની કલ્પના કરવામાં પ્રધાન એવો આ પાંચમો ભાંગો છે.

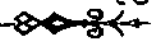
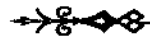
હવે આ ભાંગાનો ભાવાર્થ જણાવે છે -

પહેલા સ્વદ્રવ્ય-સ્વક્ષેત્ર-સ્વકાળ અને સ્વભાવ એમ સ્વદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ બધી વસ્તુઓ અસ્તિસ્વરૂપ છે, તો પણ તે વસ્તુનું અસ્તિપણું અને નાસ્તિપણું એમ ઉભયને-એકીસાથે કહેવાની ઈચ્છા થાય, તો એક શબ્દ વડે યુગપત્પણે કહેવાને અશક્ય છે.

એટલે (અસ્મિન્ ભક્તે -) આ ભાંગામાં જીવ-ઘટ વગેરે બધી વસ્તુઓ, પોતાના દ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ હોવા છતાં પણ, વિધિ-નિષેધ બંનેની અપેક્ષાએ કહેવી અશક્ય છે.

આ જ વાતને ઉદાહરણપૂર્વક સમજાવે છે -

દા. ત. આ સ્થળે ઘડો છે, તો પણ તે ઘડાનું સદ્ અને અસદ્ - બંને રૂપે એકીસાથે સ્વરૂપ બતાવવું શક્ય નથી. એટલે ત્યારે વિધિરૂપ = અસ્તિરૂપ પણ ઘડો અવક્તવ્ય બને છે. આવા (= સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્ય એવ = ઘટાદિ વસ્તુઓ કથંચિદ્ અસ્તિ જ છે અને કથંચિદ્ અવક્તવ્ય જ છે - એવા) ફલિતાર્થવાળો પાંચમો ભાંગો સમજવો.

(२७) अथार्थतः षष्ठं भङ्गं प्रकटयन्ति-“स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यम्” इति निषेधपूर्वको युगपद्विधि-निषेधानिर्वचनीयप्रधानोऽयं भङ्गः । परद्रव्यादिचतुष्टयैर-विद्यमानत्वेऽपि सदंशोऽसदंश इति प्रस्वपणां कर्तुमसमर्थेऽस्मिन् भङ्गे सर्वं वस्तु जीवाजीवादि परद्रव्यचतुष्टयापेक्षया नास्त्यपि विधि-प्रतिषेधरूपाभ्यां वक्तुमनिर्वचनीयम् । नास्त्यत्र प्रदेशे घटः, सद्रूपा-ऽसद्रूपाभ्यां यौगपद्येन स्वस्वप्रं निर्देष्टुमसमर्थत्वान्नास्तित्वेऽपि अवक्तव्य इति फलितार्थः षष्ठो भङ्गः ॥

❧.....❧ गुणसौभ्या ❧.....❧

(२७) હવે છઠ્ઠા ભાંગાને અર્થપૂર્વક પ્રગટ કરે છે -

* સમભંગીનું છઠું ચરણ *

(૬) સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવ સર્વમ્...

સર્વમ્ = ઘટ, ૫૮ વગેરે બધા પદાર્થો સ્યાત્ = નિષેધધર્મને મુખ્યપણે કહેવાની અપેક્ષાએ નાસ્તિ એવ = નથી જ, અને ત્યારપછી સ્યાત્ = વિધિ-નિષેધ બંને ધર્મને એકીસાથે મુખ્યપણે કહેવાની અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય એવ = કહી શકાતી જ નથી.

આ પ્રમાણે વસ્તુનું નાસ્તિપણું કહેવા પૂર્વક એકીસાથે વિધિ-નિષેધ બંનેની અપેક્ષાએ અનિર્વચનીયપણું કહેવામાં પ્રધાન એવો આ છઠ્ઠો ભાંગો છે.

હવે આ ભાંગાનો ભાવાર્થ જણાવે છે -

પહેલા પરદ્રવ્ય-પરક્ષેત્ર-પરકાળ અને પરભાવ એમ પરદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ બધી વસ્તુઓ નાસ્તિરૂપ છે, તો પણ અસ્તિપણું અને નાસ્તિપણું એમ ઉભયને એકીસાથે કહેવાની ઈચ્છા થાય, તો તે સર્વ વસ્તુઓ એક જ શબ્દ વડે યુગપત્પણે કહેવાને અશક્ય છે.

એટલે (અસ્મિન્ ભઙ્ગે -) આ ભાંગામાં જીવ-અજીવ વગેરે બધી વસ્તુઓ, બીજાના દ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ ન હોવા છતાં પણ, વિધિ-નિષેધ બંનેની અપેક્ષાએ તે વિશે કંઈ કહી શકાતું નથી.

આ જ વાતને ઉદાહરણપૂર્વક સમજાવે છે -

દા. ત. આ સ્થળે ઘડો નથી, અને તે ઘડાનું સદ્-અસદ્ બંને રૂપે એકીસાથે સ્વરૂપ બતાવવું અશક્ય છે, એટલે ત્યારે નિષેધરૂપ = નાસ્તિરૂપ પણ ઘડો અવક્તવ્ય બને છે. આવા (= સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્ય એવ = ઘટાદિ વસ્તુઓ કથંચિદ્ નાસ્તિ જ છે અને કથંચિદ્ અવક્તવ્ય જ છે - એવા) ફલિતાર્થવાળો છઠ્ઠો ભાંગો સમજવો.

(૨૮) ઇદાનીમર્થતઃ સમમં ભક્તમાવિષ્કુર્વન્તિ-“સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદ-વક્તવ્યમિતિ” ઇતિ-અનુક્રમેણાસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વપૂર્વકો યુગપદ્વિધિનિષેધપ્રસ્થાના-નિષેધપ્રધાનોઽયં ભક્તઃ । ઇતિઃ સમભક્તીસમાસૌ । સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયાપેક્ષયાઽસ્તિત્વેઽપિ પરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયાપેક્ષયા નાસ્તિત્વેઽપિ ‘વિધિર્વા પ્રતિષેધો વા’ ઇતિ પ્રતિપાદયિતુમ-સમર્થેઽસ્મિન્ ભક્તે સર્વં જીવાદિ વસ્તુ સ્વદ્રવ્યાપેક્ષયાઽસ્તિ, પરદ્રવ્યાપેક્ષયા નાસ્ત્યપિ સમસમયં વિધિ-પ્રતિષેધસ્થાભ્યાં સહ યુગપત્પ્રતિપાદયિતુમસમર્થમ્, યથા-સ્વદ્રવ્યાપેક્ષયાઽસ્ત્યત્ર પ્રદેશે ઘટઃ, પરદ્રવ્યાપેક્ષયા નાસ્ત્યત્ર ઘટઃ, વિધિ-નિષેધસ્થાભ્યાં

❀ ગુણસૌમ્યા ❀

(૨૮) હવે સાતમા ભાંગાને અર્થપૂર્વક પ્રકાશમાં લાવે છે -

❀ સમભંગીનું સાતમું ચરણ ❀

(૭) સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવ સર્વમ્...

સર્વમ્ = ઘટ, પટ વગેરે બધા પદાર્થો સ્યાત્ = વિધિધર્મને મુખ્યપણે કહેવાની અપેક્ષાએ અસ્તિ એવ = છે જ, ત્યારપછી સ્યાત્ = નિષેધધર્મને મુખ્યપણે કહેવાની અપેક્ષાએ નાસ્તિ એવ = નથી જ, અને ત્યારબાદ સ્યાત્ = વિધિ-નિષેધ બંને ધર્મને એકીસાથે મુખ્યપણે કહેવાની અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય એવ = કહી શકાતી જ નથી.

આ પ્રમાણે વસ્તુનું અનુક્રમે અસ્તિપણું અને નાસ્તિપણું કહેવાપૂર્વક એકીસાથે વિધિ-નિષેધ બંનેની અપેક્ષાએ અનિર્વચનીયપણું કહેવામાં પ્રધાન એવો આ સાતમો ભાંગો છે.

હવે આ ભાંગાનો ભાવાર્થ જણાવે છે -

પહેલા સ્વદ્રવ્ય-સ્વક્ષેત્ર-સ્વકાળ અને સ્વભાવ એમ સ્વદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ બધી વસ્તુ અસ્તિરૂપ છે, ત્યારબાદ પરદ્રવ્ય-પરક્ષેત્ર-પરકાળ અને પરભાવ એમ પરદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ બધી વસ્તુઓ નાસ્તિરૂપ છે, તો પણ અસ્તિપણું અને નાસ્તિપણું એમ ઉભયને એકીસાથે કહેવાની ઇચ્છા થાય, તો તે સર્વ વસ્તુઓ એક જ શબ્દ વડે યુગપત્પણે કહેવી શક્ય નથી.

એટલે (અસ્મિન્ ભક્તે -) આ ભાંગામાં જીવ-અજીવ વગેરે બધી વસ્તુઓ, પોતાના દ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ છે, બીજાના દ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ નથી અને છતાં વિધિ-નિષેધ બંનેની અપેક્ષાએ તે વિશે કંઈ કહી શકાતું નથી.

આ જ વાતને ઉદાહરણપૂર્વક સમજાવે છે -

यौगपद्येन स्वस्वंप्रतिर्देष्टुमशक्यत्वादवक्तव्यम्, इति स्फुटार्थः, इत्यतः 'स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यम्' इति भङ्गेनोपदर्शयति इति ॥

(२९) नन्वेकस्मिन् वस्तुनि अनन्तधर्मकल्पनाऽङ्गीकारादनन्तभङ्गीप्रसङ्ग इति ? तत्रोक्तं प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे चतुर्थपरि० - "एकत्र वस्तुनि विधीयमान-निषिध्यमानानन्त-

❖.....❖ ❖ गुणसौम्या ❖.....❖

દા. ત. આ સ્થલે પોતાના દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ ઘડો છે, બીજાના દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ ઘડો નથી, અને તે ઘડાનું વિધિ-નિષેધ બંને રૂપે એકીસાથે સ્વરૂપ બતાવવું અશક્ય છે. એટલે ત્યારે વિધિરૂપ = અસ્તિરૂપ અને નિષેધરૂપ = નાસ્તિરૂપ પણ ઘડો અવક્તવ્ય બને છે.

આવા (= સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્ય એવ = ઘટાદિ વસ્તુઓ કથંચિદ્ અસ્તિ જ છે, કથંચિદ્ નાસ્તિ જ છે અને કથંચિદ્ અવક્તવ્ય જ છે - એવા) ફલિતાર્થવાળો સાતમો ભાંગો સમજવો. (આ ભાંગાના આધારે ભાવાર્થમાં કહેલો સ્પષ્ટાર્થ બતાવાય છે.)

ગ્રંથકારશ્રીએ 'સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમિતિ' એવું જણાવ્યા પછી એક વધુ 'इति' શબ્દ મૂક્યો છે, તે સમભંગીની સમાપ્તિ જણાવે છે.

(૨૯) આ પ્રમાણે ગ્રંથકારશ્રીએ સમભંગીનું સુવિશદ સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે આ વિશે પૂર્વપક્ષની આશંકાનું નિરાકરણ કરવા મહોપાધ્યાયજી મહારાજ જણાવે છે -

❖ અનંતભંગી ન થાય ❖

પૂર્વપક્ષ : એક વસ્તુમાં અનંતો ધર્મો હોવાથી તે તે ધર્મને લઈને પ્રવર્તનારા ભાંગા પણ અનંત થાય અને તો અનંતભંગી થવાનો પ્રસંગ આવે ! (ફલતઃ સમભંગી અસંગત બને.)

સ્યાદ્વાદી : આવી શંકા કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે પરસ્પર વિરોધી એવા નિત્યાનિત્યાદિ જોડકારૂપ પર્યાયને આશ્રયીને એક વસ્તુમાં માત્ર સાત જ ભાંગા થાય છે, અનંત ભાંગાઓ નહીં. હા, પરસ્પર વિરોધીધર્મના યુગલો અનંત હોવાથી એ રીતે અનંત સમભંગીઓ થાય એ તો અમને ઈષ્ટ જ છે.

આશય એ કે, દરેક વસ્તુમાં અનંત ધર્મો હોવાના જ, તેમાંના એકેક જોડકારૂપ પર્યાયને આશ્રયીને વિધિ અને નિષેધના ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્યસ્ત કે સમસ્ત વિકલ્પો પાડવા દ્વારા સાત ભાંગા જ સંભવે, અનંત ભાંગા નહીં. છતાં ધર્મો અનંત હોવાથી એકેક જોડકારૂપ ધર્મને આશ્રયીને અનંતી સમભંગી થાય - એમ જાણવું.

આ વિશે પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકના ચોથા પરિચ્છેદમાં પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ સાથે જણાવ્યું છે કે -

ધર્માભ્યુપગમેનાનન્તભક્તીપ્રસન્નાદસન્નતૈવ સમભક્તીતિ ન ચેતસિ નિધેયમ્ ॥૩૭॥ વિધિ-
પ્રતિષેધપ્રકારાપેક્ષયા પ્રતિપર્યાયં વસ્તુન્યનન્તાનામપિ સમભક્તીનામેવ સમ્ભવાત્ ॥૩૮॥
(૩૦) પ્રતિપર્યાયં પ્રતિપાદ્યપર્યનુયોગાનાં સમાનામેવ સમ્ભવાત્” ॥૩૯॥ ઇતિ ।

❧.....❧ ❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

“એક વસ્તુમાં વિધાન કરાતા અને નિષેધ કરાતા એવા અનંત ધર્મો (જૈનોએ) સ્વીકારેલા હોવાથી, અનંતભંગીનો પ્રસંગ આવશે ! એટલે આ કહેલી સમભંગી અસંગત જ છે - આવું મનમાં લેશમાત્ર પણ ન વિચારવું, કારણ કે એકેક પર્યાયને (= ધર્મને) આશ્રયીને વિધાન અને નિષેધના પ્રકારની અપેક્ષાએ અમે ઉપર જણાવી ગયા તેમ વસ્તુમાં અનંતી પણ સમભંગીઓ જ થઈ શકે છે (અનંતભંગીઓ નહીં.)”

(પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકાર ૪-૩૭/૩૮)

❧ ભાંગા સાત હોવાનું કારણ ❧

(૩૦) પ્રશ્ન : સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ ઇત્યાદિ ભાંગાઓ માત્ર સાત જ કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે શ્રોતાના મનમાં (૧) શું જીવ અસ્તિ છે ? (૨) શું જીવ નાસ્તિ છે ?... એવા સાત જ પ્રશ્નો થતા હોવાથી તેના જવાબરૂપ ભાંગાઓ પણ સાત જ થાય.

પ્રશ્ન : પણ શ્રોતાઓના મનમાં પણ સાત જ પ્રશ્ન થાય - એવું કેમ ?

ઉત્તર : જુઓ-પ્રશ્નો જીજ્ઞાસાથી ઊભા થાય છે. (જાણવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રશ્નો થાય.) હવે શ્રોતાઓને સાત પ્રકારની જ જીજ્ઞાસા થાય છે અને તેથી તેનાં કારણે પૂછાતા પ્રશ્નો પણ સાત જ થાય.

પ્રશ્ન : જીજ્ઞાસા પણ સાત જ થવાનું શું કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, શ્રોતાઓના મનમાં સાત પ્રકારનો જ સંદેહ (= શંકા) ઉત્પન્ન થાય છે. અને સંદેહ પણ સાત જ પ્રકારે થવાનું કારણ એ કે, સંદેહના વિષયભૂત એવા પદાર્થના ધર્મો પણ સાત જ પ્રકારે છે.

તાત્પર્ય : (૧) અસ્તિત્વ, (૨) નાસ્તિત્વ, (૩) ક્રમશઃ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ, (૪) અવાચ્યત્વ, (૫) અસ્તિ-અવાચ્યત્વ, (૬) નાસ્તિ-અવાચ્યત્વ, અને (૭) અસ્તિ-નાસ્તિ-અવાચ્યત્વ - આમ વસ્તુના ધર્મો સાત જ છે અને તેથી તે વિશે થનારા સંદેહો પણ સાત જ રહે.

આ પ્રમાણે (૧) વસ્તુધર્મો સાત હોવાથી સંદેહ સાત થાય, અને (૨) સંદેહ સાત થવાથી જીજ્ઞાસા સાત ઉઠે, (૩) જીજ્ઞાસા સાત ઉઠવાથી પ્રશ્નો સાત પૂછાય, અને (૪) પ્રશ્નો સાત પૂછાવાથી તેના ઉત્તરરૂપે ભાંગા પણ સાત જ થાય - એમ સિદ્ધ થયું.

(३१) तथा च तत्रैव-“इयं सप्तभङ्गी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च ॥४३॥ प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्याद-

❧.....❧ गुणसौम्या ❧.....❧

आ ४ वात प्रमाणनयतत्त्वालोकमां कही छे^१ -

“प्रतिपर्यायं = प्रत्येक पर्यायनी अपेक्षाअे प्रतिपाद्य = श्रोताओना पर्यनुयोग = प्रश्नो सात ४ संभवे छे अने तेथी भांगोओ सात ४ थाय.” (४-३८)

❧ सप्तभंगीना ले प्रकार ❧

(३१) आ सप्तभंगी संबंधी अेकेक भांगो (साते भांगो) सकलादेशस्वभाववाणा अने विकलादेश स्वभाववाणा छे.

आ विशे प्रमाणनयतत्त्वालोकमां ४झाव्युं छे के -

“आ सप्तभंगी भांगे-भांगे (१) सकलादेशस्वभाववाणी, अने (२) विकलादेशस्वभाववाणी छे.. (४-४३)

(१) प्रत्यक्षादि प्रमाणोथी जाणोला अेवा अनंत धर्मवाणी वस्तुनुं, काणादि (आठ) द्वारो वडे अत्मेदवृत्तिनी प्रधानता द्वारा अथवा अत्मेद उपचार द्वारा अेकीसाथे प्रतिपादन करनारुं जे वयन, ते ‘सकलादेश’ कहेवाय छे. (४-४४)

(२) सकलादेशथी विपरीत जे छे, ते ‘विकलादेश’ कहेवाय. अर्थात् नय वडे जाणोला धर्मवाणी वस्तुनुं, काणादि (आठ) द्वारो वडे अेदवृत्तिनी प्रधानता द्वारा अथवा अेद उपचार द्वारा अेकीसाथे प्रतिपादन करनारुं जे वयन, ते ‘विकलादेश’ कहेवाय छे. (४-४५)

❧ (१) सकलादेश - प्रमाणासप्तभंगी ❧

❧ (२) विकलादेश - नयसप्तभंगी ❧

विस्तृत विवेचनः

घट-पटादि कोठपण वस्तुओ अनंतधर्मात्मक छे, तेमां पण परस्पर विरोधी देजाता अने अपेक्षाविशेषथी अविरोधीपणो रहेनारा अेवा बे बे धर्मोना अनंत जोडकां छे. जेम के नित्यानित्य, अस्ति-नास्ति, भिन्नाभिन्न वगेरे...

१. प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव सम्भवात् ॥४-३९॥ तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् ॥४-४०॥ तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहसमुत्पादात् (४-४१॥ तस्यापि सप्तप्रकारकत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यैवोपपत्तेः ॥४-४२॥

ભેદોપચારાદ્ વા યૌગપદ્યેન પ્રતિષાદકં વચઃ સકલાદેશઃ ॥૪૪॥ તદ્વિપરીતસ્તુ વિકલાદેશઃ” ॥૪૫॥

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

આ બધા ધર્મો છે અને વસ્તુ ધર્મી છે. વસ્તુ એક છે અને તેમાં ધર્મો અનંતા છે - આમ એકેક વસ્તુમાં અનંત ધર્મો રહેલા છે.

આ અનંત ધર્મો અને તેના આધારરૂપ વસ્તુ-ધર્મી બંને કથંચિદ્ ત્મિન્ન પણ છે અને કથંચિદ્ અત્મિન્ન પણ છે (અર્થાત્ અપેક્ષાવિશેષે તે બંને ત્મિન્નાત્મિન્ન છે.) આ પ્રમાણે ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે ભેદ અને અભેદ બંને છે.

અભેદવૃત્તિ - અભેદોપચાર :

તેમાં ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે જે અભેદ છે, તેની જ્યારે પ્રધાનતા કરીએ, ત્યારે ‘અભેદવૃત્તિપ્રધાનતા’ કહેવાય. કારણ કે અભેદ = અભેદ, વૃત્તિ = અંદર જે વર્તે છે, તેની જ પ્રધાનતા = મુખ્યતા કરવામાં આવી છે.

એ જ રીતે ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચે ભેદ પણ છે, તો પણ તે ભેદ તરફ ઉપેક્ષા કરીને - ભેદની વિવક્ષા ન કરવા દ્વારા - અભેદનો આરોપ કરવામાં આવે, તેને ‘અભેદોપચાર’ કહેવાય છે.

ભેદવૃત્તિ - ભેદોપચાર :

ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે જે ભેદ છે, તેની જ્યારે પ્રધાનતા કરીએ, ત્યારે ‘ભેદવૃત્તિપ્રધાનતા’ કહેવાય. કારણ કે ભેદ = ભેદ, વૃત્તિ = અંદર જે વર્તે છે, તેની જ પ્રધાનતા = મુખ્યતા કરવામાં આવી છે.

એ જ રીતે ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચે અભેદ પણ છે, તો પણ એ અભેદ તરફ ઉપેક્ષા કરીને - અભેદની વિવક્ષા ન કરવા દ્વારા - ભેદનો આરોપ કરવામાં આવે, તેને ‘ભેદોપચાર’ કહેવાય છે.

અને આ ધર્મ અને ધર્મીનો ભેદ-અભેદ કાળ વગેરે આઠ દ્વારોથી થાય છે (આ આઠ દ્વારોનું સ્વરૂપ આગળ બતાવવામાં આવશે.)

સકલાદેશ - વિકલાદેશ :

(૧) કાળાદિ આઠ દ્વારો વડે અભેદવૃત્તિની પ્રધાનતા કરવા દ્વારા અથવા અભેદોપચાર કરવા દ્વારા યુગપત્પણે અનંતધર્મોને જણાવનારું જે વચન છે, તેને ‘સકલાદેશ’ કહેવાય છે.

(૨) કાળાદિ આઠ દ્વારો વડે ભેદવૃત્તિની પ્રધાનતા કરવા દ્વારા અને ભેદોપચાર કરવા દ્વારા યુગપત્ને બદલે ક્રમશઃ ધર્મોને પ્રતિષાદન કરનારું જે વચન છે, તેને ‘વિકલાદેશ’ કહેવાય છે.

सकलादेश अटले प्रमाशवाक्य (कारण के, ते युगपत् अनेक धर्मोने जशावे छे.) अने विकलादेश अटले नयवाक्य (कारण के ते कमशः धर्मोने जशावे छे.) अर्थात् सकलादेश प्रमाशने आधीन छे अने विकलादेश नयने आधीन छे.

आ प्रमाशे सप्तभंगीना साते त्वांगा प्रमाशसप्तभंगी पश अने अने नयसप्तभंगी पश अने. ते आ प्रमाशे -

(१) प्रमाश सप्तभंगी - (१) स्यादस्ति, (२) स्यान्नास्ति, (३) स्यादवक्तव्य, (४) स्यादस्ति-नास्ति, (५) स्यादस्ति-अवक्तव्य, (६) स्यान्नास्ति-अवक्तव्य, (७) स्यादस्ति - नास्ति - अवक्तव्य

(२) नयसप्तभंगी - (१) स्यादस्त्येव, (२) स्यान्नास्त्येव, (३) स्यादवक्तव्य एव, (४) स्यादस्ति-नास्त्येव, (५) स्यादस्ति अवक्तव्य एव, (६) स्यान्नास्ति अवक्तव्य एव, (७) स्यादस्ति नास्ति अवक्तव्य एव.

प्रश्न : नयसप्तभंगीनी जेम प्रमाशसप्तभंगीमां पश एवकार नो प्रयोग केम नथी कर्यो ?

उत्तर : प्रमाशवाक्यनी सप्तभंगीमां अधा अंशोनी प्रधानपशे विवक्षा डोवाथी आगण स्यात् शब्द ओलाय छे, परंतु कोछ अेकधर्मनी ज प्रधानता न डोवाथी पाछण एव शब्दनो प्रयोग थतो नथी.

ज्यारे नयवाक्यनी सप्तभंगीमां अधा धर्मोनी विवक्षा छे, (अपलाप नथी) माटे स्यात् शब्द जर आवे छे, परंतु विवक्षित अेवा अेकधर्मनी प्रधानता अने शेषधर्मोनी गौशता जर छे. अटले जे धर्मनी प्रधानपशे विवक्षा करी डोय, ते जशाववा एव शब्दनो प्रयोग आवश्यक छे.

उपरोक्त वातनो सार आ प्रमाशे छे -

(१) धर्म अने धर्मा वय्ये भेद-अभेद अने छे, तो पश ज्यारे प्रयोजनवशथी कालादि आठ द्वारो वडे अभेदनी प्रधानता कराय अथवा देजाता भेदनी उपेक्षा करी अभेदनो उपचार कराय अने ते रीते अनंतधर्मोनु युगपत्पशे प्रतिपादन कराय, त्यारे ते सकलादेश कडेवाय छे.

(२) धर्म-धर्मा वय्ये भेद-अभेद अने छे, तो पश ज्यारे प्रयोजनवशथी कालादि आठ द्वारो वडे भेदनी प्रधानता कराय अथवा देजाता अभेदनी उपेक्षा करी भेदनो उपचार कराय अने ते रीते अनंतधर्मोनु कमशः पशे जे प्रतिपादन कराय, तेने विकलादेश कडेवाय छे.

(३) सकलादेश अे सर्वदृष्टिओना संग्रहरूप डोवाथी प्रमाशवाक्य कडेवाय छे.

(४) विकलादेश अे अेकेक दृष्टिओनी विवक्षाने मुष्य करीने कडेतो डोवाथी नयवाक्य कडेवाय छे.

(૩૨) કે પુનઃ કાલાદયઃ ?, કાલઃ, આત્મસ્વસ્ત્વમ્, અર્થઃ, સમ્બન્ધઃ, ઉપકારઃ, ગુણિદેશઃ, સંસર્ગઃ, શબ્દ ઇત્યષ્ટૌ । સદ્ગ્રહશ્ચ -

“કાલા-ડડત્મસ્ત્ર-સમ્બન્ધાઃ, સંસર્ગોપક્રિયે તથા ।

ગુણિદેશા-ડર્થ-શબ્દાશ્ચેત્યષ્ટૌ કાલાદયઃ સ્મૃતાઃ” ॥૧॥

વિશેષાર્થજિજ્ઞાસુભિઃ સ્યાદ્વાદરત્વાકરે લઘુવૃત્તૌ ચ દ્રષ્ટવ્યમિતિ ॥

इति सप्तभङ्गीसमर्थनः प्रथमः सर्गः ॥

❧ ગુણસૌમ્યા ❧

(પ) સમભંગીના સાતે ભાંગાની સકલાદેશરૂપે વિવક્ષા કરો, તો તે પ્રમાણસમભંગી કહેવાય છે.

(દ) સમભંગીના સાતે ભાંગાની વિકલાદેશરૂપે વિવક્ષા કરો, તો તે નયસમભંગી કહેવાય છે.

(૩૨) હવે કાળાદિ આઠ દ્વારો કયા ? કે જે દ્વારોને આશ્રયીને ધર્મ-ધર્મીનો ભેદ-અભેદ જણાવાય છે. તે મહોપાધ્યાયજી મહારાજ જણાવે છે -

(૧) કાલદ્વાર, (૨) આત્મરૂપ = સ્વરૂપ દ્વાર, (૩) અર્થદ્વાર, (૪) સંબંધદ્વાર, (૫) ઉપકારદ્વાર, (૬) ગુણીદેશદ્વાર, (૭) સંસર્ગદ્વાર, અને (૮) શબ્દદ્વાર.

આ વિશે સંત્રહશ્લોક કહ્યો છે કે -

“કાળ, આત્મરૂપ, અર્થ, સંબંધ, ઉપકાર, ગુણીદેશ, સંસર્ગ અને શબ્દ - એમ કાળાદિ આઠ દ્વારો શાસ્ત્રોમાં સમજાવેલાં છે.”

હવે આપણે કાળ વગેરે આઠ દ્વારોથી અભેદ-ભેદ કેવી રીતે ઘટે ? તે વિચારીએ -

(૧) કાળદ્વાર - જીવ-અજીવ વગેરે સર્વ વસ્તુઓ કથંચિદ્ અસ્તિ છે, અહીં વસ્તુમાં જે કાળે અસ્તિત્વ ધર્મ છે, તે જ કાળે બાકીના અનંત ધર્મો પણ એ વસ્તુમાં છે જ. એટલે અસ્તિત્વધર્મ, બાકીના અનંત ધર્મની સાથે એક વસ્તુમાં એકકાળે સાથે વર્તે છે.. આ રીતે અસ્તિત્વધર્મની અને શેષધર્મોની કાળની અપેક્ષાએ અભેદવૃત્તિ થઈ.

(૨) આત્મરૂપદ્વાર - અસ્તિત્વ ધર્મ એ જીવાદિનો ગુણ છે. એટલે (તદ્ગુણત્વ =) જીવાદિ દ્રવ્યોના ગુણપણું જેમ અસ્તિત્વધર્મનું સ્વરૂપ છે, તેમ તે અન્યધર્મોનું પણ સ્વરૂપ છે જ. આ પ્રમાણે તદ્ગુણત્વસ્વરૂપને લઈને અસ્તિત્વ અને અન્યધર્મોની અભેદવૃત્તિ થઈ.

(૩) અર્થદ્વાર - અર્થ એટલે આધાર, અસ્તિત્વ નામના ધર્મનો આધાર જે જીવાદિ પદાર્થ

છે, તે જ પદાર્થ બીજા ધર્મોનો પણ આધાર છે જ. એટલે આ પ્રમાણે આધાર દ્વારા બધા ધર્મોની અભેદવૃત્તિ થઈ.

(૪) સંબંધદ્વાર - અહીં કથંચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ સમજવો, ઘટ-પટાદિ ધર્મોની સાથે જેમ અસ્તિત્વધર્મનો કથંચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ છે, તેમ બાકીના અનંતધર્મોનો પણ કથંચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ છે જ. આમ કથંચિત્ તાદાત્મ્યસંબંધની અપેક્ષાએ બધા ધર્મોની અભેદવૃત્તિ થઈ.

(૫) ઉપકાર - અસ્તિત્વધર્મ, જેમ વસ્તુનું હોવાપણું જણાવવા દ્વારા વસ્તુ પર ઉપકાર કરે છે, તેમ બાકીના ગુણધર્મો પણ પોતપોતાનો નિયત કરેલો ભાવ જણાવવા દ્વારા તે-તે રૂપે વસ્તુ પર ઉપકાર કરે છે જ. આ પ્રમાણે ઉપકાર કરવારૂપે બધા ધર્મોની અભેદવૃત્તિ થઈ.

(૬) ગુણીદેશદ્વાર - દ્રવ્યની સાથે સંબંધ રાખનારા અસ્તિત્વગુણનું જે ક્ષેત્ર છે, તે જ ક્ષેત્ર અન્યગુણોનું પણ છે જ. એટલે અસ્તિત્વ અને અન્યગુણો બંને ગુણી સંબંધી એક જ દેશમાં વર્તતા હોવાથી ગુણીદેશ વડે પણ તે બધાની અભેદવૃત્તિ જાણવી.

(૭) સંસર્ગદ્વાર - વસ્તુસ્વરૂપની સાથે અસ્તિત્વધર્મનો જે સંસર્ગ છે, તે જ સંસર્ગ બાકીના ધર્મોનો પણ ઘટમાં છે જ. આમ 'સંસર્ગ' વડે બધાની અભેદવૃત્તિ થઈ.

(૮) શબ્દદ્વાર - વસ્તુમાં રહેલા અસ્તિધર્મનો વાચક જેમ 'અસ્તિ' શબ્દ છે, તેમ તેમાં રહેલા બીજા અનંત ધર્મોના વાચક પણ તે તે શબ્દો છે જ. આમ બધા ધર્મોના વાચક શબ્દો હોવાથી, તે અપેક્ષાએ તેઓની અભેદવૃત્તિ થઈ.

હવે જ્યારે દ્રવ્યાર્થિકનયને ગૌણ બનાવી પર્યાયાર્થિક નયને પ્રધાન કરવામાં આવે, ત્યારે એક વસ્તુમાં રહેલા અનંત ધર્મોનો, કાળાદિ આઠ દ્વારો વડે મુખ્યતાએ ભેદ જણાવાય છે.

દા.ત. શબ્દદ્વાર - અસ્તિશબ્દ જે પ્રમાણે અસ્તિત્વધર્મનો વાચક છે, તે પ્રમાણે નાસ્તિત્વાદિ ધર્મનો વાચક નથી. (નાસ્તિત્વાદિ ધર્મોનો વાચક 'નાસ્તિ' વગેરે જુદા જુદા શબ્દો છે.) આમ બધા ધર્મોનો શબ્દથી ભેદ જણાવાયો.

આ જ પ્રમાણે બાકીના સાત દ્વારોથી પણ ભેદ જાણવો.

હવે ગ્રંથકારશ્રી આ વિશેની વિસ્તૃત માહિતી મેળવવા માટે દિશાસૂચન કરે છે -

સાત ભાંગા, સકલાદેશ-વિકલાદેશ, કાળ વગેરે દ્વારોને લઈને ભેદ-અભેદ વગેરેની વિસ્તૃત માહિતીને મેળવવા જિજ્ઞાસુઓએ સ્યાદ્વાદરત્નાકર અને તેની લઘુવૃત્તિ-રત્નાકરાવતારિકાનું અવલોકન કરવું.

૧. સંબંધદ્વાર અને સંસર્ગદ્વાર - આ બેમાં શું તફાવત? તેની જાણકારી રત્નાકરાવતારિકા - ૪/૪૪માંથી મેળવી લેવી.

યદત્ર રભસાત્ કિચ્છિદ્ દુસ્ત્કં મયકા બુધૈઃ ।
સમ્ભઙ્ગીવિવક્ષાયાં શોઘ્યં શાસ્ત્રાનુસારતઃ ॥૧॥

❧ ગુણસૌમ્યા ❧

॥ આ પ્રમાણે સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ વગેરે સાત ભાંગારૂપ સમ્ભંગીનું સમર્થન કરનારો પહેલો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ॥

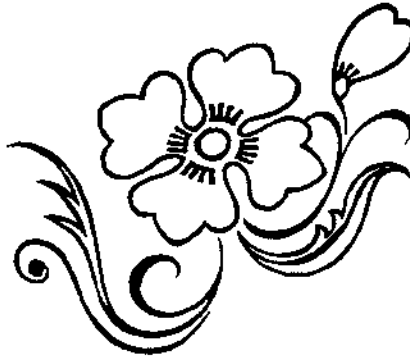
❧ વિદ્વાનોને ભલામણ ❧

યદત્ર રભસાત્ કિચ્છિદ્ દુસ્ત્કં મયકા બુધૈઃ ।
સમ્ભઙ્ગીવિવક્ષાયાં શોઘ્યં શાસ્ત્રાનુસારતઃ ॥

ભાવાર્થ : અત્ર સમ્ભઙ્ગીવિવક્ષાયાં = આ સમ્ભંગીની વિવક્ષામાં મયકા = મારાવડે = મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજ વડે રભસાત્ = ઉતાવળ કે પ્રમાદવૃત્તિનાં કારણે યત્ કિચ્છિદ્ દુરુક્તમ્ = જે કંઈપણ દુર્વચન (= શાસ્ત્રનિરપેક્ષ વચન) બોલાયું હોય, તે બુધૈઃ = સમ્ભંગીનાં રહસ્યને જાણનારા પુરુષો દ્વારા શાસ્ત્રાનુસારતઃ = તે તે શાસ્ત્રોના અનુસારે શોઘ્યમ્ = સુધારવું જોઈએ^૧.

इति सम्भङ्गीप्रदीपप्रकरणम् ॥

॥ इति शम् ॥

૧. આવું કહેવા દ્વારા મહોપાધ્યાયજી મહારાજની વિનમ્રશીલતા અને શાસ્ત્રસાપેક્ષતા જણાઈ આવે છે.

अथ द्वितीयसर्गे नयप्रदीपप्रकरणम् ।

(३३) अथानुसप्तभङ्गं नयलक्षणान् प्रारभन्ते-१ नानास्वभावेभ्यो व्यावृत्तैकस्मिन् स्वभावे वस्तु नयति-प्राप्नोतीति नयः । २ प्रमाणेन संगृहीतार्थैकांशो नयः, ३ ज्ञातुरभिप्रायः ४ श्रुतविकल्पो वा इत्येके ।

अनुयोगद्वारवृत्तिकृतस्तु [सूत्र० ५९] ५ “सर्वत्रानन्तधर्माध्यासिते वस्तुनि

❧ गुणसौम्या ❧

नयप्रदीप प्रकरण

❧ बीजे सर्ग ❧

(३३) सप्तभङ्गीनुं निरूपण कर्या पછી હવે ગ્રંથકારશ્રી નયનું નિરૂપણ કરવા, સૌ પ્રથમ નયનું લક્ષણ કહે છે -

❧ નયનું લક્ષણ ❧

(૧) નાનાસ્વભાવેભ્યો વ્યાવૃત્તૈકસ્મિન્ સ્વભાવે વસ્તુ નયતિ-પ્રાપ્નોતીતિ નયઃ ॥

ભાવાર્થ : વસ્તુના સત્ત્વ-અસત્ત્વ, નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ વગેરે જુદા જુદા અનેક સ્વભાવો છે, તેવા અનેક સ્વભાવોથી દૂર^૧ કરીને વસ્તુને કોઈ એક પ્રતિનિયત સ્વભાવમાં જે લઈ જાય છે, તે અભિપ્રાયવિશેષને નય કહેવાય છે.

તાત્પર્ય : પદાર્થોમાં પરમાર્થથી અનંતા ધર્મો હોય છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતા પણ પરમાર્થથી અવિરુદ્ધપણે રહેલા આ ધર્મો હોય છે. જેમકે કટક, કેયૂર અને કંકણ પર્યાયથી ભિન્ન છે, પણ સુવર્ણરૂપે અભિન્ન છે. અર્થાત્ ભિન્ન-અભિન્ન બંને અંશો છે, તેમાંથી જ્યાં જે જરૂરી અંશ હોય, ત્યાં તે અંશને પ્રધાન કરીને અને ઈતર અંશને ગૌણ કરીને વસ્તુસ્વરૂપને જાણનારા અને જણાવનારા એવા વક્તા-જ્ઞાતાનો જે આશયવિશેષ, તેને નય કહેવાય છે.

૧. ‘દૂર કરીને’ એટલે ‘તેમનો અપલાપ કરીને’ એવો અર્થ ન કરવો, પણ ‘તેઓને ગૌણ રાખીને - તેમની મુખ્યપણે વિવક્ષા ન કરીને’ એવો અર્થ કરવો. બાકી અનેકસ્વભાવોનો અપલાપ કરે, તો તે નય ન રહેતાં નયાભાસ બને છે.

एकांशग्राहको बोधो नयः" इति । ६ "नीयते येन श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांश-
स्तदितरांशौदासीन्यतः स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो नयः" ।

— [प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारस्य सप्तमपरिच्छेदे सूत्रम्-१]

(૩૪) एतस्यार्थः—येन प्रत्यक्षादिप्रमाणेन, शब्दप्रमाणेन विषयीकृतस्य पदार्थस्यांशो

✦.....✦ गुणसौम्या ✦.....✦

(૨) પ્રમાણેન સદ્ગૃહીતાર્થેકાંશો નયઃ ॥

ભાવાર્થ : જે અનેક ધર્મરૂપે વસ્તુને જાણે તેને પ્રમાણ કહેવાય. આવા પ્રમાણ વડે જણાયેલી અનેકધર્માત્મક વસ્તુનો કોઈ એક અંશ^૧ તે નય છે.

(૩) જ્ઞાતુરભિપ્રાયઃ ॥

ભાવાર્થ : અનંતધર્માત્મક વસ્તુમાંથી કોઈ એક અંશને લઈને પ્રવર્તનારો જ્ઞાતાનો = પ્રમાતાનો જે અભિપ્રાયવિશેષ, તે નય.

(૪) શ્રુતવિકલ્પો વા ઇત્યેકે ॥

ભાવાર્થ : માત્ર જ્ઞાન તે નય નથી, પણ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનવિશેષ (= શાસ્ત્રાનુસારે પ્રવર્તનારો વિકલ્પ) તે નય છે, એવું કેટલાક કહે છે.

(૫) સર્વત્રાનન્તધર્માધ્યાસિતે વસ્તુનિ એકાંશગ્રાહકો બોધો નયઃ - ઇતિ અનુયોગદ્વાર-
સૂત્રવૃત્તૌ ॥

ભાવાર્થ : બધી વસ્તુઓ અનંત ધર્મથી વ્યાપ્ત છે, એટલે અનંતધર્મ-અધ્યાસિત એવી વસ્તુમાત્રમાં એક અંશને લેનારો જે બોધ, તે નય છે.

(૬) નીયતે યેન શ્રુતાખ્યપ્રમાણવિષયીકૃતસ્યાર્થસ્યાંશસ્તદિતરાંશૌદાસીન્યતઃ સ
પ્રતિપત્તુરભિપ્રાયવિશેષો નયઃ ॥

ભાવાર્થ : શ્રુતજ્ઞાનરૂપ આગમપ્રમાણના વિષય બનેલા એવા કોઈપણ પદાર્થનો એક અંશ, બીજા અંશની ઉદાસીનતાપૂર્વક જે અભિપ્રાય દ્વારા જણાય, તે વક્તા-જ્ઞાતાના અભિપ્રાયવિશેષને નય કહેવાય. (પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક - ૭/૧)

(૩૪) હવે પૂજ્ય મહોપાધ્યાયજી મહારાજ, પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકના સૂત્રમાં જે નયનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, તેના અર્થનું નિરૂપણ કરે છે -

૧. પરમાર્થથી વસ્તુના એક અંશને નય ન કહેવાય, પણ તે એક અંશને લઈને પ્રવર્તનારા અભિપ્રાયવિશેષને નય કહેવાય. તો પણ તે એક અંશ અભિપ્રાયરૂપ નયનો વિષય છે. એટલે તેમાં વિષયીરૂપ નયનો ઉપચાર કરાય છે અને તેથી તે એક અંશને પણ નય કહેવામાં કોઈ બાધ નથી.

अंशा वा नीयते-प्राप्यते, इतरांशौदासीन्यभावेन स नयः, 'अंशः' इत्येकवचनं जातावेकवचनम् । तदितरांशप्रतिकेपे तु तदाभासताप्रसङ्गः, (३५) तदुक्तं पञ्चाशति-

† गुणसौम्या †

शब्दार्थः श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्य = आगम प्रमाणा वडे विषय करायेला अेवा पदार्थना अंशः^१ = जे अेक के घणां अंशो, ते इतरांशौदासीन्यतः = बीजा अंशनी उदासीनतापूर्वक येन = जे प्रत्यक्षादि प्रमाणाथी नियते = जणाय, स अभिप्रायविशेषः = ते प्रत्यक्षादि प्रमाणांरूप अभिप्रायविशेष नयः = नय कडेवाय छे. अने जो बीजा अंशनो अपलाप करे, तो ते नयात्मास थवानो प्रसंग आवे !

विवेचनः आगम पुरुषो वडे बोलायेलां के बोलातां वाक्योने श्रुतप्रमाणा = आगमप्रमाणा कडेवाय छे, आवा प्रमाणाणा विषय बनेला पदार्थोने श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृत कडेवाय.

तो अक्षवा श्रुतप्रमाणाणा विषय बनेला पदार्थना अेक अंश, अे अंशो अथवा बहु अंशो, प्रयोजनसाधक अेवा गौण-मुप्यभावे जे प्रत्यक्षादि प्रमाणाविशेषथी जणाय, ते प्रत्यक्षादि प्रमाणाविशेष जो बीजा अंशो तरङ्ग उदासीनतावाणो छे, तो ते नय कडेवाय छे.

प्रश्नः प्रत्यक्षादि तो प्रमाणांरूप छे, तेने नय शी रीते कडेवाय ?

उत्तरः वस्तुना अेक अंशने मुप्यपणे लठने प्रवर्तनारा प्रत्यक्ष वगेरे वास्तवमां प्रमाणा नथी, पण नय ज छे.

प्रश्नः पण लोकमां तो तेओने प्रमाणा तरीके मनाय छे ने ?

उत्तरः ते व्यवहारथी समजवुं. व्यवहारथी तद्वति तत्प्रकारकत्व = तेवां स्वरूपवाणी वस्तुमां ते स्वरूपने लठने ज्ञान करवुं" - अे प्रमाणांनुं लक्षण छे. अने आवुं प्रमाणांनुं लक्षण तो नयोमां पण मान्य छे ज (कारणके नयो पण वस्तुनां ते ते स्वरूपने लठने ज प्रवर्ते छे.)

अेटवे व्यवहारथी प्रमाणांरूप पण प्रत्यक्षादि, जो वस्तुना अेकांशने लठने प्रवर्तनार छे, तो निश्चयथी तेओ नय ज कडेवाय छे. (प्रमाणा नडीं.) अेम समजवुं.

डवे जो ते अभिप्राय विशेष बीजा अंशनो अपलाप करनार छे, तो ते तदात्मास = नयात्मास कडेवाय छे.

जेमके - कटक, डेयूर अने कंकण आ त्रणे वस्तुओ आकारविशेषथी जुडी जुडी छे. अेटवे अे त्रणेने आकारविशेषथी जुडी जुडी माने, तो ते नय कडेवाय. पण ते त्यां सुधी ज नय कडेवाय के जयां सुधी सुवर्णरूपे रडेली अभिन्नतानो अपलाप न करे.

१. अडीं जतिनी अपेक्षाअे अेकवचन समजवुं. जेमके योभा घणा छे, तो पण योभांरूप अेक जतिने लठने 'शांतिः' अेवो प्रयोग थाय छे ज.

“નિઃશેષાંશજુષાં પ્રમાણવિષયીભૂયં સમાસેદુષાં
વસ્તૂનાં નિયતાંશકલ્પનપરાઃ સમ્ શ્રુતાઽઽસદ્ગ્નિઃ ।
ઔદાસીન્યપરાયણાસ્તદપરે ચાંશે ભવેયુર્નયા-
શ્ચેદેકાન્તકલ્પકલુષાસ્તે સ્યુસ્તદા દુર્નયાઃ” ॥૧॥

“અહો ! ચિત્રં ચિત્રં તવ ચરિતમેતન્મુનિપતે !
સ્વકીયાનામેષાં વિવિધવિષયવ્યાપ્તિવશિનામ્ ।

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

હાલ, સુવર્ણરૂપે રહેલી અભિમત્તાને જાણવા-જણાવવાનું કોઈ પ્રયોજન ન હોવાથી ભલે ગૌણ કરાય, પણ જો એ બીજા અંશનો અપલાપ કરવામાં આવે અને ‘વિવક્ષિત એક જ અંશ સાથો છે’ એવું એકાંતપૂર્વક કહેવામાં આવે, તો તે ‘નયાભાસ’ કહેવાય છે.

એકાંતે જે વસ્તુનું સ્વરૂપ કહેવાય છે, તેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ હોતું જ નથી અને છતાં તેનું પ્રતિપાદન કરનારો નય, હકીકતમાં નય ન રહેતાં નયાભાસ (= નયના ઉપરછલ્લા દેખાવરૂપ) બને છે.

(૩૫) આ વિશે પંચાશત્ નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે -

“બધા અંશોથી યુક્ત એવા અને શ્રુતનામના પ્રમાણના વિષયભાવને (= જ્ઞેયભાવને) પામેલા એવા સમસ્ત પદાર્થોના વિવક્ષિત (પ્રયોજનભૂત) એવા કોઈપણ એક નિયત અંશને સમજાવવામાં તત્પર, અને બીજા અંશ તરફ ઉદાસીનતામાં પરાયણ એવા શ્રુતજ્ઞાનના સંબંધવાળા કુળ સાત નયો છે, તે જ નયો જ્યારે એકાંતવાદના કલંકરૂપી કાદવથી કલુષિત બને, ત્યારે તેઓ ‘દુર્નય’ થાય છે.”

વળી સ્તુતિદ્વાત્રિંશત્ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે -

“જિનેશ્વર પ્રભુ ! આપશ્રીનું ચરિત્ર ખરેખર ‘અહો ! આશ્ચર્ય’ કરાવનારું છે. પોતપોતાના જુદા જુદા નિયત વિષયોનું જ સમર્થન કરવામાં તત્પર બનેલા એવા આ નયો, જો પોતે વિપક્ષની (= બીજા નયોની) અપેક્ષા રાખે, તો જ તેઓની આપ ‘સુનયતા’ કહો છો. અને જો વિપક્ષનો (= બીજા નયોનો) તિરસ્કાર કરે, તો તે જ નયોની આપ ‘દુર્નયતા’ કહો છો.”

તાત્પર્ય : સંસારમાં એવો નિયમ છે કે વિવિધ એવા પોતાના વિષયનું (= દેશોનું) રાજ્યપાલન કરવામાં તન્મય બનેલા રાજાઓ અને સૈનિકો, જો વિપક્ષની = શત્રુરાજાની અપેક્ષા રાખે (અર્થાત્ તેમને આધીન રહે), તો તેઓ દુષ્ટ કહેવાય. અને વિપક્ષનો = શત્રુરાજાનો પ્રતિક્ષેપ-પરાજય કરે, તો તે સુરાજા અને સુસૈન્ય કહેવાય. જ્યારે હે પ્રભુ ! આપશ્રીને ત્યાં પરની અપેક્ષા રાખે તો સુનય અને પરની અપેક્ષા ન રાખે (અર્થાત્ તેનો તિરસ્કાર કરે) તો

विपक्षापेक्षाणां कथयसि नयानां सुनयतां
विपक्षक्षेप्तृणां पुनरिह विभो ! दुष्टनयताम्” ॥२॥

— [रत्नप्रभाचार्यकृतस्तुतिद्वात्रिंशिका]

(३६) जिनमते यत् किञ्चिन्नयैर्विहीनं न भवति, यदुक्तं विशेषावश्यके —

“नत्थि नएहिं विहूणं सुत्तं अत्थो अ जिणमए किंचि ।
आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ बूया ॥” [गाथा-२२७७]

(३७) प्रसङ्गान्नयाभासलक्षणमाह-

“स्वाभिप्रेतादंशादितरांशापलापी पुनः नयाभासः”

— [प्रमाण० परि० ७ सूत्रम्-२]

♦.....♦ गुणसौम्या ♦.....♦

दुर्नय कહેવાય. આવું તમારું લોકોત્તર ચરિત્ર છે, એટલે ‘અહો ! આશ્ચર્ય.’ એવો ભાવ સહજ થાય છે.

(૩૬) હવે ગ્રંથકારશ્રી નયોનું વ્યાપકક્ષેત્ર જણાવે છે -

* નયોની વ્યાપકતા *

જિનમતમાં એવું કોઈપણ વાક્ય નથી કે જે નયથી રહિત હોય. દરેક વાક્ય કોઈકને કોઈક નયથી ગર્ભિત જ હોય છે.

આ વિશે વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં કહ્યું છે કે -

“જિનમતમાં એવું કોઈ સૂત્ર કે અર્થ નથી, કે જે નય વિનાનું હોય. એટલે નયવિશારદ વક્તા, શ્રોતાને આશ્રયીને તે તે નયો કહે.” (શ્લોક-૨૨૭૭)

(૩૭) આ પ્રમાણે નયોનું લક્ષણ બતાવીને, પ્રસંગને અનુસરી નયાભાસ કોને કહેવાય ? તે જણાવે છે -

* નયાભાસનું લક્ષણ *

સૂત્ર : સ્વાભિપ્રેતાદંશાદિતરાંશાપલાપી નયાભાસઃ ॥

૧. અર્થાત્ શ્રોતા જો મંદબુદ્ધિવાળો હોય, તો તેની સામે નયની પ્રરૂપણા ન કરવી. અને જો શ્રોતા બુદ્ધિશાળી હોય, તો વિસ્તારથી નયો કહેવા.

સ્વસ્યેષ્વિતાદર્શાદન્યાર્થ વિપ્રતિપદ્યમાનો નયવદાભાસમાન इत्यर्थः, न तु नयः, यथा-अन्यतीर्थिकानां नित्याऽनित्याद्यन्यतरैकान्तप्रदर्शकं वाक्यमिति । (३८) ते च नया विस्तारविवक्षायामनेकधा भवन्ति, नानावस्तुन्यनन्तांशानामेकैकांशविधायिनो ये वक्तुस्मन्यासास्ते सर्वे नयाः, यदुक्तम् -

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

ભાવાર્થ : જે વળી પોતાના માનેલા અંશથી બીજા અંશનો અપલાપ કરનાર હોય, તે નયને દુર્નય કહેવાય.

આની જ વ્યાખ્યા મહોપાધ્યાયજી મહારાજ જણાવે છે -

વ્યાખ્યા : સ્વાભિપ્રેતાદંશાત્ = પોતાને અભિપ્રેત, અર્થાત્ પોતે ગ્રહણ કરેલો-ઈચ્છેલો એવો જે અર્થનો અંશ, તેનાથી જુદા એવા ફતરાંશાપલાપી = બીજા અંશનો અપલાપ કરતો, અર્થાત્ બીજા અંશો વિશે વિપ્રતિપત્તિ (વિપરીત માન્યતા) ધરાવતો જે અભિપ્રાયવિશેષ, તે નયાભાસઃ = માત્ર નય જેવો દેખાઈ રહ્યો છે, હકીકતમાં તે નય નથી. જેમકે - વસ્તુ એકાંતે નિત્ય છે, અથવા એકાંતે અનિત્ય છે, એવું પ્રતિપાદન કરનારા, બોધ કરનારાં અન્ય દર્શનીઓનાં વચનો.

વિશેષાર્થ : નયનું પ્રતિબિંબમાત્ર જેમાં છે તે, અર્થાત્ જે નયસ્વરૂપ નથી, પણ માત્ર નય જેવો દેખાઈ રહ્યો છે, તે નયાભાસ (અર્થાત્ દુર્નય) કહેવાય છે. જેમ તોફાને ચડેલી નદી, સમુદ્ર જેવી કહેવાય છે, પણ હકીકતમાં તે સમુદ્ર નથી, તેમ નયાભાસ અંગે પણ સમજવું.

જેમકે - આકાશાદિ પદાર્થો નિત્ય જ છે, ઘટ-પટાદિ પદાર્થો અનિત્ય જ છે - એમ નિત્ય અને અનિત્યાદિને એકાંતપણે જણાવનારું પરતીર્થિકોનું વચન દુર્નયરૂપ સમજવું. કારણ કે તે વચનો દ્વારા વસ્તુનું જે સ્વરૂપ બતાવાય છે, તેવું સ્વરૂપ હકીકતમાં હોતું જ નથી.

(૩૮) આ પ્રમાણે નય અને નયાભાસનું સ્વરૂપ બતાવીને, હવે ગ્રંથકારશ્રી નયના કેટલા પ્રકારો હોય ? તે જણાવે છે -

❧ નયના પ્રકારો ❧

તે નયના બે પ્રકાર છે : (૧) વ્યાસનય, અને (૨) સમાસનય.

(૧) જે નયો અને તેના ભેદો વિસ્તારથી જણાવાય, તેને વ્યાસનય કહેવાય છે. હવે વિસ્તારથી કહેવાની ઈચ્છામાં તો નયના અનેક પ્રકારો થાય છે, કારણ કે જુદી જુદી વસ્તુઓમાં અનંત અંશો છે અને તે બધામાંથી એકેક અંશોને કહેનારા વક્તાના જે ઉપન્યાસો-વચનો છે, તે બધા નયરૂપ ગણાય છે.

“जावइया वयणपहा तावइया चेव हुंति नयवादा ।
जावइया नयवादा तावइया चेव हुंति परसमया” ॥

[विशेष० गा० ४५१]

इति व्यासतो नयान् प्रवक्तुं न शक्यते । (३९) समासतो नयं प्रकटयन्ति-स द्वेधा
द्रव्यार्थिकः, पर्यायार्थिकश्च; यदुक्तम् -

❧.....❧ गुणसौम्या ❧.....❧

आ विशेषे कस्युं छे के -

“जेटला वयनमार्ग छे, तेटला ज नयवाद्द छे. अने जेटला नयवाद्द छे, तेटला (अेकांत
मानवाधी अरसपरस निरपेक्षपक्षे प्रवर्तनारा) परसमयो-परदर्शनो छे.”

(सन्मतिर्क - ३/४७, विशेषावश्यकभाष्य-४५१)

तात्पर्य : वस्तुना जुद्धा जुद्धा अनेक अंशोने लछने, ते वस्तुनां जेटलां निरूपणो थाय,
तेटला ज नयवाद्दो-छोछ शके छे. अने जेटला नयवाद्दो, तेटला ज (ते नयोने अेकांते पकडवा
द्वारा अने तेनाधी बीजा नयोनी अपलाप करवा द्वारा) परदर्शनो अने छे.

आ प्रमाणे तो वस्तुना अनेक धर्मो लोवाधी, ते अनेक धर्मोने जणावनारा नयो पण
अनेक थाय ! अने विस्तारधी आवा अनेक प्रकारना नयो कहेवा तो शक्य नधी. अेटले आ
ग्रंथमां पहेला प्रकारना नयनुं निरूपण तो नहीं करवामां आवे.

(२) उवे जे नयो अने तेना भेदो संक्षेपधी जणावाय, तेने समासनय - संक्षेपनय
कहेवाय.

(उल) उवे संक्षेपनयना केटला प्रकार ? ते कहे छे -

समासनय-संक्षेपनयना मुख्ये अे प्रकार छे : (१) द्रव्यार्थिकनय, अने (२) पर्यायार्थिकनय.

आ विशेषे जणाव्युं छे के -

“अधा नयोनी मूलभेद निश्चयनय अने व्यवहारनय छे, तेमां निश्चयनयने साधवानुं
कारण - द्रव्यार्थिकनय अने पर्यायार्थिकनय जणो.”

वस्तुना द्रव्य अने पर्यायरूप अे अंशमां ज बाकीना अंशोनी समावेश थछ ज्ञाय छे, अेटले
ज्ञाताओनी अत्तिप्राय पण अेमांधी कोछ अेक अंशने लछने ज उद्भववे अने तेधी ज
अत्तिप्रायरूप नयना अे प्रकार क्हा.

संदर्भ : सौ प्रथम ग्रंथकारश्री ‘द्रव्य’ कोने कहेवाय ? ते जणावी पछी द्रव्यार्थिकनयनुं

“णिच्छयववहारनया मूलिमभेदा णयाण सव्वाणं ।
णिच्छयसाहणहेऊ दव्वयपज्जड्डिया मुणह” ॥

(૪૦) અથ દ્રવ્યલક્ષણમાહ-સત્ દ્રવ્યલક્ષણમ્, સીદતિ-સ્વકીયાન્ ગુણ-પર્યાયાન્ વ્યાજ્ઞોતીતિ સત્, ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યયુક્તમ્, અર્થક્રિયાકારિ ચ સત્;

“यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसत् ।
यच्च नार्थक्रियाकारि तदेव परतोऽप्यसत्” ॥ इति ।

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

નિરૂપણ કરશે. ત્યારબાદ ‘પર્યાય’ કોને કહેવાય ? તે જણાવી પછી પર્યાયાર્થિકનયનું નિરૂપણ કરશે. ત્યારપછી ગુણાર્થિકનય કેમ નહીં ? એનું સમાધાન આપી, દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકના પેટાભેદરૂપ નૈગમાદિ સાત નય અને તેના આભાસનું ઉદાહરણસહિત નિરૂપણ કરશે. ઇત્યાદિ અગ્રિમ વિષય બરાબર ધ્યાનમાં લેવો.

(૪૦) હવે ગ્રંથકારશ્રી સૌ પ્રથમ દ્રવ્ય કોને કહેવાય ? તેનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

❧ દ્રવ્યનું લક્ષણ ❧

(૧) સત્ દ્રવ્યલક્ષણમ્ ॥

ભાવાર્થ : ‘સત્’ તે દ્રવ્યનું લક્ષણ છે, અર્થાત્ જે સત્ છે, તે દ્રવ્ય છે. હવે પ્રશ્ન ઊભો થાય કે ‘સત્’ કોને કહેવાય ? તો તેના સમાધાન માટે ગ્રંથકારશ્રી ત્રણ પ્રકારે સત્ની વ્યાખ્યા જણાવે છે. તે આ પ્રમાણે -

(ક) સીદતિ સ્વકીયાન્ ગુણપર્યાયાન્ વ્યાજ્ઞોતીતિ સત્ ॥

ભાવાર્થ : જે વસ્તુ પોતાના ગુણ અને પર્યાયને વ્યાપીને રહે તે સત્. દા.ત. આત્મા પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણોને અને સુખ-દુઃખ, હર્ષ-વિષાદાદિ પર્યાયોને વ્યાપીને રહ્યો છે, માટે તે સત્ કહેવાય. (અહીં વ્યાપ્તિ એટલે પોતાના જ ગુણ-પર્યાયમાં રહેવું, તે સિવાયમાં નહીં. અથવા જ્યાં પોતાના ગુણ-પર્યાય ત્યાં દ્રવ્ય, અને જ્યાં દ્રવ્ય ત્યાં તેના ગુણ-પર્યાય, એ વ્યાપ્તિ અથવા અવિનાભાવ સંબંધરૂપ વ્યાપ્તિ.)

(ખ) ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યયુક્ત સત્ ॥

ભાવાર્થ : (૧) ઉત્પાદ એટલે વસ્તુની ઉત્પત્તિ, (૨) વ્યય એટલે વસ્તુનો વિનાશ, અને

૧. આ વાત પણ અશુદ્ધનયની અપેક્ષાએ સમજવી, બાકી શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ તો હર્ષ-વિષાદાદિ પણ પરપર્યાયરૂપ હોવાથી, તેમાં વ્યાપીને રહેલો આત્મા અસત્ જ કહેવાય. આ નય તો પોતાના ગુણ-પર્યાયમાં વ્યાપ્ત આત્માને જ સત્ કહે છે. આ બધી વાતો આગળ સ્પષ્ટ થશે.

(४१) निजनिजप्रदेशसमूहैरखण्डवृत्त्या स्वभाव-विभावपर्यायान् द्रवति, द्रोष्यति,

❧ गुणसौम्या ❧

(३) प्रौढ्य એટલે વસ્તુની સ્થિરતા - આ ત્રણે સ્વરૂપ જેમાં છે, તે વસ્તુ સત્ કહેવાય. દા.ત. ઘડો ફૂટીને ઠીકરા બન્યા, તો અહીં ઠીકરારૂપે ઉત્પાદ, ઘડારૂપે વ્યય અને માટીરૂપે સ્થિરતા-એ ત્રણે હોવાથી ઠીકરાને વસ્તુસત્ કહી શકાય.

(ગ) અર્થક્રિયાકારિ સત્ ॥

ભાવાર્થ : અર્થક્રિયા એટલે પોતાનું કાર્ય-પ્રયોજન, તેને કરવાપણું તે સત્નું લક્ષણ છે. અર્થાત્ જે વસ્તુઓ પોતાનું કાર્ય સાધે તેને સત્ કહેવાય. જેમકે - ઠંડું પાણી, પોતાનું તરસ છીંપાવવારૂપ કાર્ય કરે છે, તેથી તેને સત્ કહી શકાય. (અને જે કોઈપણ કાર્ય કરે જ નહીં, તેને સત્ ન કહેવાય. જેમકે આકાશમાં ઉગેલું કમળ. તે લેશમાત્ર પણ સુગંધ આપવારૂપ પોતાનું કાર્ય કરતું નથી, માટે જ તેને અસત્ કહેવાય છે.)

આ વિશે કહ્યું છે કે -

“જે વસ્તુ અર્થક્રિયાને કરે, તે જ પરમાર્થથી સત્ છે અને જે વસ્તુ અર્થક્રિયા ન કરે, તે વસ્તુ પરતોડપિં = પરથી પણ અસત્ છે.”

હવે મૂળ વાત પર આવીએ -

તો આવાં પ્રકારનાં સત્નાં લક્ષણવાળી જે વસ્તુ હોય, તેને દ્રવ્ય કહેવાય.

(૪૧) આ પ્રમાણે ‘સત્ તે દ્રવ્ય’ એવું દ્રવ્યનું લક્ષણ કહ્યું, તે છતાં જ્યાં દ્રવ્યપદની વ્યુત્પત્તિ ઘટે, તેને જ દ્રવ્ય માનવું - એવો અભિપ્રાય રાખીને ગ્રંથકારશ્રી હવે દ્રવ્યનું બીજું લક્ષણ જણાવે છે -

(૨) નિજનિજપ્રદેશસમૂહૈરખણ્ડવૃત્ત્યા સ્વભાવવિભાવપર્યાયાન્ દ્રવતિ દ્રોષ્યતિ અદુદ્રવદિતિ દ્રવ્યમ્ ॥

ભાવાર્થ : જે વસ્તુ પોત-પોતાના પ્રદેશસમૂહ દ્વારા અખંડપણે રહીને, સ્વભાવપર્યાય અને વિભાવપર્યાયોને પામે છે, પામશે અને પામી હતી, તેને દ્રવ્ય કહેવાય. (દુ ધાતુને ય પ્રત્યય લાગીને દ્રવ્ય શબ્દ બન્યો છે.)

૧. આનો ભાવાર્થ એ જણાય છે કે - જે વસ્તુ કોઈપણ કાર્ય ન કરે, તે તો પરમાર્થથી અસત્ છે જ. પણ જે વસ્તુ પોતાનું કાર્ય કરે ને બીજાનું કાર્ય ન કરે, તે સત્ વસ્તુ પણ બીજાની અપેક્ષાએ અસત્ થાય. દા. ત. પાણી ધારવારૂપ પોતાનું કાર્ય કરતો પણ ઘડો, ઠંડી રોકવારૂપ કપડાનું કાર્ય ન કરતો હોવાથી, કપડાની અપેક્ષાએ તેનો અસત્ તરીકે વ્યવહાર થાય છે. (એટલે અસત્પણાનો વ્યવહાર ખપુષ્પ વગેરેમાં પરમાર્થથી તો થઈ જ શકે, પણ આ રીતે બીજાની અપેક્ષાએ ઘટાદિમાં પણ થઈ શકે.)

અદુદુવદિતિ દ્રવ્યમ્, ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યં વા, ગુણાશ્રયો દ્રવ્યં વા । (૪૨) યદુક્તં વિશેષાવશ્યકવૃત્તૌ -

“દવૅ દુયૅ દોરવ્યવો વિગારો ગુણાણ સંદાવો ।
દવ્વં ભવ્વં ભાવસ્સ ભૂયભાવં ચ જં જોગમ્” ॥૨૮॥

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

જેમકે - આત્મા, પોતાના આત્મપ્રદેશોથી અખંડપણે રહીને, જ્ઞાન-વીર્યાદિરૂપ સ્વભાવપર્યાયોને અને મનુષ્ય-દેવપણાદિરૂપ વિભાવ^૧ પર્યાયોને પામે છે, પામશે અને પામ્યો હતો, એટલે તેને આત્મદ્રવ્ય કહેવાય છે.

અથવા ત્રીજું લક્ષણ -

(૩) ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ ॥

ભાવાર્થ : જે વસ્તુ ગુણ અને પર્યાયવાળી હોય, તેને દ્રવ્ય કહેવાય. દા.ત. (ક) જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય વગેરે ગુણોવાળું અને મનુષ્ય-દેવ વગેરે પર્યાયવાળું એવું જીવદ્રવ્ય. (ખ) રૂપ-રસ વગેરે ગુણોવાળું અને પરમાણુ-સ્કંધ વગેરે પર્યાયવાળું એવું પુદ્ગલદ્રવ્ય. (ગ) લાલ-પીળા રંગ વગેરે ગુણોવાળું અને ઘટ-કપાલ વગેરે પર્યાયોવાળું એવું માટી દ્રવ્ય.

ગુણો માત્ર દ્રવ્યમાં જ રહે છે, એટલે ‘ગુણવદ્ દ્રવ્યમ્’ એટલું જ દ્રવ્યનું લક્ષણ બનાવીએ, તો પણ કોઈ દોષ નથી. તેથી જ ગ્રંથકારશ્રી દ્રવ્યનું ચોથું લક્ષણ જણાવે છે -

(૪) ગુણાશ્રયો દ્રવ્યમ્ ॥

ભાવાર્થ : આશ્રય = ભાજન = આધાર. જે ગુણોનો આધાર છે, તે દ્રવ્ય. જેમકે જ્ઞાનાદિ ગુણોનો આધાર જીવદ્રવ્ય. રૂપ-રસાદિ ગુણોનો આધાર પુદ્ગલદ્રવ્ય.

(૪૨) આ વિશે જ પરમપૂજ્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં જણાવ્યું છે -

※ વિશેષાવશ્યકભાષ્યના આધારે દ્રવ્યની આઠ વ્યાખ્યાઓ ※

શ્લોક : દવૅ દુયૅ દોરવ્યવો ગુણાણ સંદાવો ।

દવ્વં ભવ્વં ભાવસ્સ ભૂયભાવં ચ જં જોગમ્ ॥૨૮૨॥

૧. આત્માના જે મૂળભૂત ગુણો હોય, તેને સ્વભાવપર્યાય કહેવાય. અને જે કર્મરૂપ ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થાય, તેને વિભાવપર્યાય કહેવાય. જેમ પાણીની ઠંડક તે સ્વભાવપર્યાય અને અગ્નિરૂપ ઉપાધિથી જન્ય ગરમાશ તે વિભાવ પર્યાય. આ વાત હમણાં જ આગળ સ્પષ્ટ થશે.

૨. ‘દ્રવતિ દ્રૂયતે દ્રોરવ્યવો વિકારો ગુણાનાં સન્દાવઃ ।

દ્રવ્યં ભવ્યં ભાવસ્ય ભૂતભાવં ચ યદ્ યોગ્યમ્ ॥૨૮૨॥’ - इति संस्कृतछाया ॥

द्रवति-तांस्तान् स्वपर्यायान् प्राप्नोति मुञ्चति वा, तथा द्रूयते स्वपर्यायैरेव प्राप्यते मुच्यते वा; द्रुः सत्ता, तस्या एवावयवो विकारो वेति द्रव्यम्; अवान्तरसत्तास्त्राणि द्रव्याणि महासत्ताया अवयवो विकारो वा भवन्त्येवेति भावः । तथा गुणा स्वरसादयस्तेषां

♦.....♦ गुणसौम्या ♦.....♦

श्लोकार्थ : જે દ્રવે છે - તે તે પર્યાયોને પામે છે, અથવા સ્વપર્યાયોથી પમાય છે, તથા સત્તાના અવયવ અથવા વિકાર, તેમજ ગુણનો સમુદાય અને ભાવીપર્યાય તથા ભૂતપર્યાયને યોગ્ય જે હોય, તે દ્રવ્ય કહેવાય. (શ્લોક-૨૮)

હવે પૂજ્ય મહોપાધ્યાયજી મહારાજ, વિશેષાવશ્યકભાષ્યની વૃત્તિમાં જે આ શ્લોકની વ્યાખ્યા કરી છે, તેને જ જણાવતા કહે છે -

વ્યાખ્યા :

(૧) દ્રવતિ-તાંસ્તાન્ સ્વપર્યાયान् प्राप्नोति मुञ्चति वा ॥

ભાવાર્થ : જે પોતાના નવા-નવા પર્યાયોને પામે અને જુના-જુના પર્યાયોને મૂકે, તે દ્રવ્ય. જેમકે - દેવપર્યાયને પામીને મનુષ્યપર્યાયને છોડનારું આત્મદ્રવ્ય.

વિશેષાર્થ : દ્રવ એટલે પ્રવાહી. તો દ્રવતિ કહીને દ્રવ્યને પ્રવાહી જેવું કેમ કહ્યું? ઘન જેવું કેમ નહીં? તો એનો જવાબ છે કે - પ્રવાહીને અવસ્થાંતર પામવું બહું સહેલું છે. ધારો કે પાણી, ચોરસ વાસણમાં તરત ચોરસ આકારનું બની જશે. ગોળ વાસણમાં તરત વૃત્તાકાર. ત્રિકોણ આકારમાં તરત ત્રિકોણ આકારને ધારી લેશે. આવું કાષ્ઠ-પથ્થર વગેરે ઘન પદાર્થો માટે સંભવતું નથી.

આ જ વાત જીવાદિ દ્રવ્યો માટે સમજવી - ક્રોધાકારરૂપે પરિણમેલો આત્મા તરત જ ક્ષમાકારને ધારણ કરી શકે છે. એક જ સમયમાં મનુષ્ય, દેવ બની શકે છે. પરમાણુ દ્રવ્યણુકાદિ સ્કંધરૂપતાને ધારી લે છે. ઈત્યાદિ.

અથવા દ્રવ એટલે વહેવું. ઘન પદાર્થ સ્વયં વહેતો નથી, જ્યારે પ્રવાહી સ્વયં વહીને દેશાન્તર પામે છે. તેમ દ્રવ્ય પણ સ્વયં વહીને (રૂપાંતર પામીને) દેશાન્તર પામતું રહે છે. માટે જ દ્રવ્યને પ્રવાહી જેવું કહ્યું.

(૨) દ્રૂયતે - સ્વપર્યાયैरेव प्राप्यते मुच्यते वा ॥

ભાવાર્થ : જે વસ્તુ પોતાના નવા પર્યાયો વડે પમાય છે અને જુના પર્યાયો વડે મૂકાય છે, તે દ્રવ્ય. જેમકે - ક્રોધી આત્મા ક્ષમાશીલ બને, તો ત્યારે તે આત્મા, ક્રોધ પર્યાય વડે મૂકાય છે અને ક્ષમાપર્યાય વડે સ્વીકારાય છે, એટલે તે આત્માને દ્રવ્ય કહેવાય છે.

સંદ્રાવઃ સમૂહો ઘટાદિસ્ત્વો દ્રવ્યમ્ । (૪૩) તથા ' ભવ્વં ભાવસ્સ 'ત્તિ ભવિષ્યતીતિ ભાવસ્તસ્ય ભાવસ્ય, ભાવિનઃ પર્યાયસ્ય, યદ્ ભવ્વં યોગ્યં તદપિ દ્રવ્યમ્, રાજ્ય(જ)પર્યાયાર્હકુમારવત્ ।

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

અન્નત્થ સૂત્રમાં આવતું 'અપ્પાણં વોસિરામિ' પદનું પણ આ જ તાત્પર્ય છે કે - હું મારા આત્માને કર્મભલિન રાગાદિ અશુભપર્યાયોથી છોડું છું અને કર્મક્ષયોપશમજનિત વૈરાગ્યાદિ શુભપર્યાયોથી સ્વીકારું છું. આ પ્રમાણે પર્યાયો દ્વારા જે લેવાય અને મૂકાય તે દ્રવ્ય. (એમ પુદ્ગલાદિ અંગે પણ સમજવું.)

(૩-૪) દ્વુઃ - સત્તા, તસ્યા એવાવયવો વિકારો વેતિ દ્રવ્યમ્ ॥

ભાવાર્થ : દ્વુ એટલે સત્તા, (૩) તે સત્તાનો અવયવ, અથવા (૪) સત્તાનો વિકાર તે પણ દ્રવ્ય કહેવાય. અહીં સત્તા એટલે મહાસત્તા લેવાની અને દ્રવ્યો તેની અવાંતર સત્તારૂપ હોવાથી, તે મહાસત્તાના અવયવ કે વિકારરૂપ હોય છે.

આશય : જગતની વસ્તુમાત્રમાં સત્પણું રહેલું છે, એટલે સત્પણું સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેને જ 'મહાસત્તા' કહેવાય છે. આ મહાસત્તા દ્રવ્ય, ગુણ વગેરે બધે ઠેકાણે છે. એટલે માત્ર દ્રવ્યસત્તા, માત્ર ગુણસત્તા - તે બધી અવાંતરસત્તારૂપ (= મહાસત્તાની વ્યાપ્ય સત્તારૂપ) ગણાય. એટલે જ તેઓ મહાસત્તારૂપ નહીં, પણ મહાસત્તાના અવયવરૂપ કે તેના વિકારરૂપ મનાય છે.

દ્રવ્યનું આ લક્ષણ માત્ર સ્વરૂપદર્શક સમજવું, વ્યવર્તક નહીં, કારણ કે મહાસત્તાના અવયવરૂપ કે વિકારરૂપ તો ગુણાદિ પણ છે જ. (એટલે આ લક્ષણને વ્યવર્તક બનાવવા, આમાં 'દ્રવતિ-ગચ્છતિ...' એવો દ્રવ્યનો નિરુક્તિ-અર્થ પણ લેવો.)

(૫) ગુણાનાં સન્દ્રાવો દ્રવ્યમ્ ॥

ભાવાર્થ : ગુણોના સમુદાયવાળું જે હોય, તે પણ દ્રવ્ય કહેવાય. જેમકે રૂપ-રસ વગેરે ગુણોના સમુદાયવાળું ઘટાદિરૂપ દ્રવ્ય. સરળતા-નમ્રતા વગેરે ગુણોના સમુદાયવાળું આત્મરૂપ દ્રવ્ય.

(૪૩) હવે દ્રવ્યની છઠ્ઠી અને સાતમી વ્યાખ્યા જણાવે છે -

(૬) ભાવિનઃ પર્યાયસ્ય યોગ્યં દ્રવ્યમ્ ॥

ભાવાર્થ : ભવિષ્યમાં થનારા પર્યાયરૂપ ભાવને જે યોગ્ય હોય, તે પણ દ્રવ્ય કહેવાય. જેમકે ભવિષ્યમાં રાજારૂપ પર્યાયને યોગ્ય કુમાર. (તે પણ દ્રવ્યથી રાજા કહેવાય.)

આશય એ કે, રાજકુમાર હમણાં રાજા નથી, પણ ભવિષ્યમાં રાજારૂપ પર્યાયને પામશે, એટલે તેને હમણાં પણ દ્રવ્યરાજા કહેવાય.

तथा 'भूतभावं च' इति भूतः पश्चात्कृतो भावः पर्यायो यस्य तद् भूतभावम्, तदपि द्रव्यमनुभूतघृताधारत्वपर्यायरिक्तघृतघटवत्; चशब्दाद् भूत-भविष्यत्पर्यायं च द्रव्यं भूत-भविष्यद्घृताधारत्वपर्यायरिक्तघृतघटवत् । (४४) यद् योग्यम्-भूतस्य भावस्य भूत-भविष्यतोश्च भावयोरिदानीमसत्त्वेऽपि यद् योग्यमर्हं तदेव द्रव्यमुच्यते, नान्यत्, अन्यथा

(७) भूतभावं तदपि द्रव्यम् ॥

ભાવાર્થ : જેનો પર્યાય પાછળ કરાયેલો છે, અતીત કરાયેલો છે, તે પણ દ્રવ્ય કહેવાય. જેમકે - ઘીના આધારરૂપ પર્યાયને અનુભવેલો એવો હમણાંનો ખાલી ઘડો. (આ ઘડો પૂર્વે ઘીથી ભરેલો હતો અને હવે ખાલી છે, તો પણ તેને ઘીનો ઘડો કહેવાય છે.)

તાત્પર્ય : અનુભવેલા પર્યાયનો વર્તમાનમાં ઉપચાર કરીને વ્યવહાર કરાય છે. જેમકે - કોઈએ ચોરી કરી અને જેલ થઈ. હવે તે વ્યક્તિ જેલમાં લેશમાત્ર પણ ચોરી નથી કરતો, તો પણ અનુભવેલા પર્યાયની અપેક્ષાએ તેને ચોર જ કહેવાય છે. આ દ્રવ્યથી સમજવું.

હવે વિશેષાવશ્યકભાષ્યના શ્લોકમાં 'ભૂયભાવં ચ' એમ છેલ્લે જે ચ મૂક્યો છે, તેનાથી દ્રવ્યની એક વધુ વ્યાખ્યા જણાય છે. તે આ પ્રમાણે -

(૮) ભૂત-ભવિષ્યત્પર્યાયં ચ દ્રવ્યમ્ ॥

ભાવાર્થ : અનુભવેલા પર્યાયવાળો અને ભવિષ્યમાં થનારા પર્યાયને યોગ્ય એવી જે વસ્તુ, તે પણ દ્રવ્ય કહેવાય. જેમકે - પૂર્વે ઘીથી ભરેલો અને ભવિષ્યમાં ઘીને ધારણ કરનારો એવો ઘડો, વર્તમાનમાં ખાલી હોવા છતાં તેને ઘીનો ઘડો કહેવાય છે.

(૪૪) હવે અહીં એક વાત ખાસ સમજવી કે, જે વસ્તુ ભૂતપર્યાયને યોગ્ય હોય, અથવા ભાવીપર્યાયને યોગ્ય હોય, અથવા ભૂત-ભાવી એ બંને પર્યાયને યોગ્ય હોય, તે જ દ્રવ્ય કહેવાય, અન્ય (= અયોગ્ય) નહીં.

અન્યથા = જે યોગ્ય ન હોય તેને પણ દ્રવ્ય કહો, તો પુદ્ગલ વગેરે બધી વસ્તુઓએ, પૂર્વે બધા પર્યાયો અનુભવ્યા હોવાથી અને ભવિષ્યમાં પણ બધા પર્યાયો અનુભવવાના હોવાથી, અનુભૂત અને ભાવી પર્યાયવાળા તો તેઓ બધા પણ થાય અને તો તે બધાને દ્રવ્ય માનવાનો પ્રસંગ આવે !

આ વાતને આપણે વિસ્તારથી સમજીએ -

(૧) જો માત્ર અનુભૂત પર્યાયવાળાને દ્રવ્ય કહો, તો જીવ-પુદ્ગલ વગેરે બધી વસ્તુઓને દ્રવ્ય માનવાનો પ્રસંગ આવશે ! કારણ કે પૂર્વે અનંત સંસારમાં પુદ્ગલાદિએ બધા પર્યાયોને

सर्वेषामपि पर्यायाणामनुभूतत्वादानुभविष्यमाणत्वाच्च सर्वस्यापि पुद्गलादेर्द्रव्यत्व-
प्रसङ्गादिति गाथार्थः ॥

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

અનુભવ્યા છે જ. અને અનુભવેલા પર્યાયવાળાને દ્રવ્ય મનાતું હોય, તો તે બધાનું દ્રવ્યપણું માનવું પડશે !

પ્રશ્ન : જીવ-પુદ્ગલ વગેરે તો દ્રવ્ય જ છે, તો તેઓનું દ્રવ્યપણું માનવામાં વાંધો શું ?

ઉત્તર : તમારો પ્રશ્ન એકદમ યથાસ્થાન છે. તેનો યથાક્ષયોપશમ જવાબ આ પ્રમાણે જણાય છે - જીવ-પુદ્ગલ વગેરે દ્રવ્ય તો છે જ, પણ અહીં જે દ્રવ્ય તરીકેનો વ્યવહાર કરાયો છે, તે, તે તે ભૂતકાળીન પર્યાયોને લઈને કરાયો છે (મૂળભૂત દ્રવ્યસ્વરૂપને લઈને નહીં.)

દા. ત. હમણાંનો ઘડો દ્રવ્ય તો છે જ, પણ તેને દ્રવ્યથી જે ઘૂતઘટ કહેવાય છે, તે મૂળભૂત દ્રવ્યસ્વરૂપની અપેક્ષાએ નહીં, પણ પૂર્વે અનુભવેલા ધીના આધારરૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ.

પણ ધારો કે ઘડો ફૂટી ગયો, ઠીકરા બની ગયા, ચૂરેચૂરા થઈ ગયા, તે પુદ્ગલો પર્યાયાંતરને પામીને પાણી બની ગયા. હવે આ પાણી સ્વરૂપની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો દ્રવ્ય જ છે, પણ શું પેલા પૂર્વે અનુભવેલા પર્યાયની અપેક્ષાએ તેનો દ્રવ્ય તરીકે વ્યવહાર થાય છે ? શું પાણીની અવસ્થામાં પણ તેને ધીનો ઘડો કહેવાય ? હરગિઝ નહીં.

પણ જો પૂર્વે અનુભવેલા પર્યાયવાળાને દ્રવ્ય કહેવાય, એટલું જ લક્ષણ કહેશો, તો પૂર્વે અનુભવેલા ધીના આધારરૂપ પર્યાયવાળું હમણાંનું પાણી પણ દ્રવ્યથી ધીનો ઘડો કહેવાશે !

એટલે ‘દ્રવ્યપણું માનવાનો પ્રસંગ આવશે !’ તેનું તાત્પર્ય એ કે, પૂર્વે અનુભવેલા ધીના આધારરૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ હમણાંનું પાણી પણ દ્રવ્યથી ધીનો ઘડો માનવાનો પ્રસંગ આવશે !

અને આવું માનવું બિલકુલ ઉચિત નથી, કારણ કે હમણાંના પાણીમાં ધીના ઘડા તરીકેનો વ્યવહાર લેશમાત્ર પણ થતો નથી.

એ જ રીતે પૂર્વે અનુભવેલા પર્યાયવાળાને દ્રવ્ય કહો, તો હમણાંના સાધુને દ્રવ્યથી ‘રાક્ષસ’ માનવાની પણ આપત્તિ આવશે ! કારણ કે તેણે પૂર્વે અનંત સંસાર દરમ્યાન રાક્ષસપર્યાયનો પણ અનુભવ કર્યો હશે જ ને ?

એટલે આ બધી આપત્તિઓને દૂર કરવા લક્ષણમાં ‘યોગ્ય’ પદ માનવું જ રહ્યું. અને તેથી અર્થ થશે - ‘ભૂતભાવને જે યોગ્ય હોય, તેમાં તે પર્યાયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યપણું સમજવું.’

હવે પૂર્વે ધીના આધારરૂપ પર્યાયને અનુભવેલું પણ પાણી, હમણાં તે પર્યાયની અપેક્ષાએ

अयोग्य છે. (હમણાં તે ઘી ભરવા માટે કામ આવે તેવું નથી.) એટલે જ તેને દ્રવ્યથી ધીનો ઘડો નહીં કહેવાય.

એ જ રીતે સાધુ પૂર્વે રાક્ષસપર્યાયને અનુભવ્યો હોય તો પણ, હમણાં તે સરળ-સંવિગ્ન હોઈ રાક્ષસની તેનામાં લેશમાત્ર પણ યોગ્યતા નથી અને એટલે જ તેને દ્રવ્યથી રાક્ષસ ન કહી શકાય.

તો દ્રવ્યથી ઘૃતઘટ કોને કહીશું ? તો કે - જેમાં પહેલા ઘી ભર્યું હતું અને હમણાં ઘી ન હોવાથી જે ખાલી છે, તેવા ઘડાને ધીનો ઘડો કહીશું, કારણ કે આ ઘડો, પૂર્વે અનુભવેલા ધીના આધારરૂપ પર્યાયવાળો પણ છે અને હમણાં તેનામાં ઘી ભરવાની યોગ્યતા પણ છે, એટલે તેને દ્રવ્યથી ધીનો ઘડો કહેવામાં કોઈ બાધ નથી.

એટલે જ તે ઘડો ફૂટી ગયા પછી વ્યવહાર થાય છે કે મારો ધીનો ઘડો ફૂટી ગયો. તે વ્યવહાર પણ એમ જ જણાવે છે કે હવે તેનામાં ધીને ધારી રાખવાની યોગ્યતા નથી રહી અને તેથી જ હવે તે દ્રવ્યથી પણ ઘૃતઘટ નથી રહ્યો.

એટલે પૂર્વ પર્યાયને અનુભવેલી અને તે પર્યાયને યોગ્ય એવી વસ્તુ જ 'દ્રવ્ય' તરીકે માનવી - એવો ફલિતાર્થ થયો ! (અન્યથા બધી વસ્તુઓ પૂર્વે તે તે પર્યાયોને અનુભવી જ હોવાથી, તે બધી વસ્તુઓને તે તે પર્યાયોની અપેક્ષાએ 'દ્રવ્ય' માનવાનો પ્રસંગ આવશે.)

આ પદાર્થ ખૂબ ગહન છે, સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી સમજવા પ્રયત્ન કરવો.

(૨) એ જ રીતે જો માત્ર ભવિષ્યગત પર્યાયવાળાને દ્રવ્ય કહેશો, તો દરેક વસ્તુઓ તે તે પર્યાયોની અપેક્ષાએ 'દ્રવ્ય' માનવાનો પ્રસંગ આવશે ! કારણ કે દરેક વસ્તુઓ ભવિષ્યમાં અનંતકાળ દરમ્યાન તે તે પર્યાયોને પામવાની જ છે.

અને તો હમણાંનું પાણી ભવિષ્યમાં કાળાંતરે બીજા પરિણામને પામીને આગ પણ બનવાનું જ છે, એટલે તેમાં આગપર્યાય પણ આવવાનો જ છે. હવે ભાવીપર્યાયની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય માનવામાં તો, હમણાંનાં પાણીને પણ દ્રવ્યથી 'આગ' માનવાનો પ્રસંગ આવશે ! જે બિલકુલ ઉચિત નથી.

એટલે અહીં પણ 'યોગ્ય' પદ મૂકવું જ રહ્યું અને તેનાથી ફાયદો એ થશે કે, ભવિષ્યમાં આગપર્યાયને પામનારું પણ પાણી, હમણાં તે પર્યાયને માટે અયોગ્ય હોઈ, તેમાં આગ તરીકેનો વ્યવહાર કરવાની આપત્તિ નહીં આવે.

દ્રવ્યથી આગ તેને જ કહેવાશે કે જે ભવિષ્યમાં આગપર્યાયને પામશે અને વર્તમાનમાં આગપર્યાયને યોગ્ય હશે.

(૩) એ જ રીતે ભૂતપર્યાયને યોગ્ય અને ભાવીપર્યાયને યોગ્ય એવો પદાર્થ જ દ્રવ્ય

(૪૫) પ્રસન્નાયાતૌ સ્વભાવ-વિભાવૌ પર્યાયૌ પ્રદર્શયેતે-તત્રાગુસ્ત્લઘુદ્રવ્યવિકારાઃ સ્વભાવપર્યાયાઃ, તદ્વિપરીતઃ સ્વભાવાદન્યથાભવનં વિભાવઃ । તત્રાગુસ્ત્લઘુદ્રવ્યં સ્થિરં સિદ્ધિક્ષેત્રમ્; યદુક્તં સમવાયાઙ્ગવૃત્તૌ -

❖.....❖ ગુણસૌમ્યા ❖.....❖

કહેવાશે. જે પદાર્થ પૂર્વે તે પર્યાયને અનુભવી ગયો હોય અને ભવિષ્યમાં તે પર્યાયને પામવાનો હોય, પણ જો વર્તમાનમાં તે પર્યાયને માટે અયોગ્ય હોય, તો તેનો દ્રવ્ય તરીકે વ્યવહાર ન થાય. જેમકે પાણી, ધીના આધારરૂપ પર્યાયને પામી ગયો હોય અને પામવાનો હોય, તો પણ હમણાં તેનામાં ધીને ધારવાની યોગ્યતા ન હોવાથી, તેને ધીનો ઘડો ન કહેવાય.

આ પ્રમાણે વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ગાથાના આધારે દ્રવ્યની વ્યાખ્યા જોઈ.

સારાંશ : મહોપાધ્યાયજી મહારાજે પહેલા દ્રવ્યની ચાર વ્યાખ્યા બતાવી અને પછી વિશેષાવશ્યકભાષ્યના આધારે આઠ વ્યાખ્યાઓ બતાવી.

(૪૫) હવે તેમાંની એક વ્યાખ્યામાં જણાવ્યું હતું કે - “જે પોતાના પ્રદેશોથી અખંડપણે રહી સ્વભાવ અને વિભાવ પર્યાયોને પામે. તે દ્રવ્ય કહેવાય.” તો અહીં પ્રશ્ન ઊભો થાય કે સ્વભાવપર્યાય અને વિભાવપર્યાય કોને કહેવાય ?

એટલે તેનું સમાધાન કરવા મહોપાધ્યાયજી મહારાજ, પ્રસંગને અનુસરીને દ્રવ્યના સ્વભાવપર્યાય અને વિભાવપર્યાય કોને કહેવાય ? તેનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

❖ સ્વભાવપર્યાય અને વિભાવપર્યાય ❖

(૧) અગુરુલઘુદ્રવ્ય જેવા^૨ વિકારો (= વસ્તુની અવસ્થાઓ) તે ‘સ્વભાવપર્યાય’ કહેવાય, અને (૨) તેનાથી વિપરીત, વસ્તુનું જે અન્યથાભાવન (= અન્યરૂપે પરિણમન) તે ‘વિભાવપર્યાય’ કહેવાય.

અહીં ‘અગુરુલઘુદ્રવ્ય’ તરીકે સ્થિર એવું સિદ્ધિક્ષેત્ર (= સિદ્ધશિલારૂપ દ્રવ્ય) લેવું. આ

૧. દ્રવ્યના આ બે પર્યાયોનું સ્વરૂપ જણાવીને, તે દ્રવ્યને વિષય કરનાર દ્રવ્યાર્થિક નયનું સ્વરૂપ બતાવશે અને ત્યારબાદ પર્યાય અને તેને વિષય કરનાર પર્યાયાર્થિકનયનું સ્વરૂપ બતાવશે - આ ક્રમ ધ્યાનમાં રાખવો.

૨. અહીં આવો અર્થ કરવો જ વધુ ઉચિત જણાય છે. જો ‘અગુરુલઘુદ્રવ્યના વિકાર તે સ્વભાવપર્યાય’ એવો અર્થ કરીએ, તો માત્ર અગુરુલઘુદ્રવ્યરૂપ સિદ્ધિક્ષેત્રાદિના જ સ્વભાવપર્યાય સાબિત થશે. તે સિવાયના જે ઘટ-પટાદિ પદાર્થો છે, તેમના સ્વભાવપર્યાય માની શકાશે જ નહીં. તેમના માત્ર વિભાવપર્યાય જ માનવા પડશે. પણ એવું તો નથી, ઘટ-પટાદિના પણ સ્વભાવપર્યાય હોય છે જ. એટલે તેની સંગતિ કરવા ‘અગુરુલઘુદ્રવ્યના પર્યાય તે સ્વભાવપર્યાય’ એવો અર્થ ન કરતાં ‘અગુરુલઘુદ્રવ્ય જેવા સ્થિરપર્યાય તે સ્વભાવપર્યાય’ એવો અર્થ કરવો વધુ ઉચિત જણાય છે. તે છતાં વિદ્વાનો યથાયોગ્ય વિચારેને નિર્ણય કરે.

“गुरुलघुद्रव्यं यत् तिर्यग्गामि वाय्वादि, अगुरुलघु यत् स्थिरं सिद्धिक्षेत्रं घण्टाकार-
व्यवस्थितज्योतिष्कविमानादीनि” इति ।

(४६) गुणविकाराः पर्यायाः, ते द्विधा - स्वभावविभावपर्यायभेदात् । अगुरुलघु-
विकाराः स्वभावपर्यायाः, ते च द्वादशधा-अनन्ता-ऽसङ्ख्यात-सङ्ख्यातभाग-

.....* गुणसौम्या*.....
अंगे समवायांगनी वृत्तिमां जज्ञाव्युं छे के -

“तीर्णं गमन करनारा वायु वगेरे ‘गुरुलघुद्रव्य’ छे अने स्थिर भेवुं सिद्धिक्षेत्र अने
घंटाकारे रडेला ज्योतिष्कना विमान वगेरे ‘अगुरुलघुद्रव्य’ छे.”

એટલે પ્રસ્તુતમાં સાર એ કે - (૧) વસ્તુના જે વિકારો (= અવસ્થાઓ = પર્યાયો)
સિદ્ધિક્ષેત્રોદિરૂપ અગુરુલઘુદ્રવ્યની જેમ સ્થિર હોય, તે સ્વભાવપર્યાય. જેમકે - આત્માના
જ્ઞાનાદિ પર્યાયો^૧. અને (૨) વસ્તુના જે વિકારો = પર્યાયો વાયુ વગેરેની જેમ અસ્થિર હોય,
તે વિભાવપર્યાય. જેમકે - આત્માના ક્રોધાદિ પર્યાયો.

આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી બંને પર્યાયોનું સ્વરૂપ બતાવીને, હવે નયચક્ર-આલાપપદ્ધતિ વગેરેમાં
જે તેઓનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, તેના આધારે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

(૪૬) ભાવાર્થ : ગુણોના વિકારને પર્યાય કહેવાય, તે પર્યાય બે પ્રકારે છે : (૧) સ્વભાવપર્યાય,
અને (૨) વિભાવપર્યાય. (૧) અગુરુલઘુ ગુણના વિકારોને સ્વભાવપર્યાય કહેવાય. અને તે બાર
પ્રકારે છે - અનંતભાગવૃદ્ધિ, અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ સંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ,
અસંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ, અનંતગુણવૃદ્ધિ.. અનંતભાગહાનિ, અસંખ્યાતભાગહાનિ, સંખ્યાતભાગહાનિ,
સંખ્યાતગુણહાનિ, અસંખ્યાતગુણહાનિ, અનંતગુણહાનિ. આ પ્રમાણે છ વૃદ્ધિરૂપ અને છ હાનિરૂપ.
(૨) વિભાવ પર્યાય તે મનુષ્ય-નારકાદિ ચાર ગતિરૂપ કે ચોરાશી લાખ યોનિરૂપ.

વિવેચન : દેવસેનાચાર્યે, ‘આલાપપદ્ધતિ’ નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે, તેના અનુસારે
મહોપાધ્યાયજી મહારાજ સ્વભાવ-વિભાવ પર્યાયોનું સ્વરૂપ બતાવે છે. -

પર્યાય : ‘ગુણવિકારાઃ પર્યાયાઃ’ ગુણોનું જે જુદા જુદા રૂપે પરિણમન થાય છે, તેને ‘પર્યાય’
કહેવાય. જેમકે - જ્ઞાનગુણ ઘટજ્ઞાન-પટજ્ઞાન વગેરે જુદા જુદા રૂપે પરિણમે છે, એટલે
જ્ઞાનગુણના વિકારરૂપ ઘટજ્ઞાન-પટજ્ઞાનાદિ પર્યાયો કહેવાય.

તે પર્યાયોના બે પ્રકાર છે : (૧) સ્વભાવપર્યાય, અને (૨) વિભાવપર્યાય. આ બંનેનું
સ્વરૂપ ઉદાહરણ સાથે જણાવે છે -

૧. આ પર્યાયો સ્થિર એટલા માટે કહેવાય છે કે, વર્તમાન જ્ઞાનપર્યાયની પછી થનારો પર્યાયાંતર પણ જ્ઞાનરૂપ જ
હોય છે.

ગુણવૃદ્ધિભ્યાં તથાનન્તાઽસંખ્યાતસંખ્યાતભાગગુણહાનિભ્યાં ચ ષટ્ ષટ્ ઇતિ ।
વિભાવપર્યાયાસ્તુ નરનારકાદિચતુર્ગતિરૂપાશ્ચતુરશીતિલક્ષાયોનયો વા ।

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

(૧) સ્વભાવપર્યાય : જે પર્યાય પરનિરપેક્ષ હોય, બીજાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સહજ પરિણામરૂપ હોય, તે પર્યાયને 'સ્વભાવપર્યાય' કહેવાય. જેમકે - અગુરુલઘુના વિકારરૂપ પર્યાયો.

દરેક દ્રવ્યમાં 'અગુરુલઘુ' નામનો ગુણ હોય છે, આ ગુણ સૂક્ષ્મ, વાણીનો અવિષય અને આજ્ઞાગ્રાહ્ય^૧ છે.

તે બાર પ્રકારનો છે : ૬ વૃદ્ધિરૂપ અને ૬ હાનિરૂપ...

ક્રમ	વૃદ્ધિ	હાનિ
૧	અનંતભાગવૃદ્ધિ	અનંતભાગહાનિ
૨	અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ	અસંખ્યાતભાગહાનિ
૩	સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ	સંખ્યાતભાગહાનિ
૪	સંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ	સંખ્યાતગુણહાનિ
૫	અસંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ	અસંખ્યાતગુણહાનિ
૬	અનંતગુણવૃદ્ધિ	અનંતગુણહાનિ

આ બધા અગુરુલઘુના વિકારોને 'સ્વભાવપર્યાય' કહેવાય. તે સૂક્ષ્મ અને આજ્ઞાગ્રાહ્ય હોવાથી યુક્તિનો અવિષય છે.

(૨) વિભાવપર્યાય : જે પર્યાય પરસાપેક્ષ હોય, બીજા દ્રવ્યની ઉપાધિના કારણે વિવક્ષિત દ્રવ્યમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, તેને 'પરપર્યાય' કહેવાય.^૨ જેમકે - મનુષ્ય-નારકાદિ ચાર ગતિ કે ચોરાશી લાભ યોનિરૂપ પર્યાયો.

૧. "અગુરુલઘુત્વગુણ સૂક્ષ્મ, આજ્ઞાગ્રાહ્ય છે. 'સૂક્ષ્મં જિનોદિતં તત્ત્વં, હેતુભિર્નૈવ હન્યતે । આજ્ઞાસિદ્ધં તુ તદગ્રાહ્યં, નાન્યથાવાદિનો જિનાઃ ॥' અગુરુલઘુપર્યાયાઃ સૂક્ષ્માઃ અવાગ્મોચરઃ ॥"

- દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ ૧૧/૧ ॥

૨. 'નરનારકચતિરિયસુરા પજ્જાયા તે વિભાવમિદિ ભણિદા ।

કમ્મોપાધિવિવજ્જિયપજ્જયા તે સહાવમિદિ ભણિદા ॥૧૫॥"

- નિયમસારઃ ॥

○ મનુષ્ય, નારક, તિર્યચાદિ અવસ્થાઓ આત્માની નથી, આત્માની માત્ર એક સિદ્ધાવસ્થા છે. પણ કર્મરૂપ ઉપાધિનાં કારણે તેમાં નારકાદિરૂપ પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે જ તેઓને વિભાવપર્યાય કહેવાય છે.

○ ચોરાશી લાખ યોનિઓમાં તે તે રૂપે પરિણમવું એ જીવનો સ્વભાવ નથી, પણ કર્મનાં કારણે તેવું થતું હોવાથી, તે ચોરાશી લાખ યોનિઓ પણ જીવનો વિભાવપર્યાય છે.

○ વીતરાગતા, સામ્ય, કેવલ્ય એ જીવનો સ્વભાવ છે, પણ ક્રોધ, અહંકાર, ઈર્ષ્યા, આકુળતા, મૂઢતા, તીવ્રરાગ વગેરે જે મલિન અધ્યવસાયો થાય છે, તે કર્મરૂપી કાદવથી થતાં હોવાથી જીવના વિભાવરૂપ છે.

આ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજવું કે સ્વાધીન પર્યાય તે સ્વભાવ અને પરસાપેક્ષ પર્યાય તે વિભાવ.

અલબેત્ત,

અહીં બીજાની માન્યતા બતાવવા રૂપે જ ગ્રંથકારશ્રીએ ગુણવિકારને પર્યાય કહ્યો છે. બાકી ઉપર જે ઉદાહરણો આપ્યાં છે, તેના પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે દ્રવ્યની જ તે જુદી જુદી અવસ્થાઓ છે. એટલે તે અવસ્થાઓને ગુણવિકારરૂપ ન માની દ્રવ્યવિકારરૂપ = દ્રવ્યના જુદા જુદા પરિણામરૂપ જ માનવી જોઈએ.

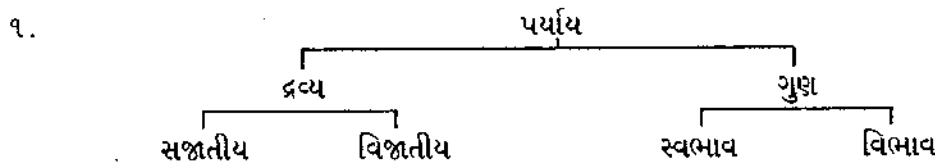
એટલે જ મહોપાધ્યાયજી મહારાજે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસમાં આ વ્યાખ્યાનું ખંડન કરતા જણાવ્યું છે કે -

ગુણવિકાર પજ્જવ કહી, દ્રવ્યાદિ કહંત ।
સ્યું જાણઈ મનમાંહિં, તે દેવસેન મહંત ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો - ૧૪/૧૭

ટબો - 'ગુણવિકાર: પર્યાયા:' ઈમ કહીનઈ, તેહના ભેદ નઈ અધિકારઈ "તે પર્યાય દ્વિભેદ - દ્રવ્યપર્યાય ગુણપર્યાય" ઈત્યાદિક કહેતો નયચક્રકર્તા દિગંબર દેવસેન મનમાંહિ સ્યું જાણઈ છઈ? અર્થાત્ કાંઈ જાણતો નથી, પૂર્વપર વિરુદ્ધ ભાષણથી. તે માટે દ્રવ્યપર્યાય જ કહેવા, પણ ગુણપર્યાય જુદા ન કહેવો. એ પરમાર્થ^૨ (૧૪-૧૭)

એટલે પર્યાયની વ્યાખ્યામાં આટલો ફેર કરવો ઉચિત જણાય છે -

૨. આ વિશે વિશદ માહિતી મેળવવા, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસની ૧૪મી ઢાળનું અવલોકન કરવું.

(૪૭) ગુણાન્ વિભજતે-અસ્તિત્વમ્ ૧, વસ્તુત્વમ્ ૨, સામાન્યવિશેષાત્મકં દ્રવ્યત્વમ્ ૩,

❀.....❀ ગુણસૌમ્યા ❀.....❀

‘દ્રવ્યવિકાસઃ પર્યાયાઃ’ દ્રવ્યનું જે જુદા-જુદારૂપે પરિણમન, જુદી જુદી અવસ્થાઓ... તે બધું પર્યાયરૂપ સમજવું. દા. ત. (૧) આત્માનું સામ્યાદિરૂપે પરિણમવું તે સ્વભાવપર્યાય, અને (૨) આત્માનું કર્મોપાધિજનિત કષાય-વિષયાદિરૂપે પરિણમવું તે વિભાવપર્યાય. આમ સર્વત્ર વિચારવું.

(૪૭) આ પ્રમાણે દ્રવ્યના સ્વભાવ-વિભાવરૂપ પર્યાયો બતાવીને, હવે ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય વગેરે બધા દ્રવ્યોમાં સામાન્યગુણો કયા ? અને વિશેષગુણો કયા ? તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે.

તેમાં સૌ પ્રથમ દ્રવ્યના ૧૦ સામાન્ય ગુણો -

❀ દ્રવ્યના ૧૦ સામાન્ય ગુણો ❀

શબ્દાર્થ : (૧) અસ્તિત્વગુણ, (૨) વસ્તુત્વ, (૩) દ્રવ્યત્વ, (૪) પ્રમેયત્વ, (૫) અગુરુલઘુત્વ, (૬) પ્રદેશત્વ, (૭) ચેતનત્વ, (૮) અચેતનત્વ, (૯) મૂર્તત્વ, અને (૧૦) અમૂર્તત્વ - આ દસમાંથી પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં આઠ-આઠ ગુણો હોય છે.

વિવેચન :

(૧) અસ્તિત્વગુણ : અસ્તિત્વ એટલે હોવાપણું, સત્પણું વગેરે. આ ગુણ છએ દ્રવ્યમાં છે અને તેના કારણે જ તેઓનો સદ્દરૂપે વ્યવહાર થાય છે. (ખપુષ્પમાં અસ્તિત્વગુણ નથી, એટલે જ તે સત્ ન કહેવાતાં ‘અસત્’ રૂપ કહેવાય છે.)

(૨) વસ્તુત્વગુણ : વસ્તુનો ભાવ એટલે વસ્તુત્વ. આ ગુણના કારણે દરેક વસ્તુઓ જાતિ અને વ્યક્તિરૂપે જણાય છે. તે આ પ્રમાણે -

(ક) ‘ઘડો આવો આકારનો હોય’ એવું એક ઘડાને લઈને જણાવવાથી સમસ્ત ઘટજાતિમાં (= બધા ઘડામાં = ઘટ સામાન્ય વિશે) તેવું જ્ઞાન થાય છે, અને (ખ) ‘એનું ઘટમાનય’ ઈત્યાદિ દ્વારા ઘડાનું વ્યક્તિરૂપે = વિશેષરૂપે પણ જ્ઞાન થાય છે.

આ પ્રમાણેનું જાતિ-વ્યક્તિરૂપે થનારું જ્ઞાન, વસ્તુત્વ ગુણના આધારે સમજવું. (આશય : વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે, એટલે વસ્તુત્વ = સામાન્ય-વિશેષાત્મકપણું. આ સામાન્ય-વિશેષપણાંના કારણે જ વસ્તુનું સામાન્ય-વિશેષરૂપે જ્ઞાન થાય છે.)

અથવા - જે ગુણના કારણે દ્રવ્યોમાં અર્થક્રિયાઓ થાય છે, તે વસ્તુત્વગુણ. દા. ત. ઘડામાં પાણી ધારવારૂપ અર્થક્રિયા, તેમાં રહેલા વસ્તુત્વગુણથી થાય છે. (ખપુષ્પમાં વસ્તુત્વ

प्रमेयत्वम् ४, अगुरुलघुत्वम् ५, प्रदेशत्वम् ६, चेतनत्वम् ७, अचेतनत्वम् ८, मूर्तत्वम् ९, अमूर्तत्वम् १०, चेति द्रव्याणां सामान्यगुणा दश, प्रत्येकमष्टौ अष्टौ सर्वेषाम् ।

❧ गुणसौम्या ❧

नથી, એટલે જ તેનાથી કોઈ કાર્યો સરતાં નથી.)

(૩) દ્રવ્યત્વગુણ : દ્રવ્યત્વ એટલે દ્રવીભાવ થવાપણું, એકરૂપમાંથી બીજારૂપમાં જવાપણું, આ છએ દ્રવ્યમાં રહેલી શક્તિરૂપ છે અને તેના કારણે દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ-વ્યય થયા કરે છે.

(૪) પ્રમેયત્વગુણ : પ્રમેય = પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી જાણવા યોગ્ય. છએ દ્રવ્યોમાં પ્રમેયપણું = પ્રમેયત્વ નામનો ગુણ છે અને એટલે જ તેઓ પ્રમાણનો વિષય બને છે (ખપુષ્પમાં પ્રમેયત્વ ન હોવાથી જ તે કોઈ જ્ઞાનથી જણાતું નથી.)

(૫) અગુરુલઘુત્વ : જે ગુણના કારણે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યરૂપે નથી પરિણમી જતું, હંમેશાં પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જાળવી રાખે છે, તે ગુણવિશેષને 'અગુરુલઘુત્વ' કહેવાય (કર્મથી આવૃત પણ જીવ કદી જડ નથી બની જતો, ચેતન જ રહે છે, તે અગુરુલઘુત્વ નામના ગુણના કારણે સમજવું.)

(૬) પ્રદેશત્વ : તે તે પ્રતિનિયત ક્ષેત્રમાં વ્યાપીને રહેવાપણું તે પ્રદેશત્વગુણ. (ક) આત્મામાં અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશોમાં રહેવારૂપ પ્રદેશત્વગુણ. (ખ) પુદ્ગલમાં સંખ્યાત-અસંખ્યાત કે અનંત પ્રદેશોમાં રહેવારૂપ પ્રદેશત્વગુણ. (ગ) આકાશમાં અનંત પ્રદેશોમાં રહેવારૂપ પ્રદેશત્વગુણ ઈત્યાદિ.

(૭) ચેતનત્વ : જેના આધારે આત્માને સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક વગેરેનું સંવેદન થાય, તે ચૈતન્યગુણ. આ ગુણ સુખ-દુઃખના અનુભવરૂપ છે.

(૮) અચેતનત્વ : ચેતનપણાંનો વિરોધી ગુણ કે જેનાથી સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ ન થાય ને જડપણું આવે. પુદ્ગલ વગેરેમાં આ અચૈતન્યગુણ હોવાથી જ તેઓ જાણવું-જોવું વગેરે નથી કરી શકતા.

(૯) મૂર્તત્વ : જે ગુણના કારણે દ્રવ્યો રૂપ, રસ, ગંધ વગેરેથી યુક્ત હોય, તે મૂર્તત્વગુણ. પુદ્ગલો મૂર્તત્વગુણવાળા છે, એટલે જ તેઓ રૂપ-રસાદિથી યુક્ત હોય છે.

(૧૦) અમૂર્તત્વ : જે ગુણના કારણે દ્રવ્યો રૂપ-રસાદિથી યુક્ત ન હોય, તે અમૂર્તત્વગુણ. આત્મા વગેરેમાં અમૂર્તત્વગુણ છે, એટલે જ તેઓ અરૂપી આદિ છે.

આ દશ સામાન્ય ગુણો છે.

આમાંથી દરેક દ્રવ્યમાં આઠ-આઠ ગુણ હોય છે. તે આ પ્રમાણે -

○ જીવમાં (૧) અચૈતન્ય, અને (૨) મૂર્તત્વ નથી, બાકીના આઠ છે.

○ પુદ્ગલમાં (૧) ચૈતન્ય, અને (૨) અમૂર્તત્વ નથી, બાકીના આઠ છે.

○ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાળમાં (૧) ચૈતન્ય અને (૨) મૂર્તત્વ નથી, બાકીના આઠ છે.

પ્રશ્ન : ચેતનત્વ વગેરે તો માત્ર આત્માના જ ગુણવિશેષરૂપ છે, તો તેને સામાન્યગુણ કેમ કહ્યો ?

ઉત્તર : તે સ્વજાતિની અપેક્ષાએ સમજવું, અર્થાત્ રાજા-રંકાદિ કે એકેન્દ્રિય-બેઈન્દ્રિયાદિ જુદા જુદા જીવોમાં પણ ચેતનપણું સમાનપણે રહ્યું હોવાથી, તેને સામાન્યગુણ કહેવાય. આ વાત આગળ સ્પષ્ટ થશે.

આ રીતે ચૈતન્યને સામાન્યગુણ કહેવામાં ગ્રંથકારશ્રીની વિવક્ષા જ મુખ્ય છે, એ જ રીતે મૂર્તત્વ વગેરે ગુણો માટે પણ સમજવું.

દ્રવ્યમાં સામાન્ય ગુણોને જણાવનારો કોઠો આ પ્રમાણે છે -

* ૧૦ સામાન્ય ગુણોનું ચિત્ર *

ક્રમ	સામાન્યગુણ	ધર્મ	અધર્મ	આકાશ	કાળ	પુદ્ગલ	આત્મા	કુલ
૧	અસ્તિત્વ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૬ દ્રવ્યમાં
૨	વસ્તુત્વ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૬ દ્રવ્યમાં
૩	દ્રવ્યત્વ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૬ દ્રવ્યમાં
૪	પ્રમેયત્વ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૬ દ્રવ્યમાં
૫	અગુરુલઘુત્વ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૬ દ્રવ્યમાં
૬	પ્રદેશત્વ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૬ દ્રવ્યમાં
૭	ચેતનત્વ	X	X	X	X	X	૧	૧ દ્રવ્યમાં
૮	અચેતનત્વ	૧	૧	૧	૧	૧	X	૫ દ્રવ્યમાં
૯	મૂર્તત્વ	X	X	X	X	૧	X	૧ દ્રવ્યમાં
૧૦	અમૂર્તત્વ	૧	૧	૧	૧	X	૧	૫ દ્રવ્યમાં
		૮	૮	૮	૮	૮	૮	

(४८) १ज्ञान-२दर्शन-३सुख-४वीर्य-५स्पर्श-६रस-७गन्ध-८वर्ण-९गतिहेतुत्व-
 १०स्थितिहेतुत्वा-११ऽवगाहनहेतुत्व-१२वर्तनाहेतुत्वं १३चेतनत्वम् १४चेतनत्वं १५मूर्तत्वम्-
 १६मूर्तत्वं चेति द्रव्याणां षोडश विशेषगुणाः । प्रत्येकं जीव-पुद्गलयोः षट्, इतरेषां
 +.....+ गुणसौभ्या +.....+

(४८) આ પ્રમાણે છ દ્રવ્યોના સામાન્યગુણો બતાવીને, હવે તેના વિશેષ ૧૬ ગુણો બતાવવા કહે છે -

❧ દ્રવ્યના ૧૬ વિશેષગુણો ❧

શબ્દાર્થ : (૧) જ્ઞાન, (૨) દર્શન, (૩) સુખ, (૪) વીર્ય, (૫) સ્પર્શ, (૬) રસ, (૭) ગંધ, (૮) વર્ણ, (૯) ગતિહેતુત્વ, (૧૦) સ્થિતિહેતુત્વ, (૧૧) અવગાહનાહેતુત્વ, (૧૨) વર્તનાહેતુત્વ, (૧૩) ચેતનત્વ, (૧૪) અચેતનત્વ, (૧૫) મૂર્તત્વ, અને (૧૬) અમૂર્તત્વ - આ દ્રવ્યોના ૧૬ વિશેષગુણો છે. તેમાંથી જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્યમાં ૬-૬ ગુણો અને બાકીના દ્રવ્યોમાં ૩-૩ ગુણો હોય છે. ચેતનત્વ વગેરે છેલ્લા ચાર ગુણો સ્વજાતિની અપેક્ષાએ સામાન્યરૂપ અને વિજ્ઞાતીયની અપેક્ષાએ વિશેષરૂપ છે.

વિવેચન :

(૧) જ્ઞાન : વસ્તુના વિશેષપરિચ્છેદરૂપ આ ગુણ છે. મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનરૂપે આના પાંચ ભેદ છે.

(૨) દર્શન : વસ્તુના સામાન્યપરિચ્છેદરૂપ આ ગુણ છે. ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શનરૂપે આના ચાર ભેદ છે.

(૩) સુખ : આ પણ એક આત્મિક ગુણ છે. તેના બે પ્રકાર (ક) ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી થનારું સુખ, અને (ખ) અતીન્દ્રિય સુખ.

(૪) વીર્ય : આ આત્માની શક્તિવિશેષરૂપ છે. તે બે પ્રકારે : (ક) વીર્યાતરાય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનાર શક્તિરૂપ ક્ષાયિકવીર્ય, અને (ખ) વીર્યાતરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનાર શક્તિરૂપ ક્ષાયોપશમિકવીર્ય.

○ ઉપર બતાવેલા આ ચાર ગુણો, માત્ર જીવદ્રવ્યના વિશેષગુણરૂપ છે. (જીવ સિવાય બીજે ક્યાંય રહેતા નથી.)

(૫) સ્પર્શ : આ ગુણ હલકું, ભારે, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, મૃદુ અને કર્કશના ભેદે આઠ પ્રકારે છે.

(૬) રસ : આ ગુણ તિક્ત, કટુ, કષાય, આમ્લ, મધુર, એમ પાંચ પ્રકારે છે.

(૭) ગન્ધ : આ ગુણ સુરભિગંધ અને દુરભિગંધરૂપે બે પ્રકારનો છે.

ત્રયો ગુણાઃ । અન્યાશ્ચત્વારો ગુણાઃ સ્વજાતિ-વિજાતિભ્યાં સામાન્યા વિશેષાશ્ચ ।

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

(૮) વર્ણઃ : પુદ્ગલના રંગરૂપ. તે શુક્લ, કૃષ્ણ, નીલ, રક્ત અને પીતરૂપે પાંચ પ્રકારનો છે.

○ આ (૫-૮) ચાર ગુણો માત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્યના વિશેષગુણરૂપ છે. (પુદ્ગલ સિવાય બીજે ક્યાંય રહેતા નથી.)

(૯) ગતિહેતુત્વ : જીવાદિને ગતિ કરવામાં સહાયકપણું, આ ધર્માસ્તિકાયરૂપ દ્રવ્યનો વિશેષગુણ છે.

(૧૦) સ્થિતિહેતુત્વ : જીવ અને પુદ્ગલને સ્થિર રહેવામાં સહાયકપણું. આ અધર્માસ્તિકાયરૂપ દ્રવ્યનો વિશેષગુણ છે.

(૧૧) અવગાહનાહેતુત્વ : જીવાદિ દ્રવ્યોને રહેવા માટે જગ્યા આપવાપણું. તેઓની અવગાહનામાં સહાય કરવાપણું. આ આકાશાસ્તિકાયરૂપ દ્રવ્યનો વિશેષગુણ છે.

(૧૨) વર્તનાહેતુત્વ : વસ્તુના જૂના-નવા પર્યાયો તે વર્તના, તેનું કારણ બનવાપણું. આ કાળદ્રવ્યનો વિશેષગુણ છે. (કાળના આધારે વસ્તુના જૂના-નવાપણાંનો વ્યવહાર થાય છે. એટલે વસ્તુમાં પ્રાચીનત્વ-નવીનત્વ પર્યાયને ઉત્પન્ન કરનાર કાળ છે. એવું કહેવાય)

(૧૩) ચૈતન્ય, (૧૪) અચૈતન્ય, (૧૫) મૂર્તત્વ, અને (૧૬) અમૂર્તત્વ : આ ચાર ગુણો પૂર્વવત્ સમજવા. (સામાન્યગુણોમાં આ ચાર ગુણોનું સ્વરૂપ બતાવી દીધું છે.)

આ ૧૬ ગુણોમાંથી, પુદ્ગલદ્રવ્યમાં વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ-મૂર્તત્વ અને અચૈતન્ય આમ ૬ ગુણો હોય છે. આત્મદ્રવ્યમાં જ્ઞાન-દર્શન-સુખ-વીર્ય-અમૂર્તત્વ અને ચૈતન્યરૂપ ૬ ગુણો હોય છે. બાકીનાં ચાર દ્રવ્યોમાં ૩-૩ ગુણ હોય છે. એક પોત-પોતાનો ગતિસહાયકતાદિ ગુણ, અને બાકીના ૨ ગુણ અચૈતન્ય અને અમૂર્તત્વ - આમ કુલ ત્રણ ત્રણ ગુણો હોય.

સારાંશ :

(૧) પુદ્ગલદ્રવ્યમાં	- વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ-મૂર્તત્વ-અચૈતન્ય.	કુલ-૬
(૨) જીવદ્રવ્યમાં	- જ્ઞાન-દર્શન-સુખ-વીર્ય-અમૂર્તત્વ-ચૈતન્ય.	કુલ-૬
(૩) ધર્માસ્તિકાયમાં	- ગતિસહાયકતા-અમૂર્તત્વ-અચૈતન્ય.	કુલ-૩
(૪) અધર્માસ્તિકાયમાં	- સ્થિતિસહાયકતા-અમૂર્તત્વ-અચૈતન્ય.	કુલ-૩
(૫) આકાશાસ્તિકાયમાં	- અવગાહનાસહાયકતા-અમૂર્તત્વ-અચૈતન્ય.	કુલ-૩
(૬) કાળદ્રવ્યમાં	- વર્તનાહેતુતા - અમૂર્તત્વ - અચૈતન્ય.	કુલ-૩

પ્રશ્ન : (૧) ચૈતન્ય, (૨) અચૈતન્ય, (૩) મૂર્તત્વ, અને (૪) અમૂર્તત્વ - આ ચારને સામાન્યગુણોમાં અને વિશેષગુણોમાં બંનેમાં કેમ કહ્યા ?

उत्तर : कारण अे ज के तेओ सामान्य-विशेष उल्लयरूप अे. सज्जतीयनी अपेक्षाअे सामान्यरूप अने विज्जतीयनी अपेक्षाअे विशेषरूप अे.

दा. त. यैतन्यगुण (१) आत्मत्वेन सज्जतीय अेवा नारक-तिर्य्य-मनुष्य-देव अधामां रह्यो अे अने तेथी ज तेने सामान्य कहेवाय अे. अने (२) ते यैतन्यगुण मात्र आत्मां ज रह्यो अे, ते सिवाय विज्जतीय अेवा धर्मास्तिकायादिमां नथी रह्यो, तेथी तेने विशेषरूप कहेवाय अे.

अे रीते अमूर्तत्व-अयैतन्य वगेरे गुणो अंगे पञ्ज समजवुं. ते ते गुणो सज्जतीय-अवांतर द्रव्योनी अपेक्षाअे सामान्यरूप अने विज्जतीय द्रव्यनी अपेक्षाअे विशेषरूप. आम सामान्य-विशेष उल्लयरूप होवाथी ज, तेओनो सामान्यगुण अने विशेषगुण अनेमां अंतर्भाव कर्यो अे.

विशेषगुणोनी माहिली अतावनारो कोठी आ प्रमाणे अे -

* १० विशेषगुणोनुं थिअ *

क्रम	विशेषगुण	धर्म	अधर्म	आकाश	काण	पुद्गल	ज्व	कु ल
१	ज्ञानगुण	X	X	X	X	X	१	१ द्रव्यमां
२	दर्शनगुण	X	X	X	X	X	१	१ द्रव्यमां
३	सुखगुण	X	X	X	X	X	१	१ द्रव्यमां
४	वीर्यगुण	X	X	X	X	X	१	१ द्रव्यमां
५	स्पर्शगुण	X	X	X	X	१	X	१ द्रव्यमां
६	रसगुण	X	X	X	X	१	X	१ द्रव्यमां
७	गंधगुण	X	X	X	X	१	X	१ द्रव्यमां
८	वर्णगुण	X	X	X	X	१	X	१ द्रव्यमां
९	गतिहेतुता	१	X	X	X	X	X	१ द्रव्यमां
१०	स्थितिहेतुता	X	१	X	X	X	X	१ द्रव्यमां
११	अवगाहनाहेतुता	X	X	१	X	X	X	१ द्रव्यमां
१२	वर्तनाहेतुता	X	X	X	१	X	X	१ द्रव्यमां
१३	यैतन्य	X	X	X	X	X	१	१ द्रव्यमां
१४	अयैतन्य	१	१	१	१	१	X	५ द्रव्यमां
१५	मूर्तत्व	X	X	X	X	१	X	१ द्रव्यमां
१६	अमूर्तत्व	१	१	१	१	X	१	५ द्रव्यमां
		३	३	३	३	६	६	

(૪૧) પ્રસજ્જતો જીવાદિદ્રવ્યાણાં સ્વભાવાઃ પ્રસ્ખ્યન્તે-અસ્તિસ્વભાવઃ ૧, નાસ્તિસ્વભાવઃ ૨, નિત્યસ્વભાવઃ ૩, અનિત્યસ્વભાવઃ ૪, એકસ્વભાવઃ ૫, અનેકસ્વભાવઃ

◆.....◆ ગુણસૌમ્યા ◆.....◆

(૪૯) આ પ્રમાણે દ્રવ્યોના ગુણોનું સ્વરૂપ બતાવીને, હવે ગ્રંથકારશ્રી પ્રસંગને અનુસારે જીવાદિ દ્રવ્યોના સ્વભાવો કયા ? તેની પ્રરૂપણા કરે છે -

◆ દ્રવ્યના સ્વભાવોનું નિરૂપણ ◆

દ્રવ્યના સ્વભાવો બે પ્રકારના છે : (૧) સામાન્ય સ્વભાવ, (૨) વિશેષ સ્વભાવ.

પ્રશ્ન : પહેલા ગુણોનું નિરૂપણ કર્યું અને હવે સ્વભાવનું નિરૂપણ કરો છો. પણ ગુણ અને સ્વભાવમાં ફરક શું ?

ઉત્તર : ગુણ અને સ્વભાવ પરમાર્થથી જુદા નથી, પણ જુદી-જુદી વિવક્ષાએ તેઓને જુદા કહેવાય છે. આ માટે વિસ્તૃત માહિતી મેળવવા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસનું અવલોકન કરવું.

હવે સૌ પ્રથમ ગ્રંથકારશ્રી ૧૧ સામાન્ય સ્વભાવોનું નિરૂપણ કરવા કહે છે -

◆ દ્રવ્યના ૧૧ સામાન્ય સ્વભાવો ◆

શબ્દાર્થ : (૧) અસ્તિસ્વભાવ, (૨) નાસ્તિસ્વભાવ, (૩) નિત્યસ્વભાવ, (૪) અનિત્યસ્વભાવ, (૫) એકસ્વભાવ, (૬) અનેકસ્વભાવ, (૭) ભેદસ્વભાવ, (૮) અભેદસ્વભાવ, (૯) ભવ્યસ્વભાવ, (૧૦) અભવ્ય સ્વભાવ, અને (૧૧) પરમસ્વભાવ - આ ૧૧ સ્વભાવો દ્રવ્યના સામાન્યસ્વભાવો છે.

વિવેચન : હવે જે ગુણો છે તે દ્રવ્યોમાં સામાન્ય છે, તેઓનું નિરૂપણ કરાય છે :

(૧) અસ્તિસ્વભાવ : હોવાપણાનો સ્વભાવ. ઘટ, પટ, જીવ, પુદ્ગલ વગેરે બધા પદાર્થો પોતાનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિસ્વભાવવાળા છે. (જેમ ઘડો માટીરૂપે છે જ. તેમ બધા પદાર્થો પોત-પોતાનાં દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ છે જ.)

(૨) નાસ્તિસ્વભાવ : ન હોવાનો સ્વભાવ. જીવ, પુદ્ગલ વગેરે બધાં દ્રવ્યો બીજાનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ નાસ્તિસ્વભાવવાળાં છે. (જેમ ઘડો કપડારૂપે નથી જ અને ચેતનરૂપે

૧. ધર્મ અપેક્ષાઈ ઈહાં અલગા, સ્વભાવ ગુણથી ભાખ્યા જી ।

નિજ નિજ રૂપ મુખ્યતા લેઈ, ગુણ સ્વભાવ કરી દાખ્યા જી ॥

(ઢાળ - ૧/૫)

અર્થ : અહીં ધર્મની અપેક્ષાએ સ્વભાવોને ગુણથી ભિન્ન કહ્યા છે. પોત-પોતાના સ્વરૂપની મુખ્યપણે વિવક્ષા કરીને ગુણો એ જ સ્વભાવ છે - એવું કહ્યું છે.

६, भेदस्वभावः ७, अभेदस्वभावः ८, भव्यस्वभावः ९, अभव्यस्वभावः १०,

◆ गुणसौम्या ◆

नथी જ, તેમ બધાં દ્રવ્યો બીજાનાં દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ નથી જ.)

(૩) નિત્યસ્વભાવ : પોત-પોતાના જુદા જુદા પર્યાયોમાં “આ તે જ દ્રવ્ય છે - આ તે જ દ્રવ્ય છે” એવું જે દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ વિચારાય, તે દ્રવ્યનો નિત્યસ્વભાવ સમજવો. (દા. ત. તિર્યચ-મનુષ્યાદિરૂપે અવસ્થાઓ બદલાવા છતાં પણ આત્મા તો એક જ રહેવો - તે આત્મદ્રવ્યનો નિત્યસ્વભાવ છે.)

(૪) અનિત્યસ્વભાવ : તે તે દ્રવ્યોનું જુદા જુદા પર્યાયો રૂપે પરિવર્તન થયા કરવું - તે તેઓનો અનિત્યસ્વભાવ છે. આ પરિણામગ્રાહક પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સમજવું. (જેમકે - આત્માનું બાળપણ, યુવાપણું, ઘડપણ. આ બધા પરિણામોને લઈને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ આત્મદ્રવ્યનો અનિત્યસ્વભાવ કહેવાય છે.)

(૫) એકસ્વભાવ : જુદા જુદા ધર્મરૂપે વસ્તુની જુદી જુદી વિવક્ષા કર્યા વિના, સહભાવી બધા ધર્મોની જે એકાધારતા, તે વસ્તુનો એકસ્વભાવ સમજવો. (દા. ત. રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ - આ ચારે સહભાવી ધર્મો છે, તે બધાનો આધાર જે ઘટાદિ દ્રવ્ય છે, તે એક છે. આ પ્રમાણે એકાધારતા એ જ ઘટાદિદ્રવ્યની એકસ્વભાવતા છે.)

એકસ્વભાવતા અને નિત્યસ્વભાવતાનો વિશેષ આ પ્રમાણે સમજવો - (૧) પોતાના ધર્મોની અખંડદ્રવ્યમાં સર્વત્ર સમાનપણે જે વર્તના = આધારતા, તે એકસ્વભાવતા જાણવી, અને (૨) કાળક્રમે થતા પર્યાયોમાં દ્રવ્યની જે અનુવૃત્તિ તે નિત્યસ્વભાવતા જાણવી.

○ ભેદકલ્પનારહિત એવા શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ તે તે દ્રવ્યોનો એકસ્વભાવ કહેવાય છે.

(૬) અનેકસ્વભાવ : માટી આદિ દ્રવ્યનો સ્થાસ-કોશ-કુશૂલાદિપણે અનેકપ્રકારે થવારૂપે જે દ્રવ્યનો પ્રવાહ છે, એક જ દ્રવ્ય જે જુદા જુદા પર્યાયોમાં પ્રવાહિત થાય છે, તે તેનો અનેકસ્વભાવ જાણવો.

ટૂંકમાં, એક જ વસ્તુને જે અખંડ દ્રવ્યરૂપે વિચારાય તે તેની એકસ્વભાવતા અને ભેદસ્વરૂપે વિચારાય તે તેની અનેકસ્વભાવતા.

(૭) ભેદસ્વભાવ : ગુણ અને ગુણવાન્ વચ્ચે, પર્યાય અને પર્યાયવાળા વચ્ચે જે નામ-સંખ્યા-લક્ષણાદિને લઈને ભેદ કલ્પો છે, તે ભેદસ્વભાવ. (જેમકે - આત્માનો સામાયિક ગુણ છે. અહીં સામાયિકનો અને તે ગુણવાળા આત્માનો ભેદ જણાવ્યો.)

પરમસ્વભાવઃ ૧૧ એતે સ્વભાવા દ્રવ્યાણાં સામાન્યાઃ। (૫૦) ચેતના^૧-જ્ઞચેતન^૨-મૂર્તા-
*જ્ઞમૂર્તૈકપ્રદેશ^૩-જ્ઞનેકપ્રદેશ^૪-વિભાવ-સ્વભાવ^૫-શુદ્ધા^૬-જ્ઞશુદ્ધો^૭-પચરિત^૮-સ્વભાવા એતે દશ
વિશેષસ્વભાવાઃ ।

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

(૮) અભેદસ્વભાવઃ ગુણ-ગુણી વગેરેનું જે અભેદભાવ (=અરસપરસ એકમેકરૂપે) રહેવું, તે અભેદસ્વભાવ. (જેમકે - આત્મા જ સામાયિક છે. અહીં આત્મા અને તેના ગુણરૂપ સામાયિકને એક જણાવ્યો.)

(૯) ભવ્યસ્વભાવઃ બધા દ્રવ્યોમાં પોત-પોતાના જુદા-જુદા પર્યાયરૂપે પરિણમવાની જે શક્તિ રહેલી છે, તે ભવ્યસ્વભાવ. (દા. ત. માટીની ઘટાદિરૂપે થવાની જે શક્તિ, તે ભવ્યસ્વભાવ.)

(૧૦) અભવ્યસ્વભાવઃ પરભાવની સાથે ત્રણે કાળ મળીને રહેવા છતાં પણ, પરરૂપે જે અભવન = ન થવાપણું, તે અભવ્યસ્વભાવ છે. (દા. ત. આત્મપ્રદેશ અને આકાશપ્રદેશ બંને હંમેશાં સાથે જ રહે છે, તો પણ આત્મપ્રદેશ કદી આકાશપ્રદેશ નથી બની જતો. એ જ આત્મપ્રદેશનો અભવ્યસ્વભાવ છે.)

(૧૧) પરમસ્વભાવઃ અનંત ધર્મોમાંથી વસ્તુને ઓળખવા માટે પ્રધાનતાએ જે ધર્મ લેવાય, તે ધર્મ 'પરમભાવ' સ્વભાવ કહેવાય.

આ અગ્યાર સ્વભાવો છએ દ્રવ્યમાં છે અને તેથી જ તેઓને સામાન્યસ્વભાવ કહેવાય છે.

(૫૦) આ પ્રમાણે સામાન્યસ્વભાવો બતાવીને, હવે દ્રવ્યના ૧૦ વિશેષસ્વભાવો બતાવે છે -

❧ દ્રવ્યના ૧૦ વિશેષસ્વભાવો ❧

શબ્દાર્થઃ (૧) ચેતનસ્વભાવ, (૨) અચેતનસ્વભાવ, (૩) મૂર્તસ્વભાવ, (૪) અમૂર્તસ્વભાવ, (૫) એકપ્રદેશસ્વભાવ, (૬) અનેકપ્રદેશસ્વભાવ, (૭) વિભાવસ્વભાવ, (૮) શુદ્ધસ્વભાવ, (૯) અશુદ્ધસ્વભાવ, અને (૧૦) ઉપચરિતસ્વભાવ - આ દશ વિશેષસ્વભાવો છે.

વિવેચન :

(૧) ચેતનસ્વભાવઃ જાણવાની, સુખ-દુઃખાદિને અનુભવવાની જે શક્તિવિશેષ, તે ચેતન્ય. આ આત્માનો વિશેષગુણ છે. (૦ રાગ-દ્વેષથી ગર્ભિત અધ્યવસાયના કારણે આ સ્વભાવને 'મલિનચેતના' કહેવાય છે. ૦ સરળતા-નમ્રતા વગેરે ક્ષાયોપશમિક અધ્યવસાયના કારણે આ સ્વભાવને 'શુભચેતના' કહેવાય છે. ૦ અને વીતરાગતા-કૈવલ્ય-પરમમાધ્યસ્થ વગેરે ક્ષાયિક

अध्यवसायना कारणे आ स्वभावने 'शुद्धयेतना' कहेवाय छे.)

(२) अयेतनस्वभाव : ज्ञाणवानी, सुખ-दुःखादिने अनुभववानी शक्ति न होवी, ते अयेतन्य. जव सिवायना पुद्गल वगेरे द्रव्योना आ विशेषगुण छे. (दा. त. पथरना केटला पण टुकडा करो, तेने लेशमात्र पण सुख-दुःखनुं वेदन थतुं नथी. कारण ? ओ ज के तेमां येतन्यस्वभाव नथी, ओ अयेतन छे.)

(३) मूर्तस्वभाव : रूप, रस, गंध, स्पर्श वगेरे गुणोने धारण करवापणुं, ते पुद्गलद्रव्यनो मूर्तस्वभाव छे. अने आ गुण मात्र पुद्गलमां ज होवाथी ते तेनो विशेषगुण कहेवाय छे.

(४) अमूर्तस्वभाव : रूप-रसादिने धारण न करवानो स्वभाव. ते अमूर्तस्वभाव. आ स्वभाव पुद्गल सिवायना बाकीना पांय द्रव्योना विशेषगुणरूप छे.

(५) ऐकप्रदेशस्वभाव : जुदा जुदा अनेक प्रदेशो होवा छतां पण द्रव्यनी जे ऐकाकारतारूप परिणति, ते ऐकप्रदेशस्वभाव.

काण अने परमाणु ऐकप्रदेशमां रहेता होवाथी तेओनो स्वतः ऐकप्रदेशस्वभाव धटे छे. पण ते सिवायना द्रव्यो असंख्य के अनंत प्रदेशमां रहे छे, तो पण अभंड द्रव्यरूपे तेओनी जे ऐकाकारता, ते तेओनो ऐकप्रदेशस्वभाव समजवो. आ स्वभावना कारणे ज 'धर्मास्तिकाय ऐक छे' छत्यादि व्यवहार थाय छे, अन्यथा, तो 'धर्मास्तिकाय धशा छे' छत्यादि व्यवहारो थात.

(६) अनेकप्रदेशस्वभाव : द्रव्योमां जे भिन्न-भिन्न प्रदेशवाणापणुं, ते अनेकस्वभावता. जे आ स्वभाव न मानीओ, तो ऐक ज द्रव्यमां जुदा जुदा प्रदेशोने लछेने जे सकंप अने निष्कंपरूप ओ अवस्था जेवा मणे छे, ते न धटे. (ऐक ज कपडो, ऐक छेडाथी छलतो होय ने भीजा छेडेथी स्थिर होय - आवी ओ जुदी अवस्था कपडानो अनेकप्रदेशस्वभाव जणावे छे.)

(७) विभावस्वभाव : पोतानो जे सलज परिणाम छे, तेने छोडीने द्रव्यनुं जे अन्यभावरूपे परिणमन, ते विभावस्वभाव. (दा. त. जवद्रव्य सिद्धस्वरूपी छे, तो पण कर्मद्रव्यना जेडाणथी तेमां जे कषाय-विषयादि वैकारिक अवस्थाओ थाय छे, ते आत्मद्रव्यनो विभावस्वभाव जणावो.) आ स्वभाव ज मोटी व्याधिरूप छे. अने आना कारणे ज कर्मबंधनी शृंखला याले छे. द्रव्यगुणपर्यायना रासमां कह्युं छे के -

“जु हो भाव स्वभाव अन्यथा, लाला छई विभाव वडव्याधि”

(दाण - १२/८)

(૮) શુદ્ધસ્વભાવ : કેવળ એક દ્રવ્યનું જે સહજપરિણમન, અર્થાત્ ઉપાધિરૂપે રહેલા એવા પરદ્રવ્યના જોડાણથી રહિત માત્ર પોતાના સહજ ગુણોમાં પરિણામ પામવાપણું, તે શુદ્ધસ્વભાવ.

દા. ત. કર્મદ્રવ્યના જોડાણથી થનારી આસક્તિ-અહંકાર-આશંસા વગેરે ઉપાધિઓથી રહિત માત્ર પોતાના જ્ઞાનાદિમય શુદ્ધસ્વરૂપમાં રમણતા, તે આત્મદ્રવ્યનો શુદ્ધસ્વભાવ છે. આમ બધા દ્રવ્યોમાં, પરદ્રવ્યથી નિરપેક્ષ જે નિર્વિકાર સ્વરૂપ - તે શુદ્ધસ્વભાવ સમજવો.

(૯) અશુદ્ધસ્વભાવ : પરદ્રવ્યની ઉપાધિના કારણે, પોતાનાં મૂળ સ્વરૂપને છોડીને પરભાવરૂપે પરિણમવાની જે યોગ્યતા, તે અશુદ્ધસ્વભાવ. (જેમકે - કર્મદ્રવ્યના જોડાણથી પોતાનાં શુદ્ધ સ્વરૂપને છોડી દઈને જે રાગાદિથી કલુષિત અધ્યવસાયોરૂપે પરિણામ પામવાપણું, તે આત્મદ્રવ્યનો અશુદ્ધ સ્વભાવ જાણવો.)

પ્રશ્ન : વિભાવસ્વભાવ અને અશુદ્ધસ્વભાવમાં ફરક શું ?

ઉત્તર : અલબત્ત બંને એકરૂપ જ છે, પણ જુદા જુદા વ્યપદેશે તેઓનો ભેદ સંગત થઈ શકે. તે આ પ્રમાણે - (૧) વિભાવસ્વભાવરૂપ મલિનચેતનાના કારણે જીવ કર્મરૂપ ઉપાધિને બાંધે છે, એટલે તે કર્મબંધનું કારણ છે. અને (૨) બાંધેલા કર્મના ઉદયથી જીવનો મલિન અધ્યવસાય-અશુદ્ધસ્વભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે એ સ્વભાવ કર્મનું કાર્ય છે.

અલબત્ત, વિભાવસ્વભાવ પણ કર્મના ઉદયથી જ થાય છે અને અશુદ્ધસ્વભાવ પણ કર્મબંધનું કારણ બને છે જ. તો પણ એક જ સ્વભાવને જ્યારે જુદા જુદા પાસાથી વિચારાય, ત્યારે તેઓનો વ્યપદેશભેદ ભેદ પણ થાય છે.

જેમકે - કલહ-કષાય-બહિર્મુખભાવ. આ બધા સ્વભાવો, નવા કર્મરૂપી ઉપાધિને લાવનારા હોવાથી વિભાવસ્વભાવ કહેવાય અને જુના કર્મરૂપી ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયા હોવાથી અશુદ્ધસ્વભાવ કહેવાય.

આવો ભેદ જણાય છે, વિદ્વાનો બીજી રીતે પણ યથાયોગ્ય સંગતિ કરે.

(૧૦) ઉપચરિતસ્વભાવ : એક દ્રવ્યમાં, બીજા દ્રવ્યોના ગુણોનો જે ઉપચાર કરાય, તે વિવક્ષિત દ્રવ્યનો ઉપચરિતસ્વભાવ જાણવો. જેમકે - ઓછી બુદ્ધિવાળા માણસને 'આ જડ છે' એવું જે કહેવાય, તે, તે માણસનો ઉપચરિતસ્વભાવ જાણવો. હકીકતમાં તે માણસ ચેતન છે, પણ ઓછી બુદ્ધિના કારણે પુદ્ગલમાં રહેલા જડપણાંનો તેમાં ઉપચાર કરાયો છે. આમ ઉપચારથી થનારો સ્વભાવ, તે ઉપચરિતસ્વભાવ.

આ ૧૦ વિશેષ સ્વભાવો છે.

(५१) तत्र जीवपुद्गलयोरेकविंशतिः स्वभावाः चेतन-मूर्त-विभावाऽशुद्धोपचरित-स्वभावान् एतान् पञ्च मुक्त्वा धर्मादित्रयाणां षोडश स्वभावाः । बहुप्रदेशस्वभावं मुक्त्वा कालस्य पञ्चदश स्वभावाः । संग्रहश्च -

“एकविंशतिभावाः स्युर्जीव-पुद्गलयोर्मताः ।
धर्मादीनां षोडश स्युः काले पञ्चदश स्मृताः” ॥

❧.....❧ गुणसौम्या ❧.....❧

(५१) આ પ્રમાણે દ્રવ્યના ૧૧ સામાન્યસ્વભાવો અને ૧૦ વિશેષસ્વભાવો જણાવીને, હવે તે બધા મળીને દ્રવ્યમાં કુલ કેટલા સ્વભાવો હોય ? તે બતાવવા કહે છે -

❧ દ્રવ્યમાં કુલ કેટલા સ્વભાવો ? ❧

૧૧ સામાન્યસ્વભાવ અને ૧૦ વિશેષસ્વભાવ = ૨૧ સ્વભાવ, આમ કુલ ૨૧ સ્વભાવ છે, તેમાંથી...

(૧-૨) જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્યમાં બધા સ્વભાવો હોય છે, અર્થાત્ તેઓમાં ૨૧ સ્વભાવ સમજવા.

(૩-૪-૫) ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય - આ ત્રણ દ્રવ્યમાં (૨૧માંથી) ચેતનસ્વભાવ, મૂર્તસ્વભાવ, વિભાવસ્વભાવ, અશુદ્ધસ્વભાવ, અને ઉપચરિતસ્વભાવ - આ પાંચ સ્વભાવોને છોડીને બાકીના ૧૬ સ્વભાવો સમજવા.

(૬) કાળદ્રવ્યમાં - તે ૧૬માંથી પણ અનેકપ્રદેશસ્વભાવ છોડીને બાકીના ૧૫ સ્વભાવો સમજવા.

દ્રવ્યોમાં ગુણોને બતાવનારી સંગ્રહગાથા આ પ્રમાણે છે -

एकविंशतिभावाः स्युर्जीवपुद्गलयोर्मता ।
धर्मादीनां षोडश स्युः काले पञ्चदश स्मृताः ॥

(આલાપપદ્ધતિ - ૨)

અર્થ : જીવ અને પુદ્ગલમાં ૨૧ સ્વભાવો છે, ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયમાં ૧૬ સ્વભાવો છે અને કાળદ્રવ્યમાં ૧૫ સ્વભાવો સ્મરણ કરાયા છે.

(૫૨) સ્વભાવા અપિ ગુણ-પર્યાયયોસ્તભૂતા એવ દ્રષ્ટવ્યાઃ, અન્યથા દ્રવ્યલક્ષણે તયોરિવ તેષામપિ ગ્રહણમભવિષ્યત્ । ઉક્તા ગુણાઃ । ગુણવિકારાઃ પર્યાયાસ્તેઽપ્યુક્તા એવ ॥

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

◆ વિશેષ અને સામાન્ય સ્વભાવોનું ચિત્ર ◆

ક્રમ	સ્વભાવ	ધર્મ	અધર્મ	આકાશ	જીવ	પુદ્ગલ	કાળ	વિશેષ
૧-૧૧	સામાન્યસ્વભાવ	૧૧	૧૧	૧૧	૧૧	૧૧	૧૧	
૧૨	ચેતન	X	X	X	૧	૧	X	સ્વતઃ જીવને, પરતઃ પુદ્ગલને.
૧૩	અચેતન	૧	૧	૧	૧	૧	૧	સ્વતઃ પાંચને, પરતઃ જીવને.
૧૪	મૂર્તત્વ	X	X	X	૧	૧	X	સ્વતઃ પુદ્ગલને, પરતઃ જીવને.
૧૫	અમૂર્તત્વ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	સ્વતઃ જીવાદિને, ઉપચરિતપણે પુદ્ગલને.
૧૬	એકપ્રદેશ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	કાળ-પરમાણુમાં સ્વતઃ, બાકીના દ્રવ્યોમાં અખંડવૃત્તિત્વે.
૧૭	અનેકપ્રદેશ	૧	૧	૧	૧	૧	X	પાંચ દ્રવ્યોમાં સ્વતઃ, પરમાણુમાં ઉપચારથી.
૧૮	વિભાવ	X	X	X	૧	૧	X	શુદ્ધાશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી
૧૯	શુદ્ધ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયથી
૨૦	અશુદ્ધ	X	X	X	૧	૧	X	અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયથી
૨૧	ઉપચરિત	X	X	X	૧	૧	X	અસદ્ભૂત વ્યવહાર નયથી.
	કુલ સ્વભાવો	૧૬	૧૬	૧૬	૨૧	૨૧	૧૫	

તે તે દ્રવ્યોમાં તે-તે સામાન્ય-વિશેષ સ્વભાવો કેવી રીતે ઘટે ? કયા નયની અપેક્ષાએ ઘટે ? તે બધાની વિસ્તૃત સમજણ મેળવવા માટે, પૂજ્ય મહોપાધ્યાયજી મહારાજ દ્વારા વિરચિત દ્રવ્યગુણપર્યાયના રાસની ૧૨-૧૩ મી ઢાળનું અવલોકન કરવું.

(૫૨) હવે આ સ્વભાવોને ગુણ-પર્યાયરૂપ જ માનવા, એવું જણાવવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શબ્દાર્થઃ સ્વભાવ પણ ગુણ-પર્યાયની અંદર જ સમજવા, નહીં તો દ્રવ્યના લક્ષણમાં ગુણ-પર્યાયની

(५३) एतच्च द्रव्यं नयमिश्रितं विशेषार्थप्रतिपत्तये भवति; यदुक्तम् -

❧.....❧ गुणसौम्या ❧.....❧

જેમ સ્વભાવોનું પણ શ્રદ્ધા થયું હોત. આ પ્રમાણે ગુણો કહ્યા. અને ગુણોના વિકારરૂપ જે પર્યાયો, તે પણ કહ્યા જ.

❧ સ્વભાવનો ગુણ-પર્યાયમાં અંતર્ભાવ ❧

વિવેચન : ઉપર કહેલા ૨૧ સ્વભાવોને ગુણ-પર્યાયરૂપ જ સમજવા, તેનાથી જુદા નહીં.

પ્રશ્ન : જો જુદા માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો દ્રવ્યનું જે લક્ષણ કર્યું છે કે - 'ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્' - તેમાં ગુણ અને પર્યાયની જેમ સ્વભાવોનું પણ શ્રદ્ધા કર્યું હોત અને તેથી 'ગુણ-પર્યાય-સ્વભાવવદ્ દ્રવ્યમ્' એવું કહ્યું હોત.

પણ તેવું કહ્યું નથી, તેના પરથી જ જણાય છે કે સ્વભાવ જેવું કોઈ અલગ તત્ત્વ નથી. તો હવે આ સ્વભાવનો ગુણ-પર્યાયમાં કેવી રીતે સમાવેશ કરવો ? તે વિચારીએ -

(૧) જે સ્વભાવ નિરુપચરિત હોય, સહજપરિણામરૂપ હોય, હંમેશાં સાથે રહેનારો-સહવર્તી હોય, તે સ્વભાવને ગુણરૂપ સમજવો. જેમકે - આત્માનો ચૈતન્યસ્વભાવ. આ સ્વભાવ ઉપચારરહિત, સહજપરિણામરૂપ અને કાયમ સાથે રહેનારો છે, એટલે આને આત્માના ગુણરૂપ માનવો.

(૨) જે સ્વભાવ કમવર્તી અવસ્થારૂપ હોય, હંમેશા સાથે રહેનાર ન હોય, તે સ્વભાવને પર્યાયરૂપ સમજવો. જેમકે આત્માનો મનુષ્યસ્વભાવ કે ક્રોધાદિરૂપ સ્વભાવ. આ સ્વભાવ ઔપચારિક છે, કર્મરૂપ ઉપાધિજન્ય છે, હંમેશા રહેનારો નથી, એટલે જ આને આત્માના પર્યાયરૂપ મનાય.

દ્રવ્યગુણપર્યાયના રાસમાં જણાવ્યું છે કે -

“સ્વભાવ તે ગુણ-પર્યાયથી ભિન્ન ન વિવક્ષિઈ, તે માટે જે અનુપચરિત ભાવ તે ગુણ જ, ઉપચરિત તે પર્યાય જ.” (ઢાળ - ૧૩/૧૭)

આ પ્રમાણે દ્રવ્યના ગુણો કોને કહેવાય ? તે કહ્યું અને એટલે જ ગુણના વિકાર એવા જે પર્યાયો, તેનું પણ કથન થઈ જ ગયું સમજવું. આ પ્રમાણે ગુણ-પર્યાય દ્વારા દ્રવ્યનું વિશદ સ્વરૂપ બતાવ્યું.

(૫૩) હવે એ દ્રવ્યને નયથી જાણવા દ્વારા વિશદ બોધ થાય છે - એ વાતને જણાવવા કહે છે -

“નાનાસ્વભાવસંયુક્તં દ્રવ્યં જ્ઞાત્વા પ્રમાણતઃ ।
તત્ત્વ સાપેક્ષસિદ્ધ્યર્થં સ્યાન્નયૈર્મિશ્રિતં કુરુ” ॥

✦ ગુણસૌમ્યા ✦

✦ દ્રવ્યનો વિશદબોધ - નયથી ✦

ભાવાર્થ : આ દ્રવ્ય, નયથી મિશ્રિત કરાતું છતું વિશેષ-અર્થની સમજણ માટે થાય છે. કહ્યું છે કે - “પ્રમાણ દ્વારા અનેકસ્વભાવથી યુક્ત દ્રવ્યને જાણીને, તેને સાપેક્ષસિદ્ધિ માટે કથંચિદ્નયથી જોડાણ કરવું.”

વિવેચન : ઉપર વિસ્તારથી દ્રવ્યનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે તે દ્રવ્યનો જો જુદા જુદા નયોથી વિચારાય, તો વિશેષ બોધ મળે છે.

જેમકે - એક જ આત્મદ્રવ્યને જુદા જુદા (૧) શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય, (૨) ભેદકલ્પનાનિરપેક્ષદ્રવ્યાર્થિકનય, (૩) પરમભાવગ્રાહકનય... વગેરે નયોથી વિચારાય, તો તે આત્મસ્વરૂપ સાક્ષાત્ હાથવગું થાય. જાણે કે આત્મસ્વરૂપની હૃદયસ્પર્શી અનુભૂતિ થયાની પ્રતીતિ થવા લાગે.

એટલે કોઈપણ દ્રવ્યમાં નયની યોજના કરવી જોઈએ કે જેથી તે તે દ્રવ્યનો તલસ્પર્શી બોધ પ્રાપ્ત થાય. આ વિશે આલાપપદ્ધતિમાં જણાવ્યું છે કે -

નાનાસ્વભાવસંયુક્તં, દ્રવ્યં જ્ઞાત્વા પ્રમાણતઃ ।

તત્ત્વ સાપેક્ષસિદ્ધ્યર્થં, સ્યાન્નયૈર્મિશ્રિતં કુરુ ॥

(આલાપપદ્ધતિ-૧, નયચક્ર-૬૧ વૃત્તૌ)

અર્થ : પ્રમાણ દ્વારા જુદા-જુદા અનેક સ્વભાવથી સંયુક્ત દ્રવ્યને જાણીને, દ્રવ્યની સાપેક્ષસિદ્ધિ માટે, તે દ્રવ્યને નયોની સાથે જોડવું જોઈએ. (અર્થાત્ નયો દ્વારા જુદા જુદા સ્વભાવો જાણવા જોઈએ કે જેથી યથાર્થ ખ્યાલ આવે કે કઈ અપેક્ષાએ દ્રવ્યમાં કયો સ્વભાવ છે ?)

શ્લોકમાં ‘સ્યાન્નયૈઃ’ એવું જે પદ છે, તે એ જણાવે છે કે, કથંચિદ્ નયો દ્વારા વિચારણા કરવી. (૧) બીજા અંશનો અપલાપ કરવા દ્વારા વિવક્ષિત અંશની વિચારણા કરવી, તે એકાંતનય કહેવાય. અને (૨) બીજા અંશનો અપલાપ કર્યા વિના તેઓને ગૌણપણે સ્વીકારવાપૂર્વક, વિવક્ષિત અંશની મુખ્યપણે વિચારણા કરવી, તે કથંચિદ્નય કહેવાય.

પ્રસ્તુતમાં - કથંચિદ્નયથી દ્રવ્યની વિચારણા કરવાની સૂચના આપવા દ્વારા ગ્રંથકારશ્રી એ જણાવે છે કે, ક્યાંય કોઈ અંશનો એકાંત ન બાંધી દેવો. એકાંત તે વિપર્યાસને ઊભો કરવા દ્વારા પરંપરાએ મિથ્યાત્વને સર્જે છે.

(५४) तदेवं द्रव्यमर्थः प्रयोजनं यस्यासौ द्रव्यार्थिकः । सोऽपि युक्तिकल्पनया दशधा ,

❧ गुणसौम्या ❧

(५४) એટલે હવે ગ્રંથકારશ્રી દ્રવ્યને નયથી વિચારવા માટે, દ્રવ્યને વિષય કરતા એવા દ્રવ્યાર્થિકનયનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ સમજાવે છે. -

❧ (૧) દ્રવ્યાર્થિકનયનું સ્વરૂપ ❧

લક્ષણ : દ્રવ્યમર્થઃ પ્રયોજનં યસ્યાસૌ દ્રવ્યાર્થિકઃ ॥

અર્થ : દ્રવ્ય છે અર્થ-પ્રયોજન જેનું તેવો અભિપ્રાયવિશેષ, તે દ્રવ્યાર્થિક નય.

વિવેચન : ઉપર બતાવેલાં સ્વરૂપવાળું દ્રવ્ય (અર્થ =) જ્ઞાનના વિષયપણે પ્રયોજનભૂત છે જેનું, તેવા અભિપ્રાયવિશેષને દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય. જેમકે - કટક હોય, કેયૂર હોય કે કંગન, આખરે બધું સુવર્ણરૂપ જ છે - આમ મૂળતત્ત્વ-સુવર્ણદ્રવ્યને જોનારો અભિપ્રાય, તે દ્રવ્યાર્થિકનય. આ દ્રવ્યાર્થિક નય પણ જુદી જુદી યુક્તિઓરૂપી કલ્પના વડે ૧૦ પ્રકારે છે. તે આ પ્રમાણે -

- (૧) અન્વય દ્રવ્યાર્થિકનય.
- (૨) સ્વદ્રવ્યાદિગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનય.
- (૩) પરદ્રવ્યાદિગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનય.
- (૪) પરમભાવગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનય.
- (૫) કર્મોપાધિનિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય.
- (૬) ઉત્પાદ-વ્યયનિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય.
- (૭) ભેદકલ્પનાનિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય.
- (૮) કર્મોપાધિસાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય.
- (૯) ઉત્પાદવ્યયસાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય.
- (૧૦) ભેદકલ્પનાસાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય.

હવે આ દશે પ્રકારના દ્રવ્યાર્થિકનયોને ગ્રંથકારશ્રી ઉદાહરણ સાથે બતાવે છે -

❧ પહેલો પ્રકાર ❧

સૂત્ર : અન્વયદ્રવ્યાર્થિકઃ, યથા-ગુણપર્યાયસ્વભાવં દ્રવ્યમ્ ॥૧॥

તથાહિ-અન્વયદ્રવ્યાર્થિકઃ, યથા-ગુણપર્યાયસ્વભાવં દ્રવ્યમ્ ૧ । સ્વદ્રવ્યાદિગ્રાહકો વા, યથા-સ્વદ્રવ્યચતુષ્ટયાપેક્ષયા દ્રવ્યમસ્તિ ૨ । પરદ્રવ્યાદિગ્રાહકો વા, યથા-

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

અર્થ : પહેલો ભેદ - અન્વયદ્રવ્યાર્થિક. જેમકે - ગુણ-પર્યાયના સ્વભાવવાળું એક દ્રવ્ય છે - એવું કહેનારો નય. (૧)

વિવેચન : દ્રવ્યાર્થિકનયનો પહેલો પ્રકાર : (૧) અન્વય દ્રવ્યાર્થિકનય. તે દ્રવ્યને એકસ્વભાવવાળું - ગુણપર્યાયસ્વભાવવાળું કહે છે. જુઓ, પિંડ-સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ-ઘટ-કપાલ વગેરે બધી અવસ્થાઓ બદલાય છે, પણ મૃદ્દ્રવ્ય બધામાં અનુસ્યૂત હોય છે, મૃદ્દ્રવ્યનો અન્વય ચાલે છે. ગુણ-પર્યાય બદલાવા છતાં એ બધામાં એનું એ દ્રવ્ય અન્વયરૂપે ચાલ્યા કરવાનો જે સ્વભાવ ધરાવે છે અને તેના કારણે એ બધા ગુણ-પર્યાયનો તે દ્રવ્યરૂપે જે ઉલ્લેખ થાય છે, તે આ નયનો વિષય છે.

જેમકે -

○ પિંડ-સ્થાસ વગેરેને ઉદ્દેશીને 'આ બધું માટી છે' એમ કહેવું તે.

○ બાળક માટીની જુદી જુદી વસ્તુઓ બનાવે છે અને એ રીતે રમ્યા કર છે, ત્યારે જે કહેવાય છે કે 'બાળક માટી સાથે રમે છે' ત્યાં આ નય જાણવો.

○ આ નયની અપેક્ષાએ જ 'જે દ્રવ્યને જાણે છે, તે દ્રવ્યાર્થિકે, એ દ્રવ્યના સર્વ ગુણ-પર્યાયોને જાણે છે' એમ કહેવાય છે.

◆ બીજો પ્રકાર ◆

સૂત્ર : સ્વદ્રવ્યાદિગ્રાહકો વા, યથા-સ્વદ્રવ્યચતુષ્ટયાપેક્ષયા દ્રવ્યમસ્તિ ॥૨॥

અર્થ : બીજો ભેદ-સ્વદ્રવ્યાદિકગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનય... જેમકે - પોતાના દ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય છે. (૨)

વિવેચન : દ્રવ્યાર્થિકનયનો બીજો પ્રકાર : (૨) સ્વદ્રવ્યાદિ ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનય.. જેમ કે ઘટાદિ પદાર્થ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવ - એ ચારની અપેક્ષાએ સત્ છે, એવું કહેનારો નય.

આમાં સ્વદ્રવ્યથી માટીરૂપે, સ્વક્ષેત્રથી - પાટલીપુત્રાદિ (ઉત્પન્ન-સ્થિત) રૂપે, સ્વકાળથી વિવક્ષિતકાળે અને સ્વભાવથી - રક્તતાદિરૂપે ઘડા વગેરેની સત્તા પ્રમાણસિદ્ધ છે, એવું માનનારો અભિપ્રાય, સ્વદ્રવ્યાદિગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય છે.

परद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया द्रव्यं नास्ति ३ । परमभावग्राहको वा, यथा-ज्ञानमय आत्मा, अत्रानेकेषां स्वभावानां मध्याज्ज्ञानाख्यः परमस्वभावो गृहीतः ४ । कर्मोपाधिनिरपेक्षः

◆.....◆ गुणसौम्या ◆.....◆

आने જ (૧) સદંશગ્રાહી, કે (૨) સત્ત્વગ્રાહી દ્રવ્યાર્થિકનય - એવાં નામે પણ કહી શકાય.

◆ ત્રીજો પ્રકાર ◆

સૂત્ર : પરદ્રવ્યાદિગ્રાહકો વા, યથા-પરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયાપેક્ષયા દ્રવ્યં નાસ્તિ ॥

અર્થ : ત્રીજો ભેદ - પરદ્રવ્યાદિગ્રાહકનય. જેમકે - પરદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય નથી, એવું કહેનારો નય. (૩)

વિવેચન : દ્રવ્યાર્થિકનયનો ત્રીજો પ્રકાર : (૩) પરદ્રવ્યાદિગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનય. જેમકે - ઘટાદિ પદાર્થ પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવ. એ ચારની અપેક્ષાએ અસત્ છે, એવું કહેનારો નય.

આને જ અસંદશગ્રાહી કે અસત્ત્વગ્રાહી નય પણ કહી શકાય.

◆ ચોથો પ્રકાર ◆

સૂત્ર : પરમભાવગ્રાહકો વા, યથા-જ્ઞાનમય આત્મા ॥૪॥

અર્થ : ચોથો ભેદ - પરમભાવગ્રાહકનય. જેમકે - આત્મા જ્ઞાનમય છે. અહીં અનેકસ્વભાવોમાંથી 'જ્ઞાન' નામનો પરમસ્વભાવ લેવાયો છે. (૪)

વિવેચન : દ્રવ્યાર્થિકનયનો ચોથો ભેદ : (૪) પરમભાવગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનય. વસ્તુના પરમસ્વભાવ = ઉત્કૃષ્ટ સ્વભાવને જણાવનારો નય. જેમકે 'આત્મા જ્ઞાનમય છે' એવું કહેવું તે.

અલબત્ત,

દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, વીર્ય વગેરે આત્માના અનંત ગુણ છે. પણ એ બધામાં જ્ઞાન એ સાર = ઉત્કૃષ્ટ = પરમ ગુણ છે.

પ્રશ્ન : જ્ઞાન જ સારભૂત, દર્શનાદિ નહીં - એવું શેના આધારે ?

ઉત્તર : આત્માને જ્યારે અન્ય દ્રવ્યોથી અલગ દર્શાવવાનો હોય, ત્યારે 'જેમાં જ્ઞાન હોય તે આત્મા.' 'જેમાં જ્ઞાન ન હોય તે પુદ્ગલ વગેરે' આ રીતે જ્ઞાનગુણને આગળ કરીને દેખાડાય છે.

શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકો વા, યથા-જીવઃ સિદ્ધસદૃશઃ શુદ્ધાત્મા ૫ । ઉત્પાદવ્યવગૌણત્વેન સત્તાગ્રાહકઃ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકો વા, યથા-દ્રવ્યં નિત્યમ્ ૬ । ભેદકલ્પનાનિરપેક્ષઃ

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

અને જ્ઞાનને આગળ કરીને જ ભેદ પાડવાનું કારણ એ કે, દર્શન વગેરે ગુણો કરતાં જ્ઞાન જ શીઘ્ર ઉપસ્થિત થઈ જાય છે.

એટલે જ શાસ્ત્રોમાં અનંતમા ભાગ જેટલા જ્ઞાનને હંમેશા ખુલ્લું કહ્યું છે. બાકી અનંતમા ભાગ જેટલા તો દર્શન-વીર્ય વગેરે પણ ખુલ્લાં હોય છે જ. તો પણ જડથી જીવમાં ભેદ પાડવા, તેઓનો ઉલ્લેખ ન કરી જ્ઞાનનો જ કેમ ઉલ્લેખ કર્યો ? એનાથી પણ જણાય છે કે જ્ઞાનગુણ ઉત્કૃષ્ટ છે. અને એટલે જ તેવાં ઉત્કૃષ્ટ-પરમ ગુણને કહેનારો નય, પરમભાવગ્રાહક નય કહેવાય છે.

આ જ રીતે બીજા દ્રવ્યોમાં પણ પરમભાવ તરીકે તેઓના અસાધારણગુણ લેવા. અને તે તે ગુણસ્વરૂપે તે તે દ્રવ્યોને કહેવું, તે પરમભાવગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનય સમજવો.

❧ પાંચમો પ્રકાર ❧

સૂત્ર : કર્મોપાધિનિરપેક્ષઃ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકો વા, યથા - જીવઃ સિદ્ધસદૃશઃ શુદ્ધાત્મા ૧૧૫ ॥

અર્થ : પાંચમો ભેદ - કર્મોપાધિથી રહિત શુદ્ધ દ્રવ્યને વિષય કરનારો નય. જેમકે - જીવ સિદ્ધના જેવો શુદ્ધાત્મા છે. (૫)

વિવેચન : દ્રવ્યાર્થિકનયનો પાંચમો પ્રકાર : (૫) કર્મોપાધિ નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય. આત્મા પર કર્મરૂપ ઉપાધિ અને તેની અનેકવિધ અસરો હોવા છતાં એ બધાને ગૌણ કરીને, આત્મા જાણે કે કર્મ-ઉપાધિથી શૂન્ય હોય, એ રીતે એને જોવો - એ આ નયનો વિષય છે. કર્મ કે કર્મજન્ય અસરોને જોવાની જ નથી, એટલે આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ જ આ દૃષ્ટિથી જોવા મળે છે.

એટલે જ આ નય, આત્માને સિદ્ધના જેવો શુદ્ધ માને છે.

જાત્યરત્ન પર ગમે એટલો મેલ જામે તો પણ અંદર તો એની નિર્મળતા અક્ષત જ હોય છે. એમ આત્મા પર ગમે તેવા ગાઢ ચીકણાં કર્મો ચોટેલા હોય, તો પણ અંદર એના કેવલજ્ઞાન વગેરે ગુણો તો રહેલા જ હોય છે.

એટલે જેમ એકસ રે, વસ્ત્ર પરના મેલને, વસ્ત્રને, ચામડીના વિવિધ સ્તરોને... આ બધાને નજરમાં લીધા વિના સીધો અંદરના હાકડાંને જ જુએ છે, તેમ આ દ્રવ્યાર્થિકનય, કર્મજન્ય ઉપાધિઓને વીંધીને સીધું અંદરના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને જુએ છે.

शुद्धद्रव्यार्थिको वा, यथा-निजपर्यायस्वभावत्वादभिन्नं द्रव्यम् ७ । कर्मोपाधिसापेक्षो-

♦ गुणसौम्या ♦

એટલે જ આ નયનો વિષય 'સંસારી જીવોને પણ સિદ્ધસમાન જોવા' એ છે. આમાં કર્મજન્ય સંસારના ભાવોને નજરમાં નથી લેવાના અને એ બધાની અંદર આત્માનું સાહજીક જે શુદ્ધસ્વરૂપ છે એને જ મુખ્ય કરીને 'આ શુદ્ધસ્વરૂપી છે' એ રીતે આ નય જુએ છે.^૧

✽ છઠ્ઠો પ્રકાર ✽

સૂત્ર : उत्पादव्ययगौणत्वेन सत्ताग्राहकः शुद्धद्रव्यार्थिको वा, यथा - द्रव्यं नित्यम् ॥६॥

અર્થ : ઉત્પાદ અને વ્યય - એ બંને ગૌણ કરીને સત્તાને મુખ્યપણે લેનારો નય, તે સત્તાગ્રાહક શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય. જેમકે - દ્રવ્ય નિત્ય છે. (૬)

વિવેચન : દ્રવ્યાર્થિકનયનો છઠ્ઠો પ્રકાર : (૬) ઉત્પાદવ્યયનિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય. આ નયના મતે દ્રવ્યને નિત્ય જાણવું. અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં અવિચલિત સ્વરૂપવાળું જાણવું. ત્રણે કાળમાં દ્રવ્યસત્તા અવિચલિત = ધ્રુવ હોય છે. અને તેથી તેને મુખ્ય કરીને આવી ભાવ સંભવે છે.

અલબત્ત, પર્યાયો પ્રતિક્ષણ પરિણામ પામે છે - પરિવર્તનશીલ છે અને તેથી પર્યાયરૂપે દ્રવ્યનાં પ્રતિક્ષણ ઉત્પાદ-વિનાશ થયા જ કરે છે. પણ આ ઉત્પાદ-વિનાશ તરફ નજર જ ન રાખવી, પિંડ-સ્થાસ-કોશ વગેરે રૂપે થતા ઉત્પાદ-વિનાશ જોવાના જ નથી અને તેથી એકલું મૃદ્દ્રવ્ય જ અકબંધ એવું ને એવું દેખાયા કરે. જો કે મૃદ્ પણ પુદ્ગલદ્રવ્યની એક અવસ્થારૂપ છે, માટે એ પણ ઉત્પાદ-વિનાશશીલ છે અને તેથી જ એને પણ જોવાની નથી. એટલે માત્ર દ્રવ્યસત્તા જ દેખાય.

આ પ્રમાણે માત્ર સત્તાને દેખનારો નય, ઉત્પાદ-વ્યયનિરપેક્ષ સત્તાગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય.

✽ સાતમો પ્રકાર ✽

સૂત્ર : भेदकल्पनानिरपेक्षः शुद्धद्रव्यार्थिको वा, यथा - निजपर्यायस्वभावत्वादभिन्नं द्रव्यम् ॥७॥

અર્થ : સાતમો ભેદ - ભેદની કલ્પનાથી રહિત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય. જેમકે - દ્રવ્ય પોતાના પર્યાયસ્વભાવથી અભિન્ન છે. (૭)

૧. આ જ અભિપ્રાયથી શ્રી નેમિચન્દ્રાચાર્યે દ્રવ્યસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે - અશુદ્ધનયની દૃષ્ટિએ, જીવ-માર્ગણાસ્થાનને અને ગુણસ્થાનને આશ્રયીને ૧૪ ભેદવાળો છે. પણ શુદ્ધનયની દૃષ્ટિએ તો સર્વ સંસારી જીવો શુદ્ધ જ છે.

ऽसावशुद्धद्रव्यार्थिको वा, यथा-क्रोधादिकर्मजभाव आत्मा ८ । उत्पाद-व्ययसापेक्षोऽसाव-

◆.....◆ गुणसौम्या ◆.....◆

વિવેચન : દ્રવ્યાર્થિકનયનો સાતમો પ્રકાર : (૭) ભેદકલ્પનાનિરપેક્ષ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય.

જીવ-પુદ્ગલ વગેરે કોઈપણ દ્રવ્ય પોતાના ગુણ-પર્યાયોથી ત્વિન્નાત્વિન્ન છે. એમાંથી ભેદઅંશને ગૌણ કરીને અભેદ અંશને જ જોવો, અભેદ અંશની અર્પણા કરવી, અને 'જ્ઞાનાભિન્નો જીવો, રૂપાભિન્ન દ્રવ્યમ્' આ પ્રમાણે કહેવું એ આ સાતમો ભેદ છે.

અહીં પાંચમા-છઠ્ઠા-સાતમા પ્રકારને શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય કહ્યો છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો. (પ) પાંચમા પ્રકારમાં શુદ્ધ એવા દ્રવ્યને વિષય કરનારો નય, તે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય. અને (૬-૭) છઠ્ઠા-સાતમા પ્રકારમાં શુદ્ધ એવું દ્રવ્ય નહીં, પણ શુદ્ધ એવો દ્રવ્યાર્થિકનય લેવો.

તેનું તાત્પર્ય -

(પ) સર્વથા કર્મઉપાધિથી રહિત એવા સિદ્ધના જીવો છે. અને આવું શુદ્ધ-કર્મઉપાધિથી રહિત એવું જીવદ્રવ્ય મળતું હોવાથી જ, એવાં દ્રવ્યને વિષય કરનારો નય, શુદ્ધ એવા દ્રવ્યને વિષય કરનારો કહેવાય. ('શુદ્ધં ચ તદ્ દ્રવ્યં ચેતિ શુદ્ધદ્રવ્યમ્, શુદ્ધદ્રવ્યમર્થો यस્ય સ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકઃ' આવો સમાસ સમજવો.)

(૬) છઠ્ઠા પ્રકારમાં, ઉત્પાદ-વ્યયશૂન્ય કોઈ દ્રવ્ય ક્યારેય હોતું જ નથી. એટલે ઉત્પાદ-વ્યયથી રહિત હોય એ શુદ્ધ દ્રવ્ય. એવું બધું કહેવાનો કોઈ મતલબ જ નથી. માટે 'શુદ્ધ દ્રવ્ય' એમ નહીં, પણ 'શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય' એમ કહેવું જોઈએ.

(૭) આ જ રીતે સાતમા પ્રકારમાં પણ, નિજગુણપર્યાયથી સર્વથા ભેદરહિત જ હોય એવું કોઈ દ્રવ્ય હોતું જ નથી. એટલે એવું રહિત દ્રવ્ય તે શુદ્ધદ્રવ્ય એમ કહી શકાતું જ નથી. તેથી 'શુદ્ધ' એ દ્રવ્યનું વિશેષણ ન બનાવતાં, દ્રવ્યાર્થિકનયનું વિશેષણ બનાવવું જોઈએ.

(એટલે છઠ્ઠા-સાતમા પ્રકારમાં 'શુદ્ધશ્વાસૌ દ્રવ્યાર્થિકનયશ્ચેતિ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયઃ' એમ કર્મધારય સમાસ જાણવો.)

○ જેમ ત્રણ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ બતાવ્યો, તેમ આગળ કહેવાતા ત્રણ અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયનો પણ વ્યુત્પત્તિઅર્થ સમજવો.

○ છઠ્ઠા-સાતમા પ્રકારનો તફાવત આ રીતે સમજવો - છઠ્ઠા પ્રકારમાં દ્રવ્ય નિત્યત્વેન વિષય છે, જ્યારે સાતમા પ્રકારમાં અભિન્નત્વેન. છઠ્ઠા પ્રકારમાં ગુણ-પર્યાય વિષયભૂત બનતા જ નથી. જ્યારે સાતમા પ્રકારમાં બને છે, પણ દ્રવ્યથી અભિન્નરૂપે.

પ્રશ્ન : દ્રવ્યાર્થિકનો ચોથો પ્રકાર પરમભાવગ્રાહકદ્રવ્યાર્થિકનય, 'જ્ઞાનમયો જીવઃ' એવું કહે છે. અને આ સાતમો ભેદ 'જ્ઞાનાભિન્નો જીવઃ' કહે છે. આ બેમાં તફાવત શું ?

शुद्धद्रव्यार्थिको वा, यथैकस्मिन् समये द्रव्यमुत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तम् ९ । भेदकल्पना-

❧ गुणसौम्या ❧

ઉત્તર : ત્યાં જ્ઞાનને આત્માના મુખ્ય સ્વરૂપ તરીકે જોવાયું છે, અહીં માત્ર ગુણ તરીકે જોવાયું છે. ગુણ તરીકે જોવામાં તો જ્ઞાનની જેમ દર્શન, સુખ, વીર્ય વગેરે આત્મગુણો પણ આવે ને તેથી સાતમા પ્રકારમાં 'દર્શનાભિન્નો જીવ:', વીર્યાભિન્નો જીવ:' વગેરે પણ કહી શકાય છે.

જ્યારે ચોથા પ્રકારમાં તો સ્વરૂપ તરીકે = પરમભાવ તરીકે જોવાનું હોવાથી માત્ર 'જ્ઞાન' જ પકડી શકાય છે, દર્શન વગેરે નહીં... એટલે ચોથા પ્રકારનો નય તો 'જ્ઞાનમયો જીવ:' એવું જ કહેશે, પણ 'દર્શનમયો જીવ:' વગેરે કહેશે નહીં.

❧ આઠમો પ્રકાર ❧

સૂત્ર : કર્મોપાધિસાપેક્ષોઽસાવશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકો વા, યથા - ક્રોધાદિકર્મભાવ આત્મા ૧૮ ॥

અર્થ : કર્મોપાધિથી સાપેક્ષ એવા અશુદ્ધ આત્મદ્રવ્યને વિષય કરનારો નય. જેમકે ક્રોધાદિ કર્મભાવવાળો આત્મા છે. (૮)

વિવેચન : દ્રવ્યાર્થિકનયનો આઠમો પ્રકાર : (૮) કર્મોપાધિસાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય. કર્મરૂપી ઉપાધિ સાથેનું અશુદ્ધ એવું જીવદ્રવ્ય, આ નયનો વિષય છે. અહીં 'કર્મભાવ' તરીકે કર્મોદયજન્ય ભાવો લેવા, એટલે ક્રોધમોહનીયકર્મના ઉદયથી થતો ક્રોધાત્મકભાવ એ કર્મભાવ. આ રીતે બીજા પણ કર્મભાવો જાણવા.

જે દ્રવ્ય જ્યારે જે ભાવે પરિણમે છે, ત્યારે તે દ્રવ્યને તન્મય તરીકે જાણવું એ આ નયની દૃષ્ટિ છે. જેમકે -

○ લોખંડ જ્યારે અગ્નિપણે પરિણમે છે, ત્યારે તેને અગ્નિરૂપે જાણવું. એટલે જ એ વખતે લોખંડના ગોળાને અગ્નિગોળો કહેવાય છે.

○ એ જ રીતે ક્રોધમોહનીય વગેરે કર્મોદયના અવસરે ક્રોધાદિ ભાવરૂપે પરિણમેલો એવો આત્મા પોતે જ ક્રોધાદિરૂપે કહેવાય છે.

❧ નવમો પ્રકાર ❧

સૂત્ર : उत्पादव्ययसापेक्षोऽसावशुद्धद्रव्यार्थिको वा, यथैकस्मिन् समये द्रव्यमुत्पादव्यय-ध्रौव्ययुक्तम् ११ ॥

અર્થ : ઉત્પાદ-વ્યયને સાપેક્ષ દ્રવ્યને વિષય કરનાર તે અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય. જેમકે - એક જ

સાપેક્ષોઽસાવશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકો વા, યથાઽઽત્મનો દર્શન-જ્ઞાનાદયો ગુણાઃ ૧૦ । ઉક્તા દ્રવ્યાર્થિકસ્ય ભેદાઃ ॥

❖.....❖ ગુણસૌમ્યા ❖.....❖
સમયે દ્રવ્ય ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌવ્યથી યુક્ત છે. (૯)

વિવેચન : દ્રવ્યાર્થિકનયનો નવમો પ્રકાર : (૯) ઉત્પાદવ્યયસાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય. આ નય ઉત્પાદ-વ્યયને સાપેક્ષ દ્રવ્યસત્તાને ગ્રહણ કરે છે. જેમકે - એક સમયમાં દ્રવ્યને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ કહેવું તે.

સોનાના કેયૂરને ભાંગીને કટક બનાવ્યું હોય, ત્યારે જે કટકાદિનો ઉત્પત્તિસમય છે, એ જ કેયૂરાદિનો વિનાશસમય છે, અને એ જ સમય સુવર્ણની સત્તાનો છે. એટલે એ વિવક્ષિત સમયને ધ્યાનમાં રાખીને આ નય, સુવર્ણદ્રવ્યને (૧) કટકાદિઉત્પાદરૂપ, (૨) કેયૂરાદિવિનાશરૂપ, અને (૩) સુવર્ણસત્તારૂપ - એમ ઉત્પાદાદિત્રયાત્મક માને છે.

તેમાં પણ ઉત્પાદ-વ્યયને ગૌણરૂપે અને પ્રૌવ્યને મુખ્યરૂપે માને છે. અન્યથા ત્રણેને મુખ્યરૂપે માનતો હોય તો આ નય 'પ્રમાણ' જ બની જાય.^૧

* દસમો પ્રકાર *

સૂત્ર : ભેદકલ્પનાસાપેક્ષોઽસાવશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકો વા, યથા - આત્મનો દર્શન-જ્ઞાનાદયો ગુણાઃ ॥૧૦॥

અર્થ : ભેદની કલ્પનાને સાપેક્ષ રહેનાર એવો આ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય. જેમકે - આત્માના દર્શન-જ્ઞાન વગેરે ગુણો.

વિવેચન : દ્રવ્યાર્થિકનયનો દસમો પ્રકાર : (૧૦) ભેદકલ્પનાસાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય. આ નય ભેદની કલ્પનાને ગ્રહણ કરે છે. જેમકે - 'આત્માના જ્ઞાનાદિ શુદ્ધ ગુણ છે' એમ કહેવું તે.

આમાં 'આત્માના' એમ જે ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગી છે, તે ભેદને જણાવે છે, જેમ 'ભિક્ષુનું પાત્ર'. આમાં ભિક્ષુને લાગેલી ષષ્ઠી વિભક્તિ ભિક્ષુ અને પાત્ર વચ્ચેના ભેદને જણાવે છે.

અલબત્ત, ભિક્ષુ અને પાત્ર - એ બંને તો અલગ-અલગ જોવા મળે છે, પણ એમ આત્મા અને જ્ઞાન અલગ-અલગ જોવા મળતા નથી. માટે જણાય છે કે, ભિક્ષુ અને પાત્ર વચ્ચે જેવો

૧. અહીં આટલું સમજવું કે -

- ઉત્પાદ-વ્યયને ગૌણરૂપે અને પ્રૌવ્યને મુખ્યરૂપે માને, તે દ્રવ્યાર્થિકનય.
- પ્રૌવ્યને ગૌણરૂપે અને ઉત્પાદ-વ્યયને મુખ્યરૂપે માને, તે પર્યાયાર્થિકનય.
- ત્રણેને મુખ્યરૂપે માને, તે પ્રમાણ.

(५५) साम्प्रतं पर्यायार्थिकनयं व्याचिख्यासुराह-पर्येति-उत्पत्तिं-विपत्तिं च प्राप्नोतीति पर्यायः; यदुक्तम् -

“अनादिनिधने द्रव्ये स्वपर्यायाः प्रतिक्षणम् ।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति कूलकल्लोलवज्जले” ॥

◆.....◆ गुणसौम्या ◆.....◆

ભેદ છે, તેવો આત્મા અને જ્ઞાન વચ્ચે મુખ્યવૃત્તિએ ભેદ નથી.

આ પ્રમાણે આ નય, ગુણોના ભેદની કલ્પનાને સાપેક્ષ રહીને આત્મદ્રવ્યને વિચારતો હોવાથી, આને ભેદકલ્પનાસાપેક્ષ અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય.

આ પ્રમાણે દસ પ્રકારના દ્રવ્યાર્થિકનયના ભેદો કહ્યા. અને દ્રવ્યાર્થિકનયના બીજી રીતે જે નૈગમાદિ ત્રણ પ્રકાર છે, તે ગ્રંથકારશ્રી આગળ જણાવશે.

(૫૫) આ પ્રમાણે દ્રવ્યાર્થિકનયનું સ્વરૂપ બતાવીને, હવે પર્યાયાર્થિકનયની વ્યાખ્યા કરવા ઇચ્છતાં ગ્રંથકારશ્રી, સૌ પ્રથમ ‘પર્યાય’ કોને કહેવાય ? તે જણાવવા કહે છે -

* પર્યાયનું લક્ષણ *

લક્ષણ : પર્યેતિ - ઉત્પત્તિં વિપત્તિં ચ પ્રાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ ॥

અર્થ : જે ઉત્પાદ-વ્યયને પામે, તે પર્યાય.

વિવેચન : એક જ દ્રવ્યમાં જે અવસ્થાઓ ઉત્પન્ન-વિનષ્ટ થયા કરે છે, સતત બદલાયા કરે છે, જે પરિવર્તનશીલ રહે છે, તે ‘પર્યાય’.

જેમકે -

○ આત્મામાં ક્રોધ-અહંકાર વગેરે અધ્યવસાયો સતત ઉત્પન્ન-વિનષ્ટ થયા કરે છે, માટે ક્રોધાદિ અધ્યવસાયો આત્માના પર્યાયરૂપ કહેવાય.

○ એક જ સુવર્ણમાં કટક, કેયૂર, કંગન વગેરે જુદી જુદી અવસ્થાઓ ઉત્પન્ન-વિનાશ થયા કરે છે, માટે કટકાદિ આત્માના પર્યાયરૂપ કહેવાય.

આ પ્રમાણે બધા દ્રવ્યોના પર્યાય વિશે સમજવું.

આ અંગે (= પર્યાયનું સ્વરૂપ બતાવવા અંગે) જણાવ્યું છે કે -

અનાદિનિધને દ્રવ્યે સ્વપર્યાયાઃ પ્રતિક્ષણમ્ ।
ઉન્મજ્જન્તિ નિમજ્જન્તિ કૂલકલ્લોલવજ્જલે ॥

પૂર્વોક્તા અપિ ષટ્ હાનિ-વૃદ્ધિસ્ત્વા નર-નારકાદિસ્ત્વાશ્ચેહ પર્યાયશબ્દેન ગૃહ્યન્તે ।
(૫૬) પર્યાયો હિ દ્વેધા-સહભાવિપર્યાયોઽથ ચ ક્રમભાવિપર્યાયઃ; તદુક્તમ્-

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

શ્લોકાર્થ : પાણીમાં જેમ કિનારે આવનારા તરંગો પ્રતિક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે ને નાશ પામે છે, તેમ આદિ-અંત વગરનું (અનાદિ-અનંત એવું) જે દ્રવ્ય (પોતાના મૂળ-સત્તાસ્વરૂપે શાશ્વત, નિત્ય એવું જે દ્રવ્ય), તેમાં તેના પોતાના પર્યાયો સમયે-સમયે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે.^૧

પૂર્વે અગુરુલઘુગુણના વિકારભૂત છ પ્રકારની હાનિરૂપ અને છ પ્રકારની વૃદ્ધિરૂપ - એમ કુલ બાર પ્રકારના સ્વપર્યાય કહ્યા હતા. અને મનુષ્ય-નારકાદિરૂપ વિભાવપર્યાય કહ્યા હતા. તે બધા પર્યાયો પણ અહીં 'પર્યાય' શબ્દથી લેવા. (અર્થાત્ અહીં 'પર્યાય' તરીકે તે બધા પર્યાયોનું પણ ગ્રહણ કરવું.)

સ્વભાવપર્યાય અને વિભાવપર્યાયનું સ્વરૂપ આગળ વિસ્તારથી બતાવી ગયા છીએ.

(૫૬) હવે ગ્રંથકારશ્રી બીજી રીતે પર્યાયોના ભેદોને જણાવે છે -

* બીજી રીતે પર્યાયોના ભેદો *

પર્યાયોના બે પ્રકાર છે : (૧) સહભાવી પર્યાય, અને (૨) ક્રમભાવી પર્યાય.

(૧) વસ્તુનો જે ધર્મ હંમેશાં સાથે રહેનારો હોય, સહવર્તી હોય, તે ધર્મને સહભાવીપર્યાય કહેવાય. જેમકે - આત્માના જ્ઞાનાદિ ધર્મો. આ ધર્મો હંમેશા સાથે રહેતા હોવાથી સહભાવીપર્યાય કહેવાય અને તેઓને જ 'ગુણ' પણ કહી શકાય.

અને,

(૨) જે ધર્મ ક્રમભાવી હોય, ક્રમસર વસ્તુમાં આવનાર હોય, તે ધર્મને ક્રમભાવીપર્યાય કહેવાય. જેમકે - આત્માના સુખ-દુઃખાદિ ધર્મો. આ ધર્મો ક્રમશઃ થતા હોવાથી તેઓને ક્રમભાવીપર્યાય કહેવાય.

આ વાત હમણાં જ આગળ જણાવશે.

૧. 'દ્રવ્યાત્ સ્વસ્માદભિન્નાશ્ચ વ્યાવૃત્તાશ્ચ પરસ્પરમ્ ।
ઉન્મજ્જનિ નિમજ્જન્તિ જલકલ્લોલવજ્જલે ॥'

- ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૩૭૦ માં ઉદ્દૃત શ્લોક.

'અનાદ્યનિધને દ્રવ્યે સ્વપર્યાયાઃ પ્રતિક્ષણમ્ ।

ઉન્મજ્જનિ નિમજ્જન્તિ જલકલ્લોલવજ્જલે ॥૧૧॥'

“पर्यायो द्विविधः-क्रमभावी सहभावी च, सहभावी गुण इत्यभिधीयते, पर्यायशब्देन तु पर्यायसामान्यस्य स्वव्यक्तिव्यापिनोऽभिधानात्त दोषः” इति ।

(५७) तत्र सहभाविनः पर्याया गुणाः, यथाऽऽत्मनो विज्ञानव्यक्तिशक्त्यादयः । क्रमभाविनः पर्यायास्त्वात्मनः, यथा-सुख-दुःख-शोक-हर्षादयः ।

◆ गुणसौम्या ◆

આ વિશે રત્નાકરાવતારિકામાં જે કહ્યું છે, તે જણાવે છે -

शब्दार्थ : पर्यायो બે પ્રકારના : ક્રમભાવી અને સહભાવી. સહભાવી ‘ગુણ’ એ પ્રમાણે કહેવાય. અને ‘પર્યાય’ શબ્દથી, પોતાની વ્યક્તિમાં વ્યાપીને રહેનારું એવું પર્યાયસામાન્ય કહ્યું હોવાથી કોઈ દોષ નથી. (પરિચ્છેદ ૫-૭)

विवेचन : દ્રવ્યની અંદર રહેલા પર્યાયો બે પ્રકારના છે : (૧) જુદી જુદી અવસ્થાઓરૂપ ક્રમભાવીપર્યાય અને (૨) જ્ઞાનાદિગુણરૂપ સહભાવી પર્યાય. અહીં ‘પર્યાયાર્થિકનય’ શબ્દમાં વાપરેલા ‘પર્યાય’ શબ્દથી, સહભાવી અને ક્રમભાવી બંને પ્રકારના પર્યાયોનું ગ્રહણ થાય છે.

આ રીતે (સ્વવ્યક્તિવ્યાપી =) પોતાના (ગુણ-પર્યાયના) આધારભૂત મૂળદ્રવ્યમાં વ્યાપકપણે રહેનારા એવા (પર્યાયસામાન્યસ્ય =) સામાન્ય પર્યાયનું (= બંને પ્રકારના પર્યાયનું) અહીં કથન કર્યું હોવાથી કોઈ દોષ નથી. અર્થાત્ પર્યાયાર્થિકનયથી ગુણાર્થિક નામનો કોઈ અલગ નય માનવાનો દોષ નહીં આવે. કારણ કે ગુણાર્થિકનયનો પર્યાયાર્થિકનયમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે. પર્યાયાર્થિકનયમાં જે ‘પર્યાય’ શબ્દ છે, તેનાથી ક્રમભાવી પર્યાયોની જેમ ગુણરૂપ સહભાવી પર્યાયોનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે.

(૫૭) હવે ગ્રંથકારશ્રી સહભાવી અને ક્રમભાવી બંને પ્રકારના પર્યાયોનું સ્વરૂપ ક્રમશઃ ઉદાહરણ સાથે જણાવે છે -

ભાવાર્થ : તેમાં સહભાવી પર્યાયો ગુણરૂપ. જેમકે આત્માની વિજ્ઞાનવ્યક્તિ, વિજ્ઞાનશક્તિ વગેરે. અને આત્માના ક્રમભાવી તે પર્યાયો. જેમકે - સુખ, દુઃખ, શોક, હર્ષ વગેરે.

વિવેચન :

(૧) દ્રવ્યની સાથે જે સદા રહે, જે દ્રવ્યનો સહવર્તી ધર્મ હોય, તે ‘ગુણ’ કહેવાય. જેમકે વિજ્ઞાનવ્યક્તિ, વિજ્ઞાનશક્તિ વગેરે.

○ વર્તમાનકાલીન જ્ઞાનવિશેષ તે વિજ્ઞાનવ્યક્તિ. અથવા આત્મામાં રહેલાં જ્ઞાનસામર્થ્યનું જે પ્રગટીકરણ, તે વિજ્ઞાનવ્યક્તિ.

○ ભવિષ્યમાં પ્રગટ થનારા જ્ઞાનપર્યાયની, આત્મામાં રહેલી જે યોગ્યતા, તે વિજ્ઞાનશક્તિ. (અર્થાત્ જ્ઞાનજનનસામર્થ્ય.)

(૫૮) પર્યાયા અપિ સ્વભાવ-વિભાવાભ્યાં દ્રવ્ય-ગુણાભ્યાં ચ ચતુર્ભેદાઃ । તથાહિ-
સ્વભાવદ્રવ્યવ્યજ્ઞનપર્યાયાશ્ચસ્મશરીરાત્ કિંચિત્ત્યૂનસિદ્ધપર્યાયાઃ ૧ । સ્વભાવગુણવ્યજ્ઞન-

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

આ બધા પર્યાયો હંમેશાં આત્માની સાથે રહે છે, એટલે તેઓને ગુણ કહેવાય છે.

(૨) આત્માદિ દ્રવ્યમાં ક્રમસર આવનારા જે ધર્મો, તે 'પર્યાય' કહેવાય. જેમકે સુખ, દુઃખ વગેરે ધર્મો. આ ધર્મો ક્રમશઃ ઉત્પન્ન-નાશ થયા કરતા હોવાથી, તેઓને પર્યાય કહેવાય.

(૫૮) હવે ગ્રંથકારશ્રી ત્રીજી રીતે પર્યાયોના ભેદો જણાવે છે -

* ત્રીજી રીતે પર્યાયોના ભેદો *

ભાવાર્થ : પર્યાયો પણ સ્વભાવદ્રવ્ય, સ્વભાવગુણ, વિભાવદ્રવ્ય અને વિભાવગુણના ભેદે ચાર પ્રકારે છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) ચરમશરીરથી કંઈક ન્યૂન સિદ્ધપર્યાયો તે સ્વભાવદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય. (૨) સ્વભાવગુણવ્યંજનપર્યાયો. જેમકે જીવના અનંતચતુષ્ટયરૂપ. (૩) વિભાવદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાયો મનુષ્યગત્યાદિરૂપ સમજવા. અને (૪) વિભાવગુણવ્યંજનપર્યાયો મતિજ્ઞાન આદિરૂપ લેવા.

વિવેચન : પર્યાયના બે પ્રકાર છે : (૧) વ્યંજનપર્યાય, અને (૨) અર્થપર્યાય.

(૧) જે પર્યાય દ્રવ્યની સાથે અનુસરણ પામનારો હોય, દીર્ઘકાળવર્તી હોય, તે વ્યંજનપર્યાય સમજવો. જેમકે - ઘટમાં રહેલો મૃન્મયત્વરૂપ પર્યાય. આ પર્યાય સ્થાસ-કોશ-કુશૂલાદિ અવસ્થાઓમાં માટીદ્રવ્યની સાથે અનુસરનારો, દીર્ઘકાળવર્તી છે. એટલે આ વ્યંજનપર્યાય કહેવાય.

(૨) જે પર્યાય માત્ર વર્તમાનકાળવર્તી જ હોય ને અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય, તે અર્થપર્યાય સમજવો. જેમકે ઘટનો તત્કાળવર્તી મૃન્મયત્વપર્યાય. આ પર્યાય દરેક ક્ષણે બદલાય છે, પ્રથમક્ષણવિશિષ્ટ જે મૃન્મયત્વપર્યાય, તે બીજી ક્ષણે નથી. (કારણ કે માટીના કેટલાક કણો બીજી ક્ષણે બદલાઈ ગયા છે એટલે પહેલા ક્ષણ જેવો જ પર્યાય બીજી ક્ષણે ન રહે.) અને બીજી ક્ષણનો પર્યાય ત્રીજી ક્ષણે ન રહે. આમ વર્તમાનકાલીન તત્કાળવિશિષ્ટ જે સૂક્ષ્મપર્યાય, તે અર્થપર્યાય.

પ્રસ્તુતમાં જીવ અને પુદ્ગલને લઈને વ્યંજનપર્યાયના ભેદો જણાવે છે. તે જ રીતે અર્થપર્યાયના ભેદો પણ ઉપલક્ષણથી સમજી લેવા. (અહીં જણાવ્યા નથી.)

હવે સૌ પ્રથમ આત્માને લઈને વ્યંજનપર્યાયના ચાર ભેદો જણાવે છે : (૧) સ્વભાવદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય, (૨) સ્વભાવગુણવ્યંજનપર્યાય, (૩) વિભાવદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય, અને (૪) વિભાવગુણવ્યંજનપર્યાય. હવે આ ચારેયનું સ્વરૂપ ક્રમશઃ ઉદાહરણ સાથે જોઈએ -

पर्यायाः, यथा जीवस्यानन्तचतुष्टयस्त्राः २ । विभावद्रव्यव्यञ्जनपर्याया गत्यादयः ३ ।
विभावगुणव्यञ्जनपर्याया मत्यादयः ४ ।

◆ गुणसौम्या ◆

(१) स्वभावद्रव्यव्यञ्जनपर्याय : જે ચરમશરીરથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ, તે શરીરની જેટલી આકાર-અવગાહના હતી, તેના કરતાં કંઈક ઓછી આકાર-અવગાહનાવાળા, મોક્ષમાં રહેલા સિદ્ધ-પરમાત્માના જે સિદ્ધત્વપર્યાયો છે, તે સ્વભાવદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય સમજવા.

જુઓ - સિદ્ધત્વ તે ચેતનદ્રવ્યનો પર્યાય છે, માટે તેને 'દ્રવ્યપર્યાય' કહેવાય... અને તે દીર્ઘકાળવર્તી છે, માટે 'વ્યંજનપર્યાય'... અને જીવદ્રવ્યનો પોતાનો સ્વાભાવિક પર્યાય છે, કર્મ કે શરીરના સંપર્કથી થયો નથી... માટે આને શુદ્ધદ્રવ્યનો = સ્વભાવદ્રવ્યનો વ્યંજનપર્યાય કહેવાય.

(૨) સ્વભાવગુણવ્યંજનપર્યાય : જીવદ્રવ્યમાં (ક) અનંતજ્ઞાન = કેવળજ્ઞાન, (ખ) અનંતદર્શન = કેવળદર્શન, (ગ) અનંતચારિત્ર = ક્ષાયિકચારિત્ર, (ઘ) અનંતવીર્ય = ક્ષાયિકવીર્ય - આ ચાર જે અનંતચતુષ્ટય છે, તે શુદ્ધગુણવ્યંજનપર્યાય સમજવા.

આ ગુણો દીર્ઘકાળવર્તી છે, માટે વ્યંજનપર્યાય. ગુણાત્મક છે, માટે ગુણવ્યંજનપર્યાય. અને તે ગુણો કર્મક્ષયજન્ય ક્ષાયિકભાવરૂપ હોવાથી - આત્માના સહજ પરિણામરૂપ હોવાથી સ્વભાવગુણવ્યંજનપર્યાય કહેવાય.

(૩) વિભાવદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય : ચેતનદ્રવ્યની જે મનુષ્યાવસ્થા, દેવાવસ્થા વગેરે છે, તે અશુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાયરૂપ છે. આ જ પ્રમાણે એકેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિય-પંચેન્દ્રિયાદિ પર્યાયો, પૃથ્વીકાય-અપ્કાયાદિ પર્યાયો, સુખી-દુઃખી, રાજા-રંકાદિ પર્યાયો, આ બધા અશુદ્ધ દ્રવ્યવ્યંજન પર્યાયો છે.

આ સઘળા પર્યાયો ચેતનદ્રવ્યના છે... દીર્ઘકાળવર્તી છે, તે માટે વ્યંજનપર્યાય છે. અને કર્મ-શરીરાદિ પુદ્ગલદ્રવ્યના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા છે, માટે તે અશુદ્ધ-વિભાવરૂપ કહેવાય છે.

(૪) વિભાવગુણવ્યંજનપર્યાય : ચેતન દ્રવ્યના મતિજ્ઞાનાદિરૂપ જે ક્ષાયોપશમિક પરિણામો છે અને ઉપશમસમ્યક્ત્વ - ઉપશમચારિત્રરૂપ જે ઔપશમિક પરિણામો છે, તે બધા વિભાવગુણવ્યંજનપર્યાય સમજવા.

આ બધા પરિણામો આત્માના ગુણરૂપ છે, આત્માની સાથે દીર્ઘકાળવર્તી છે, એટલે તેઓને ગુણવ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે. અને તેઓ કર્મક્ષયજન્ય (સહજપરિણામરૂપ) નહીં, પણ કર્મક્ષયોપશમ કે ઉપશમથી જન્ય છે, માટે જ તેઓ અશુદ્ધ-વિભાવરૂપ કહેવાય છે.

(૫૧) પુદ્ગલસ્યાપિ દ્વ્યણુકાદયો વિભાવદ્રવ્યવ્યજ્જનપર્યાયા: ૧ । સ્પર્શાન્તરગન્ધ-
ગન્ધાન્તરાદયો વિભાવગુણવ્યજ્જનપર્યાયા: ૨ । અવિભાગિપુદ્ગલપરમાણવ: સ્વભાવદ્રવ્ય-

❖.....❖ ગુણસૌમ્યા ❖.....❖

(૫૯) આ પ્રમાણે આત્મદ્રવ્યને આશ્રયીને ચાર પ્રકારના વ્યંજનપર્યાયો જણાવીને, હવે પુદ્ગલદ્રવ્યને આશ્રયીને તે પર્યાયો જણાવે છે -

ભાવાર્થ : પુદ્ગલદ્રવ્યના પણ (૧) દ્વ્યણુક વગેરે વિભાવદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય, (૨) રસ-રસાંતર, ગંધ-ગંધાંતર વગેરે વિભાવગુણવ્યંજનપર્યાયો, (૩) અવિભાગી એવા પુદ્ગલપરમાણુઓ સ્વભાવદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય, અને (૪) એક વર્ણ, એક ગંધ, એક રસ, અવિરુદ્ધ બે સ્પર્શ - એ સ્વભાવગુણ વ્યંજનપર્યાય.

વિવેચન : સમજવામાં સુગમતા રહે, તે માટે પુદ્ગલ દ્રવ્યના એ ચારે પર્યાયોનો ક્રમ આપણે આ પ્રમાણે ગોઠવીએ - (૧) સ્વભાવદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય, (૨) વિભાવદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય, (૩) સ્વભાવગુણવ્યંજનપર્યાય, અને (૪) વિભાવગુણવ્યંજનપર્યાય. હવે આ ચારેનું સ્વરૂપ ક્રમશઃ ઉદાહરણ સાથે સમજાવે -

(૧) સ્વભાવદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય : પુદ્ગલદ્રવ્યમાં જેના વિભાગ ન થાય તેવું, 'પરમાણુ' નામનું જે દ્રવ્ય છે, તે શુદ્ધદ્રવ્ય છે. (બે-ચાર પરમાણુઓના સંયોગથી સ્કંધરૂપે તૈયાર થયેલું દ્રવ્ય શુદ્ધદ્રવ્ય ન કહેવાય - એ વાત આગળ સ્પષ્ટ થશે.) તેવા જે જે એકલા-એકલા પરમાણુઓ છે, તેઓનો પરમાણુપણાનો જે પર્યાય, તે શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય સમજવો.

જે સ્કંધ બને છે, તેનો ઉત્પાદ પણ થાય અને વિનાશ પણ થાય. જ્યારે પરમાણુઓમાં રહેલો 'પરમાણુપણાનો પર્યાય' કદી ઉત્પન્ન-નાશ થતો નથી અને આ પર્યાય સંયોગજન્ય પણ નથી, સહજપરિણામરૂપ છે. તે કારણે આ શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે.

(૨) વિભાવદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય : દ્વ્યણુક, ત્ર્યણુક, ચતુરણુક વગેરે જે જે સ્કંધો છે, તેઓમાં રહેલો જે સ્કંધપણાનો પર્યાય, તે પુદ્ગલદ્રવ્યનો વિભાવદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય છે.

અને તેનું કારણ એ કે, તે તે સ્કંધો અનેક અંશોના સંયોગથી બનેલા છે અને વિયોગ પામવાના સ્વભાવવાળા પણ છે જ. તેથી તેઓમાં મૂળભૂત સ્વતંત્રસ્વરૂપ નથી, માટે જ તેઓના પર્યાયોને વિભાવદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે.

(૩) સ્વભાવગુણવ્યંજનપર્યાય : પરમાણુદ્રવ્ય સ્વતંત્ર હોવાથી શુદ્ધદ્રવ્ય છે, તેથી તેનો એક વર્ણ, એક ગંધ, એક રસ અને અવિરોધી જોડકારૂપ બે સ્પર્શ-એવા જે ગુણો છે, તે સ્વભાવગુણવ્યંજનપર્યાય કહેવાય.

(૪) વિભાવગુણવ્યંજનપર્યાય : દ્વ્યણુકાદિ જે સંયોગજન્ય દ્રવ્ય છે, તે અશુદ્ધ છે. એટલે

व्यञ्जनपर्यायाः ३ । वर्णगन्धरसैकैकाविरुद्धस्पर्शद्वये च स्वभावगुणव्यञ्जनपर्यायाः ४ ।

(६०) एवमेकत्वपृथक्त्वादयोऽपि पर्यायाः । उक्तं च -

“एगत्तं च पुहत्तं च संखा संठाणमेव च ।
संजोगो य विभागो य पज्जवाणं तु लक्खणं” ॥

- [उत्तरा० अ० २८ गाथा-१३]

❧.....❧ गुणसौम्या ❧.....❧
तेना रस-रसांतर, वर्ण-वर्णांतर, गंध-गंधांतर, स्पर्श-स्पर्शांतर वगैरे गुणरूप जे पर्यायो, ते अशुद्धगुणव्यंजनपर्याय कहेवाय.

अहीं वर्ण-वर्णांतर वगैरे कहेवानुं तात्पर्य એ જણાય છે કે, સ્કંધમાં જુદા જુદા અનેક પ્રકારના વર્ણ-ગંધ વગેરે હોય છે, એટલે કોઈ એક નિયત વર્ણ વગેરે તેમાં ન હોય, એટલે જ તે સ્કંધ અશુદ્ધ = વિભાવરૂપ કહેવાય છે. અને તેથી જ તેના પર્યાયો વિભાવગુણવ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે પુદ્ગલદ્રવ્યને આશ્રયીને ચાર પ્રકારના વ્યંજનપર્યાયો કહ્યા.

ઉપલક્ષણથી જીવ-પુદ્ગલ વિશે અર્થપર્યાયો પણ સમજવા. અને એ જ રીતે ધર્માસ્તિકાયાદિ બાકીના ચાર દ્રવ્યોમાં પણ પર્યાયોનું યથાયોગ્ય 'અર્થઘટન કરવું.

(૬૦) હવે 'પર્યાય' તરીકે બીજા પણ પર્યાયોનો અતિદેશ કરવા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે -

❧ એકત્વાદિ પણ પર્યાયો સમજવા ❧

ભાવાર્થ : આ રીતે એકત્વ-પૃથક્ત્વ વગેરે પણ પર્યાયો છે. કહ્યું છે કે - “એકત્વ, પૃથક્ત્વ, સંખ્યા, સંસ્થાન, સંયોગ, વિભાગ વગેરે પર્યાયનાં લક્ષણ છે.”

વિવેચન : ઉપર બતાવેલા પર્યાયોની જેમ, દ્રવ્યમાં રહેલાં એકત્વ-પૃથક્ત્વ વગેરે પણ પર્યાયરૂપ સમજવા. આ વિશે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે -

“एगत्तं च पुहत्तं च संखा संठाणमेव च ।
संजोगो य विभागो य पज्जवाणं तु लक्खणं ॥”

અર્થ : એકત્વ, પૃથક્ત્વ, સંખ્યા, સંસ્થાન, સંયોગ, વિભાગ (શ્લોકમાં મૂકેલ 'ચ' થી) જૂનાપણું, નવાપણું, પર-અપર, દૂર-નિકટ વગેરે પર્યાયનાં લક્ષણ છે. (અધ્યયન-૨૮, શ્લોક-૧૩)

૧. આ વિશેની વિસ્તૃત માહિતી મેળવવા માટે દ્રવ્યગુણપર્યાયના રાસની ૧૪ મી ઢાળનું અવલોકન કરવું.

(૬૧) પર્યાય એવાર્થઃ પ્રયોજનમસ્યાસૌ પર્યાયાર્થિકઃ । સોઽપિ ષડ્વિધઃ,

તાત્પર્યઃ

○ ધર્માસ્તિકાય વગેરે એક છે, માટે તેઓમાં એકત્વ છે. 'આ એક ઘડો સારો છે' ઇત્યાદિરૂપે પરમાણુઓથી બનેલા સ્કંધ વિશે જે વ્યવહાર થાય છે, તે તેઓમાં રહેલા એકત્વને જણાવે છે. એમ અપેક્ષાવિશેષે સર્વત્ર સમજવું.

○ ધર્મદ્રવ્યથી અધર્મદ્રવ્ય પૃથક્ = જુદું છે, અધર્મદ્રવ્યથી આકાશદ્રવ્ય પૃથક્ છે. આમ બધા પરસ્પર પૃથક્ હોવાથી તેઓમાં પૃથક્ત્વ નામનો ધર્મ આવે છે. આ ધર્મ તે તે દ્રવ્યોના પર્યાયરૂપ સમજવો.

○ ઘટ-પટ વગેરે દ્રવ્યોના જુદાં-જુદાં સંસ્થાનો છે, જુદી-જુદી આકૃતિઓ છે. આ પણ દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ છે, એમ સમજવું.

○ દ્રવ્યોનું પરસ્પર જોડાણ થવું, તે સંયોગ. અને એકબીજાથી છૂટા પડવું, તે વિભાગ. આ પ્રમાણેના સંયોગ-વિભાગ પણ દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ સમજવા.

એ જ રીતે જૂનાપણું, નવાપણું, પર-અપર, દૂર-નિકટ વગેરે પણ પર્યાયરૂપ સમજવા.

(૬૧) આ પ્રમાણે પર્યાયોનું સ્વરૂપ કહીને, હવે તે પર્યાયોને વિષય કરનાર પર્યાયાર્થિકનયનું સ્વરૂપ બતાવવા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે -

(૨) પર્યાયાર્થિકનયનું સ્વરૂપ

લક્ષણ : પર્યાય એવાર્થઃ પ્રયોજનમસ્યાસૌ પર્યાયાર્થિકઃ ॥

અર્થ : પર્યાય જ છે અર્થ-પ્રયોજન જેનું, તેવો અભિપ્રાયવિશેષ તે પર્યાયાર્થિકનય.

વિવેચન : ઉપર બતાવેલા સ્વરૂપવાળો પર્યાય (અર્થ =) જ્ઞાનના વિષયપણે પ્રયોજનભૂત છે જેનો, તેવા અભિપ્રાયવિશેષને 'પર્યાયાર્થિકનય' કહેવાય.

જેમકે - (૧) જે કટિભાગ પર પહેરાય તે કટક, (૨) જે ભૂજાની બાજુમાં પહેરાય તે કેયૂર, (૩) જે કાંડાના ભાગે પહેરાય તે કંગન - આ બધા સુવર્ણરૂપે એક હોવા છતાં પણ પોત-પોતાના પ્રતિનિયત સ્વરૂપથી ભિન્ન-ભિન્ન છે. અને તે ભિન્ન-ભિન્ન અવસ્થાઓને જ મુખ્યપણે જોનારો અભિપ્રાય, તે પર્યાયાર્થિકનય સમજવો.

આ પર્યાયાર્થિકનય પણ યુક્તિઓરૂપી કલ્પના વડે ૬ પ્રકારે જણાય છે. તે આ પ્રમાણે -

(६२) तद्यथा-अनादिनित्यपर्यायार्थिकः, यथा-पुद्गलपर्यायो मेवादिर्नित्यः १,
❧ गुणसौम्या ❧

- (१) अनादिनित्यपर्यायार्थिकनय.
- (२) सादिनित्यपर्यायार्थिकनय.
- (३) सत्तानिरपेक्ष अनित्य शुद्ध पर्यायार्थिकनय.
- (४) सत्तासापेक्ष अनित्य अशुद्ध पर्यायार्थिकनय.
- (५) कर्मोपाधिनिरपेक्ष अनित्य शुद्ध पर्यायार्थिकनय.
- (६) कर्मोपाधिसापेक्ष अनित्य अशुद्ध पर्यायार्थिकनय.

(६२) હવે આ છએ પ્રકારના પર્યાયાર્થિકનયોનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી ક્રમશઃ ઉદારણ સાથે સમજાવે છે.

❧ પહેલો પ્રકાર ❧

સૂત્ર : અનાદિનિત્યપર્યાયાર્થિકઃ, યથા - પુદ્ગલપર્યાયો મેવાદિર્નિત્યઃ ॥૧॥

અર્થ : પહેલો ભેદ-અનાદિનિત્યપર્યાયાર્થિકનય. જેમકે - મેરૂ આદિ પુદ્ગલપર્યાય નિત્ય છે એવો અભિપ્રાય. (૧)

વિવેચન : પર્યાયાર્થિકનયનો પહેલો પ્રકાર : (૧) અનાદિનિત્ય પર્યાયાર્થિકનય. તે પુદ્ગલના અનાદિનિત્ય એવા 'મેરૂ' વગેરે પર્યાયોને જુએ છે.

પુદ્ગલનો 'મેરૂ' વગેરે પર્યાય, એ પ્રવાહથી અનાદિ અને નિત્ય છે. અલબત્ત, કોઈપણ પુદ્ગલ વધુમાં વધુ અસંખ્યકાળે અવસ્થાંતર કરે છે જ. એટલે મેરૂપર્વતના પુદ્ગલો પણ બદલાયા કરે છે, જુના જાય છે ને નવા આવે છે. પણ સંસ્થાન એ જ છે (એમ સ્થાન, વર્ણાદિ, પરિમાણ... વગેરે પણ શિષ્ટ પુરુષોના વ્યવહાર મુજબ એના એ જ રહે છે.) માટે એ અનાદિ નિત્ય કહેવાય છે.

આ જ પ્રમાણે રત્નપ્રત્મા વગેરે પૃથ્વીપર્યાય પણ જાણવા. એમ શાશ્વત પ્રતિમા વગેરે જે કાંઈ શાશ્વત પદાર્થો છે - એ બધા પણ જાણવા.

પ્રશ્ન : આ મેરૂપર્વત વગેરે તો દ્રવ્ય છે. અને તો તેને વિષય કરનારો નય દ્રવ્યાર્થિકનય જ બને ને ?

ઉત્તર : ના, પુદ્ગલનો પુદ્ગલરૂપે ઉલ્લેખ થાય તો 'દ્રવ્ય' પકડાય, કારણ કે 'પુદ્ગલ' એ દ્રવ્ય છે, કોઈ અવસ્થાવિશેષરૂપ નથી. પણ 'ઔદારિકવર્ગણા' 'ઔદારિકશરીર' 'મેરૂપર્વત'

સાદિનિત્યપર્યાયાર્થિકઃ, યથા-સિદ્ધપર્યાયો નિત્યઃ ૨, સત્તાગૌણત્વેનોત્પાદવ્યયગ્રાહક-
સ્વભાવોઽનિત્યશુદ્ધપર્યાયાર્થિકઃ, યથા-સમયં સમયં પ્રતિ પર્યાયા વિનાશિનઃ ૩,
✧.....✧ ગુણસૌમ્યા ✧.....✧

વગેરે કોઈપણરૂપે ઉદ્ભવ થાય, તો એ તે તે પુદ્ગલની ચોક્કસ અવસ્થા જ હોવાથી પર્યાયરૂપ છે. અને આ અવસ્થા અનાદિનિત્ય હોવાથી એ પર્યાય પણ 'અનાદિનિત્ય' કહેવાય. એટલે જ એ પર્યાયને વિષય કરનારો આ નય 'અનાદિનિત્યપર્યાયાર્થિકનય' કહેવાય છે.

✧ બીજો પ્રકાર ✧

સૂત્ર : સાદિનિત્યપર્યાયાર્થિકઃ, યથા - સિદ્ધપર્યાયો નિત્યઃ ॥૨॥

અર્થ : બીજો ભેદ - સાદિનિત્યપર્યાયાર્થિક. જેમકે સાદિનિત્ય એવા સિદ્ધપર્યાયને વિષય કરનારો અભિપ્રાય. (૨)

વિવેચન : પર્યાયાર્થિકનયનો બીજો ભેદ : (૨) સાદિનિત્યપર્યાયાર્થિકનય. આ નય સાદિનિત્ય પર્યાયને જુએ છે, જેમકે - સિદ્ધત્વપર્યાયને જોનાર નય.

સિદ્ધનો પર્યાય સાદિ છે, અર્થાત્ તેનો પ્રારંભ છે, કારણ કે, જ્યારે બધા કર્મનો ક્ષય થયો ત્યારે એ પર્યાય ઉત્પન્ન થયો હોય છે. પણ તેનો અંત નથી, કારણ કે સિદ્ધપણું હવે સદાકાળ રહેવાનું છે. એટલે આ પર્યાય 'સાદિનિત્ય' કહેવાય છે અને તેથી જ આને વિષય કરનારો નય, 'સાદિનિત્યપર્યાયાર્થિકનય' કહેવાય.

✧ ત્રીજો પ્રકાર ✧

સૂત્ર : સત્તાગૌણત્વેનોત્પાદવ્યયગ્રાહકસ્વભાવોઽનિત્યશુદ્ધપર્યાયાર્થિકઃ, યથા - સમયં સમયં પ્રતિ પર્યાયા વિનાશિનઃ ॥૩॥

અર્થ : ત્રીજો ભેદ - સત્તાને ગૌણ કરી ઉત્પાદ-વ્યયને ગ્રહણ કરનાર અનિત્યશુદ્ધપર્યાયાર્થિકનય. જેમકે - સમયે સમયે દરેક પર્યાય નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા છે. (૩)

વિવેચન : પર્યાયાર્થિકનયનો ત્રીજો પ્રકાર : (૩) સત્તાનિરપેક્ષ અનિત્યશુદ્ધપર્યાયાર્થિકનય. જેમકે - દરેક સમયે પર્યાયો વિનાશશીલ છે એવું કહેવું તે.

જે પર્યાય જે સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, તે એક સમય માટે જ એ ટકે છે અને બીજા સમયે નાશ પામી જાય છે. આમ પર્યાયોનો નાશ પ્રતિક્ષણ જોવો, એ આ નયનો વિષય છે. વળી વગર ઉત્પાદે નાશ તો થાય નહીં. એટલે જણાય છે કે પ્રતિક્ષણ ઉત્પાદને પણ આ નય જુએ છે. અર્થાત્ પ્રતિક્ષણ પૂર્વપર્યાયનાશ, ઉત્તરપર્યાયોત્પાદને જોવા, પણ સત્તાને જોવી નહીં - એ આ ત્રીજો પ્રકાર છે.

सत्तासापेक्षस्वभावोऽनित्याशुद्धपर्यायार्थिकः, यथा-एकस्मिन् समये उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मकः पर्यायः ४, कर्मोपाधिनिरपेक्षस्वभावोऽनित्यशुद्धपर्यायार्थिकः, यथा-

◆.....◆ गुणसौम्या ◆.....◆

○ आमां प्रतिकृष्य उत्पाद-विनाशने ज जोवाना छे, सत्ताने नही. माटे आ पर्यायार्थिकनयनो शुद्धदृष्टिकोष छे, माटे ज आ शुद्धपर्यायार्थिकनय छे.

○ वणी आ क्षणिक-अनित्य पर्यायोने जोनारो छे, माटे आ अनित्यशुद्धपर्यायार्थिकनय छे.

बधां ज द्रव्यमां प्रतिकृष्य उत्पाद-विनाश यथा ज डोय छे. माटे बधा ज द्रव्योना आवा उत्पाद-विनाशशील पर्यायो आ नयना विषय छे, अम ज्ञानवुं. अटले मेरुमां के सिद्धावस्थामां पक्ष जे सूक्ष्म-सूक्ष्मतर-सूक्ष्मतम इरफारो प्रतिकृष्य यथा करता डोय छे, अने नजरमां लेनारो दृष्टिकोष आ त्रीज प्रकारमां आवे छे.

* योथो प्रकार *

सूत्र : सत्तासापेक्षस्वभावोऽनित्याशुद्धपर्यायार्थिकः, यथा - एकस्मिन् समये उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मकः पर्यायः ॥४॥

अर्थ : सत्ताने सापेक्ष स्वभाववाणो अनित्य-अशुद्ध पर्यायार्थिकनय. जेमके - अक समयमां उत्पाद, व्यय, ध्रौव्यरूप पर्याय.

विवेचन : पर्यायार्थिकनयनो योथो प्रकार : (४) सत्तासापेक्ष अनित्य-अशुद्ध पर्यायार्थिकनय. जेमके अक समयमां पर्याय उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य त्रजे लक्षणथी युक्त डोय छे.

त्रीज प्रकारमां सत्तानुं = ध्रौव्यांशनुं अरुष नडोटुं, मात्र उत्पाद-विनाशनुं अरुष डतुं. योथो प्रकारमां सत्तानुं पक्ष अरुष छे. अर्थात् त्रजे अंशानुं अरुष छे. अटले के ते ते समयमां रहेला पर्यायने उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य - आ त्रजेथी संकणायेलो मानवो-जोवो अे पर्यायार्थिकनो आ योथो प्रकार छे.

आ अशुद्धपर्यायार्थिकनय छे, कारण के पर्यायार्थिकनय सत्ताने न जुअे अे अेनुं शुद्धरूप छे, अटले त्रीजे प्रकार शुद्ध डतो. पक्ष अही सत्ताने पक्ष जुअे छे, माटे आ अशुद्ध नय छे.

डवे आ नय, उत्पाद-व्ययनी जेम सत्ताने पक्ष प्रधानपक्षे जुअे, तो अे त्रजे अंशने प्रधानपक्षे जोतो डोवाथी 'नय' न रहेतां 'प्रमाण' बनी जाय. अटले मानवुं ज रहुं के - आ सत्ताने गौणपक्षे जुअे छे.

प्रश्न : जो सत्ताने गौणपक्षे जुअे, तो त्रीज अने योथो प्रकारमां इरक शुं रह्यो ? (त्रीजमां

સંસારી જીવઃ સિદ્ધસદૃક્ શુદ્ધાત્મા ૫, કર્મોપાધિસાપેક્ષસ્વભાવોઽનિત્યશુદ્ધ-

પણ સત્તાને ગૌણ કરવાની વાત તો હતી જ ને ?)

ઉત્તર : ત્રીજા પ્રકારમાં સત્તાને ગૌણ કરવાની જે વાત છે, તેનો અર્થ ‘સત્તાને નજરમાં લેવાની જ નથી. સત્તાને જોવાની જ નથી’ એવો કરવો. એટલે જ દ્રવ્યગુણપર્યાયનાં રાસમાં ત્રીજા પ્રકારના વિવેચન વખતે ટબામાં ‘પણિ ધ્રુવતા તે ગૌણ કરી, દેખાડઈ નહીં.’ એમ જણાવ્યું છે. જ્યારે ચોથા પ્રકારના વિવેચન વખતે ‘ઈહાં સત્તા દેખાડવી’ એમ જણાવ્યું છે.

એટલે ત્રીજા પ્રકારનો નય સત્તાને જોતો જ નથી (એટલે જ એ શુદ્ધ રહી શકે છે.) અને ચોથા પ્રકારનો નય સત્તાને જુએ છે ખરો, પણ ગૌણપણે. (એટલે જ એ પર્યાયાર્થિકનય છે, અન્યથા સત્તાને મુખ્યપણે લેનારો નય દ્રવ્યાર્થિક જ બની જાય.)

આ વિશે સૂક્ષ્મતાથી વિચારણા કરવી.

※ પાંચમો પ્રકાર ※

સૂત્ર : કર્મોપાધિનિરપેક્ષસ્વભાવોઽનિત્યશુદ્ધપર્યાયાર્થિકઃ, યથા - સંસારી જીવઃ સિદ્ધસદૃક્ શુદ્ધાત્મા ॥૫॥

અર્થ : પાંચમો ભેદ - કર્મોપાધિથી રહિત અનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય. જેમકે - સંસારીજીવ સિદ્ધ સરખો શુદ્ધાત્મા છે. (૫)

વિવેચન : પર્યાયાર્થિકનયનો પાંચમો ભેદ : (૫) કર્મોપાધિનિરપેક્ષ અનિત્યશુદ્ધપર્યાયાર્થિક-નય. સંસારી જીવોના પર્યાયોને પણ સિદ્ધાત્માના પર્યાય જેવા જોવા-કહેવા, એ આ નયનો વિષય છે.

અલબત્ત, સંસારીજીવને કર્મ ઉપાધિ છે જ ને એની અસર પણ છે જ. પણ એની વિવક્ષા ન કરીને (= એ તરફ નજર જ ન નાંખીને) આત્મામાં અંદર અખંડપણે સ્ફુરાયમાણ કેવળજ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર વગેરે શુદ્ધપર્યાયની જ વિવક્ષા કરવી, એને જ જોવા, એ આ નયનો વિષય છે.

પ્રશ્ન : દ્રવ્યાર્થિકના પાંચમા ભેદમાં પણ સંસારીજીવને કર્મોપાધિનિરપેક્ષપણે સિદ્ધ સરખો જોવાનો હતો. આમાં પણ એવું જ છે. તો બેમાં ફરક શું ?

ઉત્તર : જુઓ, દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય દ્રવ્ય છે. એટલે ત્યાં સિદ્ધાત્મા જેવો સંસારી-આત્મા જોવાનો હતો. પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય પર્યાય છે. એટલે અહીં, સિદ્ધાત્માના પર્યાયને તુલ્ય સંસારીજીવોના પર્યાયોને જોવાના છે. એટલે બંને નય જુદા છે.

पर्यायार्थिकः, यथा-संसारिणामुत्पत्ति-मरणे स्तः ६, इति पर्यायार्थिकस्य षड् भेदाः ॥

◆ गुणसौम्या ◆

✽ છકો પ્રકાર ✽

સૂત્ર : કર્મોપાધિસાપેક્ષસ્વભાવોઽપ્યનિત્યાશુદ્ધપર્યાયાર્થિકઃ, યથા - સંસારિણામુત્પત્તિ-મરણે સ્તઃ ॥૬॥

અર્થ : છટ્ટો ભેદ - કર્મોપાધિસાપેક્ષ અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિકનય. જેમકે - 'સંસારીજીવોના જન્મ-મરણો હોય છે' એવું બોલનારો નય.

વિવેચન : પર્યાયાર્થિકનયનો છટ્ટો ભેદ : (૬) કર્મોપાધિસાપેક્ષ અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિકનય.

'સંસારી જીવોને જન્મ-મરણો હોય છે' એવું જે કહીએ છીએ, એમાં જીવના જન્મ વગેરે પર્યાય કર્મસંયોગજન્ય છે, કર્મથી સોપાધિક છે, માટે જ અશુદ્ધ છે. વળી કર્મના ઉદય પ્રતિક્ષણ બદલાતા રહેતા હોય છે, એટલે કર્મોપાધિજન્ય પર્યાયો પણ પ્રતિક્ષણ પરિવર્તનશીલ હોય છે અને એટલે જ તેઓ ક્ષણિક-અનિત્ય હોય છે.

એટલે આ જન્માદિ પર્યાયો કર્મોપાધિસાપેક્ષ છે, અનિત્ય છે અને અશુદ્ધ છે. એટલે એને જોનારો નય, કર્મોપાધિસાપેક્ષ-અનિત્ય-અશુદ્ધ પર્યાયને જોનારો કહેવાય. અહીં વિષય તરીકે ક્ષણિક-અનિત્ય પર્યાય જ છે, માટે આ પર્યાયાર્થિકનય પોતે અશુદ્ધ નથી. પણ એના વિષયભૂત પર્યાય જ અશુદ્ધ છે. માટે 'અશુદ્ધ' એ નયનું નહીં, પણ પર્યાયનું વિશેષણ છે.

○ પાંચમા પ્રકારના નય દ્વારા જોવાથી 'અહો ! અહો ! મારા પણ જાજવલ્યમાન કેવળજ્ઞાન વગેરે પર્યાયો છે.' એ ખ્યાલમાં - સંવેદનમાં આવે છે.

○ છઠ્ઠા પ્રકારના નય દ્વારા જોવાથી, વર્તમાનમાં કર્મોએ મારા જન્મ-મરણ-અહંકાર-ઈર્ષ્યા વગેરે કેવા ઉપાધિરૂપ-કદર્થનારૂપ પર્યાયો કર્યા છે - એ ખ્યાલમાં આવે છે. અને તેથી તે પર્યાયોના વિનાશ માટે અને શુદ્ધ પર્યાયની પ્રાપ્તિ માટે જીવ ઉદ્યમશીલ બને છે.

આ પ્રમાણે છ પ્રકારે પર્યાયાર્થિકનયનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. અને પર્યાયાર્થિકનયના બીજી રીતે જે ઋજુસૂત્રાદિ ચાર પ્રકાર છે, તે ગ્રંથકારશ્રી આગળ જણાવશે.

(૬૩) હવે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનયનું કયું સ્થાન પ્રધાન છે ? તે બંને મુખ્યરૂપે કોને વિષય કરે છે ? તે જણાવવા કહે છે -

(૬૩) અથ તયોઃ સ્થાનપ્રધાનમાહ-દ્રવ્યાસ્તિકનયો હિ નિત્યસ્થાનમેવાહ, દ્રવ્યસ્ય નિત્યત્વાત્ સકલકાલભાવિત્વાચ્ચ । પર્યાયાર્થિકસ્ત્વનિત્યમેવ સ્થાનમાહ, પર્યાયાણામ-નિત્યત્વાત્ પ્રાયશઃ । તદુક્તં રાજપ્રશ્નનીયવૃત્તૌ -

◆.....◆ ગુણસૌમ્યા ◆.....◆

* કયા નયનો કયો વિષય ? *

(૧) દ્રવ્યાર્થિકનય નિત્યપ્રધાન :

દ્રવ્યાર્થિકનય નિત્યસ્થાનને (= નિત્ય એવા વિષયને) જ કહે છે. કારણ કે, દ્રવ્યાસ્તિકનય જે 'દ્રવ્ય' ને વિષય કરે છે, તે દ્રવ્ય નિત્ય છે અને સકલકાળ રહેનાર છે.

દા. ત. દ્રવ્યાસ્તિકનય પુદ્ગલદ્રવ્યને જુએ છે. હવે આ પુદ્ગલદ્રવ્ય 'પુદ્ગલ' રૂપે અવિચલિત રહે છે, તે રૂપે કદી નાશ પામતો નથી. એટલે જ તે નિત્ય અને સકલકાળભાવી છે. આવા નિત્ય અને સકલકાળભાવીને જોનારો હોવાથી 'દ્રવ્યાર્થિકનય નિત્યસ્થાનને જ કહે છે' એવું કહેવાય.

(૨) પર્યાયાર્થિકનય અનિત્યપ્રધાન :

પર્યાયાર્થિકનય પર્યાયને જુએ છે (મૂદ્ગલની સ્થાસ, કોશ, કુશૂલ વગેરે જુદી જુદી અવસ્થાઓને જુએ છે.) અને તે પર્યાયો પ્રાયઃ^૧ કરીને અનિત્ય હોય છે. એટલે પર્યાયાર્થિકનય અનિત્યસ્થાનને (=અનિત્ય એવા પર્યાયરૂપ વિષયને) જ કહે છે - એમ જાણવું.

આ પંક્તિનો શબ્દાર્થ જોઈ લઈએ -

દ્રવ્યાર્થિકનય નિત્યસ્થાનને જ કહે છે, કારણ કે તેનો વિષયભૂત દ્રવ્ય નિત્ય છે અને સકલકાળભાવી છે. વળી પર્યાયાર્થિકનય અનિત્યસ્થાનને જ કહે છે, કારણ કે તેના વિષયભૂત પર્યાયો પ્રાયઃ કરીને અનિત્ય છે.

આ વિશે રાજપ્રશ્નનીયસૂત્રની વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે -

“દ્રવ્યાર્થિકનયે વસ્તુ નિત્ય છે અને પર્યાયાર્થિકનયે વસ્તુ અનિત્ય છે. દ્રવ્યાસ્તિકનય દ્રવ્યને જ તાત્વિક-વાસ્તવિક માને છે, પર્યાયોને નહીં. (એટલે તેનો વિષય માત્ર દ્રવ્ય છે - એવું સાબિત થયું.)

અને દ્રવ્ય અન્વયી પરિણામવાણું (= ઉત્તરોત્તર પર્યાયોમાં અનુસરણ પામવાના

૧. અહીં 'પ્રાયઃ' કહેવાનું તાત્પર્ય એ લાગે છે કે, પર્યાયાર્થિકનય પર્યાયને જુએ - એ વાત નક્કી, પણ એ પર્યાય અનિત્ય જ હોય એવું જરૂરી નથી. આપણે પર્યાયાર્થિકનયના પહેલા પ્રકારમાં જોઈ ગયા કે 'મેરૂ' વગેરે અનાદિનિત્ય પર્યાયો પણ પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય છે જ.

“द्रव्यार्थनये नित्यं पर्यायार्थनये त्वनित्यम् द्रव्यास्तिकनयो द्रव्यमेव तात्त्विकमभिमन्यते, न तु पर्यायान्, द्रव्यं चान्वयिपरिणामित्वात् सकलकालभावि भवति ।” (६४) ननु गुणप्रधानस्तृतीयो गुणार्थिकनामा नयः कथं न स्यादिति चेत्, न-गुणानां पर्यायग्रहणेनैव

❧.....❧ ❧ गुणसौम्या ❧.....❧

स्वभाववाणुं) હોવાથી, સકળ કાળ રહેનારું છે, નિત્ય છે. (એટલે જ દ્રવ્યાસ્તિકનય નિત્યને વિષય કરે છે, એવું કહેવાય.)

(આ જ પ્રમાણે પર્યાયાર્થિકનયમાં પણ સમજવું. કારણ કે આ નય અનિત્ય^૧ એવા પર્યાયોને વિષય કરે છે. એટલે એ અનિત્યસ્થાનને જણાવે છે - એવું કહેવાય.)”

સાર : (૧) દ્રવ્યાર્થિકનય દ્રવ્યને, ધ્રોવ્યાંશને, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના અભેદને અને અન્વયને (= ઊર્ધ્વતાંસામાન્યને) જોનાર છે. (૨) જ્યારે પર્યાયાર્થિકનય પર્યાયને, ઉત્પાદ-વ્યયાંશને, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના ભેદને અને અન્વયશૂન્યતાને (= પૂર્વાપરક્ષણભાવી પર્યાયોને બિલકુલ સ્વતંત્ર, એકદમ ક્ષણિક) જોનાર છે.

(૬૪) હવે બે નયથી જુદો ત્રીજો નય કેમ નહીં? એ આશંકાનો નિરાસ કરવા કહે છે -

શબ્દાર્થ : પૂર્વપક્ષ : ગુણપ્રધાન ત્રીજો ‘ગુણાર્થિકનય’ કેમ ન થાય? ઉત્તરપક્ષ : એવું ન કહેવું, કારણ કે પર્યાયોના ગ્રહણથી જ ગુણોનું ગ્રહણ થઈ જાય છે.

❧ ‘ગુણાર્થિક’ નામનો અલગ નય નહીં ❧

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : જેમ દ્રવ્યવિષયક જે નય તે દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયવિષયક જે નય તે પર્યાયાર્થિકનય - એમ બે પ્રકારે નય કહી છો. તેમ ત્રીજો ‘ગુણ’ પણ પદાર્થનું એક સ્વરૂપવિશેષ હોવાથી તેને વિષય કરનારો ‘ગુણાર્થિક’ નય પણ કહેવો જોઈએ ને? કેમ કહેતા નથી?

ઉત્તરપક્ષ : જુઓ, ‘પર્યાયાર્થિકનય’ માં જે ‘પર્યાય’ શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે, તેનાથી પર્યાયની જેમ ગુણોનું પણ ગ્રહણ થઈ જ જાય છે. એટલે ગુણોને ગ્રહણ કરનારો કોઈ જુદો નય માનવાની જરૂર નથી. (પર્યાયને વિષય કરનારો પર્યાયાર્થિકનય જ ગુણોને જ વિષય કરી દેશે.)

પ્રશ્ન : જો ‘ગુણ’ સ્વતંત્ર ન હોત, તો ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય’ એમ ત્રણ કેમ બોલાય છે? બે જ બોલવા જોઈએ ને? (પૂ. મહોપાધ્યાયજી મહારાજે જ ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ એમ ત્રણ નામવાળો ગ્રંથ બનાવ્યો છે જ.)

૧. આ વચન પણ પૂર્વવત્ પ્રાયિક સમજવું.

ગ્રહણસમ્ભવાત્ । (૬૫) નનુ દ્રવ્યાણામેવ પર્યાયાસ્તર્હિ દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકનયદ્વયં
કથમિતિ ચેત્, સત્યમ્-દ્રવ્ય-પર્યાયયોઃ સ્વસ્ત્વવિવક્ષાયાં કશ્ચિદ્વિશેષ ઇતિ 'રાહોઃ શિરઃ'

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

ઉત્તર : વિવક્ષાવિશેષથી ગુણ-પર્યાય જુદા બોલાય છે. સહભાવી પર્યાય તે 'ગુણ'. અને ક્રમભાવી પર્યાય તે 'પર્યાય'. આમ બંનેની વિવક્ષા જુદી જુદી કરીને, તેઓનો જુદાં રૂપે વ્યપદેશ થઈ શકે છે. પણ અહીં 'પર્યાય' તરીકે સહભાવી અને ક્રમભાવી બંને પ્રકારના પર્યાયોમાં રહેલો 'પર્યાયસામાન્ય' પકડવાનો છે. એટલે 'પર્યાય' શબ્દથી સહભાવીરૂપ ગુણ અને ક્રમભાવીરૂપ પર્યાય બંનેનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. ને તેથી પર્યાયને વિષય કરનારો નય, ગુણ-પર્યાય બંનેને વિષય કરશે. (એટલે ગુણને વિષય કરનારો 'ગુણાર્થિક' નામનો કોઈ જુદો નય માનવાની જરૂર નથી. પર્યાયાર્થિકનય જ તેને વિષય કરી દેશે.)

(૬૫) હવે બે નય કેમ ? એક જ નય કેમ નહીં ? એ આશંકાનો નિરાસ કરવા કહે છે -

* બે નય કેમ ? *

શબ્દાર્થ : પૂર્વપક્ષ : દ્રવ્યોના જ પર્યાયો છે, તો દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક એવા બે નય કેમ કહ્યા ? (એક દ્રવ્યાર્થિક નય જ કહો ને ?) **ઉત્તરપક્ષ :** સાચી વાત છે, દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં સ્વરૂપની વિવક્ષાએ કંઈક ભેદ-વિશેષ છે (બાકીની પંક્તિનો અર્થ વિવેચન મુજબ સમજવો.)

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : દ્રવ્યોના જ પર્યાયો છે, અર્થાત્ 'પર્યાય' એ એકપ્રકારનું દ્રવ્યનું જ સ્વરૂપ છે. એટલે તો દ્રવ્યાર્થિકનયથી જેમ દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય છે, તેમ તેનાં સ્વરૂપ-અંતર્ગત પર્યાયોનું પણ ગ્રહણ થઈ જ જશે. એટલે પર્યાયને વિષય કરનાર 'પર્યાયાર્થિક' નામનો પણ કોઈ અલગ નય માનવાની જરૂર નહીં રહે. તો પછી 'દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક' એવા બે નય કેમ કહ્યા ?

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત સાચી છે, પણ દ્રવ્ય અને પર્યાય બંનેના પ્રતિનિયત સ્વરૂપની વિવક્ષા કરીએ, તો કંઈક વિશેષ જણાય છે, કથંચિદ્ ભેદ જણાય છે. (કઈ અપેક્ષાએ ભેદ જણાય છે ? એ વાત આગળ કહેશે, પણ પહેલા એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.)

પ્રશ્ન : 'કંઈક વિશેષ' 'કથંચિદ્ ભેદ' એવું કેમ કહો છો ? સ્વરૂપ જુદું-જુદું હોય, તો તેઓનો સર્વથા ભેદ જ કહો ને ?

ઉત્તર : તેઓનું સ્વરૂપ સર્વથા જુદું-જુદું નથી, પણ કથંચિત્ અભિન્ન છે, એક છે.

પ્રશ્ન : જો તે બે એક હોય, તો 'દ્રવ્યના પર્યાય' એમ વચ્ચે છઠ્ઠી વિભક્તિ કેમ લાગે ? છઠ્ઠી વિભક્તિ તો ભેદને જણાવે છે.

इतिवत् कथञ्चिदभेदे षष्ठी । (६६) तथाहि-द्रव्यादपि सूक्ष्मः पर्यायः, एकस्मिन् द्रव्येऽनन्तानां पर्यायाणां सम्भवात्, द्रव्ये वर्धमाने पर्याया नियमाद् वर्धन्ते, प्रतिद्रव्यं सङ्ख्येयनामसङ्ख्येयानामवधिना परिच्छेदात्, पर्याये वर्धमाने च द्रव्यं भाज्यम् ।

❧.....❧ शुशसौम्या ❧.....❧

ઉત્તર : એવું નથી, ક્યાંક-ક્યાંક કથંચિદ્ અભેદ હોય ત્યાં પણ છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગે છે. જુઓ -

(૧) राहोः शिरः = રાહુનું માથું.

(૨) तैलस्य धारा पतति = તેલની ધારા પડે છે.

(૩) मेघस्य घटां विघटयति = પવન વાદળની ઘટાને વિખેરે છે.

આ બધા સ્થળે, રાહુ અને તેનું માથું, તેલ અને તેલની ધારા, વાદળા અને વાદળાની ઘટા. એ બધું સર્વથા જુદું - જુદું નથી, તો પણ ત્યાં છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગે છે જ ને ? તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું. દ્રવ્ય અને પર્યાય સર્વથા જુદા ન હોવા છતાં પણ તે બેનો કથંચિદ્ અભેદ હોય તો પણ, 'દ્રવ્યના પર્યાય' એમ છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગી જ શકે છે.

(૬૬). હવે પૂર્વે જે કહ્યું હતું કે - દ્રવ્ય અને પર્યાયની વચ્ચે સ્વરૂપની વિવક્ષાએ કંઈક ભેદ છે, તે જણાવવા કહે છે -

* દ્રવ્ય-પર્યાયનો તફાવત *

(તથાહિ -) દ્રવ્યથી પણ પર્યાય વધુ સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે માત્ર એક દ્રવ્યમાં પણ અનંત પર્યાયો હોય છે. (જેમ બુંદીનો લાડવો એક હોય. ને તેમાં રહેલી બુંદીઓ અનેક હોય. તો અહીં અનેક એવી બુંદીઓ સૂક્ષ્મ કહેવાય અને એક એવો લાડવો સ્થૂળ કહેવાય. એ જ રીતે દ્રવ્ય-પર્યાયમાં પણ સમજવું. એક જ દ્રવ્યમાં અનંત પર્યાયો હોય છે, એટલે દ્રવ્ય સ્થૂળ અને તેના કરતાં પર્યાયો સૂક્ષ્મ - એમ સમજવું.)

આવું હોવાથી જ - 'અવધિજ્ઞાનના વિષય તરીકે દ્રવ્ય વધે તો નિયમા પર્યાયો પણ વધે જ' - એમ જણાવ્યું છે.

શું જણાવ્યું છે ? તે પહેલા જોઈ લઈએ -

અવધિજ્ઞાનના વિષય તરીકે દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય, તો પર્યાયોની પણ નિયમા વૃદ્ધિ થાય. કારણ કે, અવધિજ્ઞાન દ્વારા દરેક દ્રવ્યને આશ્રયીને સંખ્યાત કે અસંખ્યાત પર્યાયોનો બોધ થાય છે. (એટલે વિષય તરીકે દ્રવ્યો વધે, તો તેના સંખ્યાત કે અસંખ્યાત પર્યાયો પણ વધે જ.)

અને પર્યાયો વધે, તો દ્રવ્ય વધે કે ન પણ વધે. (કારણ કે એક જ વસ્તુના ૧૦૦ પર્યાયોના

“ભયનાર્ણે ખેત્ત-કાલા પરિવઙ્ઠેતેસુ દવ્વ-ભાવેસુ ।
દવ્વે વઙ્ઠે ભાવો ભાવે દવ્વં તુ ભયણિજ્જં” ॥

— [વિશેષાવશ્યક૦ ગાથા-૬૧૧]

પુનશ્ચ ક્ષેત્રાદપિ ચાનન્તગુણં દ્રવ્યમ્, દ્રવ્યાદપિ ચાવધિવિષયાઃ પર્યાયાઃ સદ્બુદ્ધેયગુણા
અસદ્બુદ્ધેયગુણા વા ।

“ચિત્તપણ્ણેહિતો દવ્વમણંતગુણિયં પણ્ણેહિં ।
દવ્વેહિતો ભાવો સંખગુણોઽસંખગુણિઓ વા” ॥

— [વિશેષાવશ્યક૦ ગાથા-૬૨૫]

◆.....◆ ગુણસૌમ્યા ◆.....◆

બદલે ૨૦૦ પર્યાયોનું જ્ઞાન શરૂ થઈ જાય, તો પર્યાયો વધે. પણ તેટલા માત્રથી તે વસ્તુનાં જ્ઞાન ઉપરાંત બીજી વસ્તુનું પણ જ્ઞાન થવા લાગે એવું જરૂરી નથી. વસ્તુ એક જ રહે, માત્ર તેના વધુ પર્યાયોનું જ્ઞાન થવા લાગે.)

એટલે અવધિજ્ઞાનના વિષય તરીકે દ્રવ્ય વધે તો તેના પર્યાયો પણ વધે જ. પણ પર્યાય વધે, તો દ્રવ્ય વધે કે ન પણ વધે - એમાં ભજના/વિકલ્પ જાણવો.

આ અંગે વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં કહ્યું છે કે -

ભયનાર્ણે ખેત્ત-કાલા પરિવઙ્ઠેતેસુ દવ્વ-ભાવેસુ ।
દવ્વે વઙ્ઠે ભાવો, ભાવે દવ્વં તુ ભયણિજ્જં ॥૬૧૧॥

અર્થ : દ્રવ્ય-ભાવની (= દ્રવ્ય-પર્યાયની) વૃદ્ધિ થવાથી ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય. અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિમાં ભાવની વૃદ્ધિ થાય જ. પણ ભાવની વૃદ્ધિમાં દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય કે ન પણ થાય. (શ્લોક - ૬૧૯)

બીજી વાત, અવધિના વિષય તરીકે જેટલા ક્ષેત્રપ્રદેશો હોય, તેના કરતાં પણ અનંતગુણ દ્રવ્ય, અવધિજ્ઞાનના વિષય તરીકે હોય છે. અને જેટલાં દ્રવ્ય હોય, તેના કરતાં પણ સંખ્યાતગુણ કે અસંખ્યાતગુણ જેટલા પર્યાયો અવધિજ્ઞાનના વિષય તરીકે હોય છે.

આ વિશે જ વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં કહ્યું છે કે -

ચિત્તપણ્ણેહિતો દવ્વમણંતગુણિયં પણ્ણેહિં ।
દવ્વેહિતો ભાવો સંખગુણોઽસંખગુણિઓ વા ॥૬૨૫॥

અર્થ : પ્રદેશની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રપ્રદેશોથી દ્રવ્યપ્રદેશો અનંતગુણા છે. તથા દ્રવ્યપ્રદેશોથી ભાવ-પર્યાય સંખ્યાતગુણ કે અસંખ્યાતગુણ છે. (શ્લોક - ૬૨૫)

एतत् सर्वं नन्दिटीकायां सविस्तरमभिहितम् । (६७) तस्माद् द्रव्यपर्याययोः स्वस्वविवक्षातो भिन्नत्वाद् भिन्ना नया द्रव्यार्थिकाः पर्यायार्थिकाश्च । ते च यद्यपि स्वभावभेदैः परस्परं मिलन्तोऽपि स्वस्वपृथग्भावं न त्यजन्ति, उक्तं च —

“अण्णोण्णं पविसंता दिंता ओगासमण्णमण्णस्स ।
मेलंता वि अ णिच्चं सगसगभावं न विजहंति” ॥

❧ गुणसौम्या ❧

આ વિધાન પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, દ્રવ્ય કરતાં પર્યાયો વધુ સૂક્ષ્મ છે. એક દ્રવ્યમાં પણ અનંત પર્યાયો... દ્રવ્ય સ્થૂળ ને પર્યાયો સૂક્ષ્મ... ઈત્યાદિ. આ બધી વાતો નંદીસૂત્ર પરની ટીકામાં વિસ્તાર સાથે કહેવાઈ છે.

એટલે હવે પ્રસ્તુતમાં નિષ્કર્ષ જણાવે છે -

(૬૭) તસ્માત્ = તેથી દ્રવ્ય અને પર્યાય બંનેનાં પ્રતિનિયત સ્વરૂપની વિવક્ષા કરીએ, તો બંને કથંચિદ્ ભિન્ન છે એવું જણાઈ આવે છે.

અને બંને ભિન્ન છે, એટલે જ તેઓને વિષય કરનારા નયો પણ ભિન્ન છે. દ્રવ્યને વિષય કરનારો નય - ‘દ્રવ્યાર્થિકનય’. અને પર્યાયને વિષય કરનારો નય - ‘પર્યાયાર્થિકનય’.

(તે ચ...) અને તે દ્રવ્ય-પર્યાય પરસ્પર ભેગા રહેવા છતાં પણ, સ્વભાવભેદના કારણે પોત-પોતાના પૃથગ્ભાવને (= જુદાપણાંને) છોડતા નથી.

આશય એ કે, દ્રવ્ય-પર્યાય બંને કથંચિદ્ અભિન્ન છે, પર્યાય એકપ્રકારનું દ્રવ્યનું જ સ્વરૂપવિશેષ છે. તો પણ કોઈક અપેક્ષાએ તે બેનો સ્વભાવ જુદો-જુદો છે. માટે જ તે બે પોત-પોતાનું-સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જાળવી રાખે છે.

આ અંગે કહ્યું છે કે -

अण्णोण्णं पविसंता दिंता ओगासमण्णमण्णस्स ।

मेलंता वि अ णिच्चं सगसगभावं ण विजहंति ॥ (પંચાસ્તિ. શ્લોક-૭)

અર્થ : લોકાકાશમાં બધા દ્રવ્યો પરસ્પર હળી-મળીને રહે છે, એકબીજાને સ્થાન આપે છે. જ્યાં ધર્મદ્રવ્ય, ત્યાં જ બાકીના દ્રવ્યો પણ... આ રીતે નિત્ય ભેગા રહેતા પણ તેઓ, પોતપોતાના પ્રતિનિયત સ્વભાવને છોડતા નથી.

અલબત્ત, આ શ્લોકમાં દ્રવ્યને આશ્રયીને વાત કહી છે, પણ એ જ વાત દ્રવ્ય-પર્યાયને આશ્રયીને પણ સમજી શકાય. દ્રવ્ય-પર્યાય પરસ્પર ભેગા રહેવા છતાં પણ સ્વભાવભેદના કારણે પોત-પોતાના પ્રતિનિયત સ્વરૂપને છોડતા નથી. તે બે વચ્ચે સ્વભાવભેદ કયો ? એ વાત આગળ જણાવશે.

સ્વભાવભેદોઽગ્રે વક્ષ્યતે । (૬૮) નનુ દ્રવ્ય-પર્યાયવ્યતિરિક્તૌ સામાન્યવિશેષૌ વિદ્યેતે તત્ કથં ન સામાન્યાર્થિક-વિશેષાર્થિકનામાનૌ નયૌ ભવતઃ ? ઇતિ ચેત્, ન-દ્રવ્ય-પર્યાયવ્યતિરિક્તસામાન્યવિશેષાપ્રસિદ્ધેઃ, (૬૯) તદ્ યથા, પ્રસજ્ઞાત્ સામાન્યં દર્શયતિ -

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

પ્રસ્તુતમાં મૂળવાત એટલી જ કે - દ્રવ્ય અને પર્યાય બંને પોતાનાં પ્રતિનિયતસ્વરૂપે જુદા હોવાથી, તે બેને વિષય કરનાર 'દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક' એવા બે જુદા નય માનવા અવિરુદ્ધ છે.

(૬૮) હવે પૂર્વપક્ષની અન્ય આશંકાનો નિરાસ કરવા કહે છે -

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : દ્રવ્ય અને પર્યાયથી જુદા સામાન્ય-વિશેષ પણ વિદ્યમાન છે, તો તે બેને વિષય કરનાર 'સામાન્યાર્થિક અને વિશેષાર્થિક' એવા બે નયો કેમ ન હોય ? **ઉત્તરપક્ષ :** તમારી વાત ઉચિત નથી, કારણ કે દ્રવ્ય-પર્યાયથી જુદા સામાન્ય-વિશેષ પ્રસિદ્ધ નથી.

* સામાન્યાર્થિક - વિશેષાર્થિક બે જુદા નયો નહીં *

વિવેચન :

પૂર્વપક્ષ : દ્રવ્ય અને પર્યાયથી જુદા સામાન્ય અને વિશેષ પણ મળે છે જ. તો તમે જેમ દ્રવ્ય અને પર્યાયને વિષય કરનારા અભિપ્રાયને 'દ્રવ્યાર્થિક' અને 'પર્યાયાર્થિક' નય કહો છો. તેમ સામાન્ય અને વિશેષને વિષય કરનારા અભિપ્રાયને 'સામાન્યાર્થિક' અને 'વિશેષાર્થિક' નય પણ કહેવા જોઈએ. અર્થાત્ આ બે નય વધુ કહેવા જોઈએ. (અને તો મૂળનયની સંખ્યા બે નહીં, પણ ચાર થશે !)

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત ઉચિત નથી, કારણ કે દ્રવ્ય-પર્યાયથી જુદા સામાન્ય-વિશેષ હોતા જ નથી. તેવા બે જુદા સામાન્ય-વિશેષ પ્રસિદ્ધ જ નથી. (જો તેવાં બે જુદા પ્રસિદ્ધ હોત, તો તે બેને વિષય કરનાર સામાન્યાર્થિક-વિશેષાર્થિક એવા બે જુદા નયો પણ માનત. પરંતુ તેવું પ્રસિદ્ધ નથી.)

સામાન્ય-વિશેષનો દ્રવ્ય-પર્યાયમાં જ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે... તે કેવી રીતે ? એ જણાવે છે -

(૬૯) તદ્યથા = તે આ પ્રમાણે -

પ્રસજ્ઞાત્ સામાન્યં દર્શયતિ...

સામાન્ય-વિશેષનો દ્રવ્ય-પર્યાયમાં કેવી રીતે અંતર્ભાવ થાય ? એ વાત જણાવ્યા પહેલા,

“सामान्यं द्विधा-एकं तिर्यक्सामान्यमपरमूर्ध्वतासामान्यम्” ॥

- [प्रमाण० परि० ५ सू० ३]

(७०) आद्यलक्षणमाह -

“प्रतिव्यक्ति तुल्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्यम्, यथा-शबलशाबलेयपिण्डेषु गोत्वम्”

॥ इति ।

- [प्रमाण० परि० ५ सू० ४]

◆ गुणसौम्या ◆

प्रसंगोपात् ‘सामान्य’ कोने कडेवाय ? तेनुं स्वरूप शुं ? तेना केटला प्रकारो ? अे अधी विगतो ‘जशावे छे -

* सामान्यनुं स्वरूप *

सूत्र : सामान्यं द्विधा - एकं तिर्यक्सामान्यमपरमूर्ध्वतासामान्यम् ॥

सूत्रार्थ : सामान्य अे प्रकारनुं छे : (१) अेक तो तिर्यक् सामान्य, अने (२) भीजुं उर्ध्वता सामान्य.

विवेचन : सामान्यना अे अेद : (१) तिर्यक्सामान्य, अने (२) उर्ध्वतासामान्य.

(१) तीछो उल्लेख जेमां थाय, तेवां अनुवृत्ताकारवाणा ज्ञान द्वारा जशातुं जे सामान्य, ते तिर्यक्सामान्य.

(२) उर्ध्व उल्लेख जेमां थाय, तेवा अनुगताकारवाणा ज्ञान द्वारा जशातुं जे सामान्य, ते उर्ध्वतासामान्य.

(७०) उवे आ अनेनुं स्वरूप ग्रंथकारश्री आगण प्रमाज्ञनयतत्त्वालोकना सूत्रना आधारे अतावे छे. तेमां सौ प्रथम तिर्यक्सामान्यनुं लक्षण कडे छे -

सूत्रार्थ : दरेक व्यक्तिमां (भीज्ज व्यक्तिओनी साथे) जे तुल्य परिणाम छे, ते तिर्यक्सामान्य कडेवाय. जेमके शबल-शाबलेय आदि गायोना समूहमां वर्ततुं गोत्व = गायपशुं = गायपशुं समान परिणति. (अे तिर्यक्सामान्य.)

(प्रमाज्ञनयतत्त्वालोक सूत्र - ५/४)

विवेचन : जे परिणति द्वारा अेक पदार्थ भीज्ज पदार्थने सरअो होय, ते परिणतिने

१. पडेला सामान्यनुं स्वरूप अतावी, तेनो द्रव्य-पर्यायमां केवी रीते अंतर्भाव थाय - ते जशावशे. पछी विशेषनुं स्वरूप अतावी, तेनो पर्यायमां अंतर्भाव केवी रीते थाय ते अतावशे. आ कम ध्यानमां राअवो.

તિર્યક્સામાન્યં ચ ગવાદૌ ગોત્વાદિસ્વરૂપતુલ્યપરિણતિસ્વરૂપમ્, ઉદાહરણં ચ-તજ્જાતીય
 ઇવાયં ગોપિણ્ડો વા, ગોસદૃશો ગવય ઇતિ વા । (૭૧) દ્વિતીયલક્ષણમાહ -

“પૂર્વાપરપરિણામસાધારણદ્રવ્યમૂર્ધ્વતાસામાન્યમ્,
 યથા-કટક-કઙ્કણાદ્યનુગામિ કાઙ્કનમ્” ॥ ઇતિ ।

- [પ્રમાણ૦ પરિ૦ ૫ સૂ૦ ૫]

◆ ગુણસૌમ્યા ◆
 ‘તિર્યક્સામાન્ય’ કહેવાય. જેમકે કોઈ વિવક્ષિત ‘શબલ’ નામવાળી ગાય, ‘શાબલેય’ નામવાળી
 બીજી ગાયની સાથે ‘ગાયપણે’ સમાન વર્તે છે, માટે બંને ગાયોમાં રહેલું ગોત્વ = ગાયપણું એ
 તિર્યક્સામાન્ય છે.

એ જ રીતે ગાય-મહિષ-અશ્વ વગેરે પશુઓ વચ્ચે રહેલી પશુપણાની સમાનપરિણતિ તે
 તિર્યક્સામાન્ય કહેવાય.

આ જ વાત મહોપાધ્યાયજી મહારાજ જણાવે છે - ‘તિર્યક્સામાન્યં ચ ગવાદૌ ગોત્વાદિસ્વરૂપ-
 તુલ્યપરિણતિરૂપમ્’ અર્થાત્ - ગાય વગેરેમાં ગોત્વાદિરૂપ જે તુલ્યપરિણતિ = સમાનપરિણતિ,
 તે તિર્યક્સામાન્ય.

એક ઉદાહરણ તો મૂળસૂત્રમાં બતાવ્યું જ છે, તે ઉપરાંત બીજાં બે ઉદાહરણો મહોપાધ્યાયજી
 મહારાજ બતાવે છે -

(૧) તજ્જાતીય ઇવાયં ગોપિણ્ડઃ - પેલી જે ગાય હતી, તેની સરખી જાતિની જ આ ગાય
 છે. અહીં બે ગાય વચ્ચેની સમાનપરિણતિ, તે તિર્યક્સામાન્ય સમજવું.

(૨) ગોસદૃશઃ ગવયઃ - જેવી ગાય હોય છે, તેના જેવો જ જંગલમાં વિચરતો ‘ગવય’
 નામનો પ્રાણી હોય છે. અહીં ગાય-ગવય વચ્ચેની સમાનપરિણતિ, તે તિર્યક્સામાન્ય સમજવું.
 (ગવય = નીલગાય.)

અહીં ‘તિર્યક્’ નામ રાખવાનું કારણ એ કે, આ સામાન્ય સમજતી વખતે સમજનારની
 દૃષ્ટિ તીર્છી ફરે છે. (શબલ-શાબલેય વગેરે ગાયો જાણે સામે ઊભી છે. તેમાં ગાયપણાની
 સમાનતા જોવા માટે, જોનાર પુરુષની દૃષ્ટિ પહેલા શબલ ગાય પર, ત્યારબાદ શાબલેય ગાય
 પર - એમ ક્રમશઃ તીર્છી ફરે છે.)

(૭૧) હવે ઊર્ધ્વતાસામાન્યનું લક્ષણ કહે છે -

સૂત્રાર્થઃ પૂર્વપરિણામ (પૂર્વપર્યાય) અને ઉત્તરપરિણામ (ઉત્તરપર્યાય) બંનેમાં સમાનપણે રહેનારું
 જે દ્રવ્ય, તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવાય. જેમકે - કટક અને કંગન વગેરે અલંકારવિશેષોમાં રહેનાર
 સુવર્ણદ્રવ્યરૂપ સામાન્ય.

(પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક સૂત્ર - ૫/૫)

ऊर्ध्वतासामान्यं च परापरविवर्तव्यापिमृत्त्रादिद्रव्यम्, त्रिकालगामि चैतत्; तदुक्तं वृत्तौ -

“पूर्वापरपर्याययोरनुगतमेकं द्रव्यम्, द्रवति-तांस्तान् पर्यायान् गच्छतीति व्युत्पत्त्या त्रिकालानुयायी यो वस्त्वंशस्तदूर्ध्वतासामान्यमित्यभिधीयते” इति ।

कटके कङ्कणे च तत् काञ्चनमेव, अथवा स एवायं जिनदत्त इत्युदाहरणम् ।

❖ गुणसौम्या ❖

विवेचन : परापरविवर्तव्यापी = કટક, કેયૂર, કંગન, બ્રેસલેટ વગેરે નવા-જૂના પર્યાયોમાં વ્યાપીને રહેનારું, એ બધા પર્યાયોમાં અનુસરણ પામનારું એવું જે મૃત્ત્નાદિદ્રવ્યમ્ = સુવર્ણાદિ રૂપ દ્રવ્ય (એ જ રીતે સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ વગેરે અવસ્થાઓમાં વ્યાપીને રહેનારું જે મૃદ્દ્રવ્ય) તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવાય. અને આ સામાન્ય ત્રિકાળગામી (= ત્રણે કાળમાં રહેનારું = નિત્ય) છે.

આ વિશે પ્રમાણનયતત્વાલોકની વૃત્તિરૂપ રત્નાકરાવતારિકામાં જે કહ્યું છે, તે જ જણાવે છે -

“(पूर्वापरपर्याययोरनुगतमेकं द्रव्यम् =) વિવક્ષિત કોઈ એક દ્રવ્યના કાણે કાણે કાળક્રમે આવતા પૂર્વપર્યાય અને ઉત્તરપર્યાયમાં અનુસરનારું જે એક દ્રવ્ય, તે ઊર્ધ્વતા સામાન્ય કહેવાય. (द्रवति-तांस्तान् पर्यायान् गच्छतीति व्युत्पत्त्या =) તે તે પર્યાયોને જે પામે, નવા નવા પર્યાયોમાં જે અનુસ્યૂત રહે તે દ્રવ્ય, આવી વ્યુત્પત્તિ હોવાથી, ક્રમશઃ થતા પર્યાયોમાં (ત્રિકાલાનુયાયી યો વસ્ત્વંશ =) ત્રણે કાળ અનુસરણ પામનારો જે પદાર્થાંશ, (તદૂર્ધ્વતાસામાન્યમિત્યભિધીયતે =) તે ‘ઊર્ધ્વતાસામાન્ય’ કહેવાય છે. અર્થાત્ પર્યાયો બદલાતા પણ વસ્તુનો જે ધ્રુવાંશ રહે, તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય.” (સૂત્ર ૫/૫ ની વૃત્તિ.)

આ જ વાતને ઉદાહરણ સાથે જણાવે છે -

કટકે કઙ્કણે ચ તત્ કાઞ્ચનમેવ... કટક, કેયૂર, કુંડલાદિ સોનાના બનાવાતા જુદા જુદા પર્યાયોમાં પણ સોનું એનું એ જ રહે છે. તો અહીં સુવર્ણરૂપે વસ્તુનો જે ધ્રુવાંશ, તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય.

સં એવાયં જિનદત્ત... પચાસ વર્ષ પહેલા જે બાળક જોયું હતું, તે જ આ જિનદત્ત છે. અહીં બાળ, યુવા, વૃદ્ધ વગેરે પર્યાયો બદલાવા છતાં ‘જિનદત્ત’ એનો એ જ રહ્યો છે. એટલે જિનદત્તરૂપ જે ધ્રુવાંશ, તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય.

સાર : (૧) એક પદાર્થની બીજા પદાર્થની સાથે જે સમાનપરિણતિ, તે તિર્યક્સામાન્ય. અને (૨) એક જ પદાર્થમાં કાળક્રમે થતા પર્યાયોમાં દ્રવ્યરૂપે જે ધ્રુવતા, તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય.

(૭૨) તત્ર તિર્યક્સામાન્યં તુ પ્રતિવ્યક્તિ સાદૃશ્યપરિણતિલક્ષણં વ્યજ્ઞનપર્યાય એવ, “સ્થૂલાઃ કાલાન્તરસ્થાયિનઃ શબ્દાનાં સદ્કેતવિષયા વ્યજ્ઞનપર્યાયાઃ” ઇતિ પ્રાવચનિકપ્રસિદ્ધેઃ । ઊર્ધ્વતાસામાન્યં તુ દ્રવ્યમેવ વિવક્ષિતમ્ । (૭૩) વિશેષોઽપિ

❧.....❧ ❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

(૭૨) આમ બંને પ્રકારના સામાન્યો બતાવીને, હવે તેઓનો દ્રવ્ય-પર્યાયમાં સમાવેશ કેવી રીતે થાય ? તે બતાવે છે -

❧ સામાન્યનો દ્રવ્ય-પર્યાયમાં સમાવેશ ❧

(૧) તિર્યક્સામાન્ય :

દરેક વ્યક્તિઓમાં રહેલી જે સદૃશપરિણતિ, તે સદૃશપરિણતિરૂપ લક્ષણવાળું આ સામાન્ય, તે તે વ્યક્તિના વ્યંજનપર્યાયરૂપ જ છે.

જે એક સમય જેવા સૂક્ષ્મકાળભાવી અને વચનથી અગોચર પર્યાયો હોય, તે ‘અર્થપર્યાય’ કહેવાય. પણ જે સ્થૂળ હોય, કાલાંતરે રહેનાર હોય (થોડા લાંબા કાળ સુધી સ્થાયી હોય) તથા શબ્દ સંકેતના વિષયવાળા (= શબ્દોથી સમજાવી શકાય તેવા) હોય, તે બધા ‘વ્યંજનપર્યાય’ કહેવાય.

આ વાત પ્રાવચનિક પુરુષોમાં પ્રસિદ્ધ છે, અર્થાત્ આગમના જાણકાર મહાત્માઓ શાસ્ત્રોમાં જણાવે છે.

પ્રસ્તુતમાં વાત એ કે - તિર્યક્સામાન્યરૂપ જે ગોત્વ-ઘટત્વ-પટત્વ-પશુત્વ વગેરે ધર્મો છે, તે ધર્મો, વ્યક્તિમાં રહેલા સ્થૂળ, કાળાંતરે અનુસરણ પામનારા અને શબ્દ-વાચ્ય એવા પર્યાયવિશેષરૂપ હોવાથી, તેઓનો વ્યંજનપર્યાયમાં જ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. (એટલે આ સામાન્યને પર્યાયથી જુદો માનવાની જરૂર નથી.)

(૨) ઊર્ધ્વતાસામાન્ય :

આ સામાન્યને તો દ્રવ્યરૂપ જ કહેવાયું છે. સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ વગેરે અવસ્થાઓ બદલાવા છતાં પણ, મૃદ્દ્રવ્યરૂપ જે ધ્રુવાંશ, તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય. અર્થાત્ ઊર્ધ્વતાસામાન્યને મૃદાદિ દ્રવ્યરૂપ જ મનાય છે, તેનાથી જુદું નહીં. માટે આ સામાન્યનો દ્રવ્યમાં જ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. (એટલે આને પણ જુદાં તત્ત્વ તરીકે માનવાની કોઈ જરૂર નથી.)

❧ વિશેષનો પર્યાયમાં સમાવેશ ❧

(૭૩) ‘વિશેષ’ એટલે વસ્તુની પ્રતિનિયત ક્ષણવર્તી અવસ્થાવિશેષ. ક્ષણો-ક્ષણો વસ્તુની

सामान्यवैसदृश्यविवर्तनलक्षणो व्यक्तिस्वः पर्याय एवान्तर्भवतीति न ताभ्यामधिक-
कावकाशो नयस्य ॥

(७४) अथ सप्तनयसङ्ख्यामाह-आद्यो द्रव्यार्थिकनयः, तस्य त्रयो भेदाः-नैगम-

❧.....❧ गुणसौम्या ❧.....❧

अवस्थाओ बढलाया करे छे. तो आवी जुटी जुटी अवस्थाओ अे वस्तुनो विशेष छे.

तो आ विशेष पण, सामान्यथी विसदृशस्वरूपवाणा (उत्तरोत्तर पर्यायोमां अनुसरण न
पामनारा) अेवा विवर्तन-व्यक्तिरूप जे वस्तुनो पर्याय छे, तेमां ज अंतर्भाव पामी ज्ञाय छे.
(अेटले तेवा विशेषने पण वस्तुना पर्यायथी जुटो मानवानी जर नथी.)

विवर्तनरूप : दरेक समये जे परिवर्तन पामे, बढलाया करे, तेवा पर्यायोने 'विवर्त' रूप
कहेवाय.

व्यक्तिरूप : विवर्तनरूप ते पर्यायो ज प्रतिनियत क्षणविशेषमां रहेता होवाथी क्षणव्यक्तिरूप
= ते ते क्षणिक अवस्थाओरूप कहेवाय छे.

* अेटले ज अधिक नय न मानवा *

○ अध्वतासामान्यनो द्रव्यमां समावेश थाय छे.

○ तिर्यङ्गसामान्यनो व्यंजनपर्यायमां समावेश थाय छे.

○ विशेषोनो वस्तुनां ज पर्यायविशेषोमां समावेश थाय छे.

आ प्रमाणे द्रव्य-पर्यायमां ज समाई जता होवाथी, सामान्य अने विशेषने द्रव्य-पर्यायथी
जुटा मानवानी कोई जर नथी.

इलितार्थ : अेटले द्रव्यार्थिक अने पर्यायार्थिक अे ज नय मानवा जेईअे. तेनाथी अधिक
'सामान्यार्थिक-विशेषार्थिक' वगेरे नयो मानवानी कोई जर नथी.

(७४) अनुसंधान : आपणें द्रव्य अने पर्यायनुं स्वरूप तथा द्रव्यार्थिकना १० अने
पर्यायार्थिकना ६ भेदो ज्ञेया. हवे द्रव्यार्थिक अने पर्यायार्थिक नयना जे सात भेदो प्रसिद्ध छे,
तेनुं स्वरूप विस्तारथी ज्ञावे छे -

सात नयोनुं स्वरूप

पहेलो नय : (१) द्रव्यार्थिकनय : तेना त्रण प्रकार छे : (१) नैगमनय, (२) संग्रहनय,
अने (३) व्यवहारनय.

સદ્ગ્રહ-વ્યવહારભેદાત્ । દ્વિતીયઃ પર્યાયાર્થિકનયઃ, તસ્ય ઋજુસૂત્ર-શબ્દ-સમભિરૂઢૈવ-
મ્ભૂતનયભેદાચ્ચત્વારો ભેદાઃ । તદુભયોર્ભેદસદ્ગ્રહે ચ સમૈવ નયાઃ ।

પક્ષૈવ નયાઃ, ષડેવ નયાઃ, ચત્વાર એવ મૂલનયાઃ” પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તૌ [૧૨૪
દ્વારે] ।

સવિસ્તારમગ્રે વક્ષ્યન્તે । (૭૫) યદુક્તમનુયોગદ્વાર-તદ્વૃત્ત્યાદિષુ -

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

બીજો નય : (૨) પર્યાયાર્થિકનય : તેના ચાર ચાર પ્રકાર છે : (૧) ઋજુસૂત્રનય, (૨) શબ્દનય, (૩) સમભિરૂઢ, અને (૪) એવંભૂતનય.

આ બંને નયના ભેદોનો સંગ્રહ કરીએ, તો સાત નય થાય. દ્રવ્યાર્થિકનયના ૩ ભેદ + પર્યાયાર્થિકનયના ૪ ભેદ = ૭ નયો.

આ સાત નયો મુખ્યમતને આશ્રયીને સમજવા. મતાંતરે પાંચ નય, છ નય, ચાર નય પણ મનાય છે - એવું પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિમાં (દ્વાર-૧૨૫ ના શ્લોક - ૮૪૮માં) કહ્યું છે.

પ્રશ્ન : પણ ૫-૬-૪ નયો કઈ વિવક્ષાએ કહેવાય છે ?

ઉત્તર : જુઓ -

○ નૈગમનય બે પ્રકારનો છે : સામાન્યગ્રાહી અને વિશેષગ્રાહી. સામાન્યગ્રાહી નૈગમનયનો સંગ્રહનયમાં, અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનયનો વ્યવહારનયમાં સમાવેશ કરી દેવાથી, નૈગમને છોડીને બાકીના ૬ નયો રહે.

○ નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર અને શબ્દ એમ ૫ નયો. અહીં શબ્દ-સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એ ત્રણ નયો શબ્દપરક હોવાથી, એ ત્રણોનો સમાવેશ ‘શબ્દ’ તરીકે કર્યો છે.

○ સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર અને શબ્દ એમ ૪ નયો (અહીં નૈગમનો સમાવેશ સંગ્રહ-વ્યવહારમાં કર્યો. અને શબ્દ-સમભિરૂઢ-એવંભૂતને ‘શબ્દ’ તરીકે કહ્યા.)

આ ૫-૬-૪ પ્રકારોનું સ્વરૂપ, ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ વિસ્તાર સહિત આગળ જણાવશે.

અહીં મુખ્યતયા સાત નયને આશ્રયીને નિરૂપણ કરાશે.

(૭૫) આ સાત નયોનું સ્વરૂપ અનુયોગદ્વાર અને તેની વૃત્તિ વગેરેમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે, તે પ્રમાણે જણાવે -

૧. ગ્રંથકારશ્રી પહેલા અનુયોગદ્વાર અને તેની વૃત્તિના આધારે સંક્ષેપથી સાત નયોનું સ્વરૂપ બતાવે છે. ત્યારબાદ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક વગેરે ગ્રંથોના આધારે વિસ્તારથી તેઓનું સ્વરૂપ બતાવશે. એટલે અમે પણ આ ગાથાઓનો અર્થ સંક્ષેપથી જ બતાવીશું. વિસ્તારથી આગળ જણાવીશું.

“णोगेहि माणेहिं मिणइ त्ति णोगमस्स य निस्सुती ।
 सेसाणं पि नयाणं लक्खणमिणामो सुणह वोच्छं ॥१३६॥
 संगहियपिण्डयत्थं संगहवयणं समासओ वित्ति ।
 वच्चति विणिच्छयत्थं ववहारो सव्वदव्वेसु ॥१३७॥
 पच्चुप्पन्नगाही उज्जुसूओ णयविही मुणेयव्वो ।
 इच्छति विसेसियतरं पच्चुप्पन्नं णओ सहो ॥१३८॥

♦ गुणसौम्या ♦

(१) नैगमनयः

(श्लोक - १) ‘अनेक मानो वडे मपाय’ એ પ્રમાણે નૈગમનયની નિરુક્તિ છે. બાકીના નયોના આ લક્ષણને હું કહીશ તે તમે સાંભળો. (અનુયોગ-૧૩૬, આવશ્યકનિર્યુક્તિ-૭૫૫)

તાત્પર્ય : એક નહીં તે અનેક, અનેક એવા માનો વડે, અર્થાત્ મહાસત્તા-સામાન્ય-વિશેષ જ્ઞાનો વડે વસ્તુને જે માપે, તે નૈગમનય કહેવાય. અથવા નિગમ એટલે એક જ પદાર્થના જુદા જુદા બોધ, તેને સ્વીકારનાર નૈગમનય કહેવાય. (આ બધાનો વિસ્તારથી અર્થ આગળ આવવાનો જ છે. એટલે અહીં વધુ વિસ્તાર નથી કરતા.)

(૨-૩) સંગ્રહનય અને વ્યવહારનય :

(શ્લોક - ૨) તીર્થકર - ગણધરો, સંક્ષેપથી સંગ્રહના સર્વદ્રવ્યોમાં વચનને સંગૃહીત અને પિંડિત અર્થવાણું કહે છે. વ્યવહારનય વિનિશ્ચિતાર્થ માટે જાય છે. (અનુયોગદ્વાર-૧૩૭, આવશ્યકનિર્યુક્તિ-૭૫૬)

તાત્પર્ય : અભિમુખતાએ જે ગ્રહણ કરેલ હોય તે સંગૃહીત કહેવાય છે અને એકજાતિને પામેલ પિંડિત કહેવાય છે. આવો અર્થ = વિષય છે જેનો તે સંગૃહીત-પિંડિતાર્થ, એવું સંગ્રહનું વચન તીર્થકર-ગણધરો સંક્ષેપથી કહે છે.

વિશેષે કરીને જે નિશ્ચય, તે વિનિશ્ચય. અર્થાત્ કેટલાક વિદ્વાનોનો બોધ એવું નહીં, પણ નાનાથી લઈ મોટા સુધીના તમામનો બોધ. તેના માટે વ્યવહારનય સર્વદ્રવ્યોમાં પ્રવર્તે છે. અર્થાત્ તે તે દ્રવ્યોમાં લોકો જે રીતનો વ્યવહાર કરતા હોય, તેને તે રીતે આ નય સ્વીકારે છે.

(૪-૫) ઋજુસૂત્ર અને શબ્દનય :

(શ્લોક-૩) વર્તમાનવસ્તુને જ ગ્રહણ કરનાર ઋજુસૂત્ર નામનો નયપ્રકાર જાણવો. તથા શબ્દનય કંઈક વધુ વિશેષિતતર વર્તમાન વસ્તુને ઇચ્છે છે. (અનુયોગદ્વાર-૧૩૮, આવશ્યકનિર્યુક્તિ-૭૫૭)

વત્થૂઓ સંકમણં હોઝ અવત્થૂ ણાં સમભિસ્થે ।

વંજણ-અથ-તદુભાં એવંભૂઓ વિસેસેતિ ॥૧૩૯॥

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

તાત્પર્ય : વર્તમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુ પ્રત્યુત્પન્ન કહેવાય છે. અથવા (પ્રતિ પ્રતિ વોત્પન્ન =) દરેક-દરેકમાં ઉત્પન્ન વસ્તુ પ્રત્યુત્પન્ન કહેવાય. એટલે કે, સ્વકીય વસ્તુ જ, પણ પરકીય નહીં. આમ વર્તમાનમાં રહેલી અને પોતાની જ વસ્તુને પ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો ‘ઋજુસૂત્ર’ અથવા ‘ઋજુશ્રુત’ નય છે.

○ ઋજુસૂત્ર - ભૂતકાલીન-ભવિષ્યકાલીનરૂપ વક વસ્તુને છોડીને વર્તમાનમાં વિદ્યમાન બધી વસ્તુ, તે ઋજુ. તેને જે કહે તે ઋજુસૂત્ર કહેવાય.

○ ઋજુશ્રુત - ઋજુ એટલે વકથી વિપરીત-વર્તમાનકાલીન શ્રુત એટલે જ્ઞાન. અર્થાત્ વર્તમાનકાલીન જ્ઞાન છે જેને, અર્થાત્ અભિમુખ વસ્તુને જે જોનારો, તે ઋજુશ્રુત.

શબ્દનય પણ વર્તમાન વસ્તુને જ માને છે, પરંતુ તે વર્તમાન વસ્તુને બીજા નયો કરતાં વિશેષિતતર માને છે, અર્થાત્ આ નય વસ્તુના નામ-સ્થાપના અને દ્રવ્ય આ ત્રણ નિક્ષેપા નથી માનતો. (આની પણ વિશેષ માહિતી આગળ જણાવાશે.)

(૬-૭) સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનય :

(શ્લોક-૪) સમભિરૂઢ નયના મતે વસ્તુનું સંકમણ અવસ્તુ છે. એવંભૂતનય શબ્દ-અર્થ અને તદુભયને વિશેષિત કરે છે.

તાત્પર્ય : સમભિરૂઢ નયના મતે વસ્તુનું સંકમણ થતું નથી, અર્થાત્ ઘટ નામની વસ્તુનું કુટ નામની વસ્તુમાં સંકમણ થતું નથી. એકમાં જુદા જુદા અર્થોને (અર્થાત્ દરેક શબ્દોના જુદા જુદા અર્થોને) સ્વીકારતો જે નય, તે સમભિરૂઢ નય કહેવાય. આ નય એવું માને છે કે - જેમ ઘટ-પટ શબ્દ બે જુદા અર્થને જ જણાવે છે, તેમ ઘટ-કુટ-કુંભ વગેરે શબ્દો પણ જુદા જુદા અર્થોને જ જણાવે છે.

જેના વડે વસ્તુ પ્રગટ કરાય અથવા જે પ્રગટ કરે, તે વ્યંજન, અર્થાત્ શબ્દ. આ શબ્દનો જે વિષય (= અભિધેય) તે અર્થ... અને ઉભય એટલે શબ્દ-અર્થ બંને. આ શબ્દ, અર્થ અને ઉભયને એવંભૂતનય વિશેષિત કરે છે.

આશય એ કે, આ નય શબ્દને ચોક્કસ એવા અર્થ સાથે સ્થાપે છે અને અર્થને ચોક્કસ એવા શબ્દ સાથે સ્થાપે છે. જેમકે, ઘટ ધાતુ ચેષ્ટાના અર્થમાં વપરાય છે. તેથી જ્યારે સ્ત્રીના મસ્તકે રહેલ ચેષ્ટાવાળો પદાર્થ ઘટશબ્દથી બોલાય, ત્યારે જ તે પદાર્થ ઘટ કહેવાય છે. ને ત્યારે જ તે ઘટશબ્દ તેનો વાયક બને છે.

હવે જ્ઞાનનય-ક્રિયાનયને આશ્રયીને કહે છે -

नायंमि गिण्हयव्वे अगिण्हयव्वे य इत्थ अत्थंमि ।
जइयव्वमेव इइ जो उवएसो सो नओ नाम” ॥१४०॥

(७६) तत्र नैगमद्रव्यार्थिकनयो धर्म-धर्मि-द्रव्य-पर्यायादिप्रधानाऽप्रधानादिगोचरः ।

❧ गुणसौम्या ❧

❧ જ્ઞાનનય - ક્રિયાનય ❧

(શ્લોક-૫) લેવા યોગ્ય અને ન લેવા યોગ્ય અર્થ જાણતે છતે, એ અર્થ વિશે લેવાદિનો યત્ન કરવો જ જોઈએ. એવો જે ઉપદેશ, તેનું નામ ‘નય’ છે. (અનુયોગદ્વાર-૧૪૦)

તાત્પર્ય : ઈહલોકસંબંધી અને પરલોકસંબંધી કેટલાક પદાર્થ લેવા યોગ્ય છે, કેટલાક પદાર્થ છોડવા યોગ્ય છે, ઉપલક્ષણથી કેટલાક પદાર્થ ઉપેક્ષણીય છે.

દા. ત. ઈહલોકસંબંધી - માળા, ચંદન વગેરે ઉપાદેય છે. વિષ, કાંટા વગેરે હેય છે. ઘાસ વગેરે ઉપેક્ષણીય છે. પરલોકસંબંધી - સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર વગેરે ઉપાદેય છે. મિથ્યાત્વ, અહંકાર વગેરે હેય છે. સ્વર્ગ, વિભૂતિ વગેરે ઉપેક્ષણીય છે.

આ પ્રમાણે હેય-ઉપાદેય-ઉપેક્ષણીય પદાર્થોને સમજવા જ^૧ અને સમજ્યા પછી તે વિશે લેવા-છોડવા-ઉપેક્ષા વગેરેરૂપ યત્ન કરવો જ^૨. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ક્રિયાનો ઉપદેશ, તે એકપ્રકારનો જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનયરૂપ ‘નય’ કહેવાય છે.

(૭૬) આ પ્રમાણે અનુયોગદ્વારસૂત્રના આધારે નયોનો નિરુક્તિ-અર્થ જણાવીને, હવે દ્રવ્યાર્થિકનયના ત્રણ ભેદનો સામાન્ય અર્થ અને એ ત્રણમાંથી કોણ શુદ્ધ અને કોણ અશુદ્ધ ? એ જણાવવા કહે છે -

તેમાં -

(૧) નૈગમ દ્રવ્યાર્થિક નય : ધર્મ-ધર્મી, દ્રવ્ય-પર્યાય - આ બધાને ગૌણ-મુખ્યભાવે વિષય કરે છે. અર્થાત્ એકને પ્રધાનપણે બીજાને ગૌણપણે, એ રૂપે દ્રવ્ય-પર્યાયાદિને વિષય^૩ કરે છે.

(૨) સંગ્રહ દ્રવ્યાર્થિક નય : નૈગમ વડે ગ્રહણ કરાયેલી વસ્તુના સમૂહાર્થને (= પિંડિતાર્થને) કહે છે, અર્થાત્ આ નય ‘સત્તા’ વગેરેને જણાવે છે કે જેથી નૈગમ દ્વારા બતાવાયેલ ઘટ-પટાદિ બધા પદાર્થોનો સંગ્રહ થઈ જાય. એટલે આ નય ‘સંગ્રહ’ એવા નામે કહેવાય છે.

આ સંગ્રહદ્રવ્યાર્થિકનય અભેદરૂપે કરી વસ્તુના સમૂહને (= વસ્તુજાતને) એકીસાથે ગ્રહણ કરે છે.

૧-૨. તે તે નયોની પ્રધાનતા વખતે જકારનો અન્વય તે તે સ્થળે કરવો.

૩. આ બધાનો વિસ્તારથી અર્થ, ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ આગળ ઉદાહરણ સાથે સમજાવશે.

તેન ગૃહીતસ્ય-વસ્તુનઃ સમ્પિણ્ડિતાર્થં વદતીતિ સદ્ગ્રહઃ, સદ્ગ્રહદ્રવ્યાર્થિકસ્ત્વભેદસ્ત્રપતયા વસ્તુજાતં સમ્-એકીભાવેન ગૃહ્ણતીતિ । સદ્ગ્રહેણ ગૃહીતસ્ય ગોચરીકૃતસ્યાર્થસ્ય ભેદસ્ત્રપતયા વસ્તુવ્યવહરણં વ્યવહારદ્રવ્યાર્થિકઃ । (૭૭) નૈગમ-વ્યવહારૌ ચાશુદ્ધદ્રવ્યાનુભવિકત્વેના-

❧ ગુણસૌમ્યા ❧

આશય : ઘટ-પટાદિ જુદી જુદી વસ્તુઓ પણ 'સત્તા' આદિરૂપે એક છે - એમ (સમ્ = એકીભાવેન =) એક હોવારૂપે બધા પદાર્થોને જે (ગૃહ્ણતિ =) ગ્રહણ કરે છે, તે સંગ્રહ.

(૩) વ્યવહારદ્રવ્યાર્થિકનય : સંગ્રહે ગ્રહણ કરેલ જે અર્થ, તેના ભેદરૂપે વસ્તુનો વ્યવહાર કરે છે, અર્થાત્ સંગ્રહ વડે સ્વીકારાયેલા 'સત્ત્વ' વગેરે પદાર્થ વિશે કરાતું જ્ઞાનવિશેષ કે જે સંગ્રહગૃહીત અર્થનું જ પૃથક્કરણ કરે છે, તે વ્યવહારનય.

આશય : સંગ્રહ દ્વારા જે પદાર્થોનું એકીકરણ કરાયું છે, તે પદાર્થોનું એકીકરણ સ્વીકારીને (અર્થાત્ એ એકીકરણનો નિષેધ કર્યા વિના) જે વિચારવિશેષથી તેઓનો વિભાગ કરાય, તે વિચારવિશેષને વ્યવહારનય કહેવાય છે. આ વાત આગળ ઉદાહરણ સાથે સમજાવશે.

(૭૭) હવે દ્રવ્યાર્થિકના ત્રણ ભેદમાંથી કયો ભેદ શુદ્ધ ? ને કયો અશુદ્ધ ? તે જણાવે છે -

❧ દ્રવ્યાર્થિકમાં શુદ્ધ-અશુદ્ધનો વ્યવહાર ❧

○ નૈગમનય અને વ્યવહારનય - આ બે અશુદ્ધ દ્રવ્યને અનુભવતા હોવાથી 'અશુદ્ધ' છે.

○ અને સંગ્રહનય શુદ્ધ દ્રવ્યને બોલતો હોવાથી 'શુદ્ધ' છે.

તાત્પર્ય : નયની પોતાની જે દષ્ટિ હોય, માત્ર એ જ દષ્ટિથી જોવું. તેનાથી અન્યનયની દષ્ટિનું જરા પણ મિશ્રણ થયેલું ન હોય, તે એ નયનું વિશુદ્ધતમત્વ છે. અને પછી-જેમ જેમ તદન્યનયની દષ્ટિ ભળતી જાય તેમ તેમ વિશુદ્ધિ ઘટતી જાય છે. અશુદ્ધિ વધતી જાય છે.

વસ્તુમાત્રમાં રહેલું મૂળભૂત તત્ત્વ પકડવું, એ દ્રવ્યાર્થિકનયની દષ્ટિ છે. બધામાં રહેલું 'સદ્' રૂપ એક તત્ત્વ જોવું, તે રૂપે બધાને સમાન માનવા-જોવા, એ સંગ્રહનયની દષ્ટિ હોવાથી, સત્તાસામાન્યરૂપે = મૂળતત્ત્વરૂપે જોનારો સદૈવતવાદી સંગ્રહનય એ વિશુદ્ધતમ છે.

પછી એમાં જેટલી વિશેષગ્રાહી (= ભેદગ્રાહી) દષ્ટિ ભળતી જાય છે - એટલા અંશે વિશુદ્ધિ ઘટતી જાય છે. એટલે સંગ્રહનય અભેદગ્રાહી છે અને તેની અપેક્ષાએ નૈગમ-વ્યવહાર ભેદ તરફ ઢલાણવાળા છે, અર્થાત્ વિશેષ-વિશેષ અવસ્થાઓ તરફ અભિમુખ છે, એટલે તેઓમાં ભેદગ્રાહી દષ્ટિ ભળતી જતી હોવાથી, તેઓ 'અવિશુદ્ધ' કહેવાય છે.

(૭૮) આ વિશે અનુયોગદ્વારની વૃત્તિમાં જે જણાવ્યું છે, તે કહે છે -

“નૈગમનય અને વ્યવહારનય અવિશુદ્ધ છે અને સંગ્રહનય વિશુદ્ધ છે, એવું કેમ ? તો કે -

शुद्धौ, सङ्ग्रहः शुद्धद्रव्यवादित्वाच्छुद्धः, (७८) तदुक्तमनुयोगद्वारवृत्तौ [सू० ७२] -

“नैगम-व्यवहाररूपोऽविशुद्धः, सङ्ग्रहरूपस्तु विशुद्धः कथम् ?, यतो नैगम-व्यवहारावनन्तपरमाण्वनन्तद्रव्यणुकाद्यनेकव्यक्त्यात्मकं कृष्णाद्यनेकगुणाधारं त्रिकालविषयं चाविशुद्धं द्रव्यमिच्छतः, सङ्ग्रहश्च परमाण्वादिसामान्यादेकं तिरोभूतगुण-कलापमविद्यमानपूर्वापरविभागं नित्यं सामान्यमेव द्रव्यमिच्छति, एतच्च किलानेकता-द्यभ्युपगमकलङ्केनाऽकलङ्कितत्वाच्छुद्धम्, ततः शुद्धद्रव्याभ्युपगमपरत्त्वादयमेव शुद्धः” इति ॥

(७९) अथ नैगमनयं प्रस्तपयन्ति -

◆ गुणसौम्या ◆

○ (यंतः...) नैगम अने व्यवहाररूप भे नय अनंत परमाणु, अनंत द्रव्यणुकादिरूप, अने व्यक्तिरूप, कृष्णादि अनेकगुणोना आधाररूप अने त्रिकालविषय अेवा अशुद्ध द्रव्यने माने छे, छे छे छे. (द्रव्यने जुदा जुदा अनेकरूपे मानवुं, अे ज तेओनी अशुद्धता छे.)

○ (संग्रहश्च...) ज्यारे संग्रहनय, परमाणु वगेरे वस्तुओनुं जे सामान्य, ते सामान्यने लछने अेकरूप अेवुं अने जेना जुदा जुदा गुणोनी समूह तिरोभूत (= अप्रगट) छे अेवुं, अने जेना पूर्वापर विभाग (पर्याय) अविद्यमान^१ छे अेवुं, नित्य (सत्तादिरूप) सामान्य ज द्रव्य तरीके माने छे, अने आ नित्य सामान्य द्रव्य अनेकताना प्रसंगरूप कलंकथी रछित होवाथी ‘शुद्ध’ छे. अने तेवा शुद्ध द्रव्यने मानवामां-कडेवामां तत्पर होवाथी, आ संग्रहनय शुद्ध ज छे.”

आ-प्रमाणे द्रव्यार्थिकमांथी क्यो नय शुद्ध अने क्यो नय अशुद्ध ? ते ज्ञाव्युं.

(७८) હવે સૌપ્રથમ ગ્રંથકારશ્રી, દ્રવ્યાર્થિકનયના જે ત્રણ ભેદ છે : (૧) નૈગમ, (૨) સંગ્રહ, અને (૩) વ્યવહાર, તેમાંથી પહેલા નયનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

દ્રવ્યાર્થિક ત્રણ નયો

* (૧) નૈગમનયનું સ્વરૂપ *

લક્ષણ : નૈકે ગમાઃ - બોધમાર્ગાઃ યસ્યાસૌ નૈગમો નામ નયઃ સ્યાત્ ॥

અર્થ : અનેક અેવા બોધમાર્ગો જેના છે, અર્થાત્ અનેક રીતે વસ્તુને જે જાણે છે - જુએ છે,

૧. અલબત્ત પર્યાયો તો હોય જ, પણ આ જ્ઞાન દ્વારા ન જણાતા હોવાથી ‘નથી’ એમ કહેવાય.

નૈકે ગમા-બોધમાર્ગા યસ્યાસૌ નૈગમો નામ નયઃ સ્યાત્, પૃષોદરાદિત્વાત્ કકારલ્લોપઃ ।
સ ત્રેધા-ધર્મદ્વયગોચરઃ, ધર્મિદ્વયગોચરઃ, ધર્મ-ધર્મિગોચરઃ, અત્ર ધર્મિ-ધર્મશબ્દેન દ્રવ્યં

◆.....◆ ગુણસૌમ્યા ◆.....◆

તેને 'નૈકગમ' કહેવાય. અને અહીં નૈકગમ શબ્દ પૃષોદરાદિ ગણનો હોવાથી 'ક'નો લોપ થાય અને તેથી નૈગમ શબ્દ બને છે.

અથવા નિગમ એટલે દેશ. જુદા-જુદા દેશમાં જે શબ્દપ્રયોગો-વ્યવહાર થાય છે, એને સંગત કરનાર નય એ નૈગમનય.

અલબત્ત,

લોકમાં થતા વ્યવહારને તો વ્યવહારનય અનુસરે છે જ. તો પણ લોકવ્યવહારમાં ક્યારેક કોઈક પરિસ્થિતિવશાત્ કે એવા ચોક્કસપ્રકારના અભિપ્રાયવશાત્ જુદી રીતે પણ શબ્દપ્રયોગો થતા હોય છે કે જેની સંગતિ નૈગમનયથી જ થઈ શકે છે.

જેમકે -

પ્રસ્થક બનાવનાર કારીગર. એના જ વિચારમાં રમતો હોય, અથવા એકદમ ઝડપથી પ્રસ્થક બનાવવાનો પ્રસ્તાવ હોય. આવા બધા અવસરે હજુ જંગલમાં લાકડું લેવા જઈ રહ્યો હોય ત્યારે પણ મનના વિચારવશાત્ એ 'પ્રસ્થક લેવા જાઉં છું' એમ બોલે. અને શિષ્ટપુરુષો એનો અભિપ્રાય સમજી જાય છે, એના વાક્યપ્રયોગને નિષેધતા નથી.

હવે આ પ્રયોગની સંગતિ વ્યવહારનયથી તો ન થઈ શકે, કારણ કે પ્રસ્થક બરાબર તૈયાર થયા પછી જ વ્યવહારનય એનો પ્રસ્થક તરીકે વ્યવહાર કરે છે. અને આ વાત યોગ્ય પણ છે જ, કારણ કે, એ કારીગર લાકડું લાવ્યા પછી જરા આધોપાછો ગયો હોય ને લાકડું પડ્યું હોય, તો ત્યાં આવી ચડેલ કોઈ શિષ્ટ પુરુષ એને પ્રસ્થક તરીકે ઓળખી શકતો પણ નથી કે કહેતો પણ નથી. એમ લાકડું માપ પ્રમાણે કાપવું-છોલવું વગેરે અવસ્થામાં પણ એનો પ્રસ્થક તરીકે વ્યવહારનય વ્યવહાર કરતો નથી. પણ ક્યારેક કોઈક વ્યક્તિ દ્વારા એવો વ્યવહાર તો થાય છે જ. તો એની સંગતિ નૈગમનય કરે છે.

ભાવાર્થ : આ નૈગમનયના ત્રણ પ્રકાર છે : (૧) બે ધર્મને વિષય કરનાર, (૨) બે ધર્મીને વિષય કરનાર, અને (૩) ધર્મ-ધર્મીને વિષય કરનાર. અહીં ધર્મશબ્દથી 'દ્રવ્ય' અને ધર્મશબ્દથી 'વ્યંજનપર્યાય' લેવો, એવું વૃદ્ધપુરુષો કહે છે.

✽ નૈગમનયના ત્રણ પ્રકાર ✽

વિવેચન : બે પર્યાયોમાં, બે દ્રવ્યમાં, અને ધર્મ-ધર્મીમાં - આ પ્રમાણે ત્રણ સ્થાને એકની

व्यञ्जनपर्यायं च वदन्ति ।

(८०) अथाद्योदाहरणमाह—“सच्चैतन्यमात्मनि” इति ।

— [प्रमाण० परि० ७ सूत्रम्-८]

अत्र चैतन्याख्यस्य व्यञ्जनपर्यायस्य विशेष्यत्वाद् मुख्यतया विवक्षणम्, सत्त्वाख्यव्यञ्जनपर्यायस्य तु विशेषणत्वादमुख्यतयेति धर्मद्वयगोचरो नैगमः प्रथमः ।

❧.....❧ गुणसौम्या ❧.....❧

प्रधानपक्षे અને બીજાની ગૌણપક્ષે જે વિવક્ષા કરવી, તે ‘નૈગમનય’ છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) ધર્મદ્વયગોચરઃ - બે ધર્મને વિષય કરનાર, અર્થાત્ પદાર્થના બે પર્યાયોમાંથી એક પર્યાયને ગૌણ તરીકે જોનાર અને બીજા પર્યાયને મુખ્ય તરીકે જોનાર એવો નૈગમનય.

(૨) ધર્મિદ્વયગોચરઃ - બે ધર્મોને વિષય કરનાર. એટલે કે ધર્મો એવા બે પદાર્થમાં એકને મુખ્ય કરીને જોનાર અને એકને ગૌણ કરીને જોનાર એવો નૈગમનય.

(૩) ધર્મ-ધર્મિગોચરઃ - ધર્મ અને ધર્મોને વિષય કરનાર. અર્થાત્ દ્રવ્ય અને પર્યાય - એ બેમાંથી એકને ગૌણ કરીને અને બીજાને મુખ્ય કરીને જોનાર એવો નૈગમનય.

હવે મહોપાધ્યાયજી મહારાજ આ ત્રણે ભેદોને ક્રમશઃ ઉદાહરણ સાથે જણાવે છે -

❧ પહેલા નૈગમનયનું ઉદાહરણ ❧

(૮૦) સચ્ચૈતન્યમાત્મનિ ॥૧॥

અર્થ : આત્મામાં સત્ એવું ચૈતન્ય છે.

વિવેચન : એક સામાન્ય નિયમ છે કે જે વિશેષ્ય હોય, તે મુખ્ય બને છે. જેમકે - નીલકમળ. અહીં ‘કમળ’ મુખ્ય છે અને તેના વિશેષણરૂપ ‘નીલ’ તે ગૌણ છે.

પ્રસ્તુતમાં - ‘સત્ એવું ચૈતન્ય’ અર્થાત્ સત્ત્વવિશિષ્ટ ચૈતન્ય. તો અહીં બે પર્યાય છે : સત્ત્વપર્યાય અને ચૈતન્યપર્યાય. હવે નૈગમનય આ બંને પર્યાયોને વિષય કરે છે, પણ બંનેને ગૌણ-મુખ્યભાવે... તે આ પ્રમાણે -

‘સત્ત્વવિશિષ્ટ ચૈતન્ય’ - અહીં ચૈતન્યપર્યાય વિશેષ્ય છે અને સત્ત્વપર્યાય તેનું વિશેષણ છે એટલે નૈગમનય (૧) ચૈતન્ય નામનો વ્યંજનપર્યાય વિશેષ્ય હોવાથી, તેને મુખ્ય તરીકે કહે છે, અને (૨) સત્ત્વ નામનો વ્યંજનપર્યાય વિશેષણ હોવાથી, તેને ગૌણ તરીકે કહે છે. આ પ્રમાણે બે ધર્મોને = બે પર્યાયોને ગૌણ-મુખ્યભાવે જોનારો નૈગમનયનો પહેલો ભેદ થયો.

(૮૧) દ્વિતીયોદાહરણમાહ—“વસ્તુ પર્યાયવદ્દ્રવ્યમ્” ॥

— [પ્રમાણ૦ પરિ૦ ૭ સૂત્રમ્-૧]

અત્ર પર્યાયવદ્દ્રવ્યાખ્યસ્ય ધર્મિણો વિશેષ્યત્વેન પ્રાધાન્યમ્, વસ્ત્વાખ્યસ્ય તુ ધર્મિણો વિશેષણત્વેનાપ્રાધાન્યમિતિ ધર્મિદ્વયગોચરો નૈગમો દ્વિતીયઃ ।

(૮૨) અથ તૃતીયોદાહરણમ્—“ક્ષણમેકં સુખી વિષયાસક્ત-જીવઃ” ॥ ઇતિ ।

— [પ્રમાણ૦ પરિ૦ ૭ સૂત્રમ્-૧૦]

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

* બીજા નૈગમનયનું ઉદાહરણ *

(૮૧) વસ્તુ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ ॥૨॥

અર્થ : જે વસ્તુ છે, તે પર્યાયવાણું દ્રવ્ય છે.

વિવેચન : અહીં પ્રશ્ન કરાય કે ‘પર્યાયવાણું દ્રવ્ય કેવું?’ તો તેના સમાધાનમાં જણાવાય છે કે - ‘જે વસ્તુરૂપ હોય તે.’ એટલે પર્યાયવાણું દ્રવ્ય વિશેષ્ય છે અને તેના વિશેષણ તરીકે વસ્તુનો ઉલ્લેખ છે.

તેથી પ્રસ્તુતમાં અર્થ થશે : ‘વસ્તુરૂપ એવું પર્યાયવાણું દ્રવ્ય’ અર્થાત્ વસ્તુવિશિષ્ટ પર્યાયવાણું દ્રવ્ય. તો અહીં બે ધર્મી છે : વસ્તુ અને પર્યાયવાણું દ્રવ્ય. હવે નૈગમનય આ બંને ધર્મીને વિષય કરે છે, પણ બંનેને ગૌણ-મુખ્યભાવે... તે આ પ્રમાણે -

‘વસ્તુરૂપ એવું પર્યાયવાણું દ્રવ્ય’ - અહીં પર્યાયવાણું દ્રવ્ય વિશેષ્ય છે અને વસ્તુ તેનું વિશેષણ છે. એટલે નૈગમનય (૧) પર્યાયવાણું દ્રવ્ય વિશેષ્યરૂપ હોવાથી, તેને મુખ્ય તરીકે જુએ, અને (૨) વસ્તુરૂપ ધર્મી વિશેષણ હોવાથી, તેને ગૌણ તરીકે જુએ. આ પ્રમાણે બે ધર્મીને (= વસ્તુ અને દ્રવ્યને) ગૌણ-મુખ્યત્વે જોનારા નૈગમનયનો બીજો ભેદ થયો.

* ત્રીજા નૈગમનયનું ઉદાહરણ *

(૮૨) ક્ષણમેકં સુખી વિષયાસક્તજીવઃ ॥૩॥

અર્થ : વિષયોમાં (= પાંચ ઈન્દ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયોમાં) આસક્ત એવો જીવ ક્ષણમાત્ર સુખી હોય છે.

વિવેચન : અહીં પ્રશ્ન કરાય કે ‘વિષયાસક્ત જીવ કેવો?’ તો તેના સમાધાનમાં જણાવાય છે કે ‘તે ક્ષણમાત્ર સુખી હોય.’ એટલે અહીં વિષયાસક્ત જીવરૂપ ધર્મી વિશેષ્ય છે અને

अत्र हि विषयासक्तजीवस्य द्रव्यस्य विशेष्यत्वात् प्राधान्यम्, सुखलक्षणस्य पर्यायस्याप्राधान्यं तद्विशेषणत्वादिति धर्मि-धर्मालम्बनो नैगमस्तृतीयः ।

(८३) अथवा निगमो विकल्पस्तत्र भवो नैगमः, स त्रिविधः- भूतभविष्यद्वर्तमानकालभेदात् । (८४) अतीतस्य वर्तमानवत् कथनं यत्र स भूतनैगमः,

◆ गुणसौम्या ◆

क्षणमात्र सुप्त्रूप पर्याय तेनुं विशेषण छे.

तेथी हवे वाक्यनो अर्थ अेवो थशे - 'क्षणमात्र सुप्वाणो अेवो विषयासक्त जव.' (अर्थात् क्षणमात्र सुप्विशिष्ट विषयासक्त जव) आमां सुप् धर्म छे अने जव धर्मी छे, नैगमनय आ अंनेने गौण - प्रधानत्वावे जूअे छे. ते आ प्रमाणे -

(१) विषयोमां आसक्तिवाणो जव विशेष्यरूप होवाथी, तेने मुप्य तरीके जूअे छे, अने (२) क्षणमात्र सुप्त्रूप पर्याय विशेषण तरीके होवाथी तेने गौण तरीके जूअे छे. आ प्रमाणे धर्म-धर्मीने गौण-मुप्यत्वावे जेनारो नैगमनयनो त्रीजे भेद थयो.

(८३) हवे ग्रंथकारश्री बीज रीते नैगमनयनी व्याख्या करे छे -

* नैगमनुं लीजुं लक्षण *

लक्षण : निगमः - विकल्पः, तत्र भवो नैगमः ॥

अर्थ : निगम अेटले विकल्प, अर्थात् जुदा जुदा प्रकारो अथवा विकल्प = जुदी जुदी विचारणाओ. आवा विकल्पोमां थनारो (अर्थात् जुदा जुदा विकल्पोने आश्रयीने थनारो) जे नय, ते नैगमनय.

तो हवे आवो नैगम नय, क्या जुदां-जुदां विकल्प-विचारोने लईने उत्पन्न थाय छे ? ते जणाववा ग्रंथाकारश्री तेना (= नैगमनयना) जुदी रीते त्रण प्रकारो बतावे छे.

ते आ प्रमाणे - (१) भूतनैगम, (२) भविष्यनैगम, अने (३) वर्तमाननैगम - आ प्रमाणे काणना भेदथी त्रण प्रकारनो नैगम थाय.

(८४) हवे ग्रंथकारश्री अे त्रणोनुं स्वरूप कमशः उदाहरण साथे जणावे छे -

* (१) भूतनैगम *

सूत्र : अतीतस्य वर्तमानवत् कथनं यत्र स भूतनैगमः । यथा - तदेवाद्य दीपोत्सवं पर्व यस्मिन् वर्धमानस्वामी मोक्षं गतवान् ॥१॥

યથા-તદેવાદ્ય દીપોત્સવં પર્વ યસ્મિન્ વર્ધમાનસ્વામી મોક્ષં ગતવાન્ ૧ ।

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

સૂત્રાર્થ : જ્યાં ભૂતકાળમાં બનેલાને વર્તમાનની જેમ કહેવાય, તે ભૂતનૈગમ. જેમકે - આજે તે જ દીવાળી પર્વ છે કે જેમાં વર્ધમાનસ્વામી મોક્ષે ગયા હતા. (અહીં ભૂતકાળમાં બનેલા નિર્વાણને વર્તમાનની જેમ કહેવાય છે.)

વિવેચન : ધારો કે આજે દીવાળીનો દિવસ છે, તો લોકમાં એવો ઉલ્લેખ થાય છે કે ‘આજે દિવાળીએ શ્રી મહાવીરપ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા.’ વસ્તુતઃ આજથી લગભગ ૨૫૩૯ વર્ષ પૂર્વે જે દિવાળી દિન હતો, તે દિવસે પ્રભુ મોક્ષ પામ્યા છે. બોલનાર અને સાંભળનાર બંને આ હકીકતને જાણે છે જ.

છતાં, બોલનાર બોલે છે કે ‘આજે શ્રી વીરપ્રભુ નિર્વાણ-મોક્ષ પામ્યા.’ અને સાંભળનાર પણ આ વાતને સ્વીકારે છે જ. એટલે સ્પષ્ટ છે કે ભૂતકાળમાં બનેલાનો વર્તમાનમાં વ્યવહાર કરી જ શકાય છે.

હકીકતમાં ભૂતકાળમાં બનેલી ઘટના વર્તમાનમાં નથી, છતાં ભૂતકાળસંબંધી આરોપ કરાય છે. હવે આ આરોપ ત્રણ રીતે થાય : (૧) અતીતપદાર્થમાં વર્તમાનનો આરોપ, (૨) વર્તમાનકાળમાં અતીતકાળનો આરોપ, અને (૩) અતીતકાળમાં વર્તમાનકાળનો આરોપ.

હવે આ ત્રણે આરોપ આપણે ઉદાહરણ સાથે જોઈએ -

(૧) આજે દિવાળીએ પ્રભુવીર નિર્વાણને પામ્યા. પ્રભુવીર આજે મોક્ષે ગયા. આવાં બધા વાક્યોમાં પ્રભુના નિર્વાણગમનરૂપ અતીતપદાર્થમાં વર્તમાનતાનો આરોપ કરાય છે.

(૨) આજનો દિવસ એટલે ? પ્રભુવીરનો નિર્વાણગમન દિવસ. આવાં વાક્યમાં વર્તમાનકાળમાં (વર્તમાન દિવાળી દિવસમાં) અતીતકાળનો (અતીત દિવાળી દિવસનો) આરોપ છે.

(૩) પ્રભુવીર જે દિવસે નિર્વાણ પામ્યા. તે આજનો (= દિવાળીનો) દિવસ હતો. આવાં વાક્યમાં અતીતકાળમાં (= અતીત દિવાળી દિનમાં) વર્તમાનકાળનો (= વર્તમાન દિવાળી દિનનો) આરોપ છે.

આવા બધા વાક્યપ્રયોગો ભૂતનૈગમનયને માન્ય છે.

પ્રશ્ન : “પ્રભુવીર આજથી લગભગ ૨૫૩૯ વર્ષ પહેલાના દિવાળી દિવસે નિર્વાણ પામ્યા હતા.” - આમ સીધેસીધું જ કહી દેવું જોઈએ ને ? આવા આરોપવાળા વાક્યપ્રયોગો કેમ કરાય છે ?

ઉત્તર : જુઓ - દિવાળીના દિવસમાં મહાકલ્યાણના ભાજનપણાંની પ્રતીતિ થાય એ માટે

(८५) भाविनि भूतवदुपचारो यत्र स भविष्यन्नैगमः, यथा-अर्हन्तः सिद्धतां प्राप्ता

❧.....❧ गुणसौम्या ❧.....❧

आવો પ્રયોગ કરાય છે. આશય એ કે, તમે કહ્યું એ મુજબ જ કહેવામાં આવે કે આજથી લગભગ ૨૫૩૮ વર્ષ પૂર્વે દિવાળીએ પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા હતા. તો તો “આજનો દિવાળીનો દિન (= વીરપ્રભુના નિર્વાણકલ્યાણકનો દિન) પણ મહાકલ્યાણનું ભાજન છે.” વગેરે પ્રતીતિ ન થઈ શકે.

એના બદલે “આજનો દિવસ એટલે ? પ્રભુવીરનો નિર્વાણગમન દિવસ !” આ રીતે બોલવામાં આવે, તો આજના દિવસ માટે દિલમાં ઊંચા ભાવો ઉછળે જ. “આજે પ્રભુનું નિર્વાણ થયું. આજે પ્રભુ સર્વ સંગથી મુક્ત થયા, સિદ્ધ થયા. આ હા હા ! આજનો દિવસ કેવો મહિમાવંત ? લાવ, હું પણ પ્રભુના નિર્વાણકલ્યાણકની આરાધના કરું. ધ્યાન કરું. છઠ્ઠ કરવા દ્વારા આંશિક અજ્ઞાહારીપણું અનુભવું.”

પ્રભુ પ્રત્યે ભક્તિ ધરાવનારને, દિલમાં તો જાણે કે સાક્ષાત્ આજે જ પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા છે વગેરે પ્રતીતિઓ ભક્તિના પ્રભાવે ઉભી થાય છે, જે આત્માને ન્યાલ કરી દે છે. આવી બધી આરોપિતભાષાને, કાવ્યાનુશાસનની પરિભાષામાં અલંકાર કહેવાય છે કે જેનાથી દિલમાં વિશિષ્ટ ઊર્મિઓ સહજતાથી પેદા થાય. એટલે આ રીતનો આરોપિત પ્રયોગ કરવામાં કોઈ બાધ નથી.

(૮૫) આ પ્રમાણે ભૂતનૈગમરૂપ પહેલો ભેદ જણાવ્યો. હવે બીજો ભેદ જણાવે છે -

❧ (૨) ભવિષ્યનૈગમ ❧

સૂત્ર : भाविनि भूतवदुपचारो यत्र स भविष्यन्नैगमः । यथा - अर्हन्तः सिद्धतां प्राप्ता एव ॥२॥

સૂત્રાર્થ : જે હજી થવાનું છે, તેને ઉપચારથી થઈ ગયા રૂપે કહેવું, તે ભાવિનૈગમ નય કહેવાય. જેમકે - અરિહંતો સિદ્ધપણાંને પામી જ ગયા, એવું કહેવું. (૨)

વિવેચન : भाविनि भूतवदुपचारः - આ બીજો નૈગમનય છે. જેમકે - જિનને સિદ્ધ કહેવા. જે ભવસ્થકેવલી છે, તે હજુ સિદ્ધ થયા નથી, પણ અવશ્ય સિદ્ધ થવાના જ છે. આ જ ભવના અંતે થનારા છે. એટલે જાણે કે તેઓ સિદ્ધ થઈ ગયા જ ન હોય, એમ તેઓને સિદ્ધ કહેવા તે ભાવીનૈગમ સમજવો.

अध्यात्मकल्पद्रुमना तेरमा यतिशिक्षोपदेशाधिकारना प्रथम श्लोकमां 'ते तीर्णा भवार्सिधि मुनिवरा...' अर्थात् જેઓનું ચિત્ત વિષય-કષાયમાં રમતું નથી, તે મુનિઓ ભવસમુદ્રને તરી ગયેલા છે, એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ પણ આ નૈગમનયનું વચન જાણવું.

एव २ । (८६) कर्तुमारब्धमीषन्निष्पन्नं वा अनिष्पन्नं वस्तु कथ्यते यत्र स वर्तमाननैगमः,

✧.....✧ ગુણસૌમ્યા ✧.....✧

એ વચનથી વિષય-કષાયોને પરાક્ષુખ મુનિવરો પ્રત્યે વિશેષ પ્રકારની ભક્તિ અને બહુમાનભાવ ઉભરાય છે. અને જીવને પોતાને પણ વિષય-કષાયો પ્રત્યેથી પરાક્ષુખ બનવાના મનોરથો વધુ પ્રબળ બને છે. આવા પ્રયોજનથી આવો આરોપ થાય છે. એમ સમજવું.

એ જ રીતે રાજકુમારના આદર-સત્કાર માટે કહેવાય છે કે ‘ આ તો અમારો રાજા છે.’ અહીં પણ જે રાજારૂપ પર્યાય ભવિષ્યમાં થવાનો છે, તેને ઉપચારથી થઈ ગયા જેવો કહ્યો છે જ.

આવાં બીજાં પણ અનેક ઉદાહરણો સમજવાં.

(૮૬) હવે ગ્રંથકારશ્રી ત્રીજો ભેદ જણાવે છે -

✧ (૩) વર્તમાનનૈગમ ✧

સૂત્ર : कर्तुमारब्धं इषन्निष्पन्नं अनिष्पन्नं वा वस्तु कथ्यते यत्र स वर्तमाननैगमः । यथा -
ओदनः पच्यते ॥३॥

સૂત્રાર્થ : કરવા માંડેલી વસ્તુ, કંઈક અંશે બની ગઈ હોય અને કંઈક અંશે હજી ન બની હોય, તેને વર્તમાનથી કહેવું, તે વર્તમાન નૈગમનય. જેમકે - ‘ઓદન રંધાય છે’ એવો વચનપ્રયોગ^૧...

વિવેચન : કંઈક અંશે જે નિષ્પન્ન થઈ ગયું છે. (અર્થાત્ કંઈક અંશે ક્રિયા પૂરી થઈ ગઈ છે) અને કંઈક અંશે જે હજી અનિષ્પન્ન છે. આવી પરિસ્થિતિમાં વર્તમાનનો ઉલ્લેખ કરવો એ વર્તમાનનૈગમ છે. જેમકે - ‘ભાત રંધાય છે’ એવો વાક્યપ્રયોગ.

આમાં ભાતના કેટલાંક અવયવ નિષ્પન્ન થયા છે = સીઝી ગયા છે અને કેટલાંક અવયવ^૨ હજી અનિષ્પન્ન છે = નિષ્પદમાન છે = સીઝી રહ્યા છે. એટલે કે જે સીઝી ગયા છે, એને સીઝવવાની ક્રિયા પૂરી થઈ ગઈ હોવાથી ભૂતકાલીન બની ગઈ છે. અને બીજાને સીઝવવાની ક્રિયા ચાલુ છે. પણ ઉલ્લેખ તો ઓદનં પચ્યતે એમ વર્તમાનકાળનો જ થાય છે.

૧. અહીં કેટલાક અંશમાં ક્રિયા થઈ ગયેલી છે, અર્થાત્ ભૂતક્રિયા છે. એટલે એને નજરમાં લઈને ભૂતકાળનો પ્રયોગ થઈ શકે, પણ કર્યો નથી - આ ભૂતપ્રત્યયનો વિલોપ થાય છે અને વર્તમાનનો આરોપ થાય છે.

૨. અહીં કેટલાક અવયવ જે લખ્યું છે, તેનો અર્થ કેટલાક દાણા એવો ન કરવો. કારણ કે જો બે-ચાર દાણા પણ સીઝી ગયા હોય તો બધા જ સીઝી ગયા હોય. ‘થોડા ઘણાં સીઝેલા છે ને થોડા બાકી છે’ એવું હોતું નથી. માટે તે તે પ્રત્યેક દાણાનો ‘કેટલોક ભાગ સીઝેલો છે ને કેટલોક હજી સીઝી રહ્યો છે’ એવો અર્થ કરવો. માટે જ ‘અવયવ’ શબ્દ વાપર્યો છે. દાણાનો છેડાનો ભાગ પાતળો હોવાથી જલ્દી સીઝે ને વચલો ભાગ જાડો હોવાથી મોડો સીઝે - આવું શક્ય છે.

यथा-ओदन पच्यते ३ । (८७) नैगमनयेन धर्म-धर्मिणोरन्यतरस्यैव प्राधान्यमनुभवतीति

❧ ગુણસૌમ્યા ❧

આ પ્રમાણે અહીં જુદા જુદા અવયવોની અપેક્ષાએ ભૂતકાલીનક્રિયા - વર્તમાનક્રિયા આ રીતે ક્રિયાની પરંપરા ચાલે છે... આ પૂર્વાપરીભૂત જે અવયવક્રિયાઓની પરંપરા છે, એ પરંપરાને બુદ્ધિમાં આરોપીને, એ આરોપસામગ્રીના પ્રભાવે માત્ર વર્તમાનકાળનો પચ્યતે એવો પ્રયોગ થાય છે.

પણ જે અવયવો સીઝી ગયા છે, એ અવયવની અતીતક્રિયાને નજરમાં રાખીને પચ્યતે ના સ્થાને અપાક્ષીત્ એવો પ્રયોગ (= 'રંધાય છે' ના સ્થાને 'રંધ્યા' એવો પ્રયોગ) થતો નથી. આમ, સિદ્ધ અને સાધ્યમાન, કૃત અને ક્રિયામાણ... આ બધાને નજરમાં રાખીને માત્ર વર્તમાનપ્રયોગ કરવો એ આ વર્તમાનનૈગમ છે.

(૮૭) આ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે નૈગમનયનું સ્વરૂપ બતાવીને, હવે તેના વિશે 'નૈગમનય એ નય નહીં, પણ પ્રમાણ જ બની જાય !' એવો જે કેટલાંકનો પૂર્વપક્ષ છે - તેનું નિરસન કરવા મહોપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે -

*** નૈગમ પ્રમાણ નહીં, પણ નય જ. ***

શબ્દાર્થ : નૈગમ નય ધર્મ-ધર્મી બેમાંથી અન્યતરને જ પ્રધાનપણે અનુભવે છે, એટલે મુખ્યપણે દ્રવ્ય અને પર્યાયના ભેગા અર્થને જણાવતું જ્ઞાન જ પ્રમાણ તરીકે માનવું, બીજું નહીં.

વિવેચન :

પૂર્વપક્ષ : તમે ઉપર જણાવ્યું હતું કે - નૈગમનય બે ધર્મ, બે ધર્મી, બે ધર્મ-ધર્મીનું ગ્રહણ કરનાર છે. હવે જે વસ્તુના અનેક અંશનું ગ્રહણ કરે, તેને પ્રમાણ કહેવાય છે. એટલે તો ધર્મ-ધર્મી વગેરે રૂપે અનેકનું ગ્રહણ કરનાર નૈગમનય પણ પ્રમાણ જ બની જશે ને? (તેનું નયસ્વરૂપ શી રીતે સંગત થશે?)

ઉત્તરપક્ષ : સાંભળો, તમે હજી પ્રમાણનાં લક્ષણને સમજવામાં થાપ ખાધી છે. વસ્તુના અનેક અંશનું ગ્રહણ કરે એટલા માત્રથી પ્રમાણ ન બને. પણ પ્રમાણ તે જ બને કે જે વસ્તુના અનેક અંશોનું મુખ્યપણે ગ્રહણ કરે. જે જ્ઞાન વસ્તુના અનેક અંશનું મુખ્યપણે ગ્રહણ ન કરે, તે જ્ઞાન પ્રમાણ બને નહીં.

પ્રસ્તુતમાં - નૈગમનય, જો કે ધર્મ-ધર્મી વગેરે અનેક અંશનું ગ્રહણ કરે છે જ. પણ તે ગૌણ-મુખ્યભાવે ગ્રહણ કરે છે. (ધર્મીને મુખ્ય કરે, તો ધર્મને ગૌણ કરે ઈત્યાદિરૂપે.)

અને એટલે જ (= અનેક અંશોને ગૌણ-મુખ્યભાવે ગ્રહણ કરતો હોવાથી જ) તે નૈગમનય

પ્રાધાન્યેન દ્રવ્ય-પર્યાયયોઃ સમ્પિણ્ડિતાર્થ જાનદ્ વિજ્ઞાનં પ્રમાણત્વેન પ્રતિપત્તવ્યં નાન્યદિતિ ।

(૮૮) અથ નૈગમાભાસં પ્રસ્ત્વયન્તિ—

“ધર્મદ્વયાદીનામૈકાન્તિકપાર્થવ્યાભિસન્ધિનૈગમાભાસઃ” ઇતિ ।

— [પ્રમાણ૦ પરિ૦ ૭ સૂત્રમ્-૧૧]

◆.....◆ ગુણસૌમ્યા ◆.....◆
પ્રમાણ બને નહીં. કારણ કે પ્રમાણ તો અનેક અંશોનું મુખ્યપણે જ ગ્રહણ કરે છે, ગૌણ-મુખ્યપણે નહીં.

અહીં આટલી સ્પષ્ટતા જાણવી કે -

(૧) વસ્તુના અનેક અંશોનું મુખ્યપણે ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન ‘પ્રમાણ’ કહેવાય.

(૨) અનેક અંશોમાંથી એક અંશને મુખ્યપણે અને તે સિવાના અંશને ગૌણપણે લેનાર જ્ઞાન ‘નય’ કહેવાય.

(૩) એક અંશને લઈને તે સિવાયના તમામ અંશોનો અપલાપ કરનાર જ્ઞાન ‘દુર્નય’ કહેવાય.

(૪) વસ્તુમાં જે અપેક્ષાએ જે અંશ ન હોય, તેમાં તે અપેક્ષાએ તે અંશને માનનાર જ્ઞાનને ‘ભ્રમ’ કહેવાય. જેમકે - વ્યવહારથી બાળનારી પણ આગને ઠંડકકારી માનનારું જ્ઞાન.

(૮૮) આ પ્રમાણે નૈગમનયની પ્રરૂપણા કરીને, હવે તેના આભાસની (= જે હકીકતમાં નૈગમનય નથી, પણ તેના જેવો દેખાય છે - એની) પ્રરૂપણા કરાય છે -

* નૈગમનયાભાસનું સ્વરૂપ *

સૂત્ર : ધર્મદ્વયાદીનામૈકાન્તિકપાર્થવ્યાભિસન્ધિનૈગમાભાસઃ ॥

સૂત્રાર્થ : બે ધર્મો વગેરેમાં એકાંતે ભેદ સ્વીકારનારો જે જ્ઞાતાનો અભિપ્રાયવિશેષ છે, તે નૈગમનયાભાસ કહેવાય.

વિવેચન : બે ધર્મમાં, બે ધર્મીમાં અને ધર્મ-ધર્મીમાં એકની પ્રધાનતા અને તે સિવાયની ગૌણતા - એ પ્રમાણે સાપેક્ષ એવો જે વક્તાનો પરિણામ, તે નૈગમનય કહેવાય. પણ આ જ સ્થાનોમાં નિરપેક્ષ (અર્થાત્ એકાંતભિન્નતાવાળો) એવો જે વક્તાનો પરિણામ, તે નૈગમનયાભાસ કહેવાય છે.

‘બે ધર્મો એકાંતે જુદા છે’ એવા અભિપ્રાયને જેમ નૈગમનયાભાસ કહેવાય છે, તેમ મૂળસૂત્રમાં રહેલા ‘આદિ’ શબ્દથી બે ધર્મીમાં (= બે દ્રવ્યમાં) અને ધર્મ-ધર્મીમાં (= દ્રવ્ય-

आदिपदेन द्रव्यद्वय-द्रव्यपर्याययोर्ग्रहणम् । उदाहरणम्—

(८९) “यथाऽऽत्मनि सच्चैतन्ये परस्परमत्यन्तं पृथग्भूते इत्यादिः” इति ।

— [प्रमाण० परि० ७ सूत्रम्-१२]

आदिशब्देन वस्तु पर्यायवद्द्रव्यमिति द्रव्ययोः, क्षणमेकं सुखीति सुख-

-----+ गुणसौम्या +-----

पर्यायिमां) પણ આવો જ એકાંતભેદવાળો જે અભિપ્રાય, તે પણ નૈગમનયાત્માસ જાણવો.

ટૂંકમાં, એકાંત ભિન્નતાને જણાવનારા અભિપ્રાયને નૈગમનયાત્માસ, અર્થાત્ નૈગમ નામનો દુર્નય કહેવાય છે.

(૮૯) હવે આ જ વાતને ઉદાહરણ સાથે સમજાવે છે -

સૂત્ર : यथाऽऽत्मनि सच्चैतन्ये परस्परमत्यन्तं पृथग्भूते इत्यादिः ॥

સૂત્રાર્થ : જેમકે - આત્મામાં સત્ત્વ અને ચૈતન્ય બંને પરસ્પર અત્યંત જુદા છે, એકાંતે ભિન્ન છે - એવા બધા અભિપ્રાયો.

વિવેચન : આત્મામાં સત્ત્વ અને ચૈતન્ય બે ધર્મો છે. હવે જે અભિપ્રાય આ બંને ધર્મોને એકાંતે જુદા માને, કથંચિત્ (= કોઈક અપેક્ષાએ) પણ તેઓને એક ન માને, તે અભિપ્રાય નૈગમનયાત્માસ જાણવો, અર્થાત્ ખોટો હોઈ તે દુર્નય જાણવો.

પ્રશ્ન : (૧) સત્ત્વધર્મ આત્માનું અસ્તિત્વ જણાવે છે, અને (૨) ચૈતન્યધર્મ આત્માને જ્ઞાનમય જણાવે છે - આમ બંને ધર્મોનું કાર્ય જુદું-જુદું હોઈ તે બે જુદા જ છે. તો તે બેનાં જુદાપણાંને જણાવનારો નૈગમનયાત્માસ યથાર્થ જ કહેવાય ને ? તેને ખોટો કેમ કહો છો ?

ઉત્તર : તે બે ધર્મો કથંચિદ્ જુદા બરાબર છે, પણ તેઓને સર્વથા જુદા ન મનાય. નહીં તો (૧) સત્ત્વથી એકાંતે જુદું ચૈતન્ય અસત્ત્વરૂપ = નાસ્તિત્વરૂપ બની જાય અને તો તેનું અસ્તિત્વ જ ન રહે, એ જ રીતે (૨) ચૈતન્યથી એકાંતે જુદું સત્ત્વ અચૈતન્યરૂપ = જડરૂપ બની જાય અને તો આત્માનું અસ્તિત્વ જડરૂપે માનવું પડે. (અર્થાત્ આત્માને જડ માનવો પડે.)

આવી બધી આપત્તિઓ હોવા છતાં પણ, નૈગમનયાત્માસ તે બે ધર્મોને એકાંતે જુદા જ માને છે. એટલે જ તેને ખોટો કહેવાય છે અને એટલે જ તે નય ‘નય’ ન રહેતાં ‘દુર્નય’ બને છે.

મૂળસૂત્રમાં મૂકેલ ‘આદિ’ શબ્દથી ‘વસ્તુ પર્યાયવદ્દ્રવ્યમ્’ એમ બે દ્રવ્યોની અને ‘ક્ષણમેકં સુખી વિષયાસક્તજીવઃ’ એમ જીવ-સુખની = દ્રવ્ય-પર્યાયની એકાંતે ભિન્નતા જણાવનારો અભિપ્રાય પણ નૈગમનયાત્માસ જાણવો, અર્થાત્ દુર્નય જાણવો. નૈયાયિક અને વૈશેષિક દર્શન પણ નૈગમનયના આત્માસ તરીકે સમજવું.

જીવલક્ષણયોર્દ્રવ્ય-પર્યાયયોર્ગ્રહણમ્, તયોર્દ્વયોઃ સર્વથા ભિન્નતાપ્રસ્તુતિયાયાં નૈગમાભાસો દુર્નય ઇત્યર્થઃ । નૈયાયિક-વૈશેષિકદર્શનમપ્યેતદાભાસતયા જ્ઞેયમિતિ । ઇતિ નૈગમઃ ॥

(૧૦) અથ દ્રવ્યાર્થિકનયસ્ય દ્વિતીયભેદં સદ્ગ્રહનામાનમુપવર્ણયન્તિ-

“સામાન્યમાત્રગ્રાહી પરામર્શઃ સદ્ગ્રહઃ”

— [પ્રમા૦ પરિ૦ ૭ સૂત્રમ્-૧૩]

❧ ગુણસૌમ્યા ❧

તાત્પર્યઃ

(૧) ‘વસ્તુ પર્યાયવદ્દ્રવ્યમ્’ અહીં વસ્તુ અને પર્યાયવાણું દ્રવ્ય - બંને કથંચિદ્ એક છે (માત્ર લક્ષ્ય-લક્ષણરૂપે તે બેનો જુદા તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે) તે છતાં જે અભિપ્રાય આ બંને ધર્મીને એકાંતે જુદા જ માને, તે નૈગમનયાભાસ થાય.

(૨) ‘ક્ષણમેકં સુખી વિષયાસક્તજીવઃ’ અહીં સુખરૂપ પર્યાય અને વિષયોમાં આસક્તિવાણું જીવદ્રવ્ય - તે બંને એકાંતે જુદા નથી. (કારણ કે દ્રવ્યથી એકાંતે જુદો પર્યાય અને પર્યાયથી એકાંતે જુદું દ્રવ્ય કદી દેખાતું નથી.) તે છતાં જે અભિપ્રાય તે બેને એકાંતે જુદા માને, તે નૈગમનયાભાસ થાય.

નૈયાયિકદર્શન અને વૈશેષિકદર્શન ધર્મ-ધર્મી વગેરેને પરસ્પર અત્યંત જુદા માને છે, જ્યાં કથંચિદ્ ભેદાભેદ છે, ત્યાં એકાંતે ભેદ માની લે છે. એટલે જ આ દર્શનો નૈગમનયરૂપ ન રહેતાં નૈગનયાભાસ રૂપ બને છે.

(૮૦) આ પ્રમાણે દ્રવ્યાર્થિકનયના પહેલા ભેદરૂપ નૈગમનયનું સ્વરૂપ બતાવીને, હવે તેના બીજા ભેદરૂપ સંગ્રહનયનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

❧ (૨) સંગ્રહનયનું સ્વરૂપ ❧

લક્ષણઃ સામાન્યમાત્રગ્રાહી પરામર્શઃ સદ્ગ્રહઃ ॥

અર્થઃ “સામાન્ય માત્રને જ મુખ્યપણે ગ્રહણ કરનારો (અને વિશેષને ગૌણ કરનારો) વક્તાનો જે અભિપ્રાય” તે સંગ્રહનય કહેવાય છે.

વિવેચનઃ

અશેષવિશેષરહિતં = સર્વ વિશેષોથી રહિત એવું સત્ત્વદ્રવ્યત્વાદિકં = ‘સત્ત્વ’ અથવા ‘દ્રવ્યત્વ’

૧. ઘટરૂપ દ્રવ્યથી જુદા વર્ણાદિ પર્યાયો અને વર્ણાદિ પર્યાયોથી જુદો એકલો ઘડો કદી દેખાતો નથી. આ વિશે સચોટ તર્કો જાણવા અનેકાંતજયપતાકા - સન્મતિતર્ક વગેરે ગ્રંથોનું અવગાહન કરવું.

मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे च, सामान्यमशेषविशेषरहितं सत्त्वद्रव्यत्वादिकं गृह्णातीत्येवंशीलः, सम्-एकीभावेन पिण्डीभूततया विशेषरशिं गृह्णातीति सङ्ग्रहः । (९१) अयमर्थः-स्वजातेर्दृष्टेष्टाभ्यामविरोधेन विशेषाणामेकरूपतया यद् ग्रहणं स

❧.....❧ गुणसौम्या ❧.....❧
 ઈત્યાદિરૂપ સામાન્યમાત્રગ્રાહી = સામાન્યમાત્રને જે ગ્રહણ કરે - એવા સ્વભાવવાળો જે અભિપ્રાય તે સંગ્રહનય કહેવાય.

સૂત્રમાં 'સામાન્યમાત્ર' પદમાં મૂકેલ 'માત્ર' શબ્દના બે અર્થ થાય : (૧) સંપૂર્ણતારૂપ, અને (૨) અવધારણારૂપ. તેમાં (૧) પહેલા અર્થ પ્રમાણે - જે સામાન્યના પેટાભેદરૂપ અમુક-અમુક વિશેષોને મુખ્યપણે ગ્રહણ ન કરી સંપૂર્ણપણે (= સર્વવિશેષના સમુદાયરૂપે) સામાન્યનું ગ્રહણ કરે, તે સંગ્રહનય. (૨) બીજા અર્થ પ્રમાણે - જે માત્ર સામાન્યનું જ મુખ્યપણે ગ્રહણ કરે, તેના વિશેષોનું મુખ્યપણે ગ્રહણ ન કરે, તે સંગ્રહનય.

હવે ગ્રંથકારશ્રી સંગ્રહનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ જણાવે છે -

સમ્ ગૃહ્ણાતીતિ સઙ્ગ્રહઃ ॥

સમ્ = એકી સાથે પિંડીભૂતરૂપે વિશેષધર્મોની રાશિને, વિશેષધર્મોના સમુદાયને ગૃહ્ણાતીતિ = ગ્રહણ કરવાવાળો જે આશયવિશેષ, તે સંગ્રહનય.

(૯૧) આનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે -

દૃષ્ટ = પ્રત્યક્ષની સાથે, તથા ઇષ્ટ = અનુમાનની સાથે અવિરોધેન = વિરોધ ન આવે તે રીતે સ્વજાતે: = પોતાની સરખી જાતિના વિશેષાણામ્ = બધા વિશેષોનું (જેમકે સુવર્ણ જાતિના બ્રેસલેટ-થેન વગેરે-બધાનું) એકરૂપતયા = એકરૂપપણે જે ગ્રહણ કરવું, તે સંગ્રહનય કહેવાય.

જેમકે -

(૧) એકેન્દ્રિયજીવો હોય કે વિકલેન્દ્રિયજીવો હોય કે પંચેન્દ્રિયજીવો હોય, તે બધા જીવરૂપે તો એક જ છે ને ?

(૨) બ્રાહ્મણ હોય, ક્ષત્રિય હોય, વૈશ્ય હોય કે ક્ષુદ્ર હોય, છે તો બધા માનવમાત્ર જ ને ?

આવા બધા એકીકરણ તરફ ઢળતા અધ્યવસાયવિશેષવાળો જે નય, તે સંગ્રહનય કહેવાય છે.

૧. દષ્ટ = પ્રત્યક્ષ અને ઈષ્ટ = અનુમાન, અથવા દષ્ટ એટલે પોતે સ્વયં અનુભવેલું અને ઈષ્ટ એટલે પ્રમાણોથી જાણેલું. અથવા દષ્ટ = ઈન્દ્રિયગોચર અને ઈષ્ટ = મોક્ષમાર્ગની સાથે અવિરોધી.

સદ્ગ્રહ ઇતિ । (૧૨) વિશેષરાહિત્યેન પિણ્ડીભૂતં સામાન્ય-વિશેષવદ્ વસ્તુ શુદ્ધમનુભવન્ જ્ઞાનવિશેષ: સદ્ગ્રહતયાઽઽઽઽચ્ચાયતે ।

(૧૩) સદ્ગ્રહોઽપિ પરાપરભેદાદ્ દ્વિવિધઃ, તત્ર પરલક્ષણમાહ-

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

(૯૨) ગ્રંથકારશ્રી આ સંગ્રહનયનું જ નિષ્કર્ષભૂત લક્ષણ જણાવે છે -

લક્ષણ : વિશેષરાહિત્યેન પિણ્ડીભૂતં સામાન્ય-વિશેષવદ્ વસ્તુ શુદ્ધમનુભવન્ જ્ઞાનવિશેષ: સદ્ગ્રહતયાઽઽઽઽચ્ચાયતે ॥

અર્થ : વિશેષરાહિત્યેન = વિશેષ ધર્મો જેમાં મુખ્ય નથી^૧ અને તેના કારણે જ પિણ્ડીભૂતં = વિશેષપરિણામોના પિંડરૂપ (સમુદાયરૂપ) થયેલી એવી સામાન્ય-વિશેષવદ્ = વસ્તુત્વાદિરૂપ સામાન્યપરિણામવાળી અને જુદા-જુદા વર્ણાદિરૂપ વિશેષપરિણામવાળી એવી વસ્તુ = ઘટાદિ વસ્તુઓને શુદ્ધ^૨ તરીકે અનુભવતો જે જ્ઞાનવિશેષ, તે સંગ્રહનયરૂપે કહેવાય છે.

તાત્પર્ય : જે બધા સમાન પદાર્થોનો સંગ્રહ કરે, તે સંગ્રહનય કહેવાય છે. કોઈપણ પદાર્થ અન્ય પદાર્થ કરતાં સર્વથા વિલક્ષણ હોતો નથી. કંઈક ને કંઈક સાદૃશ્ય = સમાનધર્મ = સામાન્ય દરેક પદાર્થમાં હોય છે જ. એટલે આ સામાન્યને નજરમાં રાખીને જોવામાં આવે, તો દરેક પદાર્થ એક સમાન દેખાય છે, એ પદાર્થોમાં પરસ્પર કોઈ વિરોધ-વિલક્ષણતા રહેતી નથી. એટલે સામાન્યરૂપે બધા પદાર્થોનો સંગ્રહ થઈ જાય છે. જેમકે વસ્તુત્વને આગળ કરીને જોવામાં આવે, તો કોઈ વસ્તુ એવી રહી નહીં જાય કે જે એ જ્ઞાનનો વિષય ન હોય. એટલે બધી વસ્તુઓનો એક જ જ્ઞાન દ્વારા સંગ્રહ થઈ ગયો. માટે આવું જ્ઞાન સંગ્રહનય કહેવાય છે.

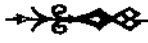
(૯૩) આ પ્રમાણે સંગ્રહનયનું સામાન્યસ્વરૂપ જણાવીને, હવે તેના ભેદો કહે છે -

❧ સંગ્રહનયના ભેદો ❧

સંગ્રહનય પણ બે પ્રકારનો છે : (૧) પરસંગ્રહ, અને (૨) અપરસંગ્રહ. તેમાં પહેલા પરસંગ્રહનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

૧. 'વિશેષરહિત' તેનો અર્થ એવો ન કરવો કે વિશેષવગરની સામાન્યરૂપ વસ્તુ. કારણ કે તેવી વસ્તુ હોતી જ નથી. કહ્યું છે કે - 'નિર્વિશેષં હિ સામાન્યં ભવેત્ ખરવિષાણવત્'... એટલે અર્થ એવો કરવો કે - વિશેષો જેમાં મુખ્ય નથી, પણ ગૌણ છે અને સામાન્ય જેમાં મુખ્ય છે તેવી વસ્તુ.

૨. આ નય સામાન્ય-વિશેષવાળી વસ્તુમાંથી વિશેષપરિણામોને મુખ્યપણે ન કરી, તે વિશેષપરિણામોના સમુદાયરૂપે જ વસ્તુને શુદ્ધ માને છે અને તે રૂપે જ તેને જુએ છે.

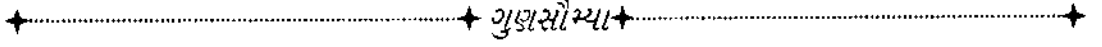

“अशेष-विशेषेष्वौदासीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रमभिमन्यमानः परसङ्ग्रहः”

— [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-१५]

“यथा-विश्वमेकं सदविशेषात्” — [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-१६]

अत्र हि विश्वस्यैकत्वं सदिति ज्ञानसामान्यहेतुजनितसत्ताकत्वाभेदस्त्रेण गृह्यते ।

❧ (१) परसंग्रहणं स्वरूप ❧

सूत्र : अशेषविशेषेष्वौदासीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रमभिमन्यमानः परसङ्ग्रह ॥
यथा - विश्वमेकं सदविशेषात् ॥७/१५-१६॥

सૂत्रार्थ : બધા વિશેષોમાં ઉદાસીનતા રાખનારો અને શુદ્ધ એવું દ્રવ્ય સત્તામાત્રરૂપ છે - એવું સ્વીકારનારો જે અભિપ્રાયવિશેષ, તે પરસંગ્રહનય કહેવાય છે. જેમકે - આ સમસ્ત વિશ્વ એકરૂપ છે, કારણકે સત્પણે બધું જ સમાન છે - આવી માન્યતા તે પરસંગ્રહનય.

વિવેચન : ઘટ-પટ-પશુ-પક્ષી વગેરે સઘળા પદાર્થો સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયધર્મવાળા છે. કારણ કે ઘટ-પટાદિ તે તે રૂપે વિશેષ છે (ઘટનું જે પાણી ધારવારૂપ સ્વરૂપ છે, તે પટમાં નથી. પટનું જે શીતત્રાણરૂપ સ્વરૂપ છે, તે ઘટમાં નથી - આમ દરેકનું પ્રતિનિયત વિશેષરૂપ છે.) છતાં બધા પદાર્થો સદ્રૂપે (= અસ્તિરૂપે - હોવાપણે) સમાન પણ છે.

આ રીતે બધા પદાર્થો ઉભયરૂપ હોવા છતાં પણ, જ્યારે સામાન્યપણે જાણવાનું પ્રયોજન હોય અને તેના કારણે એવું જાણવામાં આવે કે - ‘આખું વિશ્વ એક જ છે, કારણ કે બધા પદાર્થો સદ્રૂપે એક સરખા છે, તે રૂપે તેઓમાં કોઈ વિલક્ષણતા નથી...’ - તો આવા અભિપ્રાયવાળો જે આશય, તે પરસંગ્રહનય જાણવો.

પંક્તિ : અत्र हि विश्वस्यैकत्वं सदिति ज्ञानसामान्यहेतुजनितसत्ताकत्वाभेदस्त्रेण गृह्यते ॥

પંક્તિ-અર્થ : ‘આ સત્ છે, આ સત્ છે’ એવું જ્ઞાન બધા પદાર્થોમાં પ્રવર્તે છે. એટલે ‘इदमपि सत्, इदमपि सत्’ એવાં જ્ઞાનની અનુવૃત્તિરૂપ હેતુ (= લિંગ) દ્વારા અનુમાન કરાઈ છે સત્તા જેની એવા પદાર્થો અભિન્ન હોવાથી, તે રૂપે સકલ પદાર્થોને એકપણે ગ્રહણ કરનારો આ નય છે. (આશય એ કે, બધા પદાર્થો સદ્રૂપે સરખા જણાય છે, એકસરખું-સામાન્યજ્ઞાન થાય છે. આ સામાન્યજ્ઞાન હેતુ છે, તેનાથી સહજ અનુમાન થાય છે કે બધા પદાર્થો સત્તારૂપે એક - અભિન્ન છે. અને તેથી તે બધાને એકરૂપે માનનારો જે નય, તે પરસંગ્રહ.)

તાત્પર્ય : ‘वस्तुमात्रं सत्..’ બધી વસ્તુઓ સત્ છે. આમાં બધી વસ્તુઓનો સંગ્રહ થઈ જાય છે. કોઈ જ વસ્તુ, ‘વસ્તુ’ રૂપે જ્ઞાનનો વિષય ન બનતી હોય એવું સંભવિત નથી. આમ સામાન્યથી સર્વવસ્તુઓનો - વસ્તુસામાન્યનો સંગ્રહ કરનાર હોવાથી આ સામાન્યસંગ્રહનય-પરસંગ્રહનય છે.

(૧૪) પરસંગ્રહાભાસલક્ષણમાહ—

“સત્તાદ્વૈતં સ્વીકુર્વાણઃ સકલવિશેષાન્નિરાચક્ષાણસ્તદાભાસઃ”

— [પ્રમા૦ પરિ૦ ૭ સૂત્રમ્-૧૭]

“યથા-સત્તૈવ તત્ત્વં તતઃ પૃથગ્ભૂતાનાં વિશેષાણામદર્શનાદ્” ઇતિ । — [પ્રમા૦ પરિ૦ ૭ સૂત્રમ્-૧૮]

અદ્વૈતવાદિનાં નિખિલાનિ દર્શનાનિ સાંખ્યદર્શનં ચ તદાભાસતયા જ્ઞેયાનિ ।

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

(૯૪) હવે પરસંગ્રહના આભાસનું લક્ષણ જણાવે છે -

※ પરસંગ્રહાભાસનું લક્ષણ ※

સૂત્ર : સત્તાદ્વૈતં સ્વીકુર્વાણઃ સકલવિશેષાન્નિરાચક્ષાણસ્તદાભાસઃ ॥ યથા - સત્તૈવ તત્ત્વં તતઃ પૃથગ્ભૂતાનાં વિશેષાણામદર્શનાત્ ॥૭/૧૭-૧૮॥

સૂત્રાર્થ : ‘સત્તા જ માત્ર છે, બીજું કંઈ જ નથી’ એવો સત્તા-અદ્વૈતને સ્વીકારનારો અને સકલવિશેષોનો અપલાપ કરનારો જે આશયવિશેષ, તે પરસંગ્રહનયાભાસ જાણવો. જેમકે - સત્તા એ જ યથાર્થ તત્ત્વ છે, કારણ કે સત્તાથી જુદા એવા વિશેષો આ સંસારમાં દેખાતા નથી.

વિવેચન : ઘટ-પટાદિ બધા પદાર્થો પોતપોતાના સ્વરૂપે વિશેષ અને સત્સ્વરૂપે સામાન્ય - એમ ઉભયરૂપ હોવા છતાં, પ્રતિનિયત સ્વરૂપાત્મક વિશેષોમાં ઉદાસીનતા રાખનારો અને સામાન્યરૂપે જ વસ્તુસ્વરૂપને સ્વીકારનારો જે જ્ઞાતાનો અભિપ્રાયવિશેષ, તે પરસંગ્રહ નામનો નય કહેવાય, પણ જ્યારે આ અભિપ્રાયવિશેષ તેવો ન હોય, પણ એકાંતવાદ તરફ હોય, એટલે કે વિશેષોનો અપલાપ કરી માત્ર સામાન્યને જ સ્વીકારનારો હોય, ત્યારે તેને પરસંગ્રહનયાભાસ કહેવાય છે.

જેમકે - વેદાંત વગેરે દર્શનોને માન્ય ‘આ સમસ્ત વિશ્વ માત્ર એક બ્રહ્મરૂપ જ છે, વિશેષો છે જ નહીં’ આવી બધી માન્યતાઓ...

અદ્વૈતને (= જગત-ઐક્યને) માનનારાં બધાં દર્શનો તથા સાંખ્યદર્શન, આ બધા પરસંગ્રહાભાસરૂપ સમજવાં, કારણ કે અદ્વૈતમાત્ર માનવા દ્વારા તે તે પદાર્થોમાં અસ્તિત્વરૂપે રહેલા વિશેષપર્યાયોનો અપલાપ કરાયેલો થાય છે, અને માટે જ તેઓ નયાભાસ કહેવાય છે.

જગતના બધા પદાર્થો સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ છે, એવું પ્રત્યક્ષથી દેખાય છે અને અનુમાનથી સિદ્ધ પણ છે. તો પણ અદ્વૈતદર્શનો વિશેષોનો અપલાપ કરી સામાન્યમાત્રનો આરોપ કરે છે. એટલે જ તેઓ મિથ્યાવાદી છે અને તેથી જ તેઓ ત્યાજ્ય છે.

(९५) द्वितीयापरसङ्ग्रहलक्षणमाह-द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्भेदेषु गजनिमीलिकामवलम्बमानः पुनरपरसङ्ग्रहः” - [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-१९]

❧ गुणसौम्या ❧

(८५) હવે સંગ્રહનયના બીજા ભેદરૂપ અપરસંગ્રહનયનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

*** (૨) અપરસંગ્રહનું સ્વરૂપ ***

સૂત્ર : દ્રવ્યત્વાદીન્યવાન્તરસામાન્યાનિ મન્વાનસ્તદ્ભેદેષુ ગજનિમીલિકામવલમ્બમાનઃ પુનરપરસંગ્રહઃ ॥ યથા - ધર્મા-ડધર્મા-ડડકાશ-કાલ-પુદ્ગલ-જીવદ્રવ્યાણામૈક્યં દ્રવ્યત્વાભેદાદિત્યાદિઃ ॥૭-૧૯,૨૦॥

સૂત્રાર્થ : દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને પર્યાયત્વ આદિ અવાંતર સામાન્યને માનનારો અને તેના વિશેષોમાં ઉપેક્ષાનું અવલંબન લેનારો જે અભિપ્રાયવિશેષ, તે અપરસંગ્રહનય કહેવાય છે. જેમકે - ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળ, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય - આ છએ દ્રવ્ય એકરૂપ છે, કારણ કે દ્રવ્યપણે તેઓનો અભેદ છે - એવું માનનારો અભિપ્રાય.

વિવેચન : ‘સત્તા’ તે મહાસામાન્ય છે અને તે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય બધામાં રહે છે. જ્યારે દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને પર્યાયત્વ અનુક્રમે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયમાં જ રહે છે. એટલે સત્તારૂપ મહાસામાન્યની અપેક્ષાએ દ્રવ્યત્વ વગેરે અવાંતર સામાન્ય કહેવાય, ઓછા દેશમાં રહેલા કહેવાય. આવાં અવાંતરસામાન્યને વિષય કરતા અભિપ્રાયને, પરસંગ્રહ ન કહેતાં ‘અપરસંગ્રહ’ કહેવાય છે.

એટલે મહાસામાન્ય કરતા લઘુસામાન્યને જે પ્રધાન કરે અને તેના પેટા વિભાગરૂપ વિશેષોમાં જે ઉદાસીનતા રાખે, તે અપરસંગ્રહનય સમજવો.

જેમકે -

(૧) દ્રવ્યત્વગ્રાહી અપરસંગ્રહ : ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળ, પુદ્ગલ અને જીવ - આ છએ દ્રવ્ય છે. એટલે દ્રવ્યરૂપે તેઓનો અભેદ છે અને તેથી દ્રવ્યપણાની અભેદતાને લઈને તેઓનું એકપણું માનવું, તે અપરસંગ્રહનય.

આશય : અહીં છએ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યપણું એકસરખું-સામાન્ય જણાય છે. અને તેવાં સામાન્યજ્ઞાનના આધારે બધા દ્રવ્યો અભેદરૂપે જણાય છે અને તેથી તેઓનું એકપણું માનવું, એકરૂપે તેઓનો સંગ્રહ કરવો, તે અપરસંગ્રહનય.

“યથા-ધર્મા-ડધર્મા-ડડકાશ-કાલ-પુદ્ગલ-જીવદ્રવ્યાણામૈક્યં દ્રવ્યત્વાભેદાદિત્યાદિઃ

- [પ્રમા૦ પરિ૦ ૭ સૂત્રમ્-૨૦]

અત્ર હિ દ્રવ્યત્વસામાન્યજ્ઞાનેનાભેદસ્ત્રેણ ષણ્ણાં દ્રવ્યાણામેકત્વં સદ્ગૃહ્યતે । ધર્માદિ-વિશેષભેદેષુ ચ ગજનિમીલિકાવદુપેક્ષા । એવં ચૈતન્યાડચૈતન્યપર્યાયાણામૈક્યં પર્યાયત્વ-સાધર્મ્યાત્ । ચૈતન્યં જ્ઞાનમ્ -

◆.....◆ ગુણસૌમ્યા ◆.....◆

અપરસંગ્રહનય, દ્રવ્યત્વરૂપ સામાન્યની અપેક્ષાએ છએ દ્રવ્યોનો અભેદ કરી તેઓનું એકપણું ગ્રહણ કરે છે. અને તે દ્રવ્યોમાં જુદા જુદા ધર્મો, જુદા જુદા ગુણો, જુદા જુદા સ્વભાવો આદિ જે વિશેષ ભેદો છે, તેમાં ગજનિમીલિકાની જેમ ઉપેક્ષા (= આંખમીંચામણા) કરે છે.

(૨) પર્યાયત્વગ્રાહી અપરસંગ્રહ : જીવદ્રવ્યમાં ચૈતન્યપર્યાય છે અને બાકીના પાંચ દ્રવ્યમાં અચૈતન્યપર્યાય છે. આ ચૈતન્ય-અચૈતન્ય બંને પર્યાયો એક છે, કારણ કે પર્યાયરૂપે તેઓ બંને સરખા છે - એવો અભિપ્રાય ધરાવનાર અપરસંગ્રહનય.

શંકા : ચૈતન્ય એટલે તો જ્ઞાન, કહ્યું છે કે -

ચૈતન્યમનુભૂતિઃ સ્યાત્ સા ક્રિયાસ્ત્રમેવ ચ ।

ક્રિયા મનો-વચઃ-કાયૈરન્વિતા વર્તતે ધ્રુવમ્ ॥

અર્થ : ચેતનનો ભાવ એટલે ચૈતન્ય. આ ચૈતન્ય અનુભૂતિરૂપ છે અને અનુભૂતિ તે ક્રિયારૂપ છે, આ ક્રિયા નિશ્ચે મન, વચન અને કાયાને અનુગત^૧ થઈને વર્તે છે.

હવે આ વિશે અમારું કહેવું એ કે, ચૈતન્ય તે અનુભવરૂપ છે અને અચૈતન્ય તેનાથી વિપરીત-અનનુભવરૂપ છે, તો પછી તેઓનું એકપણું કેવી રીતે ઘટે ?

સમાધાન : ચૈતન્ય-અચૈતન્યમાં રહેલા જે વિશેષો (= જુદા જુદા ગુણધર્મો, જુદા જુદા સ્વભાવો) તેની વિવક્ષા ન કરીએ, તે વિશેષો તરફ ઉપેક્ષા રાખીએ, અને પર્યાયરૂપે તેઓમાં જે અભેદબુદ્ધિ અનુભવાઈ રહી છે, તેની વિવક્ષા કરીએ, તો તે બેનું એકપણું ઘટી શકે છે. (પર્યાયરૂપે^૨ એક દેખાતા હોવાથી તેઓને એક માનવા, તેમના વિશેષોની ઉપેક્ષા કરવી, તે પર્યાયત્વગ્રાહી અપરસંગ્રહનય.)

૧. જીવ જ્યારે કોઈપણ અનુભવ કરતો હોય, ત્યારે તે મન-વચન-કાયાથી કોઈક ક્રિયા તો કરતો જ હોય, સાવ નિશ્ચેષ્ટ ન રહે. એટલે જ તે અનુભૂતિરૂપ ક્રિયા મન વગેરેને અનુગત મનાય છે.

૨. અથવા મૂળમાં દ્રવ્યત્વેન એવું જે લખ્યું છે, તેની સંગતિ આ પ્રમાણે વિચારી શકાય કે - બંને પર્યાય આખરે તો દ્રવ્યના જ પર્યાય છે, દ્રવ્યના જ એક સ્વરૂપવિશેષરૂપ છે. એટલે દ્રવ્યના સ્વરૂપમાત્રરૂપે વિવક્ષા કરીએ, તો તે બે પર્યાય એક જણાય.

“चैतन्यमनुभूतिः स्यात् सा क्रियास्वरूपमेव च ।
क्रिया मनो-वचः-कायैरन्विता वर्तते ध्रुवम्” ॥१॥

तद्विपरीतमचैतन्यम्, तयोरैक्यं कथमिति विशेषविवक्षानाकाङ्क्षणमुपेक्षा
द्रव्य(पर्याय ?)त्वेनाभेदबुद्धिविवक्षणात् ।

(१६) तदाभासलक्षणमाह-

“द्रव्यत्वादिकं प्रतिजानानः तद्विशेषान्निह्वानस्तदाभासः”

- [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-२१]

“यथा-द्रव्यत्वमेव तत्त्वम्०” इति,

- [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-२२]

✦.....✦ गुणसौम्या ✦.....✦

(३) गुणत्वग्राही अपरसंग्रह : ज्ञानगुण, रूप-रसादिगुण वगेरे गुणोभां જે વિશેષ છે
(સ્વભાવભેદ, આધારભેદ વગેરે), તેની ઉપેક્ષા કરનારો અને તે બધાને ગુણરૂપે એક માનનારો
એવો જે અભિપ્રાયવિશેષ, તે ગુણत्वग्राही अपरसंग्रहनय समजवो.

(૯૬) આમ અપરસંગ્રહનયનું સ્વરૂપ બતાવીને હવે તેના આભાસનું લક્ષણ કહે છે -

* અપરસંગ્રહાભાસનું લક્ષણ *

સૂત્ર : દ્રવ્યાત્વાદિકં પ્રતિજાનાનઃ તદ્વિશેષાન્નિહ્વાનસ્તદાભાસઃ ॥ યથા - દ્રવ્યત્વમેવ
તત્ત્વં, તતોઽર્થાન્તરભૂતાનાં દ્રવ્યાણામનુપલબ્ધેરિત્યાદિઃ ॥૭-૨૧, ૨૨॥

સૂત્રાર્થ : દ્રવ્યત્વાદિ સામાન્યમાત્રને જ માનનારો અને તેના વિશેષોનો અપલાપ કરનારો એવો જે
અભિપ્રાયવિશેષ, તે અપરસંગ્રહનયાભાસ કહેવાય છે. જેમકે - દ્રવ્યત્વ એ જ એક વાસ્તવિક તત્ત્વ છે,
કારણ કે તેનાથી ભિન્ન એવા ધર્માસ્તિકાયાદિ ક્યાંય દેખાતાં નથી. ઈત્યાદિ.

વિવેચન : સત્તા કરતાં લઘુ એવા ‘દ્રવ્યત્વ’ ‘ગુણત્વ’ ‘પર્યાયત્વ’ વગેરે સામાન્યને જ
સ્વીકારે અને તેના ઉત્તરભેદરૂપ વિશેષોનો અપલાપ જ કરે તેવો અભિપ્રાય તે અપરસંગ્રહનયા-
ભાસ જાણવો.

જેમકે -

(૧) દ્રવ્યત્વગ્રાહી અપરસંગ્રહનયાભાસ : ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય વગેરે છ દ્રવ્યોમાં
રહેલું ‘દ્રવ્યત્વ’ એ જ સાચું છે, એ જ યથાર્થ છે. તે સિવાય ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય વગેરે

નાસ્તિ ચ ધર્માદિ દ્રવ્યમિત્યપહ્લવઃ, યથા-વસ્તુ વર્તતે પરં સામાન્યવિશેષત્વં ક્વવર્તત
 ઇત્યપહ્લવઃ । એવં સામાન્યવિશેષાત્મનો વસ્તુનો દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

જુદા દ્રવ્યો છે જ નહીં. કારણ કે દ્રવ્યત્વથી જુદાં એવાં દ્રવ્યો ક્યાંય દેખાતાં નથી. એટલે જ તે ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યોનો અપલાપ કરાય છે.

તે આ પ્રમાણે -

પ્રશ્ન : સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મો છે અને તેઓ આધેય (= ક્યાંક રહેનાર) હોય છે. તો તેના આધાર તરીકે કોઈક તો વસ્તુ માનવી જ પડશે ને ? (અને તે વસ્તુ તરીકે જ ધર્માસ્તિકાય વગેરેની સિદ્ધિ થઈ શકે.)

ઉત્તર : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે જગતમાં વસ્તુતત્ત્વ કંઈક છે એ વાત નક્કી. પણ એ વસ્તુતત્ત્વ તરીકે માત્ર સામાન્ય-વિશેષ જ છે. તે સિવાય બીજી કોઈ એવી વસ્તુ જ નથી કે જ્યાં સામાન્ય-વિશેષ રહી શકે. એટલે સામાન્ય-વિશેષોને આધેય ન મનાય. આ પ્રમાણે અપરસંગ્રહાત્માસે આધેય તરીકે સામાન્ય-વિશેષોનો અપલાપ કર્યો. (તે એ જણાવે છે કે, સામાન્ય-વિશેષ^૧ જ વસ્તુતત્ત્વરૂપ છે. બાકી તેઓ આધેય અને તેઓના આધાર તરીકે બીજી વસ્તુ હોય એવું નથી.)

આ જ રીતે સામાન્ય-વિશેષરૂપ વસ્તુનો પણ અપલાપ સમજવો. (તે આ પ્રમાણે - દ્રવ્યત્વથી જુદાં ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યો દેખાતાં જ નથી. જે દેખાય છે, તે બધા દ્રવ્યત્વરૂપે જ દેખાય છે. તેથી દ્રવ્યત્વ માત્ર જ તત્ત્વ છે, તે સિવાય સામાન્ય-વિશેષાત્મક કોઈ જુદી વસ્તુ નથી.)

આ પ્રમાણે દ્રવ્યત્વને જ સ્વીકારનારો અને તેના અવાંતરભેદરૂપ વિશેષનો અપલાપ કરનારો જે અભિપ્રાયવિશેષ, તે દ્રવ્યત્વગ્રાહી અપરસંગ્રહાત્માસ સમજવો.

આ જ પ્રમાણે માત્ર ગુણત્વને કે માત્ર પર્યાયત્વને સ્વીકારનારો અને તેના અવાંતરભેદરૂપ વિશેષોનો અપલાપ કરનારો જે અભિપ્રાયવિશેષ, તે અનુક્રમે ગુણત્વગ્રાહી-પર્યાયત્વગ્રાહી અપરસંગ્રહનયાત્માસ સમજવો.

૧. પ્રશ્ન : આ તો માત્ર સામાન્યને જ માને છે ને ? તો પછી સામાન્ય-વિશેષ બંનેને માને છે - એવું કેમ કહ્યું ?
 ઉત્તર : આ પરસંગ્રહ નહીં, પણ અપરસંગ્રહરૂપ છે. અને અપરસંગ્રહ દ્રવ્યત્વ વગેરેને માને છે. હવે આ દ્રવ્યત્વ વગેરે જુદી જુદી અપેક્ષાએ સામાન્ય-વિશેષરૂપ છે : (૧) ધર્માસ્તિકાયત્વ વગેરે અવાંતર ધર્મોની અપેક્ષાએ તે દ્રવ્યત્વ સામાન્યરૂપ છે, અને (૨) સત્તારૂપ મહાસામાન્યની અપેક્ષાએ તે દ્રવ્યત્વ વિશેષરૂપ છે - આમ તે સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ હોવાથી, તેને વિષય કરનાર અપરસંગ્રહ પણ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયને માને છે.

(१७) अथवा सङ्ग्रहः सामान्य-विशेषाभ्यां द्विधा, सामान्यसङ्ग्रहोदाहरणम्-सर्वाणि द्रव्याणि परस्परमविरोधीनि, विशेषसङ्ग्रहो यथा-सर्वे जीवाः परस्परम-विरोधिनः । इति सङ्ग्रहः ॥

(१८) अथ व्यवहारद्रव्यार्थिकनयं प्रस्तपयन्ति-

“सङ्ग्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनाभिसन्धिना क्रियते स व्यवहारः” इति ।

— [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-२३]

◆.....◆ गुणसौम्या ◆.....◆

(८७) आ प्रमाणे संग्रहनयने अने तेना आत्मासना भे-भे प्रकारे ज्ञापीने, उवे ग्रंथकारश्री बीज रीते संग्रहनयना भे प्रकारे ज्ञावे छे -

* बीज रीते संग्रहनयना भे प्रकार *

संग्रहनयने भे प्रकारे छे : (१) सामान्यसंग्रह, अने (२) विशेषसंग्रह. आ अनेनुं स्वरूप कमशः उदाहरण साथे बतावे छे -

(१) सामान्यसंग्रह : “सर्वाणि द्रव्याणि परस्परमविरोधीनि = अथा द्रव्यो परस्पर अविरुद्ध छे” - आ प्रथमभेदनुं उदाहरण छे. आमां सर्वद्रव्योनो संग्रह थर्छ ज्ञाय छे. कोर्छ ज द्रव्य, ‘द्रव्यरूपे’ ज्ञाननो विषय न अनतुं होय अेवुं संभवित नथी. आम सामान्यथी सर्वद्रव्यनो-द्रव्यसामान्यनो संग्रह करनार होवाथी आ सामान्यसंग्रह नय छे.

(२) विशेषसंग्रह : “सर्वे जीवाः परस्परमविरोधिनः = अथा जवो परस्पर अविरुद्ध छे.” - आ बीज भेदनुं उदाहरण छे. अर्थात् जवत्वेन अथा जवोनो संग्रह करनार नय अे संग्रहनयनो बीजे प्रकार छे. अे द्रव्यविशेषरूप जवोनो संग्रह करनार छे, माटे अेने विशेषसंग्रहनय कडेवाय छे.

(८८) आ प्रमाणे द्रव्यार्थिकनयना बीज भेदरूप संग्रहनयनुं स्वरूप बतावीने, उवे तेना बीज भेदरूप व्यवहारनयनुं स्वरूप बताववा कडे छे -

* (३) व्यवहारनयनुं स्वरूप *

लक्षण : संग्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनाभिसन्धिना क्रियते स व्यवहारः ॥७-२३॥

अर्थ : संग्रहनयने वडे (अेकपक्षे) स्वीकारायेला पदार्थानुं विधिपूर्वक जे अभिप्रायथी विभाजन

एतस्यार्थः-सङ्ग्रहगृहीतस्य सत्त्वाद्यर्थस्य विधीयमानो यो ज्ञानविशेषस्तमेव विवेचयति स व्यवहारनामा नयः कथ्यते बुधैः । उदाहरणम्

(૧૧) “यथा-यत् सत्, तद् द्रव्यं पर्यायो वेत्यादिः”

— [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-२४]

अपरसङ्ग्रहगृहीतार्थव्यवहारस्याप्युदाहरणमादिपदाल्लक्ष्यम्, यथा-यद् द्रव्यं
 ✦.....✦ गुणसौम्या ✦.....✦
 કરાય, તે વ્યવહારનય કહેવાય.

વિવેચન : સંગ્રહ વડે સ્વીકારાયેલા ‘સત્ત્વ’ વગેરે પદાર્થ વિશે કરાતું જ્ઞાનવિશેષ કે જે સંગ્રહગૃહીત અર્થનું જ પૃથક્કરણ કરે છે, તેને વ્યવહારનય કહેવાય છે - એવું વિદ્વાનો કહે છે.

તાત્પર્ય એ કે, સંગ્રહનય દ્વારા જે જે પદાર્થોનું જે જે વિવક્ષાએ એકીકરણ કરાયું છે, તે તે પદાર્થોનું તે તે વિવક્ષાએ એકીકરણ સ્વીકારીને (અર્થાત્ તે એકીકરણનો નિષેધ કર્યા વિના) જે વિચારવિશેષથી તેઓનું પૃથક્કરણ કરાય (અર્થાત્ તેઓનો વિભાગ કરાય) તે વિચારવિશેષને વ્યવહારનય કહેવાય છે, એવું વ્યવહારનયના સ્વરૂપને જાણનારા પુરુષોનું કહેવું છે.

(૯૯) હવે આ જ વાતને ઉદાહરણ સાથે સમજાવે છે -

સૂત્ર : यथा - यत् सत्, तद् द्रव्यं पर्यायो वेत्यादिः ॥

સૂત્રાર્થ : જેમકે - જે જે સત્ છે, તે બધા કાં'તો દ્રવ્યાત્મક છે, અથવા તો પર્યાયાત્મક છે. ઇત્યાદિ ॥૭-૨૪॥

વિવેચન : દ્રવ્ય હોય કે પર્યાય હોય, બધું સત્ છે, અર્થાત્ સત્પણે બધા એક છે - આવું સંગ્રહનયનું કહેવું છે. પણ વ્યવહારનયનો આશય, સંગ્રહનયે જણાવેલા આ અભેદને તોડ્યા વિના જણાવે છે કે - જેમ દ્રવ્ય અને પર્યાય સત્પણે એક છે, તેમ જે કોઈ સત્ છે, તે બધાં કાં'તો દ્રવ્યરૂપ છે અથવા તો પર્યાયરૂપ છે.

આ પ્રમાણે સત્પણાનું એકત્વ સાચવીને દ્રવ્ય-પર્યાયપણાનો ભેદ મુખ્યતાએ જે જણાવે, તે વ્યવહારનય કહેવાય.

આ જ રીતે મૂળસૂત્રમાં મૂકેલ ‘આદિ’ શબ્દથી અપરસંગ્રહ વડે સંગૃહીત જે અર્થવિશેષ છે, તેમાં પણ વ્યવહારનયનું ઉદાહરણ સમજી લેવું. તે આ પ્રમાણે -

(૧) જે જે દ્રવ્ય છે, તે બધું પણ જીવ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ અને પુદ્ગલરૂપે છે પ્રકારનું છે.

(૨) જે જે પર્યાયો છે, તે પણ કમભાવી અને સહભાવીરૂપે બે પ્રકારના છે.

तज्जीवादि षड्विधमिति, पर्यायो द्वेषा-क्रमभावी सहभावी चेति, एवं जीवा मुक्ताः संसारिणश्च, ये क्रमभाविनः पर्यायास्ते क्रियास्त्वा अक्रियास्त्वाश्चेति ।

(१००) अथ व्यवहाराभासं लक्षयन्ति-

“यः पुनरपारमार्थिकं द्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति स व्यवहाराभासः” “यथा-

◆ गुणसौम्या ◆

(३) એ જ રીતે જે જે જીવ છે, તે પણ મુક્ત અને સંસારી - એમ બે ભેદ છે.

(૪) તથા જે ક્રમભાવી પર્યાયો છે, તે પણ (ક) ક્રિયારૂપ, અને (ખ) અક્રિયારૂપ એમ બે પ્રકારના છે. (કંબુચીવાદિમત્ત્વરૂપ પર્યાય અક્રિયારૂપ છે, જ્યારે પાણીને વહન કરવારૂપ પર્યાય સક્રિયરૂપ છે. આ પ્રમાણે ઘટની જેમ બીજા પદાર્થોમાં પણ સમજવું.)

આ રીતે ભેદને પ્રધાન કરનારો અભિપ્રાય, તે વ્યવહારનય.

વિશદતા : કોઈપણ વસ્તુમાં એકીકરણવાળી જે દષ્ટિ તે સંગ્રહનય, અને પૃથક્કરણવાળી જે દષ્ટિ તે વ્યવહારનય. જેમકે - ‘ધર્મ હોય, અધર્મ હોય કે આકાશ હોય, પણ આખરે તો બધા દ્રવ્ય જ છે’ આમ એકીકરણ તરફ ઢળતો પરિણામ તે સંગ્રહનય. અને ‘દ્રવ્યના છ ભેદ છે : (૧) ધર્મ, (૨) અધર્મ, (૩) આકાશ વગેરે’, આવા પ્રકારનો ભેદ તરફ ઢળતો પરિણામ તે વ્યવહારનય.

એ જ રીતે ‘ત્રસ હોય કે સ્થાવર, આખરે તો બધા જીવ જ છે’ આવું વિચારવું તે સંગ્રહનય. અને ‘જીવના બે ભેદ છે : (૧) ત્રસ, અને (૨) સ્થાવર’ - આવું વિચારવું તે વ્યવહારનય.

તથા - ‘એકેન્દ્રિય હોય કે પંચેન્દ્રિય હોય, છેવટે તો બધા જીવ જ છે.’ આવી દષ્ટિ તે સંગ્રહનય. અને ‘જીવના પાંચ ભેદ છે : (૧) એકેન્દ્રિય, (૨) બેઈન્દ્રિય વગેરે’ આવી દષ્ટિ તે વ્યવહારનય.

આ રીતે વિભાગનો અપલાપ કર્યા વિના જે એકીકરણની મનોવૃત્તિ તે સંગ્રહનય. અને એકીકરણનો અપલાપ કર્યા વિના જે વિભાગ તરફની મનોવૃત્તિ તે વ્યવહારનય.

(૧૦૦) આ પ્રમાણે વ્યવહારનયની પ્રરૂપણા કરીને, હવે તેના આભાસની (= જે હકીકતમાં વ્યવહારનય નથી, પણ તેના જેવો દેખાય છે - એની) પ્રરૂપણા કરાય છે -

* વ્યવહારનયાભાસનું સ્વરૂપ *

સૂત્ર : યઃ પુનરપારમર્થિકં દ્રવ્યપર્યાયવિભાગમભિપ્રૈતિ સ વ્યવહારાભાસઃ । યથા - ચાર્વાકદર્શનમ્ ॥૭-૨૫/૨૬॥

ચાર્વાકદર્શનમ્” ઇતિ । [પ્રમા૦ પરિ૦ ૭ સૂત્રમ્-૨૬]

નાસ્તિકો હિ જીવદ્રવ્યાદિર્નાભિમન્યતે, સ્થૂલદૃષ્ટ્યા ચ ભૂતચતુષ્ટયં યાવદ્દૃષ્ટિગોચરમિતિ સ્વકલ્પિતત્વેનાતથાત્વાદ વ્યવહારાભાસમિતિ ॥

(૧૦૧) અથ કતિપયમન્યતો લિચ્ચતે-ભેદોપચારતયા વસ્તુ વ્યવહિયત ઇતિ

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

સૂત્રાર્થ : વળી જે અભિપ્રાય દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિભાગને અપારમાર્થિક (અર્થાત્ કલ્પનાકૃત) સ્વીકારે તે વ્યવહારાભાસ છે. જેમકે - ચાર્વાકદર્શન. (૭-૨૫/૨૬)

વિવેચન : “દ્રવ્ય અને પર્યાયોનો વિભાગ માત્ર કલ્પનાકૃત છે. ધર્મ-અધર્મ, આકાશાદિ દ્રવ્યોના વિભાગો મિથ્યા છે. પર્યાયોના ક્રમભાવી-અક્રમભાવી વિભાગ પણ અપારમાર્થિક છે” - એવું બધું જે માને, તે આશયવિશેષ વ્યવહારનયાભાસ.

જેમકે - ચાર્વાકદર્શન.

ચાર્વાકદર્શન નાસ્તિક છે. નાસ્તિકો જીવદ્રવ્ય વગેરેને માનતા નથી. અને આંખે દેખાતાં પૃથ્વી, અપ્, તેજો અને વાયુરૂપ ચાર ભૂતોને (= પદાર્થોને) પણ માત્ર સ્થૂલદૃષ્ટિથી (= અપારમાર્થિક દૃષ્ટિથી) માને છે. આમ તેઓની વિચારણા માત્ર પોતાની કલ્પનાકૃત હોવાથી અયથાર્થ છે અને એટલે જ તેઓનો અભિપ્રાય વ્યવહાર ન રહેતાં વ્યવહારાભાસ બને છે.

આશય : ચાર્વાક દર્શનના અનુયાયીઓ, “પ્રત્યક્ષાદિ બધા પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલો જીવ, તેના પર્યાયો, ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યો, અને તેના વિભાગો” આ બધું માત્ર કલ્પનાકૃત છે - એવું કહે છે. અને ભૂતચતુષ્ટયનો વિભાગ પણ સ્થૂલ લોકવ્યવહારને અનુસરવા પૂરતો જ માને છે. પરમાર્થથી તો તેઓને પણ તુચ્છ-કાલ્પનિક જ માને છે. આ પ્રમાણે ચાર્વાક બધાનો અપલાપ કરે છે, એટલે એ વ્યવહારાભાસ કહેવાય છે.

(૧૦૧) આ પ્રમાણે વ્યવહારનય અને તેના આભાસનું નિરૂપણ કરીને, હવે બીજા (= નયચક્ર, આલાપપદ્ધતિ વગેરે) ગ્રંથમાં જે વ્યવહારનું વર્ણન છે, તેને જણાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

✽ વ્યવહારનયનું વિશદ વર્ણન ✽

લક્ષણ : ભેદોપચારતયા વસ્તુ વ્યવહિયતે ઇતિ વ્યવહારઃ ॥

અર્થ : ભેદ અને ઉપચાર કરવા દ્વારા વસ્તુનો વ્યવહાર કરવો, તે વ્યવહારનય.

વિવેચન : ધર્મ-ધર્મીનો ભેદ પાડીને કે ભેદનો ઉપચાર કરીને, વસ્તુનો જે વ્યવહાર કરે, તે વ્યવહારનય સમજવો.

व्यवहारः । (१०२) गुण-गुणिनोः, द्रव्य-पर्याययोः, संज्ञा-संज्ञिनोः, स्वभाव-तद्वतोः, कारक-तद्वतोः, क्रिया-तद्वतोर्भेदाद् भेदकः सद्भूतव्यवहारः १ । शुद्धगुण-गुणिनोः,

गुणसौम्या

आना १४ भेद છે. તે આ પ્રમાણે -

- (૧) સદ્ભૂત વ્યવહાર.
- (૨) શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર.
- (૩) ઉપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહાર.
- (૪) અનુપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહાર.
- (૫) અશુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર.
- (૬) સ્વજાતિ અસદ્ભૂત વ્યવહાર.
- (૭) વિજાતિ અસદ્ભૂત વ્યવહાર.
- (૮) સ્વજાતિ-વિજાતિ અસદ્ભૂત વ્યવહાર.
- (૯) સ્વજાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર.
- (૧૦) વિજાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર.
- (૧૧) સ્વજાતિ-વિજાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર.
- (૧૨) અસદ્ભૂત વ્યવહાર.
- (૧૩) ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર.
- (૧૪) અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર.

(૧૦૨) હવે ગ્રંથકારશ્રી, નયચક્ર-આલાપપદ્ધતિ વગેરેને અનુસારે આ ચૌદ ભેદોનું સ્વરૂપ ક્રમશઃ ઉદાહરણ સાથે જણાવે છે -

* પહેલો પ્રકાર *

સૂત્ર : ગુણ-ગુણિનોઃ, દ્રવ્ય-પર્યાયયોઃ, સંજ્ઞા-સંજ્ઞિનોઃ, સ્વભાવ-તદ્વતોઃ, કારક-તદ્વતોઃ, ક્રિયા-તદ્વતોર્ભેદાદ્ ભેદકઃ સદ્ભૂતવ્યવહારઃ ॥૧॥

સૂત્રાર્થ : ગુણ-ગુણી, દ્રવ્ય-પર્યાય, સંજ્ઞા-સંજ્ઞી, સ્વભાવ-સ્વભાવવાળો, કારક-કારકવાળો, ક્રિયા-ક્રિયાવાળો - આ બધાના ભેદથી ભેદનું જે કથન કરે, તે સદ્ભૂતવ્યવહાર. (૧)

વિવેચન : વ્યવહારનયનો પહેલો પ્રકાર : (૧) સદ્ભૂતવ્યવહારનય. આના દ્વારા ગુણ-ગુણી વગેરે વચ્ચે ભેદ જણાઈ રહ્યો છે, માટે આને 'વ્યવહારનય' કહેવાય છે. અને આના

શુદ્ધપર્યાય-દ્રવ્યયોર્ભેદકથનં શુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહાર: ૨ । સોપાધિગુણ-ગુણિનોર્ભેદવિષય

❧ ગુણસૌમ્યા ❧

દ્વારા વિવક્ષિત ધર્મી જ જણાય છે. અને જે ધર્મ કહેવો છે, તે પણ ધર્મીભૂત દ્રવ્યનો જ છે. એટલે ધર્મીમાં બીજું કોઈ દ્રવ્ય ભળેલું હોય અને એ દ્રવ્યનો ધર્મ વિવક્ષિત ધર્મીમાં ભાસી રહ્યો હોય - એવું કંઈ જ નથી. માટે જ આ 'સદ્ભૂત' વ્યવહારનય કહેવાય છે. (દા. ત. આ નય દ્વારા આત્મા અને તેના ગુણો જ જણાય. બાકી પુદ્ગલદ્રવ્ય આત્મામાં ભળી ગયું હોય અને તેથી પુદ્ગલના ગુણો આત્મામાં ભાસતા હોય, એવું આમાં ન બને.)

હવે આ નય ગુણ-ગુણી વગેરે વચ્ચે કેવી રીતે ભેદ બતાવે છે ? તે ઉદાહરણ સાથે જોઈએ -

○ ગુણ-ગુણી : ઘટસ્ય રૂપમ્ = ઘડાનું રૂપ. રૂપ એ સહભાવી ધર્મ હોવાથી ગુણ છે અને ઘડો તે ગુણવાળો હોવાથી ગુણી છે. અહીં ધર્મી વિભક્તિ દ્વારા ઘડા અને રૂપનો ભેદ બતાવ્યો.

○ દ્રવ્ય-પર્યાય : ઘટસ્ય રક્તતા = ઘડાની લાલાશ. ઘડાની પહેલાં શ્યામતા હતી. પછી રક્તતા થઈ. માટે ક્રમભાવી હોવાથી એ રક્તતાને પર્યાય તરીકે કહેલ છે. આમાં દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદ જણાવ્યો છે.

○ સંજ્ઞા-સંજ્ઞી : 'સુધર્મનામા પન્નમો ગણધર:' = સુધર્મી સ્વામી નામના પાંચમા ગણધર. અહીં નામ અને નામવાળા વ્યક્તિનો જુદો જુદો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

○ સ્વભાવ-સ્વભાવવાળો : વહેર્દાહકસ્વભાવ: = આગનો સ્વભાવ બાળી નાંખવાનો છે. અહીં ધર્મી વિભક્તિ દ્વારા આગ અને તેના સ્વભાવનો કથંચિદ્ ભેદ જણાવ્યો.

○ કારક-કારકી : મૃદા ઘટો નિષ્પાદિત: = માટીથી ઘડો બનાવાયો. અહીં માટી એ કારક (= ઉપાદાનકારણ = પરિણામીકારણ) છે, અને ઘડો કારકી (= પરિણામરૂપ કાર્ય) છે. આમ માટી-ઘડાનો કારક-કારકીરૂપે ભેદ જણાવ્યો.

○ ક્રિયા-ક્રિયાવાળો : ચૈત્રો ગચ્છતિ = ચૈત્ર નામનો માણસ જઈ રહ્યો છે. અહીં ચૈત્ર અને તેની જવાની ક્રિયા - બંનેનો જુદારૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આ પ્રમાણે ગુણ-ગુણી વગેરેનો ભેદ જણાવવો અને તેના આધારે વ્યવહાર પ્રવર્તાવવો, એ આ સદ્ભૂત વ્યવહારનયનો વિષય છે.

❧ બીજો પ્રકાર ❧

સૂત્ર : શુદ્ધગુણ-ગુણિનો: શુદ્ધપર્યાય-દ્રવ્યયોર્ભેદકથનં શુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહાર: ॥૨॥

સૂત્રાર્થ : શુદ્ધ ગુણ-ગુણી, શુદ્ધ દ્રવ્ય-પર્યાય, એના ભેદનું કથન તે શુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહાર. (૨)

उपचरितसद्भूतव्यवहारः, यथा-जीवस्य मतिज्ञानादयो गुणाः ३ । निस्माधिगुण-
गुणिनोर्भेदकोऽनुपचरितसद्भूतव्यवहारः, यथा-जीवस्य केवलज्ञानादयो गुणाः ४ ।

◆.....◆ गुणसौम्या ◆.....◆

विवेचन : व्यवहारनयनो बीजो प्रकारः (१) शुद्धसद्भूतव्यवहार. शुद्ध अवा गुण-गुणी
वगेरेनो भेद कहेवो, अे आ नयनो विषय छे. जेमके -

○ आत्मानुं केवलज्ञान.

○ पाणीनी ढंडक.

आ बधामां रडेली षष्ठी विभक्ति भेदने जशावे छे. अने केवलज्ञान-ढंडक वगेरेमां अन्य
कोई द्रव्यना संयोगनी अपेक्षा नथी. अने केवलज्ञान अे जवना शुद्धगुण छे. अे ज रीते ढंडक
अे पाणीनी शुद्धगुण छे.

आम शुद्ध गुण-गुणी वगेरेनो भेद जशावता होवार्थी, आ बधा अत्मिप्रायोने
'शुद्धसद्भूतव्यवहारनय' कहेवाय.

* त्रीजो प्रकार *

सूत्र : सोपाधिगुणगुणिनोर्भेदविषयः उपचरितसद्भूतव्यवहारः, यथा जीवस्य मतिज्ञानादयो
गुणाः ॥३॥

सूत्रार्थ : उपाधिसहित (= कर्मोपाधिवाणा) जे गुण-गुणी, तेमना भेदनुं कथन करे, ते
उपचरितसद्भूतव्यवहार. जेमके जवना मतिज्ञान वगेरे गुणो. (३)

विवेचन : व्यवहारनयनो त्रीजो प्रकारः (३) उपचरितसद्भूतव्यवहार. कर्मरूप उपाधि
सहित जे गुण (जेमके मतिज्ञान वगेरे), आवा सोपाधिक गुणनो गुणी साथेनो भेद दर्शावनार
नय अे उपचरित सद्भूत व्यवहार छे.

जेमके - जीवस्य मतिज्ञानम् = जवनुं मतिज्ञान. अही उपाधि अे ज उपचार छे. (अेटले
कर्मरूप उपाधिसहितपणुं अे ज जवमां रडेलुं उपचरितपणुं छे. माटे 'मतिज्ञान' अे जवना
निरुपचरित गुण नथी.)

* योथो प्रकार *

सूत्र : निस्माधिगुण-गुणिनोर्भेदकोऽनुपचरितसद्भूतव्यवहारः, यथा - जीवस्य
केवलज्ञानादयो गुणाः ॥४॥

सूत्रार्थ : कर्मरूप उपाधि वगरना गुण-गुणी, तेना भेदनुं जे कथन करे, ते अनुपचरित-

અશુદ્ધગુણ-ગુણિનોરશુદ્ધદ્રવ્યપર્યાયયોર્ભેદકથનમશુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારઃ ૫ ।

◆.....◆ ગુણસૌમ્યા ◆.....◆

સદ્ભૂતવ્યવહાર. જેમકે જીવના કેવલજ્ઞાન વગેરે ગુણો. (૪)

વિવેચન : વ્યવહારનયનો ચોથો પ્રકાર : (૪) અનુપચરિતસદ્ભૂતવ્યવહાર. કર્મરૂપ ઉપાધિથી રહિત એવા ગુણ-ગુણીના ભેદને દર્શાવનાર નય એ અનુપચરિતસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે.

જેમકે - જીવસ્ય કેવલજ્ઞાનાદયો ગુણાઃ = આત્માના કેવલજ્ઞાન, ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ વગેરે ગુણો. આ બધા ગુણો કર્મોપાધિથી રહિત એવા આત્માના છે. અહીં નિરુપાધિપણું = ઉપાધિરહિતપણું એ જ નિરુપચારપણું જાણવું. આવા નિરુપચરિત ગુણ-ગુણીનો ભેદ દર્શાવનાર આ નય બને.

◆ પાંચમો પ્રકાર ◆

સૂત્ર : અશુદ્ધગુણ-ગુણિનોરશુદ્ધદ્રવ્ય-પર્યાયયોર્ભેદકથનમશુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારઃ ॥૫॥

સૂત્રાર્થ : અશુદ્ધ ગુણ-ગુણી, અશુદ્ધ દ્રવ્ય-પર્યાય, એના ભેદનું જે કથન કરે, તે અશુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર. (૫)

વિવેચન : વ્યવહારનયનો પાંચમો પ્રકાર : (૫) અશુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર. અશુદ્ધ એવા ગુણ-ગુણી વગેરેનો ભેદ કહેવો, એ આ નયનો વિષય છે. જેમકે -

○ આત્માનું મતિજ્ઞાન. (જીવસ્ય મતિજ્ઞાનમ)

આત્માનું કેવલજ્ઞાન એ શુદ્ધગુણરૂપ છે. જ્યારે મતિજ્ઞાન વગેરે આત્માના અશુદ્ધ ગુણો છે.

પ્રશ્ન : મતિજ્ઞાન એ ક્ષાયોપશમિક ગુણ છે. માટે એને કર્મદ્રવ્યની અપેક્ષા છે, અર્થાત્ પુદ્ગલસંયોગાપેક્ષા હોવાથી આને સદ્ભૂત શી રીતે કહી શકાય ?

ઉત્તર : જ્ઞાન એ આત્માનો પોતાનો ગુણ છે. એ માટે એને પુદ્ગલદ્રવ્યની કોઈ જ અપેક્ષા નથી. પુદ્ગલદ્રવ્યે અશુદ્ધિ નિર્માણ કરી છે - એ વાત અલગ છે. પણ તેણે જ્ઞાન કાંઈ પેદા કર્યું નથી. કર્મો-પુદ્ગલ પોતે જ જડ છે, તો તેઓ જ્ઞાનનું આધાન કઈ રીતે કરી શકે ? માટે અન્યદ્રવ્યસંયોગાપેક્ષા ન હોવાથી આ સદ્ભૂતવ્યવહાર જ છે. ધર્મ અશુદ્ધ છે, માટે અશુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર.

◆ પહેલા પાંચ પ્રકાર વિશે શંકા-સમાધાન ◆

શંકા : તમે બતાવેલા પહેલા પાંચ પ્રકારમાં અમને ઘણી ગૂંચવણો થઈ રહી છે. અને પાંચ

नयोनी जुद्धी जुद्धी गोठवण पण अमने अनुचित जणार्थ रही छे. जुओ -

(१) तमे शुद्धव्यवहार-अशुद्धव्यवहार अेवा जे बे त्तेदो बताव्या. अने अनुपयरित-उपयरित अेवा जे बे त्तेदो बताव्या. ते बंने अर्थतः अेक सरभा ज जणाय छे. (अर्थात् शुद्ध अने अनुपयरित. अशुद्ध अने उपयरित. अे अेक ज जणाय छे.)

वणी शुद्ध-अनुपयरितमां 'जीवस्य केवलज्ञानम्' अे उदाहरण आष्युं छे. अने अशुद्ध-उपयरितमां 'जीवस्य मतिज्ञानम्' अे उदाहरण आष्युं छे. आम उदाहरण अेकसरभुं आष्युं डोवाधी पण जणाय छे के ते बे अेक छे.

तो पछी शुद्ध-अशुद्ध अेवा बे त्तेदो के अनुपयरित-उपयरित अेवा बे त्तेदो ज आपवा जौछे अे ने ? जुद्धा जुद्धा ज त्तेदो केम आप्या ?

(२) पाछणना ज त्तेदो (२ थी प) आभरे तो सद्भूतव्यवहार ज छे. तो पहेलो त्तेद जे 'सद्भूतव्यवहार' क्खो, तेमां ज ते यारनो अंतर्भाव करी देवो जौछे अे ने ? अने जे यारने जुद्धा ज कहेवा डोय, तो सद्भूतव्यवहार अलगथी कहेवानी शुं जर ? आगणना यारमां तेनो समावेश थछ ज जवानो ने ? (बाकीना यार सद्भूत व्यवहार ज छे, तेमां सद्भूतव्यवहारनयउप पहेलो प्रकार समाछ ज जय.)

समाधान : तमारी वात बराबर छे, पण ग्रंथकारश्रीअे आ रीते क्खुं, अेटले तेनी संगति विचारवी ज रही. तेवुं कहेवामां नीथे मुजबनो अभिप्राय संभवी शके छे -

(१) आ बधा नयो पर देवसेनायार्थ वगेरेअे आलापपद्धति वगेरेमां जे रीते क्खुं छे, ते रीते कहेवाछ रह्युं छे.

डवे आलापपद्धतिमां पहेला 'उपनय' क्खा छे. ने पछी 'नय' क्खा छे. तेमां शुद्धसद्भूत अने अशुद्धसद्भूत आ बेने 'उपनय' तरीके लीधा छे. अने उपयरितसद्भूत अने अनुपयरितसद्भूत आ बेने 'नय' तरीके लीधा छे.

आम त्यां नय-उपनय तरीके जुद्धा जुद्धा बे जौडकां क्खा डोवाधी, तेनुं अनुसरण करी पूज्य मडोपाध्यायज्ज मडाराजे पण ते बे जौडकां जुद्धा-जुद्धा क्खा, अर्थात् यार नय क्खा.

डवे त्यां उपनय-नयनो त्तेद कछ अपेक्षाअे क्यो डोछ शके ते विचारीअे -

बे प्रकारना नयो डोय छे : (१) तर्कशास्त्रने अनुसरनारा, अने (२) अध्यात्मनी दृष्टिवाणा.

○ तर्कशास्त्रनी दृष्टिअे, अर्थात् तर्कसंगत थाय अे रीते, जुद्धा जुद्धा दृष्टिकोणथी विचारवामां आवे तो ते पदार्थ केवो त्तासे ? अेवुं कथन उपनय द्वारा थाय छे. आ निउपण सर्व पदार्थोने आवरी लेनारुं छे.

○ માત્ર આત્મા અને આત્મસંલગ્ન બાબતોનો જુદા-જુદા દષ્ટિકોણથી વિચાર, કે જે વૈરાગ્યના પોષણ દ્વારા અધ્યાત્મને સાધનારો બને, અધ્યાત્મનો પોષક બને, એ આધ્યાત્મિક-નય...^૧ આ માત્ર આત્માને લઈને ચાલનારો છે.

પ્રસ્તુતમાં શુદ્ધસદ્ભૂત-અશુદ્ધસદ્ભૂત એવા જે બે ભેદો કહ્યા, તે ઉપનયરૂપ સમજવા. તેઓ તર્કની દષ્ટિએ ચાલનારા અને બધા પદાર્થોને આવરી લેનારા છે. જ્યારે ઉપચરિતસદ્ભૂત-અનુપચરિતસદ્ભૂત એવા જે બે ભેદો કહ્યા, તે નયરૂપ સમજવા. અને તેઓ અધ્યાત્મને સાધનારા અને માત્ર આત્માને લઈને પ્રવર્તનારા છે.

આવાં જ કોઈ કારણોસર ગ્રંથકારશ્રીએ, આલાપપદ્ધતિનું અનુસરણ કર્યું હોય. અને શુદ્ધ-અશુદ્ધ ને ઉપચરિત-અનુપચરિત એવા ચાર ભેદો કહ્યા હોય, એવું સંભવી શકે છે. વિદ્વાનો અન્ય રીતે પણ યથાયોગ્ય સંગતિ કરે.

(૨) સદ્ભૂતવ્યવહારનય એ શુદ્ધ-અશુદ્ધ-ઉપચરિત-અનુપચરિત એ ચારે નયોમાં વ્યાપીને રહેલું 'સામાન્ય' તત્ત્વ છે. તર્કદષ્ટિએ, આ સામાન્યને જુદું કહેવા દ્વારા 'સામાન્ય એ વિશેષ કરતાં કથચિદ્ જુદું છે' એવું કહેવાયું. આ જ ઉદ્દેશથી ગ્રંથકારશ્રીએ આગળ 'અસદ્ભૂતવ્યવહાર' નયને પણ, તેના વિશેષભેદરૂપ નયો કરતા જુદો કહ્યો છે. આ પ્રમાણે બીજી રીતે પણ યથાયોગ્ય અર્થસંગતિ કરવી.

૧. અધ્યાત્મની પરિભાષામાં મુખ્ય બે નય કહ્યા છે : આત્માનો જે પદાર્થો સાથે અભેદ સંભવિત હોય, તે પદાર્થો સાથેનો અભેદ જોનાર-કહેનાર નય એ નિશ્ચયનય છે. અને ભેદ જોનાર-કહેનાર નય એ વ્યવહારનય.

આમાં નિશ્ચયનય બે પ્રકારનો છે -

(૧) શુદ્ધનિશ્ચયનય : 'જીવ કેવલજ્ઞાનરૂપ છે' 'જીવ અનંત વીર્યાત્મક છે' આવું બધું કથન એ શુદ્ધનિશ્ચયનય છે. આમાં કેવલજ્ઞાન વગેરે નિરુપાધિક ગુણો છે. અર્થાત્ કર્મરૂપ ઉપાધિથી રહિત શુદ્ધગુણો છે. માટે આત્માનો એની સાથે અભેદ જણાવનાર આ નય એ શુદ્ધનિશ્ચયનય છે.

(૨) અશુદ્ધનિશ્ચયનય : 'જીવ મતિજ્ઞાનરૂપ છે' 'જીવ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે' આવું બધું કથન એ અશુદ્ધ નિશ્ચયનય છે. અહીં મતિજ્ઞાન વગેરે આત્મગુણો કર્મોપાધિસહિત છે, માટે અશુદ્ધ ગુણો છે. એનો ને આત્માનો અભેદ કહેનાર હોવાથી આ અશુદ્ધ નિશ્ચયનય છે.

વ્યવહારનયના પણ બે ભેદ છે : (૧) સદ્ભૂતવ્યવહાર, અને (૨) અસદ્ભૂતવ્યવહાર.

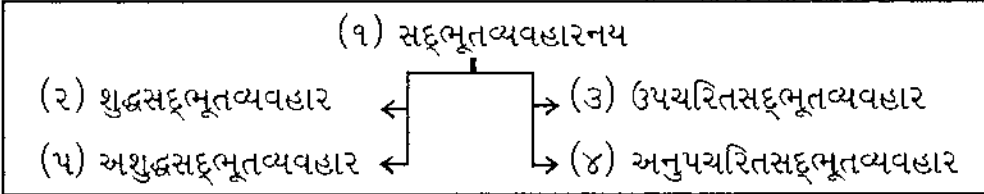
તેમાં સદ્ભૂત વ્યવહાર નય જે અહીં (= આ ગ્રંથમાં) પહેલો પ્રકાર કહ્યો, તે સમજવો. અને તેના ઉપચરિત-અનુપચરિતરૂપે બે ભેદ છે, જે અહીં ત્રીજા-ચોથા પ્રકાર તરીકે જણાવ્યા છે.

અને અસદ્ભૂત વ્યવહાર નય, જે અહીં બારમાં પ્રકાર તરીકે કહેવાશે, તે સમજવો.

(१०३) स्वजात्यसद्भूतव्यवहारः, यथा-परमाणुर्बहुप्रदेशीति कथनम् ६ । विजात्यसद्भूत-
व्यवहारः, यथा-मूर्तिमन्मतिज्ञानं मूर्तजनितत्वात् ७ । उभयासद्भूतव्यवहारः, यथा-ज्ञेये

गुणसौम्या

*** पहला पांच प्रकारનો કોઠો ***

(૧૦૩) હવેના બાકીના ૮ નયો અસદ્ભૂતનયરૂપ છે, તે ગ્રંથકારશ્રી ક્રમશઃ ઉદાહરણ સાથે જણાવે છે -

*** છઠ્ઠો પ્રકાર ***

સૂત્ર : સ્વજાત્યસદ્ભૂતવ્યવહારઃ, યથા - પરમાણુર્બહુપ્રદેશીતિ કથનમ્ ॥૬॥

સૂત્રાર્થ : સ્વજાતિ અસદ્ભૂત વ્યવહાર. જેમકે - પરમાણુ બહુપ્રદેશી છે, એવું કહેવું. (૬)

વિવેચન : વ્યવહારનયનો છઠ્ઠો પ્રકાર : (૬) સ્વજાતિ અસદ્ભૂત વ્યવહાર. જેમકે - પરમાણુને બહુપ્રદેશી કહેવો.

અપ્રદેશી પરમાણુને બહુપ્રદેશી તરીકે કહેવો, એ મૂષા છે. એટલે આ નય 'અસદ્ભૂત વ્યવહાર' હોવો તો સ્પષ્ટ છે. વળી પરમાણુ પણ પુદ્ગલ છે અને બહુપ્રદેશી સ્કંધ પણ પુદ્ગલ છે. એટલે, પુદ્ગલમાં પુદ્ગલનો જ ઉપચાર હોવાથી 'સ્વજાતિ' છે.

પ્રશ્ન : પરમાણુ અપ્રદેશી છે, તો બહુપ્રદેશી કેમ કહેવાય છે ?

ઉત્તર : એટલા માટે કહેવાય છે કે એમાં બહુપ્રદેશી બનવાની યોગ્યતા છે, અર્થાત્ વ્યક્તિથી ભલે નથી, પણ શક્તિથી બહુપ્રદેશીપણું એમાં રહેલું જ છે. આમ, આ સ્વજાતિ અસદ્ભૂત વ્યવહાર થયો.

*** સાતમો પ્રકાર ***

સૂત્ર : વિજાત્યસદ્ભૂતવ્યવહારઃ, યથા - મૂર્તિમન્મતિજ્ઞાનં મૂર્તજનિતત્વાત્ ॥૭॥

સૂત્રાર્થ : વિજાતિ અસદ્ભૂત વ્યવહાર. જેમકે મૂર્તથી જનિત હોવાથી મતિજ્ઞાનને મૂર્ત કહેવું. (૭)

વિવેચન : વ્યવહારનયનો સાતમો ભેદ : (૭) વિજાતિ અસદ્ભૂત વ્યવહાર. જેમકે 'મૂર્ત

જીવેઽજીવે જ્ઞાનમિતિ કથનં તયોર્જ્ઞાનવિષયત્વાત્ ૮ । સ્વજાત્યુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારઃ,

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

મતિજ્ઞાનમ્' આવું કહેવું તે.

આમાં મતિજ્ઞાન એ આત્મગુણ છે, એ અમૂર્ત છે. પણ મૂર્ત એવા ઘટાદિરૂપ વિષય, આલોક = પ્રકાશ, મન વગેરેથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને એ મૂર્ત કહેવાય છે. આમાં મૂર્તત્વ જે છે, તે પુદ્ગલનો ગુણ છે. એટલે આત્મગુણમાં પુદ્ગલગુણનો ઉપચાર હોવાથી આ વિજ્ઞાતિ અસદ્ભૂત વ્યવહાર કહેવાય છે.

❧ આઠમો પ્રકાર ❧

સૂત્ર : ઉભયાસદ્ભૂતવ્યવહારઃ, યથા - જેયે જીવેઽજીવે જ્ઞાનમિતિ કથનમ્, તયોર્જ્ઞાન-વિષયત્વાત્ ॥૮॥

સૂત્રાર્થ : સ્વજાતિ-વિજાતિ અસદ્ભૂત વ્યવહાર. જેમકે - જાણવા યોગ્ય એવા જીવમાં કે અજીવમાં જ્ઞાનને કહેવું. કારણ કે તે બે જ્ઞાનના વિષય છે. (૮)

વિવેચન : વ્યવહારનયનો આઠમો પ્રકાર : (૮) સ્વજાતિ-વિજાતિ અસદ્ભૂત વ્યવહાર. જેમકે - જીવ અને અજીવ જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી, તે બેમાં જ્ઞાન રહેલું છે એવું કહેવું તે.

આ વાતને આપણે ઉદાહરણ સાથે સમજાએ -

ચૈત્ર નામનો માણસ, મૈત્રને સારી રીતે જાણે છે. એટલે ચૈત્રનું જ્ઞાન મૈત્ર વિશેનું (= જીવ વિશેનું) કહેવાય. માટે વ્યવહાર થાય કે 'જીવે જ્ઞાનમ્ = જીવવિષયે જ્ઞાનમ્ = મૈત્રવિષયે ચૈત્રજ્ઞાનમ્'. હવે એ ચૈત્રને ઘટની સારી જાણકારી છે. એટલે એનું જ્ઞાન ઘટ વિશેનું (= અજીવ વિશેનું) કહેવાય. માટે વ્યવહાર થાય કે, 'અજીવે જ્ઞાનમ્ = અજીવવિષયે જ્ઞાનમ્ = ઘટવિષયે ચૈત્રજ્ઞાનમ્'

આ પ્રમાણે ચૈત્રને જે જીવ-અજીવ વિશેનું જ્ઞાન થઈ રહ્યું છે, એ જ્ઞાનનો વાસ્તવિક સંબંધ તો પોતામાં જ છે. (કારણ કે પોતામાં જ એ જ્ઞાન ભેદાભેદસંબંધથી રહેલું છે.) પણ જીવ-અજીવ એ જ્ઞાનના વિષયરૂપ હોવાથી, 'વિષય-વિષયીભાવ' નામના ઉપચરિતસંબંધને લઈને તેઓમાં પણ જ્ઞાન કહેવું; એ આ નયનો વિષય છે.

અહીં જીવ એ જ્ઞાનની સ્વજાતિ છે અને અજીવ એ વિજાતિ છે. એ બેનો (= સ્વજાતિ જીવનો અને વિજાતિ અજીવનો) જ્ઞાનની સાથે (= ચૈત્રમાં રહેલા જ્ઞાનની સાથે) વિષય-વિષયીભાવ નામે ઉપચરિત સંબંધ છે, વાસ્તવિક સંબંધ નથી. માટે આ અસદ્ભૂત નય છે. અને એ સંબંધથી જોડાયેલા પદાર્થ તરીકે એક જીવ છે અને બીજો અજીવ છે, માટે આ સ્વજાતિ-વિજાતિ અસદ્ભૂત નય કહેવાય છે.

यथा - पुत्र-दारादि मम ९ । विजात्युपचरितासद्भूतव्यवहारः, यथा-वस्त्र-भूषण-हेम-

गुणसौम्या

※ नवमो प्रकार ※

सूत्र : स्वजात्युपचरितासद्भूतव्यवहारः, यथा - पुत्र-दारादि मम ॥९॥

सूत्रार्थ : स्वजाति उपचरित असद्भूतव्यवहार. જેમકે પુત્ર-સ્ત્રી વગેરે મારાં છે. (૯)

વિવેચન : વ્યવહારનયનો નવમો પ્રકાર : (૯) સ્વજાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર. પુત્રાદિકને વિશે ગાઢ મમત્વાદિનાં કારણે - 'પુત્ર એ હું જ છું...' 'પત્ની એ હું જ છું...' (અમે કાંઈ જુદા થોડી છીએ) - આવું બધું જે કહેવાય છે, તે આ પ્રકારનો નય છે.

અહીં પુત્ર વગેરે ઉપચરિત પદાર્થ છે. તેમાં આત્માના ભેદાભેદ સંબંધનો આ નય દ્વારા ઉપચાર કરાય છે. ○ હું જ પુત્રાદિક - એમ કહો તો અભેદસંબંધ ○ અને માહરાં પુત્રાદિક - એમ કહો તો ભેદસંબંધ. વળી પુત્રાદિક પણ આત્મપર્યાયરૂપ છે, માટે સ્વજાતિ જ છે. એટલે આ સ્વજાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે.

શંકા : અહીં પુત્રાદિકને ઉપચરિત પદાર્થ તરીકે કેમ કહ્યા ?

સમાધાન : પુત્રત્વ તો અમુક અપેક્ષાએ હોવાથી માત્ર કલ્પનાનો વિષય છે. કારણ કે માતા-પિતાની અપેક્ષાએ જ પુત્રત્વ છે. ભાઈ-બહેનની અપેક્ષાએ ભ્રાતૃત્વ છે. આમ, કલ્પનાનુસારે હોવાથી (= સાપેક્ષ હોવાથી) પુત્રત્વાદિક એ આત્માનો ઉપચરિત પર્યાય છે, અનુપચરિત પર્યાય નથી.

※ દસમો પ્રકાર ※

સૂત્ર : વિજાત્યુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારઃ, યથા - વસ્ત્ર-ભૂષણ-હેમ-રત્નાદિ મમ ॥૧૦॥

સૂત્રાર્થ : વિજાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂતવ્યવહાર. જેમકે - વસ્ત્ર, ભૂષણ, સુવર્ણ, રત્ન વગેરે મારાં છે - એવું કહેવું. (૧૦)

વિવેચન : વ્યવહારનયનો દસમો પ્રકાર : (૧૦) વિજાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર. જેમકે - 'મારું વસ્ત્ર, મારાં અલંકાર, મારું સોનું, મારાં રત્નો. વગેરે...' - આવું જે કહેવાય છે, એ આ નયનું કથન છે. અહીં વસ્ત્રાદિક પુદ્ગલપર્યાય છે, માટે વિજાતીય છે. વળી એ ઉપચરિત પણ છે.

પ્રશ્ન : વસ્ત્રમાં શરીરાચ્છાદકત્વ જે વાસ્તવિક રહ્યું છે, તે જ વસ્ત્રત્વરૂપ છે. માટે એ ઉપચરિત કેમ કહેવાય ?

સ્ત્રાદિ મમ ૧૦ । તદુભયોપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારઃ, યથા-દેશરાજ્યકીર્તિદુર્ગાદિ મમ ૧૧ ।
અન્યત્ર પ્રસિદ્ધસ્ય ધર્મસ્યાન્યત્ર સમારોપણમસદ્ભૂતવ્યવહારઃ ૧૨ । અસદ્ભૂતવ્યવહાર

❧ ગુણસૌમ્યા ❧

ઉત્તર : તો વૃક્ષની છાલ વગેરેમાંથી બનતા વલ્કલ વગેરે પણ શરીરાચ્છાદક છે જ, તો તેઓ પણ વસ્ત્રરૂપ કેમ ન કહેવાય ? તેથી માનવું જ રહ્યું કે 'વસ્ત્ર' એવું નામ એક ચોક્કસ કલ્પનાને આધારે હોવાથી કલ્પિત છે ને તેથી 'વસ્ત્ર' ઉપચરિત છે. એ ઉપચરિત વિજ્ઞાતિ પર્યાયમાં સ્વસંબંધનો ઉપચાર છે. માટે આ વિજ્ઞાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે.

❧ અગ્યારમો પ્રકાર ❧

સૂત્ર : ઊભયોપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારઃ, યથા - દેશ-રાજ્ય-કીર્તિ-દુર્ગાદિ મમ ૧૧ ।

સૂત્રાર્થ : સ્વજ્ઞાતિ-વિજ્ઞાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર. જેમકે - દેશ, રાજ્ય, કીર્તિ, દુર્ગ વગેરે મારાં છે. (૧૧)

વિવેચન : વ્યવહારનયનો અગ્યારમો પ્રકાર : (૧૧) સ્વજ્ઞાતિ વિજ્ઞાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર. 'આ દેશ મારો છે.' 'આ રાજ્ય મારું છે.' 'આ કીર્તિ મારી છે.' 'આ ગઢ મારો છે...' આવું બધું કહેવું એ આ નયરૂપ છે.

અહીં ગઢ-દેશ વગેરે જીવ-અજીવ ઉભયના સમુદાયરૂપ છે. (ત્યાં રહેતા લોકો જીવરૂપ અને મકાન વગેરે અજીવરૂપ.) તેમાં જીવ સ્વજ્ઞાતિરૂપ અને અજીવ વિજ્ઞાતિરૂપ; તેવા સ્વજ્ઞાતિ-વિજ્ઞાતિ પર્યાયમાં સ્વસંબંધનો ઉપચાર છે. માટે આ નય સ્વજ્ઞાતિ-વિજ્ઞાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય કહેવાય છે.

❧ બારમો પ્રકાર ❧

સૂત્ર : અન્યત્ર પ્રસિદ્ધસ્ય ધર્મસ્યાન્યત્ર સમારોપણમસદ્ભૂતવ્યવહારઃ ૧૨ ।

સૂત્રાર્થ : બીજે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ એવા ધર્મનો બીજે ઠેકાણે આરોપ કરવો, એ અસદ્ભૂત વ્યવહાર. (૧૨)

વિવેચન : વ્યવહારનયનો બારમો પ્રકાર : (૧૨) અસદ્ભૂત વ્યવહારનય. વિવક્ષિત દ્રવ્યમાં અન્ય દ્રવ્ય એવી રીતે ભળી જાય કે જેથી મૂળ દ્રવ્ય પણ અન્ય દ્રવ્ય જેવું ભાસવાથી એ અન્ય દ્રવ્યાનુસાર ઉલ્લેખ પામે - આવું થાય તો પરપરિણતિ ભળી કહેવાય છે.

જેમકે - લોખંડની અંદર આગ એવી રીતે ભળી જાય કે જેથી લોખંડ પણ આગ જેવું ભાસવા લાગે. આમ પરપરિણતિ ભળી જવાથી બીજે પ્રસિદ્ધ ધર્મનો બીજે ઠેકાણે આરોપ થાય

एवोपचारः, य उपचारादप्युपचारं करोति स उपचरितासद्भूतव्यवहारः, यथा-देवदत्तस्य धनमित्यत्र संश्लेषरहितवस्तुसम्बन्धविषयः १३ । संश्लेषसहितवस्तुसम्बन्धविषयो-

❧ गुणसौम्या ❧

(लोખंडने પણ આગનો ગોળો કહી દાહક કહેવાનું થાય) એ અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે.

○ ‘અસદ્ભૂત વ્યવહારનય દ્વારા જીવનાં જે શરીર-ધન વગેરે ભાસે છે, તે વાસ્તવિક રીતે જીવના નથી. એ માત્ર ઉપચારથી જીવના કહેવાય છે.’ આ વાતને જો જીવ આત્મસાત્ કરે, તો શરીર પરના મમત્વ પર ઘા પડે. દેહ-આત્માનું ભેદજ્ઞાન સરળ બને. અને તેથી શરીર પરની મમતાના કારણે જે સુખશીલતા તથા કષ્ટભીરુતા-રોગપ્રતિકાર આદિની લાગણીઓ નિર્માણ થયેલી છે ને એ લાગણીવશાત્ જાતજાતના સંકલેશ-આર્તધ્યાન વગેરે થઈ રહ્યા છે, એ બધાથી પરાહુખ બની શરીરને સાધનામાર્ગે જોડવું, પરાયા શરીર દ્વારા પણ આત્મક્રમાણી કરી લેવી... આ બધું શક્ય બને છે.

❧ તેરમો પ્રકાર ❧

સૂત્ર : અસદ્ભૂતવ્યવહાર એવોપચારઃ, ય ઉપચારાદપ્યુપચારં કરોતિ સ ઉપચરિતાસદ્ભૂત-વ્યવહારઃ, યથા - દેવદત્તસ્ય ધનમિત્યત્ર સંશ્લેષરહિતવસ્તુસમ્બન્ધવિષયઃ ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થઃ અસદ્ભૂત વ્યવહાર જ ઉપચાર છે. અને જે ઉપચારથી પણ ઉપચારને કરે છે, તે ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર. જેમકે - ‘દેવદત્તનું ધન’ અહીં સંબંધ વિનાની વસ્તુનો સંબંધ કહેવો, એ આ નયનો વિષય છે.

વિવેચન : વ્યવહારનયનો તેરમો પ્રકાર : (૧૩) ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર. અસદ્ભૂત વ્યવહાર પોતે જ ઉપચાર છે, એનું કારણ એ કે પરપરિણતિ ભળી જવાથી ‘દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર, ગુણમાં ગુણનો ઉપચાર’ વગેરે ‘ઉપચારથી જે વચનપ્રયોગો થાય છે, તેને જ અસદ્ભૂત વ્યવહાર કહેવાય છે. (એટલે અસદ્ભૂત વ્યવહાર ઉપચારરૂપ જ છે.)

અને એ ઉપચારથી પણ ઉપચાર કરવો, એ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર સમજવો.

જેમકે - દેવદત્તનું ધન. અહીં દેવદત્ત અને ધન બંને એકબીજા સાથે એકમેકરૂપે જોડાયેલા નથી, માટે એ બે વચ્ચે અસંશ્લેષિત યોગ છે. એટલે આ બે વસ્તુ અસંશ્લેષિત કહેવાય, આવી વસ્તુના પણ સંબંધને જણાવનારો આ નય છે. તે આ પ્રમાણે -

○ ધન અને દેવદત્ત વચ્ચે જે સ્વ-સ્વામિભાવ સંબંધ છે, તે કલ્પિત છે. તેથી અહીં ઉપચાર છે. ○ વળી દેવદત્ત અને ધન એ બે કાંઈ એક દ્રવ્ય નથી, અલગ-અલગ દ્રવ્ય છે. (આવાં

૧. આ બધા ઉપચારોના પ્રકારો ગ્રંથકારશ્રી હમણાં જ આગળ જણાવશે.

જનુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારઃ, યથા-જીવસ્ય શરીરમિત્તિ ૧૪ । (૧૦૪) ઉપચારોઽપિ નવધા,

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

અલગ-અલગ દ્રવ્ય વચ્ચે સંબંધ ન હોય, છતાં અહીં સંબંધ કહેવાઈ રહ્યો છે.) માટે અસદ્ભૂત છે. ૦ અને અહીં ષષ્ઠી વિભક્તિ દ્વારા એ ભેદને જોવામાં - કહેવામાં આવી રહ્યો છે, માટે વ્યવહારનય છે. આ રીતે આ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે.

※ ચૌદમો પ્રકાર ※

સૂત્ર : સંશ્લેષસહિતવસ્તુસમ્બન્ધવિષયોઽનુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારઃ, યથા - જીવસ્ય શરીરમિત્તિ ॥૧૪॥

સૂત્રાર્થ : સંશ્લેષ સાથેની વસ્તુના સંબંધને વિષય કરનારો એવો આ અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર સમજવો. જેમકે - જીવનું શરીર.

વિવેચન : વ્યવહારનયનો ચૌદમો પ્રકાર : (૧૪) અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર. જ્યાં સંશ્લેષિતયોગે (= આત્મપ્રદેશોની સાથે એકમેક જેવા થવારૂપે) જોડાયેલી વસ્તુનો સંબંધ બતાવાતો હોય, ત્યાં આ પ્રકાર સમજવો.

જેમકે - 'જીવનું શરીર' જીવ અને શરીરનો સંબંધ ધનના સંબંધની જેમ કલ્પિત નથી. અને એટલે જ વિપરીત ભાવનાથી એ સંબંધ દૂર થઈ જતો નથી, પણ યાવજજીવ રહે છે. (કલ્પિત સંબંધ હોય તો વિપરીત ભાવનાથી તરત દૂર થઈ જાય.) તેથી આ કલ્પિત ન હોવાથી અનુપચરિત છે. અને જીવ તો આત્મદ્રવ્ય છે, જ્યારે શરીર એ પુદ્ગલદ્રવ્ય છે. માટે આ જુદા જુદા દ્રવ્યાત્મક સંબંધીઓ વચ્ચેના સંબંધરૂપ હોવાથી અસદ્ભૂત છે. અને છઠ્ઠી વિભક્તિ દ્વારા જીવ-શરીર વચ્ચેનો ભેદ બતાવાઈ રહ્યો છે, માટે આ વ્યવહારનય છે. આ પ્રમાણે આ અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય બને છે.

(૧૦૪) આ પ્રમાણે વ્યવહારનયના ચૌદ ભેદો બતાવ્યા. અહીં ઉપચરિત - અનુપચરિત વગેરેની વાતો આવી હતી, તેથી પ્રસંગોપાત્ ગ્રંથકારશ્રી ઉપચારના કેટલા પ્રકારો હોય, તે જણાવે છે -

※ ઉપચારના પ્રકારો ※

શબ્દાર્થ : ઉપચાર પણ નવ પ્રકારે હોય છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર, (૨) ગુણમાં ગુણનો ઉપચાર, (૩) પર્યાયમાં પર્યાયનો ઉપચાર, (૪) દ્રવ્યમાં ગુણનો ઉપચાર, (૫) દ્રવ્યમાં પર્યાયનો ઉપચાર, (૬) ગુણમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર, (૭) ગુણમાં પર્યાયનો ઉપચાર, (૮) પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર, અને (૯) પર્યાયમાં ગુણનો ઉપચાર.

तथाहि-द्रव्ये द्रव्योपचारः १, गुणे गुणोपचारः २, पर्याये पर्यायोपचारः ३, द्रव्ये गुणोपचारः ४, द्रव्ये पर्यायोपचारः ५, गुणे द्रव्योपचारः ६, गुणे पर्यायोपचारः ७,

◆.....◆ गुणसौम्या ◆.....◆

विवेचन : उपचार नव प्रकारे होय छे. ते बधा प्रकारे आपणे उदाहरण साथे समज्जओ -

(१) द्रव्यमां द्रव्यनो उपचार : जव अ पुद्गलद्रव्यनी साथे क्षीर-नीरवत् अकमेक मण्यो छे, तेथी जवने श्री जिनागममां 'पुद्गल'रूपे क्खो छे. आ जवद्रव्यमां पुद्गलद्रव्यनो उपचार छे.

(२) गुणमां गुणनो उपचार : भावलेश्या अ आत्मानो अरूपी गुण छे. पण कृष्णादि पुद्गलद्रव्यना श्यामादि वर्णरूप गुणनो उपचार करीने अ लेश्यागुणने कृष्ण-नील वगेरे जे कडेवा --अ आत्मगुणमां पुद्गलगुणनो उपचार छे.

(३) पर्यायमां पर्यायनो उपचार : अश्व, हाथी वगेरे बधा आत्मद्रव्यना असमानजातीय पर्याय छे. स्कंध अ पुद्गलद्रव्यनो पर्याय छे. श्री अनुयोगद्वारसूत्रमां^१ हय-गज वगेरेने स्कंधरूपे क्खो छे. आ जवद्रव्यना पर्यायमां पुद्गलना पर्यायनो उपचार थयो.

(४) द्रव्यमां गुणनो उपचार : 'हुं गौरो हूं' आवुं जे बोलाय छे, ते द्रव्यमां गुणनो उपचार छे. कारण के 'हुं' अ आत्मद्रव्य छे. अमां पुद्गलना गौरवर्णरूप गुणनो उपचार कर्यो छे.

(५) द्रव्यमां पर्यायनो उपचार : 'हुं टेल हूं' आवुं जे बोलाय छे, ते द्रव्यमां पर्यायनो उपचार छे. कारण के 'हुं' अ आत्मद्रव्य छे, अने 'टेल' अ पुद्गलद्रव्यनी अक थोक्कस अवस्थारूप होवाथी अना पर्यायरूप छे. आम, आत्मद्रव्यमां असमानजातीय द्रव्यना पर्यायनो अही उपचार छे:

(६) गुणमां द्रव्यनो उपचार : 'आ जे गौरुं देभाय छे, ते आत्मा छे...' - आम, गौरवर्णने उद्देशीने आत्मानुं विधान जे कराय छे, ते गौरवर्णरूप पुद्गलगुणमां आत्मद्रव्यनो उपचार छे. अटले के गुणमां द्रव्योपचार छे.

(७) गुणमां पर्यायनो उपचार : मतिज्ञान शरीरजन्य छे, माटे कार्यमां कारणनो उपचार करीने मतिज्ञानने शरीररूपे कडेवुं - अ मतिज्ञानरूप आत्मगुणमां शरीरात्मक पुद्गलपर्यायनो उपचार होवाथी गुणमां पर्यायनो उपचार छे.

(८) पर्यायमां द्रव्यनो उपचार : 'आ शरीर अ ज आत्मा छे' आ रीते देहात्मक पुद्गलपर्यायमां आत्मद्रव्यनो उपचार - अ पर्यायमां द्रव्योपचार छे.

१. "से किं तं सचित्ते दक्खंभे ? २ अणेगविहे पण्णत्ते, तं जहा - हयंभे गयंभे....॥" - सूत्रम् ४७ ॥

પર્યાયે દ્રવ્યોપચારઃ ૮, પર્યાયે ગુણોપચારઃ ૯; (૧૦૫) સર્વોઽપ્યસદ્ભૂતવ્યવહારસ્યાર્થો દ્રષ્ટવ્યઃ, અત એવોપચારઃ પૃથગ્ નયો ન ભવતીતિ । મુખ્યાભાવે સતિ પ્રયોજને નિમિત્તે ચોપચારઃ પ્રવર્તતે । (૧૦૬) સોઽપિ સમ્બન્ધોઽવિનાભાવઃ, સંશ્લેષસમ્બન્ધઃ, પરિણામ-

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

(૮) પર્યાયમાં ગુણનો ઉપચાર : શરીરથી ઉત્પન્ન થનારું મતિજ્ઞાન છે, માટે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને શરીરને જ મતિજ્ઞાનરૂપે કહેવું - એ શરીરરૂપ પુદ્ગલપર્યાયમાં મતિજ્ઞાનરૂપ આત્મગુણનો ઉપચાર હોવાથી પર્યાયમાં ગુણનો ઉપચાર છે.

આ પ્રમાણે નવ પ્રકારના ઉપચાર કહ્યા.

(૧૦૫) આ નવે પ્રકારના ઉપચારો, અસદ્ભૂત વ્યવહારનો જ વિષય સમજવો. એટલે જ 'ઉપચાર' નામનો કોઈ જુદો નય નથી હોતો.

આશય એ કે, પરપરિણતિ ભળી જવાના કારણે 'દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો, ગુણમાં ગુણનો...' વગેરે નવવિધ ઉપચારથી જે વચનપ્રયોગો થાય છે, એ અસદ્ભૂત વ્યવહાર કહેવાય છે. એટલે ઉપચારવચનો અસદ્ભૂતવ્યવહારરૂપ જ છે. માટે એ ઉપચારને જુદા નય તરીકે નથી મનાતો.

આ ઉપચાર ક્યારે કરવો પડે ? એ જણાવે છે -

મુખ્યાભાવે સતિ પ્રયોજને નિમિત્તે ચોપચારઃ પ્રવર્તતે ॥ અર્થાત્, જ્યારે મુખ્ય અર્થ ન ઘટતો હોય ત્યારે ચોક્કસ પ્રયોજન કે નિમિત્તને લઈને તેવો ઉપચાર પ્રવર્તે છે.

જેમકે - 'હું ગોરો છું' અહીં મુખ્ય અર્થ નથી ઘટતો. કારણ કે 'હું' તરીકે આત્મદ્રવ્ય લીધું છે અને એ તો અરૂપી છે, એ ગોરું કેવી રીતે હોઈ શકે ? એટલે અહીં વ્યવહારિક પ્રયોગની સંગતિ માટે, આત્મદ્રવ્યમાં પુદ્ગલગુણનો ઉપચાર કર્યો છે.

આમ દરેક પ્રકારનો ઉપચાર, મુખ્ય અર્થ ન ઘટે ત્યારે કરાય છે. અને એ પણ ચોક્કસ પ્રયોજન કે નિમિત્તને લઈને કરાય છે, એમ સમજવું.

(૧૦૬) હવે કયા સંબંધોને લઈને દ્રવ્ય-પર્યાય વગેરેમાં ઉપચાર કરાય છે, એ સંબંધો જણાવે છે -

એ સંબંધ પણ (૧) અવિનાભાવસંબંધ, (૨) સંશ્લેષસંબંધ, (૩) પરિણામ-પરિણામીસંબંધ, (૪) શ્રદ્ધા-શ્રદ્ધેયસંબંધ, (૫) જ્ઞાન-જ્ઞેયસંબંધ વગેરેરૂપ સમજવો.

આ બધા સંબંધોને આપણે ઉદાહરણ સાથે સમજાવે -

(૧) અવિનાભાવસંબંધ : કાળાં વાદળાંને આવેલાં જોઈને 'વરસાદ આવ્યો' એવું જે કહેવાય છે, ત્યાં અવિનાભાવસંબંધ સમજવો... કારણ કે કાળાં વાદળાંનું આવવું અને વરસાદનું

परिणामिसम्बन्धः, श्रद्धाश्रद्धेयसम्बन्धः, ज्ञान-ज्ञेयसम्बन्धश्चेति । (१०७)
उपचरितासद्भूतव्यवहारस्त्रेधा-सत्यार्थः, असत्यार्थः, उभयार्थश्च, इति व्यवहारनयस्यार्थाः,
चतुर्दशभेदाश्च ज्ञेयाः, भेदविषयो व्यवहारः ॥ इति द्रव्यार्थिकस्य तृतीयो भेदो व्यवहारनयः ॥

✦.....✦ गुणसौम्या ✦.....✦
વરસવું - એ બે વચ્ચે અવિનાભાવ છે.

(૨) સંશ્લેષસંબંધ : આત્મામાં શરીરના વર્ણ વગેરેનો ઉપચાર કરીને 'હું ગોરો છું - જાડો છું' એવો વ્યવહાર જે પ્રવર્તે છે, ત્યાં શરીરની સાથે આત્માનો સંશ્લેષસંબંધ (= એકમેક થવારૂપેનો સંબંધ) સમજવો. એ જ રીતે પાછળ મૂકેલા લાલ કપડાંના જોડાણથી સ્ફટિકને જે લાલ કહેવાય છે, ત્યાં પણ આ સંશ્લેષસંબંધ સમજવો.

(૩) પરિણામ-પરિણામી સંબંધ : માટી પોતે જ આગળ જઈને ઘડારૂપે પરિણમવાની છે, એટલે પરિણામી માટીમાં ઘટરૂપ પરિણામનો ઉપચાર કરીને, 'માટી જ ઘડો છે' એવું જે કહેવાય છે, ત્યાં આ સંબંધ સમજવો.

(૪) શ્રદ્ધા-શ્રદ્ધેય સંબંધ : 'જે વ્યક્તિ જેના પર શ્રદ્ધાવાળો હોય, તે, તે જ કહેવાય છે' એવા વચનથી હરિના ભક્તને 'હરિ' કહેવો, જિનના ભક્તને 'જિન' કહેવો. આ બધા સ્થળે આ સંબંધ સમજવો.

(૫) જ્ઞાન-જ્ઞેય સંબંધ : ઘટજ્ઞાન ઘટને વિષય કરતું હોવાથી એને જે 'ઘટ' કહેવાય છે, ત્યાં આ સંબંધ સમજવો. આ સંબંધને લઈને ઘટજ્ઞાનમાં જ્ઞેય એવા ઘટનો ઉપચાર કરાય છે.

આ બધા સંબંધોને લઈને ઉપચાર પ્રવર્તે છે.

(૧૦૭) હવે ઉપચારના કારણે થનારો અસદ્ભૂત વ્યવહાર પણ (૧) સત્યાર્થ, (૨) અસત્યાર્થ, અને (૩) ઉભયાર્થ - એમ ત્રણ પ્રકારે છે... એ વાત આપણે ઉદાહરણ સાથે સમજાએ. તે આ પ્રમાણે -

(૧) સત્યાર્થ : જેટલું દેવદત્તનું ધન હોય, તેટલાં ધનને ઉદેશીને 'આ દેવદત્તનું ધન છે' એવું કહેવું, એ સત્યાર્થ અસદ્ભૂત વ્યવહાર સમજવો. (દેવદત્ત અને ધન બે અલગ-અલગ દ્રવ્ય છે, છતાં તે બે વચ્ચે સંબંધ બતાવાઈ રહ્યો છે, માટે આ અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે.)

(૨) અસત્યાર્થ : જે ધન દેવદત્તનું ન હોય, તે ધનને ઉદેશીને પણ 'આ દેવદત્તનું ધન છે' એવું કહેવું એ અસત્યાર્થ અસદ્ભૂત વ્યવહાર સમજવો.

(૩) ઉભયાર્થ : થોડુંક ધન દેવદત્તનું હોય ને થોડુંક બીજાનું હોય, તો પણ તે બધાંને ઉદેશીને 'આ દેવદત્તનું ધન છે' એવું કહેવું, એ સત્યાસત્ય ઉભયાર્થ અસદ્ભૂત વ્યવહાર સમજવો.

(૧૦૮) ઇદાનીં પર્યાયાર્થિકસ્ય ચતુર્ભેદપ્રસ્થાપનાયાં તાવદ્જુસૂત્રં વિવેચયન્તિ-“ઋજુવર્તમાનક્ષણસ્થાયિપર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યતઃ સૂત્રયન્નભિપ્રાય ઋજુસૂત્રઃ” ઇતિ ॥ - [પ્રમા૦ પરિ૦ ૭ સૂત્રમ્-૨૮]

एतस्यार्थः-भूत-भविष्यद्वर्तमानक्षणलवविशिष्टलक्षणकौटिल्यविविक्तत्वाद् ऋजु

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

આ પ્રમાણે વ્યવહારનયના અર્થો સમજવા. અને તેના ઉપર બતાવેલા ચૌદ પ્રકારો સમજવા. ધર્મ-ધર્મી વગેરેના ભેદને જે વિષય કરે અને તેના આધારે જે વ્યવહાર પ્રવર્તાવે, તે વ્યવહારનય. એમ સમજવું.

આ પ્રમાણે દ્રવ્યાર્થિકનયના ત્રીજા ભેદરૂપ વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી બતાવ્યું...

(૧૦૮) હવે ગ્રંથકારશ્રી, પર્યાયાર્થિકનયના જે ચાર ભેદ છે : (૧) ઋજુસૂત્ર, (૨) શબ્દ, (૩) સમભિરૂઢ, અને (૪) એવંભૂત... તેમાંથી પહેલા ઋજુસૂત્ર નયનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

પર્યાયાર્થિક ચાર નયો

* (૧) ઋજુસૂત્રનયનું સ્વરૂપ *

લક્ષણ : ઋજુ - વર્તમાનક્ષણસ્થાયિપર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યતઃ સૂત્રયન્નભિપ્રાયઃ ઋજુસૂત્રઃ ॥

અર્થ : ઋજુ એટલે ફક્ત વર્તમાન એક ક્ષણ સ્થાયી એવા પર્યાયમાત્રને પ્રધાનપણે સૂત્રયન્ - સૂચવનારો જે અભિપ્રાયવિશેષ, તે ઋજુસૂત્રનય... (પ્રમાણનયતત્વાલોક ૭/૨૮)

વિવેચન :

○ ભૂતકાલીન પદાર્થો હમણાં નષ્ટ થઈ ગયા છે, તેઓનું હમણાં અસ્તિત્વ નથી, એટલે હમણાં તેઓ અસત્ કહેવાય...

○ ભવિષ્ય કાળમાં આવનારી વસ્તુઓ હજી ઉત્પન્ન થઈ નથી. એટલે હમણાં તેઓનું અસ્તિત્વ ન હોવાથી તેઓ પણ અસત્ કહેવાય.

○ વર્તમાનકાળમાં જેટલી વસ્તુઓ રહી છે, તે બધી જો કે સત્ છે, પણ વિવક્ષિત વસ્તુ માટે તે સિવાયની વસ્તુઓ અનુપયોગી છે. (જળને ધારવારૂપ પોતાનું કાર્ય કરવા, ઘડાને પટાદિ વસ્તુઓ લેશમાત્ર પણ ઉપયોગી થતી નથી.) અને ઉપયોગી ન થતી હોવાથી જ વિવક્ષિત વસ્તુ માટે બાકીની બધી વસ્તુઓ અસત્ છે. (આ વાત આગળ સ્પષ્ટ થશે.)

सरलमेव सूत्रयति-द्रव्यस्याप्राधान्यतया पर्यायाणां क्षणक्षयिणां प्राधान्यतया दर्शयतीति ऋजुसूत्रः । (१०९) उदाहरणम्-“यथा सुखविवर्तः सम्प्रत्यस्तीत्यादिः” ॥ - [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-२९]

अनेन वाक्येन क्षणिकं सुखाख्यं पर्यायमात्रं मुख्यतया दर्शयते, तदधिकरणं जीवद्रव्यं

◆.....◆ गुणसौम्या.....◆

એટલે (૧) ભૂતક્ષણ, (૨) ભવિષ્યક્ષણ, અને (૩) વર્તમાનક્ષણનો અમુક ભાગ (= પર એવા દ્રવ્ય-પર્યાયો) - એ ત્રણે અસત્ છે, મિથ્યા છે. છતાં તેઓને માનવું, એ કુટિલતા-વક્તા કહેવાય.

આવી કુટિલતા-વક્તા વિનાનો ઋજુસૂત્ર નય છે. એટલે એ અતીતાદિ ક્ષણોને ન બતાવીને સરળતાપૂર્વક વસ્તુને બતાવે છે. અર્થાત્ એ દ્રવ્યને ગૌણપણે અને વર્તમાનકાલીન ક્ષણિક સ્વપર્યાયોને પ્રધાનપણે બતાવે છે. એટલે જ એ (ઋજુ સૂત્રયતિ = સરલં દર્શયતીતિ) ઋજુસૂત્ર કહેવાય છે.

આ જ વાતને શબ્દોમાં વણીને મહોપાધ્યાયજી મહારાજ પંક્તિ દ્વારા જણાવે છે -

પંક્તિ : ભૂત - ભવિષ્યદ્વર્તમાનક્ષણલવવિશિષ્ટલક્ષણકૌટિલ્યવિવિત્તત્વાદ ઋજુ-સરલમેવ સૂત્રયતિ - દ્રવ્યસ્યાપ્રાધાન્યતયા પર્યાયાણાં ક્ષણક્ષયિણાં પ્રાધાન્યતયા દર્શયતીતિ ઋજુસૂત્રઃ ॥

અર્થ : ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનક્ષણના અમુક ભાગરૂપી વિશિષ્ટ લક્ષણસ્વરૂપ કૌટિલ્યથી મુક્ત હોવાથી ઋજુ, અર્થાત્ સરળ; દ્રવ્યની ગૌણતાએ અને ક્ષણિક પર્યાયોની મુખ્યતાએ એવું સરળ જ જે બતાવે, તે ઋજુસૂત્ર નય.

બધાં દ્રવ્યો દ્રવ્યપણે ‘સત્’ હોવાથી અનાદિ-અનંતકાળ સ્થાયી છે, ધ્રુવ છે, નિત્ય છે. પણ તે અંશને જે પ્રધાનપણે ન જુએ, અને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા, પરિવર્તનશીલ એવા પર્યાયોને જે પ્રધાનપણે જુએ, એ ઋજુસૂત્ર નય.

(૧૦૯) હવે ગ્રંથકારશ્રી આનું ઉદાહરણ બતાવે છે -

સૂત્ર : યથા-સુખવિવર્તઃ સમ્પ્રત્યસ્તીત્યાદિઃ ॥

સૂત્રાર્થ : જેમકે - હમણાં સુખપર્યાય વર્તે છે... ઈત્યાદિ ઉદાહરણો જાણવાં... (પ્રમાણનયતત્વાલોક - ૭/૨૯)

વિવેચન : ‘સુખવિવર્તઃ સમ્પ્રત્યસ્તિ = હમણાં સુખપર્યાય વર્તે છે’ આવાં પ્રકારનાં વાક્ય વડે ક્ષણમાત્ર રહેનારો ‘સુખ’ નામનો જે પર્યાયવિશેષ છે, તે જ મુખ્યપણે બતાવાય છે. અને સુખપર્યાયના આધારરૂપ ત્રિકાળવર્તી જે આત્મદ્રવ્ય છે, તે ગૌણ હોવાથી પ્રતીત થતું નથી. આમ અહીં વર્તમાનકાલીન પર્યાયોને પ્રધાન કરનારું અને ત્રિકાળવર્તી દ્રવ્યને ગૌણ કરનારું

गौणत्वेन न प्रतीयत इति ।

(૧૧૦) एतदाभासं निरूपयन्ति-“सर्वथा द्रव्यापलापी तदाभासः” इति ॥

उदाहरणम्-“यथा तथागतमतम्” इति ॥ - [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-३०-३१]

बौद्धो हि क्षणक्षयिणः पर्यायानेव प्रधानतया प्रस्वयति, तत्तदाधारभूतानि द्रव्याणि नाभिमन्यते, अतस्तन्मतं तदाभासतया ज्ञेयम् ।

(૧૧૧) ऋजुसूत्रो द्विधा, सूक्ष्मर्जुसूत्रो यथैकसमयावस्थायी पर्यायः १, स्थूलर्जुसूत्रो

➔.....* गुणसौम્યા *.....➔
એવું જે વાક્ય; તે ઋજુસૂત્રનયરૂપ સમજવું...

સૂત્રમાં છેલ્લે મૂકેલ 'આદિ' શબ્દથી 'દુઃખવિવર્તઃ સમ્પ્રત્યસ્તિ = હમણાં દુઃખપર્યાયં વર્તે છે' ઈત્યાદિ વાક્યો પણ ઋજુસૂત્રનયરૂપ સમજવા...

(૧૧૦) આ પ્રમાણે ઋજુસૂત્રનયનું સ્વરૂપ બતાવીને હવે તેના આભાસનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

❧ ઋજુસૂત્રાભાસનું સ્વરૂપ ❧

સૂત્ર : सर्वथा द्रव्यापलापी तदाभासः, यथा तथागतमतम् ॥

સૂત્રાર્થ : सर्वथा द्रव्यनो अपलाप करनार अभिप्राय ऋजुसूत्रनो आभास समजवो. જેમકે - બૌદ્ધ દર્શન... (પ્રમાણનયતત્વાલોક - ૭/૩૦, ૩૧)

વિવેચન : ત્રિકાળવર્તી દ્રવ્યને જે ગૌણ કરે અને વર્તમાનકાળવર્તી પર્યાયને જે મુખ્ય કરે, તે ઋજુસૂત્રનય... અને જે માત્ર વર્તમાનકાલીન પર્યાયને જ સ્વીકારે, ત્રિકાળવર્તી એવાં દ્રવ્યનો સર્વથા અપલાપ કરે, એવો વક્તાનો અભિપ્રાય ઋજુસૂત્રનયાભાસ સમજવો...

જેમકે - બૌદ્ધદર્શનનો અભિપ્રાય... બૌદ્ધો કાણે કાણે નાશ પામનારા એવા પર્યાયોને જ પ્રધાનપણે કહે છે. તે તે પર્યાયોના આધારરૂપ ત્રણ કાળમાં રહેનારું જે દ્રવ્ય છે, તેને માનતા નથી. અને તેનો સર્વથા અપલાપ કરે છે. એટલે જ તેઓનો મત ઋજુસૂત્રનયના આભાસરૂપ સમજવો...

(૧૧૧) હવે ગ્રંથકારશ્રી બીજી રીતે ઋજુસૂત્રનું સ્વરૂપ બતાવે છે. તે આપણે જોઈએ -

❧ સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ ઋજુસૂત્ર ❧

ભાવાર્થ : ઋજુસૂત્ર બે પ્રકારનો : (૧) સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્ર. જેમકે - એક સમય રહેનારો પર્યાય...

यथा मनुष्यादिपर्यायास्तदायुःप्रमाणकालं तिष्ठन्ति २ ॥ इति पर्यायार्थिकस्य प्रथमो भेद
ऋजुसूत्रनयः ॥

गुणसौम्या

(२) स्थूण ऋजुसूत्र... જેમકે - મનુષ્યાદિ પર્યાયો, તેના આયુષ્યના પ્રમાણ જેટલા કાળ સુધી રહે છે. આ પ્રમાણે પર્યાયાર્થિકનો પહેલો ભેદ ઋજુસૂત્રનય...

વિવેચન : ઋજુસૂત્રનય વર્તતા અર્થને જ પદાર્થ તરીકે કહે છે.. જે પદાર્થ અતીત થઈ ગયો (તે નષ્ટ થઈ ગયો હોવાથી) અને જે પદાર્થ અનાગત છે (તે હજુ ઉત્પન્ન ન થયો હોવાથી) અર્થક્રિયાકારીપણું ધરાવતો નથી... તો પછી એને ‘પદાર્થ’ તરીકે શી રીતે કહેવાય ? જેનાથી કશું જ પ્રયોજન સરતું નથી, એને પણ પદાર્થ મનાતો હોય, તો તો શશશુંગને પણ પદાર્થ કહેવો પડે.

વર્તમાનકાળમાં જે પદાર્થ પરાયો છે, એ પોતાનું પ્રયોજન સારી શકતો નથી. માટે પોતાના માટે તો એ નહીં હોવા બરાબર જ છે. તેથી પોતાનો વર્તમાનપદાર્થ જ પોતાનું કામ કરી આપનાર છે, એટલે એ જ પોતાના માટે પદાર્થરૂપ છે, અન્ય નહીં... આવું ઋજુસૂત્રનય કહે છે...

આમાં વર્તમાનપદાર્થ એટલે વર્તમાનકાળમાં રહેલો પદાર્થ... પણ વર્તમાનકાળ કોને કહેવો ? એ માટે ઋજુસૂત્રની સૂક્ષ્મ-સ્થૂણ દૃષ્ટિઓ છે, તે જોઈએ -

(૧) આમ તો કાળ માત્ર એક વર્તમાનસમયરૂપ જ છે... એટલે તે સમયને જ ‘વર્તમાન’ કહી શકાય. વિવક્ષિત કાળે જે સમય વર્તી રહ્યો છે, એની પૂર્વનો સમય તો નષ્ટ થઈ ગયો હોવાથી ‘અતીત’ બની ગયો છે. પછીનો સમય તો હજુ અનુત્પન્ન હોવાથી ‘અનાગત’ છે.. માટે વર્તમાનકાળ તો માત્ર એકસમયરૂપ જ છે... આવા એકસમયને જ વર્તમાનકાળ તરીકે સ્વીકારી એમાં રહેલા ક્ષણિકપર્યાયને જ પદાર્થ તરીકે માનનારો જે ઋજુસૂત્રનય છે, તે ‘સૂક્ષ્મઋજુસૂત્રનય’ કહેવાય. કારણ કે એ ખૂબ જ સૂક્ષ્મ વર્તમાનકાળને જોનારો છે...

(૨) ઉપર બતાવેલો એકસમય એ એટલો સૂક્ષ્મતમ કાળ છે કે સામાન્યથી છત્રસ્થના વ્યવહારનો વિષય જ ન બની શકે... ‘આ ઘડો છે’ આટલું બોલવા જાય એટલામાં તો અસંખ્ય સમય પસાર થઈ જાય છે... એટલે, પદાર્થ-પ્રસંગ વગેરેને અનુસરીને અસંખ્યસમયમય અંતર્મુદૂર્તને પણ વર્તમાનકાળ કહેવાય છે.. એમ કલાકને, દિવસને, પખવાડિયાને, મહિનાને, વર્ષને, ભવને પણ વર્તમાન તરીકે કહેવાય છે.. આ સ્થૂણ વર્તમાનકાળ છે... આવા સ્થૂળવર્તમાનકાળને નજરમાં લેનારો ઋજુસૂત્રનય એ ‘સ્થૂણઋજુસૂત્ર’ છે... આ નય મનુષ્યાદિ પર્યાયોને પણ માને છે... કારણ કે મનુષ્યાદિ પર્યાયો આયુષ્યના કાળ સુધી રહે છે અને આયુષ્યના કાળ જેટલો દીર્ઘ કાળ પણ આ નયને વર્તમાન તરીકે માન્ય છે...

(૧૧૨) અથ દ્વિતીયભેદં પ્રભેદયન્તિ-“કાલાદિભેદેન ધ્વનેરર્થભેદં પ્રતિપદ્યમાનઃ શબ્દઃ” ઇતિ ॥ - [પ્રમા૦ પરિ૦ ૭ સૂત્રમ્-૩૨]

एतस्यार्थः-सङ्केताद् व्याकरणात् प्रकृति-प्रत्ययसमुदायेन सिद्धः काल-कारक-लिङ्ग-सङ्ख्या-पुस्वोपसर्गभेदेनार्थं पर्यायमात्रं प्रतीयते स शब्दनयः । कालभेदे

❧ गुणसौम्या ❧

(૧૧૨) આ પ્રમાણે પર્યાયાર્થિકનયના પહેલા ભેદરૂપ ઋજુસૂત્રનું સ્વરૂપ બતાવીને, હવે તેના બીજા ભેદરૂપ શબ્દનયનું સ્વરૂપ બતાવવા કહે છે -

❧ (૨) શબ્દનયનું સ્વરૂપ ❧

લક્ષણ : કાલાદિભેદેન ધ્વનેરર્થભેદં પ્રતિપદ્યમાનઃ શબ્દઃ ॥

અર્થ : કાલાદિના ભેદથી શબ્દના અર્થભેદને સ્વીકારતો જે નય તે શબ્દનય.. (પ્રમાણનયતત્વાલોક - ૭/૩૨)

વિવેચન : આ લક્ષણનો અર્થ મહોપાધ્યાયજી મહારાજ પોતે જણાવે છે, તેના આધારે આપણે જોઈએ -

(एतस्यार्थः -) प्रकृति-प्रत्यय वगैरेणा समुदाय द्वारा व्याकरणधी यनारा संकेतोने अनुसरीने व्युत्पत्तिसिद्ध बनेला शब्दना, काणभेदे - कारकभेदे - लिंगभेदे - संप्याभेदे - पुरुषभेदे - उपसर्गभेदे पर्यायमात्ररूप जुदा जुदा अर्थोने જે माने છે - કહે છે, તે શબ્દનય...

તાત્પર્ય - કોઈપણ શબ્દનો વાચ્યાર્થ પકડવો હોય, તો એની મૂળપ્રકૃતિ^૧ કઈ છે? કયો પ્રત્યય કયા અર્થમાં લાગ્યો છે? વગેરે વિચારીને નિર્ણય કરવામાં આવે છે... વળી આ પ્રત્યયો પણ ગમેતેમ નથી લાગતા, પણ વ્યાકરણના નિયમોને - વ્યાકરણમાં કરેલા તે તે સંકેતોને અનુસરીને લાગતા હોય છે. એટલે આ રીતે બનેલા શબ્દને ‘વ્યાકરણવ્યુત્પત્તિસિદ્ધ’ કહેવાય છે... આવા શબ્દને જ આ નય માને છે... અને એકના એક શબ્દના પણ કાળભેદ અને કારકભેદે જુદા જુદા અર્થો થાય છે, અર્થાત્ અર્થભેદ થાય છે - એવું આ નય કહે છે...

હવે કાળાદિભેદે અર્થભેદ કેવી રીતે થાય? એ વાત ઉદાહરણ સાથે સમજાવે છે -

(૧) કાળભેદનું ઉદાહરણ : ‘बभूव भवति भविष्यति सुमेसरित्वादिः’ મેરુપર્વત હતો, છે અને રહેશે... આવા વાક્યપ્રયોગમાં ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળ - એમ ત્રણ કાળના ભેદથી મેરુપર્વત પણ ભિન્ન-ભિન્ન છે... એવું શબ્દનય કહે છે...

૧. ક્રિયાવાચક કે નામવાચક ચૈત્રાદિ જે મૂળશબ્દ હોય, તે મૂળપ્રકૃતિ કહેવાય...

ઉદાહરણમ્-“યથા બભૂવ ભવતિ ભવિષ્યતિ સુમેસ્રિત્યાદિઃ” ॥

- [પ્રમા૦ પરિ૦ ૭ સૂત્રમ્-૩૩]

અત્ર કાલત્રયવિભેદાત્ સુમેરોરપિ ભેદત્વં શબ્દનયેન પ્રતિપાદ્યતે, દ્રવ્યત્વેન ત્વભેદોઽસ્યોપેક્ષ્યતે । (૧૧૩) કારકભેદે ઉદાહરણમ્-કરોતિ કુમ્ભમ્, ક્રિયતે કુમ્ભ ઇતિ ।

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

અલબત્ત, દ્રવ્ય તરફની દ્રષ્ટિએ વિચારીએ તો ત્રણે કાળનો મેરુપર્વત એક છે, એ મેરુપર્વતનો ત્રણે કાળમાં અભેદ છે... છતાં એ અભેદની અહીં ઉપેક્ષા કરાય છે, અને પર્યાય તરફ નજર નંખાય છે...

ભૂતકાળમાં આ મેરુપર્વત જે પુદ્ગલસ્કંધોનો બનેલો, એ પુદ્ગલસ્કંધો વર્તમાનમાં નથી. કારણ કે, પૂરણ-ગલન થવાનો પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે. એ જ રીતે વર્તમાનકાળનો આ મેરુપર્વત જે પુદ્ગલસ્કંધોનો બનેલો છે, એ ભવિષ્યકાળમાં નથી રહેવાનો... એટલે જુદા જુદા કાળે પુદ્ગલસ્કંધો બદલાતા રહેવાથી ત્રણે કાળનો મેરુપર્વત જુદો જુદો છે - એવી દ્રષ્ટિ ધરાવનારો જે નય, તે શબ્દનય...

(૧૧૩) ‘સુમેસ્રિત્યાદિ’ એમાં મૂકેલ ‘આદિ’ શબ્દથી કારકભેદ, લિંગભેદ, પુરુષભેદ વગેરેના ઉદાહરણો પણ સમજવાં... એ બધાં ઉદાહરણોને જ ગ્રંથકારશ્રી ક્રમશઃ જણાવે છે -

(૨) કારકભેદમાં ઉદાહરણ : ‘કરોતિ કુમ્ભમ્, ક્રિયતે કુમ્ભઃ’ કુંભને કરે છે, કુંભ કરાય છે... ક્રિયાનું જે કારણ બને, તે ‘કારક’ કહેવાય... વ્યાકરણના સંકેતને અનુસારે પ્રથમા, દ્વિતીયા, તૃતીયા, ચતુર્થી, પંચમી અને સપ્તમી - આ છ વિભક્તિવાળાને ‘કારક’ મનાય છે. આ નય કારકભેદે તે તે શબ્દોનો અર્થ પણ બદલાય - એવું માને છે...

પ્રસ્તુતમાં ‘કરોતિ કુમ્ભમ્’ એ વાક્યમાં કુંભશબ્દને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગી છે અને ‘ક્રિયતે કુમ્ભઃ’ એ વાક્યમાં કુંભશબ્દને પ્રથમા વિભક્તિ લાગી છે... એટલે કારકભેદે બંને કુંભશબ્દનો અર્થ જુદો જુદો નીકળે... માટે પ્રથમા વિભક્તિવાળા કુંભશબ્દથી બોલાતો પદાર્થ અને દ્વિતીયા વિભક્તિવાળા કુંભશબ્દથી બોલાતો પદાર્થ - બંને ભિન્ન ભિન્ન છે, એવું આ નય માને છે....

(૩) લિંગભેદમાં ઉદાહરણ : ‘તટસ્તટી તટમ્’ આ ત્રણે ભિન્ન-ભિન્ન લિંગવાળા તટશબ્દના વાચ્યાર્થ જુદા જુદા છે, એવું આ નય માને છે...

આશય : જ્યાં પુંસ્વ હોય, ત્યાં સ્ત્રીત્વ ન હોય... જ્યાં સ્ત્રીત્વ હોય, ત્યાં પુંસ્વ ન હોય... એ વાત સ્પષ્ટ છે. પ્રસ્તુતમાં તટઃ ના વાચ્યાર્થમાં પુંસ્વ છે, તટી ના વાચ્યાર્થમાં સ્ત્રીત્વ છે, તટમ્ ના વાચ્યાર્થમાં નપુંસકત્વ છે. માટે આ બધાના વાચ્યાર્થ ભિન્ન જ હોય, જુદા-જુદા જ

લિङ्गभेदे-तटस्तटी तटमिति । सङ्ख्याभेदे-दाराः, कलत्रम् गृह्यम् । पुरुषभेदे-एहि ! मन्वे-स्थेन यास्यसि, नहि यास्यति, यातस्ते पिता । अथवा-एहि ! मन्वे ओदनं भोक्ष्यसे,
 ✦.....✦ गुणसौम्या ✦
 હોય.. આમ આ નય જુદા-જુદા લિંગે અર્થભેદ માને છે...

(૪) સંખ્યાભેદમાં ઉદાહરણ : 'દારાઃ, કલત્રમ્' એ ઉદાહરણ લેવું.. આ બંને શબ્દોનો અર્થ સ્ત્રી થાય છે... પણ પ્રથમશબ્દ બહુવચનમાં છે અને બીજો શબ્દ એકવચનમાં છે... તેથી સંખ્યાભેદે આ બંને શબ્દોનો અર્થભેદ થાય.. એવું આ નય કહે છે...

અથવા બીજું ઉદાહરણ -

'આપઃ જલમ્' એક વચનના પ્રત્યયનો અર્થ એકત્વ છે... દ્વિવચનના પ્રત્યયનો અર્થ દ્વિત્વ છે. બહુવચનના પ્રત્યયનો અર્થ બહુત્વ છે. આ એકત્વ-દ્વિત્વ-બહુત્વ પરસ્પર વિરોધી છે. જ્યાં એકત્વ હોય, ત્યાં દ્વિત્વ-બહુત્વ ન જ હોય વગેરે.. એટલે એકવચનનાં શબ્દ, જે એકત્વયુક્ત વાચ્યાર્થને જણાવે છે, તેના કરતાં બહુવચનનાં શબ્દ ભિન્નવાચ્યાર્થવાળો જ હોય છે. કારણ કે, બહુવચનનાં શબ્દના વાચ્યાર્થમાં તો બહુત્વ રહ્યું હોય છે.. એટલે 'આપઃ' એવા બહુવચનનાં શબ્દના વાચ્યાર્થ કરતાં 'જલમ્' એવા એકવચનના શબ્દનો વાચ્યાર્થ અલગ જ હોય - એવું આ નય માને છે...

(૫) પુરુષભેદમાં ઉદાહરણ : 'एहि ! मन्वे - स्थेन यास्यसि, नहि यास्यति, यातस्ते पिता = આવ, હું માનું છું કે તું રથના આધારે જઈશ. પણ હવે તું નહીં જઈશ, કારણ કે તારા પિતા જતા રહ્યા છે. અહીં યાસ્યસિ અને યાસ્યતિ દ્વારા એક જ વ્યક્તિની ગમનક્રિયા જણાવાય છે. પણ 'त्वं यास्यसि' એમાં દ્વિતીયા પુરુષ એકવચન છે, અને 'भवान् यास्यति' એમાં તૃતીયા પુરુષ એકવચન છે... આમ પુરુષભેદ હોવાથી તે બેનો અર્થ પણ જુદો જુદો થાય - એવું આ નય માને છે.

અથવા બીજું ઉદાહરણ જણાવે છે -

(૧) एहि, मन्वे - ओदनं भोक्ष्यसे, भुक्तः सोऽतिथिभिः ॥

તું આવ, હું માનું છું કે - આજે તું ભાત ખાઈશ... (પણ તેવી ખાવાની આશા રાખવાની હવે જરૂર નથી... કારણ કે) એ ભાત તો અતિથિઓ આવીને જમી ગયા...

(૨) एतम्, मन्वे - ओदनं भोक्ष्यथे... ॥

તમે બે આવો, હું માનું છું કે - આજે તમે બે ભાત ખાશો... પણ એ તો અતિથિઓ જ જમી ગયા...

(૩) एत, मन्वे - ओदनं भोक्ष्यध्वे... ॥

भुक्तः सोऽतिथिभिः, एतं एत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्यथे भोक्ष्यध्वे, भोक्ष्ये भोक्ष्यावहे भोक्ष्यावहे इत्यादिः, मन्यसे मन्येथे इत्यादिरर्थः, “ग्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेस्तम

❧.....❧ * गुणसौम्या * ❧.....❧

તમે બધા આવો, હું માનું છું કે - આજે તમે બધા ભાત ખાશો... પણ એ તો અતિથિઓ જ જમી ગયા...

આ ત્રણે વાક્યો કટાક્ષ વચન છે, ઉપહાસ કરવા માટે વપરાયા છે... કારણ કે પહેલા આવકાર આપવો અને ‘તમે ભાત ખાવા આવ્યા છો’ એવી પોતાની માન્યતા રજુ કરવી. અને પછી ભાત ન આપી ‘એ ભાત તો અતિથિઓ જમી ગયા છે’ એમ કહી તેઓનો અપલાપ કરવો - એ કટાક્ષ છે. (સીધેસીધું કહી દેવું જોઈએ કે - તમે ભાત ખાવા આવ્યા છો, પણ એ પૂરા થઈ ગયા છે. ‘હું માનું છું’ વગેરે ઉપહાસ કરવાની જરૂર નથી...)

(યથાર્થકથને =) હકીકત જણાવતી વખતે માત્ર આટલું કહેવું જોઈએ -

(૧) एहि! त्वं मन्यसे - ओदनं भोक्ष्ये, भुक्तः सोऽतिथिभिः ॥

(૨) एतं! युवां मन्येथे - ओदनं भोक्ष्यावहे, भुक्तः सोऽतिथिभिः ॥

(૩) एत! यूयं मन्यध्वे - ओदनं भोक्ष्यामहे, भुक्तः सोऽतिथिभिः ॥

અર્થ : અરે આવ, તું એવું માને છે કે - હું આજે ભાત જમીશ. પણ એ તો અતિથિઓ જમી ગયા છે (એટલે આજે તને નહીં મળે.) આ જ રીતે બાકીના બે વાક્યોનો અર્થ સમજવો...

‘ઉપહાસ કરવાના અર્થમાં ‘મન્’ ધાતુનો વિવક્ષિત પુરુષના બદલે અન્યપુરુષ તરીકે પણ વચનપ્રયોગ થઈ શકે છે...’ એ પાણિનીવ્યાકરણના સૂત્રના આધારે જ, હકીકતમાં ‘મન્યસે, મન્યેથે મન્યધ્વે’ એમ દ્વિતીયાપુરુષથી વાક્યપ્રયોગ કરવાનો હતો, તેના બદલે ઉપહાસમાં - કટાક્ષમાં ‘મન્યે’ એમ પ્રથમાપુરુષથી વાક્યપ્રયોગ કર્યો...

એ જ રીતે ‘ભોક્ષ્યે, ભોક્ષ્યાવહે, ભોક્ષ્યામહે’ એમ પ્રથમપુરુષથી વાક્યપ્રયોગ કરવાનો હતો, પણ તેના બદલે ઉપહાસ માટે ‘ભોક્ષ્યસે, ભોક્ષ્યેથે, ભોક્ષ્યધ્વે’ એમ દ્વિતીયા પુરુષથી વાક્યપ્રયોગ કર્યો...

હવે અહીં ‘ભોક્ષ્યે - ભોક્ષ્યસે કે ભોક્ષ્યેથે - ભોક્ષ્યાવહે કે ભોક્ષ્યધ્વે - ભોક્ષ્યામહે વગેરે દ્વારા એક જ વ્યક્તિની જમવાની ક્રિયા જણાવાઈ રહી છે.. પણ ભોક્ષ્યે દ્વારા પ્રથમાપુરુષથી ઉલ્લેખ થયો છે અને ભોક્ષ્યસે દ્વારા દ્વિતીયાપુરુષથી ઉલ્લેખ થયો છે.. આમ પુરુષ ભેદે તેઓનો અર્થ પણ જુદો જુદો થાય - એવું આ નય માને છે. (આ પ્રમાણે આ પંક્તિઓનો અર્થ અમને જણાય છે, વિદ્વાનો બીજી રીતે પણ અર્થવિચારણા કરે...)

एकवच्च" [पा. १. ४. १०६.] इति सूत्रेणोयं पुस्त्रव्यवस्था प्रहास एव, यथार्थकथने तु-
एहि ! त्वं मन्यसे-ओदनमहं भोक्ष्ये, भुक्तः सोऽतिथिभिरिति । उपसर्गभेदे-सन्तिष्ठते,
अवतिष्ठते । छ्विदर्थभेदस्यापि ग्रहणम् - "संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः" इति स्थेयार्थे

◆.....◆ गुणसौम्या ◆.....◆

(૬) ઉપસર્ગભેદમાં ઉદાહરણ : 'સન્તિષ્ટતે, અવતિષ્ટતે' અહીં એકનો એક 'સ્થા' ધાતુ છે, પણ એ બંને ક્રિયાપદ જુદા જુદા અર્થને ધ્વનિત કરે છે... કારણ કે અહીં, 'સમ્' અને 'અવ' એવા બે જુદા જુદા ઉપસર્ગો લાગ્યા છે...

(૭) ક્યાંક અર્થભેદનું પણ પ્રહણ કરવું... અર્થાત્ એક જ શબ્દનો જુદા જુદા પ્રસંગે જુદો-જુદો અર્થ નીકળી શકે - એ પણ સમજી લેવું... આ વાતને ઉદાહરણ સાથે સમજાવે છે -

'સંશય્ય કર્ણાદિષુ તિષ્ટતે યઃ' જે ધૃતરાષ્ટ્ર સંશયવાળો થઈને કર્ણાદિ પર આધારિત રહે છે, (તે કેવી રીતે વિજયને પામે ? તેનું અનર્થ નિશ્ચિત છે...) હકીકતમાં 'સ્થા' ધાતુ ઉભા રહેવાના અર્થમાં આવે છે, પણ અહીં અર્થભેદ છે. અહીં 'તિષ્ટતે' માં રહેલો 'સ્થા' ધાતુ સ્થેય અર્થમાં (= આલંબન લેવાના, નિશ્ચય કરવાના અર્થમાં) વપરાયો છે...

એટલે જુદા જુદા અર્થના અભિપ્રાયથી પ્રયોજાતો એક શબ્દ પણ જુદા જુદા અર્થને જણાવે છે - એવું આ શબ્દનય માને છે.

પ્રશ્ન : સ્થા ધાતુ તો પરસ્મૈપદ છે, તો અહીં 'તિષ્ટતે' એમ આત્મનેપદનો પ્રયોગ કેમ કરાયો છે ?

ઉત્તર : "પ્રકાશન-સ્થેયાસ્થયોશ્ચ = પ્રકાશન (= પ્રકાશ પાથરવાના) અને સ્થેયના (= નિર્ધારિત કરવાના) અર્થમાં સ્થા ધાતુ આત્મનેપદ છે... (પા. ૧-૩-૨૩)" આ સૂત્ર દ્વારા પરસ્મૈપદ પણ સ્થા ધાતુનો 'તિષ્ટતે' એવો આત્મનેપદપ્રયોગ થાય છે.

એ જ રીતે જુદા જુદા અર્થના અભિપ્રાયથી પ્રયોજાતો સૈન્ધવ શબ્દ પણ જુદા જુદા અર્થને કહે છે - એવું આ નય માને છે.

૧. આ વાક્યનો પરિપૂર્ણ શ્લોક અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે -

"જહાતિ નૈમં કથમર્થસિદ્ધિઃ, સંશય્ય કર્ણાદિષુ તિષ્ટતે યઃ ।

અસાધુયોગા હિ જયાન્તરાયાઃ પ્રમાથિનીનાં વિપદાં પદાનિ ॥"

(કિરતાર્જુનીયમ્ સર્ગ - ૩/૧૪ ॥)

અર્થ : જે ધૃતરાષ્ટ્ર અમુક પદાર્થો વિશે સંશયવાળો થઈને (એના નિર્ણય માટે) કર્ણ વગેરે કુમંત્રીઓ પર આધારિત રહે છે, તેવાને અર્થસિદ્ધિ કેમ ન છોડે ? (છોડે જ. અર્થાત્ તેવાઓના કોઈ પ્રયોજનો સિદ્ધ થતા નથી...) દુર્જનમાણસોના સંબંધો ખરેખર જય માટે વિઘ્નરૂપ છે અને આગળ વધીને પોતાનું હનન કરી નાંખનારી એવી વિપદાઓનું સ્થાન છે.. (અર્થાત્ પોતાનું અનર્થ કરનારા છે...)

“प्रकाशन-स्थेयाख्ययोश्च” [पा. १. ३. २३.] सूत्रेणात्मनेपदम् ।

(११४) एतदाभासं प्रकटयन्ति-“तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः”
इति ॥ - [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-३४]

कालादिभेदविभिन्नस्य शब्दस्यार्थस्यापि भिन्नत्वमभिमन्यमानः शब्दाभास इत्यर्थः ।
उदाहरणम्-“बभूव भवति भविष्यति सुमेसरित्यादयो भिन्नकालाः शब्दा भिन्नमेवार्थमभि-

-----* गुणसौम्या*-----

○ युद्ध माटे तैयार થયેલા રાજા દ્વારા કહેવાતો ‘સૈન્ધવમાનય’ એવો શબ્દપ્રયોગ, ‘ધોડાને લાવ’ એવા અર્થને જણાવે છે.

○ જ્યારે જમવા બેઠેલા રાજા દ્વારા કહેવાતો ‘સૈન્ધવમાનય’ એવો શબ્દપ્રયોગ, ‘મીઠું લાવ’ એવા અર્થને જણાવે છે.

ઈત્યાદિ અનેક ઉદાહરણો સમજવાં. ટૂંકમાં એક જ શબ્દનો કારકાદિભેદે અર્થભેદને માનનારો જે અભિપ્રાયવિશેષ, તે શબ્દનય સમજવો.

(૧૧૪) આ પ્રમાણે શબ્દનયનું સ્વરૂપ બતાવીને હવે તેના આભાસનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

* શબ્દનયાભાસનું સ્વરૂપ *

સૂત્ર : તદ્ભેદેન તસ્ય તમેવ સમર્થયમાનસ્તદાભાસઃ ।

સૂત્રાર્થ : કાળાદિના ભેદ વડે શબ્દના અર્થભેદને જ માનનારો જે અભિપ્રાય, તે શબ્દનયાભાસ...
(પ્રમાણનય - ૭-૩૪)

વિવેચન : કાળ, કારક, લિંગ, સંખ્યા, પુરુષ વગેરેના ભેદથી તે તે શબ્દના અર્થોને પણ એકાંતે જુદો જ માનનારો જે અભિપ્રાયવિશેષ, તે શબ્દનયાભાસરૂપ સમજવો.

આશય એ કે, જે કાલાદિના ભેદથી થતા અર્થભેદને જ સ્વીકારે અને એકાર્થતાનો (= તે તે શબ્દોની એક-અર્થવિષયકતાનો) સર્વથા અપલાપ કરે, તે અભિપ્રાય એકાંતવાદરૂપ થવાથી અને અન્યવિવેચનાનો અપલાપ કરનાર બનવાથી, શબ્દનયને બદલે શબ્દનયાભાસ બને છે.

આ જ વાતને ઉદાહરણ સાથે સમજાવે છે -

સૂત્ર : બભૂવ ભવતિ ભવિષ્યતિ સુમેસરિત્યાદયો ભિન્નકાલાઃ શબ્દા ભિન્નમેવાર્થમભિદધતિ,
ભિન્નશબ્દત્વાત્, તાદૃક્સિદ્ધાન્યશબ્દવદિત્યાદિઃ ॥

સૂત્રાર્થ : સુમેરુ હતો, છે અને થશે - આ ભિન્ન-ભિન્નકાળવાચી ત્રણે શબ્દો ભિન્ન-ભિન્ન અર્થના જ વાચક છે, કારણ કે તેઓ ભિન્ન-ભિન્નકાળવાચી શબ્દ છે. જેમકે તેવા પ્રકારના અર્થભેદવાળા પ્રસિદ્ધ

દધતિ ભિન્નકાલશબ્દત્વાત્ તાદૃક્સિદ્ધાન્યશબ્દવદિત્યાદિઃ” ॥

— [પ્રમા૦ પરિ૦ ૭ સૂત્રમ્-૩૫]

અનેન વાક્યેનૈકાર્થસ્યૈક્યાદર્થભેદસ્તુ શબ્દાભાસઃ । ઇતિ પર્યાયાર્થિકસ્ય દ્વિતીયભેદઃ શબ્દનયઃ ॥

(૧૧૫) અથ તૃતીયભેદં સમભિસ્ત્વં સમર્થયન્તિ—“પર્યાયશબ્દેષુ નિસ્ક્તિભેદેન ભિન્નમર્થ સમભિરોહન્ સમભિસ્ત્વઃ” ઇતિ ॥

— [પ્રમા૦ પરિ૦ ૭ સૂત્રમ્-૩૬]

◆.....◆ ગુણસૌમ્યા ◆.....◆

એવા અન્ય શબ્દો. (પ્રમાણનયતત્વાલોક - ૭-૩૫)

વિવેચન : જેમ ચૈત્ર-મૈત્ર, ઘટ-પટ, દેવદત્ત-યજ્ઞદત્ત વગેરે શબ્દોમાં શબ્દભેદ હોવાથી અર્થભેદ છે, એ જ રીતે ‘બભૂવ ભવતિ ભવિષ્યતિ સુમેરુઃ’ વગેરે શબ્દો પણ જુદા જુદા કાળને કહેનારા હોવાથી, તેઓમાં પણ શબ્દભેદ છે જ.. અને શબ્દભેદ હોવાથી અર્થભેદ પણ છે જ... એટલે તેઓની એકાર્થતા લેશમાત્ર પણ હોતી નથી...

(એકાર્થસ્ય એક્યાત્ =) કારક-લિંગાદિ ભેદે જુદા જુદા શબ્દોના વિષયરૂપ જે એક-અર્થ (કોઈ એક ઘટ-પટાદિ પદાર્થ), તે સર્વથા જુદો જુદો નથી હોતો, કથંચિદ્ એક પણ હોય છે. ‘ક્રિયતે કુમ્ભઃ’ ‘કરોતિ કુમ્ભમ્’ એ બેમાં બતાવતો કુંભ સર્વથા જુદો નથી હોતો, કથંચિદ્ એક હોય છે. એ નિશ્ચિત છે.

એટલે જ... (અનેન વાક્યેન =) ઉપર બતાવેલાં એકાંત ભિન્નાર્થવાળાં વાક્યથી, જે એકાંતે અર્થભેદ મનાય છે, તે શબ્દાભાસરૂપ સમજવો.

આ પ્રમાણે પર્યાયાર્થિકનયના બીજા ભેદરૂપ શબ્દનયનું નિરૂપણ પૂર્ણ થયું.

(૧૧૫) હવે મહોપાધ્યાયજી મહારાજ, પર્યાયાર્થિકનયના ત્રીજા ભેદરૂપ ‘સમભિરૂઢ’ નયનું સ્વરૂપ બતાવવા કહે છે -

* (૩) સમભિરૂઢનયનું સ્વરૂપ *

લક્ષણ : પર્યાયશબ્દેષુ નિસ્ક્તિભેદેન ભિન્નમર્થ સમભિરોહન્ સમભિસ્ત્વઃ ॥

અર્થ : પર્યાયવાચી શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિના ભેદથી ભિન્ન-ભિન્ન અર્થને માનનારો જે નય, તે સમભિરૂઢનય... (પ્રમાણનયતત્વાલોક - ૭-૩૬)

વિવેચન : શબ્દનય કારકભેદે, કાળભેદે, લિંગભેદે, સંખ્યાભેદે, પુરુષભેદે અને ઉપસર્ગભેદે

एतस्यार्थः-शब्दनयो हि शब्दपर्यायभिन्नत्वेऽपि द्रव्यस्यार्थस्याभेदत्वमभिलषति, समभिस्त्वनयेन (नयो) हि शब्दपर्यायभेदे भिन्नं द्रव्यार्थमभिमन्यते, पर्यायशब्दानामर्थत एकत्वमुपेक्षत इति । (११६) उदाहरणम्-“इन्दनादिन्द्रः, शकनाच्छक्रः, पूर्दारणात् पुरन्दर इत्यादिषु यथा” ॥

— [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-३७]

❧ गुणसौम्या ❧

शब्दोनो अर्थभेद माने छे. પણ, ઘટ-કુટ-કુંભાદિ પર્યાયવાચી શબ્દોના જુદા જુદા પર્યાયો હોવા છતાં પણ (= શબ્દપર્યાયો ભિન્ન હોવા છતાં પણ) તે તે પર્યાયવાચી શબ્દોના વિષયરૂપ એવાં દ્રવ્યાર્થને એક માને છે. (અર્થાત્ કરોતિ કુમ્ભમ્, કરોતિ ઘટમ્, કરોતિ કુટમ્ એ ત્રણે દ્વારા બતાવાતું મૃથુબુખોદરાકારવાળું દ્રવ્ય એક છે - એવું શબ્દનય માને છે.)

જ્યારે સમભિરૂઢનય એમ કહે છે કે - પર્યાયવાચી જુદા જુદા શબ્દો ભિન્નાર્થક જ હોય છે. અર્થાત્ શબ્દભેદે અર્થભેદ હોય જ. (શબ્દો બદલાય, તો તે તે શબ્દોના અર્થો પણ બદલાય જ.) આ વાતને દાખલાથી સમજાવે -

‘ઘટ’ પદ કરતાં ‘પટ’ પદ ભિન્ન છે, તો ‘ઘટ’ પદના વાચ્યાર્થ કરતાં ‘પટ’ પદનો વાચ્યાર્થ જેમ અલગ છે, એમ ‘કુંભ’ પદ પણ ‘ઘટ’ પદ કરતાં ભિન્ન હોવાથી એનો વાચ્યાર્થ પણ અલગ જ હોય. એક ન હોઈ શકે. શબ્દભેદ હોવા છતાં ‘ઘટ’પદ અને ‘કુંભ’પદનો વાચ્યાર્થ જો એક હોય, તો ‘ઘટ’પદ અને ‘પટ’પદનો વાચ્યાર્થ પણ એક હોવાની આપત્તિ આવે.

આ નય, શબ્દનયને કહે છે કે - ‘જો તું લિંગાદિભેદે અર્થભેદને માને છે, તો શબ્દભેદે અર્થભેદને કેમ નથી માનતો?’ માટે ઘટશબ્દનો અર્થ ભિન્ન છે અને કુંભશબ્દનો અર્થ ભિન્ન છે - એવું માનવું જ રહ્યું.

સમભિરૂઢનય, ઘટ-કુટ-કુંભાદિ પર્યાયવાચી શબ્દોનું અર્થને લઈને જે એકપણું છે, અભેદ છે, તેની ઉપેક્ષા કરે છે, એ તરફ ઉદાસીન રહે છે. (એ અંશને મુખ્ય કરે તો પોતે ‘સમભિરૂઢ’ ન રહે. અને એ અંશનો તિરસ્કાર કરે તો પોતે ‘નય’ ન રહેતાં ‘દુર્નય’ બને...)

(૧૧૬) હવે આ નયનું સ્વરૂપ ઉદાહરણ સાથે સમજાવે છે -

સૂત્ર : इन्दनादिन्द्रः, शकनाच्छक्रः, पूर्दारणात् पुरन्दर इत्यादिषु यथा ॥

અર્થ : જેમ (૧) ઐશ્વર્યવાળો હોવાથી ઈન્દ્ર, (૨) શક્તિમાન હોવાથી શક, અને (૩) શત્રુના નગરનું વિદારણ કરનાર હોવાથી પુરંદર કહેવાય. ઈત્યાદિ ઉદાહરણોમાં સમજવું. (પ્રમાણનયતત્વાલોક - ૭-૩૭)

અનેન વાક્યેન “ઇન્દ્રે ચ શક્રે ચ પુરન્દરે ચ” ઇત્યાદ્યેકાર્થપર્યાયશબ્દેઽપિ વ્યુત્પત્તિભેદેનૈતદર્થસ્યાપિ ભેદઃ સમાદ્રિયતે, શબ્દભેદાદર્થભેદ ઇતિ ફલિતાર્થઃ । એવમન્યત્ર કલશ-ઘટ-કુમ્ભાદિષુ દ્રષ્ટવ્યઃ ।

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

વિવેચન : (૧) ઐશ્વર્યવાળો હોવાથી ઈન્દ્ર, (૨) શક્તિમાનુ હોવાથી શક, અને (૩) શત્રુના નગરનું વિદારણ કરનાર હોવાથી પુરંદર... આવાં વાક્યના આધારે, (૧) ઈન્દ્ર, (૨) શક, અને (૩) પુરંદર - એવા એક અર્થને વિષય કરનારા પર્યાયવાચી શબ્દોમાં પણ, જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિના આધારે (= વ્યુત્પત્તિના ભેદથી) તે તે પર્યાયવાચી શબ્દોના અર્થને પણ જે જુદા જુદા માને છે - કહે છે, તે સમભિરૂઢ નય...

એટલે સમભિરૂઢનયનો ફલિતાર્થ એ કે - શબ્દભેદે અર્થભેદ થાય જ. અર્થાત્ શબ્દો બદલાતા તે તે શબ્દોના વાચ્યરૂપ અર્થો પણ બદલાય જ. આ પ્રમાણે કલશ-ઘટ-કુંભ વગેરે બીજે ઠેકાણે પણ શબ્દભેદે અર્થભેદ જાણવો...

આ વિશે આપણે એક-બે ઉદાહરણો વધુ સમજાએ -

(૧) સંયત, નિર્ગ્રંથ, મુનિ...

○ સમ્યગ્ ચતતે ઇતિ સંયતઃ = મનના નિરોધ વગેરે વ્યાપારોમાં જે સારી રીતે યત્ન કરે છે, તે ‘સંયત’ કહેવાય.

○ નિર્ગતો ગ્રન્થો યસ્માત્ સ નિર્ગ્રન્થઃ = રાગ-દ્વેષાદિની ગાંઠો જેના જીવનમાંથી નીકળી ગઈ છે, તે ‘નિર્ગ્રંથ’ કહેવાય.

○ મનુતે ત્રિકાલાવસ્થાં સ મુનિઃ = શ્રુતજ્ઞાનાદિના આધારે ત્રણે કાળની અવસ્થાને જે જાણે છે, તે ‘મુનિ’ કહેવાય...

આ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિના ભેદે ‘સંયત, નિર્ગ્રંથ, મુનિ’ એવા પર્યાયવાચી શબ્દોના પણ અર્થભેદને માનનારો આ સમભિરૂઢ નય છે...

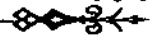
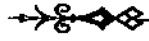
(૨) નૃપ, ભૂપ, રાજા...

○ નૃપાતીતિ નૃપઃ = માણસોનું જે રક્ષણ કરે તે નૃપ.

○ ભુવં પાતીતિ ભૂપઃ = પૃથ્વીનું જે રક્ષણ કરે તે ભૂપ.

○ રાજતે ઇતિ રાજા = રાજચિહ્નોથી શરીરને શોભાવે તે રાજા.

અહીં પણ આ નય, વ્યુત્પત્તિના ભેદે નૃપાદિ શબ્દોના અર્થભેદને માને છે.

(११७) समभिर्द्धाभासमाह-“पर्यायध्वनीनामभिधेयनानात्वमेव कक्षीकुर्वाण-स्तदाभासः” ॥

- [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-३८]

(११८) उदाहरणम्-“यथा-इन्द्रः, शक्रः, पुन्दर इत्यादयः शब्दा भिन्नाभिधेया एव भिन्नशब्दत्वात्, करि-कुरङ्ग-तुरङ्गशब्दवदित्यादिः” इति ॥

- [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-३९]

◆ गुणसौम्या ◆

(११७) आ प्रमाणे समभिर्द्धनयनुं स्वरूप अतावीने, एवे समभिर्द्धनयना आभासनुं स्वरूप अताववा कहे छे -

✽ समभिर्द्धनयाभासनुं स्वरूप ✽

सूत्र : पर्यायध्वनीनामभिधेयनानात्वमेव कक्षीकुर्वाणस्तदाभासः ॥

सूत्रार्थ : पर्यायवाची शब्दोना वाच्य अर्थने भिन्न-भिन्नपक्षे ज स्वीकारनारो जे आशयविशेष, ते समभिर्द्ध नयाभास छे. (प्रमाणनयतत्त्वालोक - ७-३८)

विवेचन : जे जे पर्यायवाची शब्दो छे, ते प्रत्येक शब्दोનો अर्थ व्युत्पत्ति प्रमाणे अवश्य भिन्न-भिन्न छे अने जे व्युत्पत्तिनी उपेक्षा करीअे, तो अभिन्न अर्थ पण थाय छे.

तेमांथी ज्यारे अभिन्न अर्थ गौण करवामां आवे अने भिन्न अर्थ प्रधान करवामां आवे, त्यारे ते समभिर्द्धनय कहेवाय छे. अने ज्यारे व्युत्पत्तिसिद्ध अर्थने ज स्वीकारवामां आवे अने अभिन्न अर्थनो अेकांते अपलाप करवामां आवे (अर्थात् दरेक शब्दो अर्थ जुदो जुदो ज छे - अेवुं कहीने तेओनी अेकार्थतानो सर्वथा तिरस्कार करवामां आवे), त्यारे ते नय अेकांतवादी बनवाथी दुर्नय बने छे. अेटले ज अे, समभिर्द्धनय नही; पण समभिर्द्ध नयाभास बने छे...

(११८) एवे आ नयनुं स्वरूप उदाहरण साथे समजवे छे -

सूत्र : यथा - इन्द्रः, शक्रः, पुन्दर इत्यादयः शब्दा भिन्नाभिधेया एव, भिन्नशब्दत्वात्, करि-कुरङ्ग-तुरङ्गवदित्यादिः ॥

अर्थ : जेमके - ईन्द्र, शक्र, पुरंदर वगेरे शब्दो भिन्न-भिन्न वाच्य अर्थवाणा ज छे, कारण के तेओ जुदा जुदा शब्दरूप छे. जेम करि, कुरंग, तुरंग वगेरे शब्दो. (प्रमाणनयतत्त्वालोक - ७-३८)

विवेचन : ईन्द्र, शक्र, पुरंदर वगेरे नामो अेक छेवा एतां पण जुदा जुदा अर्थने ज

અત્ર હીન્દ્રે શક્રે પુસ્ત્રે ચ નામૈક્યેઽપિ ભિન્નશબ્દત્વાદ્ ભિન્નવાચ્યા એતે શબ્દાઃ, યથા કરિ-કુરઙ્ગ-તુરઙ્ગાદયો ભિન્નવાચ્યાસ્તથૈતેઽપિ, તતઃ સમભિસ્ત્વાભાસતયોક્તમ્ । ઇતિ પર્યાયાર્થિકસ્ય તૃતીયભેદઃ સમભિસ્ત્વનયઃ ॥

(૧૧૧) અથ ચતુર્થભેદમેવમ્ભૂતં સમાખ્યાન્તિ-“શબ્દાનાં સ્વપ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂત-ક્રિયાવિશિષ્ટમર્થં વાચ્યત્વેનાભ્યુપગચ્છન્નેવમ્ભૂતઃ” ઇતિ ॥

— [પ્રમા૦ પરિ૦ ૭ સૂત્રમ્-૪૦]

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧
કહેનારા છે, કારણ કે તેઓ જુદા જુદા શબ્દરૂપ છે..

જેમ કરિ (= હાથી), કુરંગ (= હરણ), તુરંગ (= ધોડો) વગેરે પણ જુદા શબ્દો જુદા-જુદા અર્થવાળા જ છે... તેમ ઈન્દ્ર-શક્ર-પુરંદર વગેરે પણ જુદી-જુદી વ્યુત્પત્તિવાળા હોવાથી જુદા-જુદા શબ્દરૂપ છે અને તેથી જ તેઓ ભિન્ન-અર્થવાળા છે, એમ જાણવું...

આ પ્રમાણે પર્યાયવાચી શબ્દોનો એકાંતે જુદો જુદો અર્થ જ માનતો હોવાથી, આ અભિપ્રાય સમભિરૂઢ નયના આભાસ તરીકે સમજવો...

આ પ્રમાણે પર્યાયાર્થિકનયના ત્રીજા ભેદરૂપ સમભિરૂઢ નયનું સ્વરૂપ બતાવ્યું...

(૧૧૯) હવે મહોપાધ્યાયજી મહારાજ, પર્યાયાર્થિક નયના ચોથા ભેદરૂપ ‘એવંભૂત’ નયનું સ્વરૂપ બતાવવા કહે છે -

❧ (૪) એવંભૂતનયનું સ્વરૂપ ❧

લક્ષણ : શબ્દાનાં સ્વપ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂતક્રિયાવિશિષ્ટમર્થં વાચ્યત્વેનાભ્યુપગચ્છન્નેવમ્ભૂતઃ ॥

અર્થ : પોત-પોતાની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત એવી ક્રિયાથી યુક્ત એવા અર્થને તે તે શબ્દોના વાચ્ય તરીકે સ્વીકારનારો જે અભિપ્રાય, તે એવંભૂતનય કહેવાય... (પ્રમાણનયતત્વાલોક - ૭-૪૦)

વિવેચન : (એતસ્યાર્થઃ -) સમભિરૂઢ નય એવું માને છે કે, ઈન્દ્રનું શરીર ઈન્દ્રનાદિ (= ઐશ્વર્ય ભોગવવાદિની) ક્રિયાથી વિશિષ્ટ હોય કે ન હોય, તો પણ તે વિશે ‘ઈન્દ્ર’ વગેરે શબ્દોનો વ્યપદેશ થઈ શકે છે. કારણ કે લોકમાં અને વ્યાકરણમાં તે પ્રમાણે જ (= ક્રિયાથી વિશિષ્ટ હોય કે ન હોય, તો પણ તે ઈન્દ્ર વગેરે વિશે) તે તે શબ્દો રૂઢ છે (= પ્રસિદ્ધ છે.) આવા રૂઢ શબ્દો તરફ અભિમુખ રહેનારો આ નય ‘સમભિરૂઢ’ બને છે...

(તથા ચ =) બીજી વાત, રૂઢ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ માત્ર શોભા પૂરતી હોય છે. કારણ કે એવું વચન છે કે - “રૂઢ શબ્દો વ્યુત્પત્તિ વિનાના હોય છે...” (જેમ કે - ચૈત્રના અલંકારો એ શોભા પૂરતા છે.. એ હોય કે ન હોય, તો પણ એ વ્યક્તિ ‘ચૈત્ર નામથી તો કહેવાય જ છે. તેમ

एतस्यार्थः-समभिस्त्वनयेनेन्दनादिक्रियाविशिष्टमिन्द्रस्य पिण्डं भवतु वा मा वा भवतु, परमिन्द्रादिव्यपदेशः लोके व्याकरणे च तथैव स्त्वत्वात् समभिस्त्वः; तथा च स्त्वशब्दानां व्युत्पत्तिः शोभामात्रमेव “व्युत्पत्तिरहिताः शब्दा स्त्वाः” इति वचनात् । (१२०) एवम्भूतनयो हि यस्मिन् समय इन्दनादिक्रियाविशिष्टमर्थं पश्यति तस्मिन् समय

✦ गुणसौम्या ✦

‘इन्दनमनुभवन् इन्द्रः’ अेवी व्युत्पत्ति मात्र शोभा पूरती छे, भाकी अे ँन्द्र अैश्वर्यने अनुभवतो छोय के न अनुभवतो छोय, तो पश अे ‘ँन्द्र’ शब्दथी वाच्य बने छे ज...)

तात्पर्य : ‘गच्छतीति गौः = गमनक्रिया करे ते गाय’ आवो गोशब्दो व्युत्पत्तिसिद्ध अर्थ छे. अने अे गाय थालती छोय के न थालती छोय, बेठी छोय के सूती छोय, तो पश लोकमां ते ‘गो = गाय’ शब्दथी कडेवाय छे ज.. अने व्याकरणमां पश ‘गौः स्वपिति’ वगेरे द्वारा कियारहित पश गायमां ‘गो’ शब्दो प्रयोग मान्यो छे ज...

अेटले ते ते शब्दो रूढ छोवाथी, तेओनो व्युत्पत्तिसिद्ध अर्थ छोय के न छोय, तो पश त्यां ते शब्दो प्रयोग थाय छे ज... (अैश्वर्य अनुभवतो छोय के न अनुभवतो छोय, तो पश ँन्द्रमां ‘ँन्द्र’ शब्दो प्रयोग थाय छे ज...) अेवुं समभिस्त्वनय माने छे...

(१२०) ज्यारे अेवंभूतनय, जे समये ँन्दनादिनी क्रियाथी (= अैश्वर्य भोगववादिनी क्रियाथी) विशिष्ट अेवा ँन्द्ररूप अर्थने जूअे, ते समये ज अे ँन्द्र ‘ँन्द्र’ शब्दथी वाच्य छे - अेवुं माने छे... (न तु तद्वहितकाले =) भाकी अे ज्यारे अैश्वर्य भोगववादिनी क्रिया न करतो छोय, त्यारे अे ‘ँन्द्र’ शब्दथी न कडी शकय. (आ वात आगण उदाहरणो बताववाना अवसरे विस्तारथी संभजवाशे...)

✦ अेवंभूतमते मात्र क्रियावाचक शब्दो ज. ✦

अेवंभूतनय, अैश्वर्यने अनुभवववरूप पोत-पोतानी प्रतिनियत क्रियाथी युक्त अेवा पदार्थने ज ‘ँन्द्र’ वगेरे शब्दोथी वाच्य माने छे... अेटले आ नयना मते तो मात्र क्रियावाचक शब्दो ज छे... जे क्रियायुक्त पदार्थने जशावे, अे शब्दो ज आ नयने मान्य छे... (ते सिवायनां शब्दो नही)

पूर्वपक्ष : पश त्माध्य वगेरेमां तो (१) जतिवाचक, (२) गुणवाचक, (३) क्रियावाचक, (४) संबंधीवाचक, अने (५) यदृच्छावाचक - अेम पांय प्रकारे शब्दोनी प्रवृत्ति कडेवाई छे. आ पांये प्रकारो आपणे उदाहरणो साथे समज्ज्जे -

(१) गौः, अश्वः वगेरे शब्दो, गाय-घोडानी आपी जति विशे वपराता छोवाथी, तेओ ‘जतिवाचक’ शब्द कडेवाय छे.

એવેન્દ્રશબ્દવાચ્યોઽયમિતિ મનુતે ન તુ તદ્રહિતકાલ ઇત્યર્થઃ । એતન્નયમતે તુ ક્રિયાશબ્દ એવ । યદ્યપિ ભાષ્યાદિષુ જાતિ-ગુણ-ક્રિયા-સમ્બન્ધિ-ચદૃચ્છાલક્ષણા પચ્ચતયી શબ્દપ્રવૃત્તિસ્તા, સા વ્યવહારમાત્રતોઽવગન્તવ્યા ન નિશ્ચયાદિત્યયં નયઃ સ્વીકુસ્તે; (૧૨૧) તથાહિ-જાતિશબ્દાઃ ક્રિયાશબ્દા એવ [યથા-] ગચ્છતીતિ ગૌઃ, આશુગામિત્વાદશ્ચઃ । ગુણશબ્દા

◆ ગુણસૌમ્યા ◆

(૨) 'શુક્લં વસ્ત્રમ્, નીલમમ્બરમ્' અહીં શુક્લ-નીલ વગેરે શબ્દો, કપડાના શુક્લ-નીલાદિરૂપ ગુણને બતાવતા હોવાથી 'ગુણવાચક' શબ્દ કહેવાય છે...

(૩) 'ઇન્દનમનુભવન્ ઇન્દ્રઃ' અહીં ઇન્દ્ર શબ્દ ઐશ્વર્યને અનુભવવાની ક્રિયાવાળાને જણાવતો હોવાથી, આવા શબ્દો 'ક્રિયાવાચક' શબ્દ કહેવાય છે.

(૪) દણ્ડી, વિષાળી વગેરે શબ્દો, દાંડા-શીંગડાં વગેરેના સંબંધને ધરાવનારા વ્યક્તિઓને જણાવતા હોવાથી, તે શબ્દો 'સંબંધીવાચક' કહેવાય.

(૫) દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત વગેરે નામો ઈચ્છા પ્રમાણે રાખ્યા હોવાથી 'યદેચ્છાવાચક' શબ્દ કહેવાય.

આમ પાંચ પ્રકારના શબ્દો ભાષ્ય વગેરેમાં કહ્યા છે અને તમે તો માત્ર ક્રિયાવાચક શબ્દો જ માનો છો... તો બાકીના બતાવેલા ચાર શબ્દોનો અપલાપ કરાયેલો ન થાય ?

ઉત્તરપક્ષ : જુઓ; જો કે ભાષ્ય વગેરેમાં પાંચ પ્રકારની શબ્દપ્રવૃત્તિ કહી છે, પણ એ વ્યવહારમાત્રથી સમજવું.. નિશ્ચયથી (= પરમાર્થથી) તો એવી પાંચ પ્રકારની શબ્દપ્રવૃત્તિ હોતી જ નથી... (પરમાર્થથી તો માત્ર એક ક્રિયાવાચક શબ્દની જ પ્રવૃત્તિ થાય છે...) એવું એવંભૂતનય માને છે...

અને આવું માનવાનું કારણ એ જ કે, જો ક્રિયાયુક્ત હોય તો જ તે શબ્દ ત્યાં યથાર્થ છે, અન્યથા અયથાર્થ છે... એટલે આ નયના મતે તો જાતિવાચક વગેરે બાકીના ચાર શબ્દો પણ ક્રિયાવાચક જ છે... (જો ક્રિયાવાચક નથી, તો તેઓ શબ્દ જ નથી...)

(૧૨૧) તથાહિ... હવે જાતિવાચક વગેરે શબ્દો પણ ક્રિયાવાચક જ છે, એવું કેવી રીતે ? તે જણાવવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

(૧) ગૌઃ, અશ્ચઃ વગેરે જે જાતિવાચક શબ્દો છે, તે પણ ક્રિયાવાચક શબ્દો જ છે, એમ જાણવું... જેમકે -

○ ગચ્છતીતિ ગૌઃ = જવાની ક્રિયા કરે તે ગાય.

○ આશુગામિત્વાદશ્ચઃ = શીઘ્ર-વેગપૂર્વક જવાની ક્રિયા કરે તે અશ્વ.

यथा-शुचीभवतीति शुक्लः, नीलभवनानीलः । यदृच्छशब्दा यथा-देव एनं देयात्, यज्ञ एनं देयात् [इति देवदत्तः, यज्ञदत्तः] । संयोगि-समवायिशब्दा यथा-दण्डोऽस्यास्तीति

❧.....❧ + गुणसौम्या + ❧.....❧

आम गौः, अश्वः वगेरे शब्दो, क्रियायुक्त पदार्थने ज ज्ञावे छे. अने क्रियायुक्त पदार्थने ज्ञावे त्त्यारे ज तेओनो शब्दप्रयोग यथार्थ छे. अटले आ ज्ञातिवाचक शब्दो पञ्ज क्रियावाचक ज इलित थया...

(२) शुक्लः, नीलः वगेरे गुणवाचक शब्दो पञ्ज क्रियावाचक ज छे, अम ज्ञावुं. जेमके -

○ शुचीभवनात् शुक्लः = पवित्र-उजवल डोवाथी शुक्ल (अवो धडो...)

○ नीलभवनात् नीलः = नीला रंगवाणा थवानी क्रियायुक्त डोवाथी नील (अवो धडो...)

आम शुक्ल-नील वगेरे गुणवाचक शब्दो पञ्ज, शुक्ल डोवाइप - नील थवाइप वगेरे क्रियाने ज्ञावता डोवाथी क्रियावाचक ज छे...

(३) देवदत्त, यज्ञदत्त वगेरे यदृच्छवाचक शब्दो पञ्ज क्रियावाचक ज छे, अम ज्ञावुं..
जुओ -

○ देव एनं देयात् इति देवदत्तः = देवे आ पुत्रने आप्यो छे, माटे आ 'देवदत्त' छे.

○ यज्ञ एनं देयात् इति यज्ञदत्तः = यज्ञे आ पुत्रने आप्यो छे, माटे आ 'यज्ञदत्त' छे.

आम देवदत्त-यज्ञदत्त वगेरे यादृच्छिक शब्दो पञ्ज क्रियायुक्त अर्थने ज ज्ञावे छे. अटले तेओ पञ्ज क्रियावाचक ज मानवा रखा... (क्रियावाचक न डोय तो ते शब्दो मिथ्या ज साबित थाय.. देवे न आपेला पुत्र विशे 'देवदत्त' अवो शब्द मिथ्या ज डोय...)

(४) संयोगीद्रव्यने - समवायीद्रव्यने ज्ञावनारा संबंधीवाचक शब्दो पञ्ज क्रियावाचक ज छे, अम ज्ञावुं... जेमके -

○ दण्डोऽस्यास्ति इति दण्डी = आनी पासे दंड छे, माटे ते दंडी = दंडवाणो कहेवाय. अही 'दंडी' शब्द दंडना संयोगवाणा व्यक्तिने ज्ञावे छे...

○ विषाणमस्यास्ति इति विषाणी = शिंगुं आने छे, माटे आ विषाणी = शिंगुंवाणुं कहेवाय... शिंगुं अे शरीरनो अवयव छे अने तेना वाणो अवयवी छे... अवयव-अवयवी वर्ये 'समवायसंबंध' डोय अे प्रसिद्ध छे... अही 'विषाणी' शब्द विषाणना समवायवाणा व्यक्तिने ज्ञावे छे.

आम दंडी-विषाणी वगेरे संबंधीवाचक शब्दो पञ्ज क्रियायुक्त (अस्ति वगेरे क्रियाथी ज्ञावयेला अेवा) अर्थने ज ज्ञावे छे. तेनुं कारण अे के, तेओ जे अर्थने ज्ञावे छे, तेमां

દણ્ડી, વિષાળમસ્યાસ્તીતિ વિષાળીત્યસ્તિક્રિયાપ્રધાનત્વાદ્, અસ્ત્યર્થે પ્રત્યયાશ્ચ(ચ્વ) ।
 એ તે સર્વે ક્રિયાશબ્દા એવ 'અસ્તિ-ભૂ' ઇત્યાદિક્રિયાસામાન્યસ્ય સર્વવ્યાપિત્વાત્ ।(૧૨૨)
 ઉદાહરણમ્-“યથા-ઇન્દનમનુભવન્નિન્દ્રઃ, શકનક્રિયાપરિણતઃ શક્રઃ, પૂર્દારણપ્રવૃત્તઃ પુરન્દર
 ✦.....✦ ગુણસૌમ્યા ✦.....✦
 અસ્તિરૂપ = દંડાદિના હોવારૂપ ક્રિયાનું પ્રધાનપણું છે... એટલે જ આ શબ્દોને પણ ક્રિયાવાચક
 જ માનવા રહ્યા.

આમ (૧) જાતિવાચક, (૨) ગુણવાચક, (૩) ક્રિયાવાચક, (૪) યદ્યસ્થાવાચક, અને
 (૫) સંબંધીવાચક - એ પાંચે પ્રકારના શબ્દો ક્રિયાવાચક જ છે... જાતિશબ્દાદિરૂપ નહીં, પણ
 ક્રિયાશબ્દરૂપ જ છે... કારણ કે અસ્તિરૂપ-ભવનરૂપ સામાન્યક્રિયા તો ત્યાં બધે રહેલી છે.

(ગૌ: અશ્વઃ વગેરેમાં જવારૂપ ક્રિયા... શુક્લઃ, નીલઃ વગેરેમાં ઉજવલ થવાદિરૂપ ક્રિયા...
 દેવદત્ત વગેરેમાં દેવ દ્વારા આપવારૂપ ક્રિયા... દંડી વગેરેમાં દંડ હોવારૂપ ક્રિયા... આમ
 બધામાં ક્રિયા છે જ...)

એટલે એવંભૂતનય માત્ર એક ક્રિયાવાચક શબ્દ જ માને છે.. જાતિવાચક વગેરે શબ્દોનો
 તેમાં જ અંતર્ભાવ કરી લે છે... (આ નયના મતે જે શબ્દો ક્રિયાયુક્ત અર્થને ન જણાવે, તેઓ
 'શબ્દ' તરીકે માન્ય જ નથી.)

(૧૨૨) હવે એવંભૂતનયનું ઉદાહરણ બતાવે છે -

સૂત્ર : યથા - ઇન્દનમનુભવન્નિન્દ્રઃ, શકનક્રિયાપરિણતઃ શક્રઃ, પૂર્દારણપ્રવૃત્તઃ પુરન્દર
 ઇત્યુચ્યતે ॥

અર્થ : જેમકે - ઈન્દ્રમહારાજા જ્યારે (૧) ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરતા હોય ત્યારે 'ઈન્દ્ર', (૨)
 સમર્થ હોવાની ક્રિયાયુક્ત હોય ત્યારે 'શક્ર', અને (૩) શત્રુઓના = દાનવોના નગરનું વિદારણ કરવાની
 ક્રિયામાં તત્પર હોય ત્યારે 'પુરંદર' કહેવાય... (૭/૪૧)

વિવેચન : એવંભૂતનય એમ કહે છે કે - વસ્તુ જે વખતે ક્રિયાયુક્ત હોય, એ જ વખતે એને
 તે તે શબ્દના વાચ્યાર્થ તરીકે લઈ શકાય, એની આગળ-પાછળના કાળમાં નહીં... જેમકે -

(૧) ○ ઇન્દનમનુભવન્નિન્દ્રઃ ઐશ્વર્યને અનુભવતો હોય, ત્યારે જ એને 'ઈન્દ્ર' કહેવાય...
 ○ શકનક્રિયાપરિણતઃ શક્રઃ સમર્થ હોવાની ક્રિયામાં પરિણમ્યો હોય, ત્યારે એને 'શક્ર' કહેવાય.
 ○ પૂર્દારણપ્રવૃત્તઃ પુરન્દરઃ નગરનું વિદારણ કરવામાં પ્રવર્ત્યો હોય, ત્યારે જ એને 'પુરંદર'
 કહેવાય.

(૨) “રજતે ઇતિ રજા = જે રાજે છે, છત્ર-ચામર વગેરે વડે શોભે છે તે રાજા...” આવી
 વ્યુત્પત્તિ હોવાથી, જ્યારે પર્ષદામાં બેઠા હોય - ચામર ઢળાતા હોય, ત્યારે જ એને રાજા

इत्युच्यते" इति ॥ - [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-४१]

(१२३) एतदाभासं लक्षयन्ति-"क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपंस्तु तदाभासः" इति ॥ - [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-४२]

स्वकीयक्रियारहितं तद्वस्त्वपि शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपति-तच्छब्दवाच्यमिदं न

◆.....◆ गुणसौम्या.....◆
 કહેવાય છે. પણ જ્યારે એ સ્નાનાદિ કરી રહ્યો હોય (અર્થાત્ છત્ર-ચામરાદિ ન હોય) ત્યારે એ રાજા ન કહેવાય... છત્ર-ચામરાદિ શોભા ન હોવા છતાં જે 'રાજા' કહેવાતો હોય, તો તો એક સામાન્ય માનવીને પણ રાજા કહેવાની આપત્તિ આવે... પણ એ કહેવાતો નથી.

(૩) છતી આંખે ખાડામાં પડનારને લોકો કહે છે - અરે ! આંધળો છે ? દેખતો નથી ? કે જેથી પડ્યો... આ એવંભૂતનયમાન્ય વાક્ય છે. જે જુએ નહીં એને આંખ શી રીતે કહેવાય ? એવો એનો અભિપ્રાય છે...

(૧૨૩) આ પ્રમાણે એવંભૂતનયનું સ્વરૂપ બતાવીને, હવે તેના આભાસનું સ્વરૂપ બતાવવા કહે છે -

※ એવંભૂતનયાભાસનું સ્વરૂપ ※

સૂત્ર : ક્રિયાઽનાવિષ્ટં વસ્તુ શબ્દવાચ્યતયા પ્રતિક્ષિપંસ્તુ તદાભાસઃ ॥

સૂત્રાર્થ : ક્રિયાથી રહિત વસ્તુને શબ્દના વાચ્ય તરીકે પ્રતિક્ષેપ કરતો એવો જે અભિપ્રાય, તે એવંભૂત નયાભાસરૂપ સમજવો. (પ્રમાણનયતત્વાલોક - ૭/૪૨)

વિવેચન : પોતાની ક્રિયાથી રહિત એવી શબ્દથી વાચ્ય વસ્તુને પણ જે શબ્દના વાચ્ય તરીકે પ્રતિક્ષેપ કરે છે કે 'આવી વસ્તુ આ શબ્દથી વાચ્ય થાય જ નહીં...' એવો અભિપ્રાય એ એવંભૂત નયાભાસરૂપ સમજવો...

આશય એ કે, જે જે વસ્તુઓનાં જે જે નામો હોય, તે વસ્તુઓ તે નામથી વાચ્ય હોય છે જ - એવું જાણવા છતાં પણ જે આશયવિશેષ, ક્રિયારહિત એવી વસ્તુઓને શબ્દના વાચ્ય તરીકે સર્વથા અપલાપ કરે છે (ક્રિયારહિત વસ્તુઓ શબ્દવાચ્ય બને જ નહીં - એવો એકાંત ધરાવે છે), એ અભિપ્રાય એવંભૂતનય ન રહેતાં એવંભૂતનયાભાસ બને છે..

ક્રિયારહિત વસ્તુઓ પણ શબ્દવાચ્ય હોય છે જ. પણ એવંભૂતનય એ તરફ ઉપેક્ષા કરે છે. જ્યારે એવંભૂતનયાભાસ એનો અપલાપ કરે છે. એટલો બે વચ્ચે ફરક છે. ઇતરાંશનો અપલાપ કરનાર નય નહીં, પણ દુર્નય બને છે.

भवत्येव, एतादृश एवम्भूताभासः । (१२४) उदाहरणम्—“यथा-विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यं वस्तु न घटशब्दवाच्यं घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाशून्यत्वात् पटवदित्यादिः” इति ॥
— [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-४३]

अनेन हि वाक्येन स्वक्रियारहितस्य घटादेर्वस्तुनो घटादिशब्दवाच्यतानिषेधः क्रियते, स च प्रमाणबाधित इत्येवम्भूतनयाभासतयोक्तमिति । इति पर्यायार्थिकस्य तुर्यभेद

◆ गुणसौम्या ◆

(૧૨૪) આ વાતને ઉદાહરણથી સમજાવે છે -

સૂત્ર : यथा - विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यं वस्तु न घटशब्दवाच्यं, घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूत-
क्रियाशून्यत्वात्, पटवदित्यादिः ॥

અર્થ : જલાહરણાદિ વિશિષ્ટ ક્રિયાથી શૂન્ય એવી ઘટનામની વસ્તુ ‘ઘટ’ શબ્દથી વાચ્ય ન બને, કારણ કે ઘટશબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં હેતુભૂત એવી જે જલાહરણાદિ અર્થક્રિયા છે, તેનાથી તે (= ઘડો) શૂન્ય છે. જેમકે પટ... (પ્રમાણનયતત્વાલોક - ૭/૪૩)

વિવેચન : જ્યારે વક્તાની વિચારધારા એકાંતવાદ તરફ ઢળેલી હોય કે - “ક્રિયાવાળી વસ્તુ જ તે તે શબ્દથી વાચ્ય બને.. ક્રિયા ન કરે, તો એ તે તે શબ્દથી વાચ્ય પણ ન જ બને...” ત્યારે તેનો એકાંતગર્ભિત અભિપ્રાય નય ન રહેતાં દુર્નય બને છે...

જેમકે - ઘટયતિ - જલાહરણાર્થ ચેષ્ટયતિ ઇતિ ઘટઃ = જે પાણીને લાવવાદિની ચેષ્ટાવાળો હોય, તે ઘટ કહેવાય. ઘટ શબ્દનો આવો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ હોવાથી, જ્યારે જલાહરણાદિ ક્રિયા કરે ત્યારે જ ઘડાને ‘ઘટ’ કહેવાય, અન્યથા નહીં... કારણ કે જો જલાહરણાદિ ક્રિયાને ન કરનારને પણ ‘ઘડો’ કહીએ, તો કટ-પટ-શકટ વગેરેને પણ ‘ઘડો’ કહેવાની આપત્તિ આવે ! (એટલે જલાહરણાદિ ક્રિયા ન કરનારને ‘ઘડો’ કહી જ ન શકાય...)

(અનેન હિ વાક્યેન...) આવાં ઉપર બતાવેલાં કુયુક્તિવાળાં વાક્ય દ્વારા, જલાહરણાદિ ક્રિયાથી રહિત એવી ઘટાદિ વસ્તુઓ ‘ઘટ’ વગેરે શબ્દથી વાચ્ય ન બની શકે - એમ એવંભૂતાભાસ (ક્રિયારહિત ઘટમાં ઘટપદવાચ્યતાનો) નિષેધ કરે છે.

પણ એ નિષેધ પ્રમાણથી બાધિત છે, કારણ કે ખુણામાં અધોમુખ મૂકેલો ઘડો હાલમાં ભલે જલાહરણાદિ ક્રિયા ન કરતો હોય, પણ ભૂતકાળમાં તેમાં જ જલાહરણ થયું હતું ને ભવિષ્યમાં પણ તેમાં જ જલાહરણ થવાનું છે... તેવું જલાહરણ પટ-કટાદિમાં નથી થયું ને નથી થવાનું...

વળી જલાહરણનો અર્થી જીવ, ખાલી ઘડાને લેવા માટે પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે જ... એવી પ્રવૃત્તિ પટ-કટાદિ વિશે નથી કરતો...

एवम्भूतः ॥

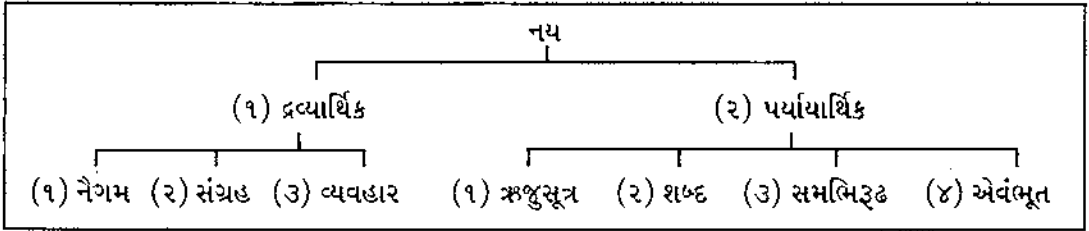
(१२५) एतेषु के पुनर्थनयाः ? के पुनः शब्दनयाः ? तद् दर्शयति—“एषु चत्वार आद्या नया अर्थनिस्प्रणायां प्रवीणत्वादर्थनयाः” । — [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-४४]

❧.....❧ ❧ गुणसौम्या ❧.....❧

आवा प्रतिनियत व्यवहारोत्थी स्पष्ट ज्ञप्ताय છે કે ખાલી ઘડો પણ ‘ઘટ’ તરીકે કહેવાય છે જ. એટલે ‘ક્રિયાયુક્ત વસ્તુ જ તે તે શબ્દથી વાચ્ય બને ! એવો જે એકાંત અભિપ્રાય છે, એ પ્રમાણબાધિત હોવાથી એવંભૂત નહીં, પણ એવંભૂતનયના આભાસરૂપ સમજવો.

આ પ્રમાણે પર્યાયાર્થિકનયના છેલ્લા-ચોથા ભેદરૂપ એવંભૂતનયનું સ્વરૂપ બતાવ્યું...

આમ દ્રવ્યાર્થિકનયના ત્રણ ભેદ અને પર્યાયાર્થિકનયના ચાર ભેદ - એમ કુલ સાત નયનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ બતાવ્યું... તેનો કોઠો આ પ્રમાણે -

(૧૨૫) હવે આ સાત નયોમાંથી, કયા નયો અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં પ્રધાન છે ? અને કયા નયો શબ્દનું નિરૂપણ કરવામાં પ્રધાન છે ? એ વાતને સમજાવવા કહે છે -

❧ અર્થનય અને શબ્દનય ❧

સૂત્ર : एषु चत्वार आद्या नया अर्थनिस्प्रणायां प्रवीणत्वादर्थनयाः ॥

સૂત્રાર્થ : આ સાત નયોમાં (નૈગમાદિ) પહેલા ચાર નયો અર્થનું (= પદાર્થનું) નિરૂપણ કરવામાં પ્રવીણ હોવાથી તેઓ ‘અર્થનય’ કહેવાય છે. (પ્રમાણનયતત્વાલોક - ૭/૪૪)

વિવેચન : સાત નયોમાંથી નૈગમાદિ ચાર નયો પદાર્થના નામને - શબ્દને પકડવાનો અતિશય આગ્રહ રાખતા નથી... પરંતુ મુખ્યપણે વસ્તુનું નિરૂપણ કરે છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) નૈગમનય, વસ્તુનું વિશેષણ-વિશેષ્યની ગૌણ-મુખ્યતાવાળું સ્વરૂપ પ્રધાન કરે છે.

(૨) સંગ્રહનય, એકીકરણની પ્રધાનતાવાળું સ્વરૂપ મુખ્ય કરે છે...

(૩) વ્યવહારનય, પૃથક્કરણની પ્રધાનતાવાળું સ્વરૂપ મુખ્ય કરે છે...

(૪) ઋજુસૂત્રનય, વર્તમાનકાળની અને તે પણ સ્વકીયસ્વરૂપની પ્રધાનતાવાળું સ્વરૂપ મુખ્ય કરે છે...

“અગ્રેતનાસ્ત્રયો નયાઃ શબ્દવાચ્યાર્થગોચરતયા શબ્દનયાઃ” ઇતિ । - [પ્રમા૦ પરિ૦
૭ સૂત્રમ્-૪૫]

(૧૨૬) કે પુનર્ભેદાઃ ? તાનાહ -

“इक्किको य सयविहो, सत्त नयसया हवन्ति एमेव ।
अन्नो वि अ आएसो, पंचेव सया नयाणं तु” ॥

- [विशेषावश्यकभाष्यगाथा-૨૨૬૪]

◆.....◆ ગુણસૌમ્યા ◆.....◆
આમ આ ચાર નયો અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં પ્રવીણ = કુશળ = તત્પર હોવાથી, તેઓ અર્થનય (= અર્થની પ્રધાનતાવાળા નય) કહેવાય છે...

સૂત્ર : અગ્રેતનાસ્ત્રયો નયાઃ શબ્દવાચ્યાર્થગોચરતયા શબ્દનયાઃ ॥

સૂત્રાર્થ : આગળના (શબ્દાદિ) ત્રણ નયો (મુખ્યપણે) શબ્દથી વાચ્ય એવા અર્થને વિષય કરતા હોવાથી શબ્દનય કહેવાય છે. (પ્રમાણનયતત્વાલોક - ૭/૪૫)

વિવેચન : શબ્દાદિ ત્રણ નયોમાંથી (૧) શબ્દનય શાબ્દિક લિંગ-વચનની, (૨) સમભિરૂઢનય શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, અને (૩) એવંભૂતનય શબ્દથી જણાતી ક્રિયાની પ્રધાનતા કરીને, તેને અનુસારે પોતાના વાચ્ય-અર્થને વિષય કરે છે.

આમ શબ્દાદિ ત્રણ નયો શબ્દની પ્રધાનતાવાળા હોવાથી શબ્દનય કહેવાય છે.

(૧૨૬) હવે નયોના કેટલા ભેદો-પ્રકારો હોઈ શકે ? તે જણાવવા પૂજ્ય મહોપાધ્યાયજી મહારાજ, ‘વિશેષાવશ્યકભાષ્ય’ના આધારે કહે છે -

❧ નયોના સાતસો વગેરે ભેદો ❧

○ સાતસો નયો -

इक्किको य सयविहो, सत्त नयसया हवन्ति एवमेव ।
अन्नो वि अ आएसो, पंचेव सया नयाणं तु ॥

શ્લોકાર્થ : એકેક નય સો પ્રકારે છે... એટલે આ પ્રમાણે સાતસો નય થાય.. બીજો પણ આદેશ (= મતાંતર) છે કે જેના મતે પાંચસો નયો મનાય છે.

વિવેચન : (૧) નેગમ, (૨) સંગ્રહ, (૩) વ્યવહાર, (૪) ઋજુસૂત્ર, (૫) શબ્દ, (૬) સમભિરૂઢ, અને (૭) એવંભૂત - આ સાતે સાત નયોના દરેકના સો-સો ભેદ છે. (નેગમના - ૧૦૦, સંગ્રહના - ૧૦૦ ઇત્યાદિ...)

सप्तानां नैगमादिनयानामेकैकश्च प्रभेदतः शतभेदः, एवं सर्वैरपि प्रभेदैः सप्त शतानि भवन्ति । प्रकारान्तरे पञ्चापि नयाः, कदा ? यदा शब्दादिभिस्त्रिभिर्नयैरेक एव शब्दनयो विवक्ष्यते तदा पञ्च, एकैकस्य च शतविधत्वात् पञ्च शतानि नयानाम् । अपिशब्दः पुनरर्थे । षट् चत्वारि च शतानि, द्वे वा शते नयानाम्, कदा ? यदा सामान्यग्राहिनैगमस्य

अटले अे साते नयोना १००-१०० भेदो भेगा मणीने कुल - ७०० नयो थाय...

○ पांयसो नय -

भीज प्रकारे पांय नयो पण थाय. क्यारे ? तो के - ज्यारे शब्द, समत्तिरुठ अने अेवंभूत - आ त्रण नयो अेक 'शब्द' अेवा नामे कडेवाय (अर्थात् अे त्रण नयो शब्दप्रधान डोवाथी, तेओनी 'शब्दनय' तरीके अेकडुपे विवक्षा कराय), त्यारे (१) नैगम, (२) संग्रह, (३) व्यवहार, (४) ऋजुसूत्र, अने (५) शब्द - अेम पांय मूण नयो इलित थाय.

अने अे पांये नयोना १००-१०० प्रकारो डोवाथी कुल ५०० नयो थाय...

'अत्रो वि = अन्योऽपि' अही मूणश्लोकमां मूडेलो अपि शब्द, पुनः अर्थने जशावे छे... अटले ५०० नयो तो थाय, वणी पाछा प्रकारांतरे ६००-४००-२०० नयो पण थाय. (कदा ?) क्यारे ? अर्थात् ६०० वगेरे नयो कर्छ रीते थाय ? अे जशाववा मडोपाध्यायछ मडाराज कडे छे -

○ छसो नय -

नैगमनय भे प्रकारनो छे : सामान्यग्राही अने विशेषग्राही. तेमांथी सामान्यग्राही नैगमनयनो संग्रहमां अंतर्भाव करी देवो अने विशेषग्राही नैगमनयनो व्यवहारमां अंतर्भाव करी देवो...

आम नैगमनयनो संग्रह-व्यवहारमां ज अंतर्भाव थछ जवाथी, तेने जुदा मानवानी जडर न रहे. अटले तेने छोडीने (१) संग्रह, (२) व्यवहार, (३) ऋजुसूत्र, (४) शब्द, (५) समत्तिरुठ, अने (६) अेवंभूत - अेम छ मूण नयो रहे.

अने अे छअे नयोना १००-१०० प्रकारो डोवाथी, कुल ६०० नयो थाय.

○ थारसो नय -

(कदा चत्वारिती ?) क्यारे थार मूण नयो रहे ? तो के - नैगमनयनो संग्रह-व्यवहारमां अंतर्भाव करी देवाथी (१) संग्रह, (२) व्यवहार, अने (३) ऋजुसूत्र - अे त्रण अर्थनय रहे. अने शब्द, समत्तिरुठ अने अेवंभूत - आ त्रण नयो शब्दप्रधान डोवाथी, तेओने भेगा करी

સદ્ગ્રહેઽન્તર્ભાવઃ, વિશેષગ્રાહિનૈગમસ્ય તુ વ્યવહારેઽન્તર્ભાવો વિવક્ષ્યતે તદા મૂલનયાનાં ષડ્વિધત્વાદેકૈકસ્ય ચ શતભેદત્વાત્ ષટ્ શતાનિ । કદા ચત્વારીતિ ? યદા સદ્ગ્રહવ્યવહાર-જુસૂત્રલક્ષણાસ્ત્રયોઽર્થનયાઃ, એકસ્તુ શબ્દનયઃ પર્યાયાસ્તિકસ્તદા ચત્વારો નયાઃ, પ્રત્યેકં ચ શતભેદત્વાચ્ચત્વારિ શતાનિ । કદા દ્વે ઇતિ ? એકો દ્રવ્યાર્થિકઃ, પર્યાયાર્થિકશ્ચેતિ દ્વૌ, પ્રત્યેકં ચ શતભેદત્વાદ્ દ્વે શતે, (૧૨૭) કુત્રાપિ-

“નિચ્છય-વવહારણયા, મૂલિમભેદા નયાણ સવ્વાણં ।

નિચ્છયસાહણહેઠ, દવ્વય-પજ્જટ્ટિયા મુણહ” ॥૧॥ ઇતિ ।

❧ ગુણસૌમ્યા ❧

(૪) ‘શબ્દનય’ તરીકે ચોથો નય માનીએ.

આમ ત્રણ અર્થનય અને શબ્દનયરૂપ એક પર્યાયાર્થિકનય - એમ કુલ ચાર મૂળ નયો થાય.. અને એ ચારે નયોના ૧૦૦-૧૦૦ પ્રકારો હોવાથી કુલ - ૪૦૦ નયો થાય.

○ બસો નય -

(કદા દ્વે ઇતિ ? =) ક્યારે બે મૂળનયો રહે ? તો કે -

જ્યારે નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર - આ ચારને ‘દ્રવ્યાર્થિક’ નયરૂપ માનીએ અને શબ્દ, સમભિરૂઢ એવંભૂત - આ ત્રણને ‘પર્યાયાર્થિક’ નયરૂપ માનીએ...

ત્યારે (૧) દ્રવ્યાર્થિક, અને (૨) પર્યાયાર્થિક - એમ બે મૂળ નયો રહે... અને એ બંનેના ૧૦૦-૧૦૦ પ્રકારો હોવાથી કુલ ૨૦૦ નય થાય.

(૧૨૭) ક્યાંક વળી નયના બે મૂળભેદ જુદી રીતે બતાવ્યા છે -

નિચ્છય-વવહારણયા, મૂલિમભેદા નયાણ સવ્વાણં ।

નિચ્છયસાહણહેઠ, દવ્વય પજ્જટ્ટિયા મુણહ” ॥

અર્થ : (૧) નિશ્ચયનય, અને (૨) વ્યવહારનય - આ બે નયો, બધા નયોના મૂળ ભેદ છે.. નિશ્ચયનયને સાધવાનું કારણ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયો જાણો..

વિશેષાર્થ : અહીં દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક નયોને નિશ્ચયના સાધન તરીકે જે કહ્યા છે, તે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય વાત છે. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નય દ્વારા કોઈપણ વસ્તુતત્ત્વનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન થાય છે. અને તેના આધારે જ નિશ્ચયદૃષ્ટિથી આત્માનું જે શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, તેનું

૧. આ જ શ્લોક થોડા ફેરફાર સાથે નયચક્રમાં આ પ્રમાણે મળે છે -

નિચ્છય-વવહારણયા, મૂલિમભેદા નયાણ સવ્વાણં ।

નિચ્છયસાહણહેઠં પજ્જય-દવ્વત્થિયં મુણહ ॥૧૮૨॥

(૧૨૮) ઉત્કૃષ્ટતોડસદ્ધ્યાતા અપિ ભવન્તિ -

“जावंतो वयणपहा, तावंतो वा नया विसद्दाओ ।
ते चेव य परसमया, सम्पत्तं समुदिया सव्वे” ॥

— [विशेषावश्यकभाष्यगाथा-૨૨૬૫]

વ્યાખ્યા-યાવન્તો વચનપ્રકારાસ્તેડપીહાપિશબ્દાત્ સદ્ગ્રહીતાઃ । સાવધારણાસ્તે સર્વે

યથાર્થ જ્ઞાન ને એ શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટેનો પ્રયત્ન થાય છે. તેથી આ બે નયનું (= દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકનયનું) જ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક છે.

એટલે જ નયચક્રમાં નિશ્ચય-વ્યવહારનયનું વર્ણન કર્યા પછી આગળ જણાવ્યું છે કે -

दो चेव य मूलणया भणिया दव्वत्थ-पज्जयत्थगया ।
अण्णे असंखसंखा ते तब्भेया मुणोयव्वा ॥૧૮૩॥

અર્થ : (૧) દ્રવ્યાર્થિક, અને (૨) પર્યાયાર્થિક - એવા બે જ મૂળ નયો કહેવાયા છે. બાકીના બીજા અસંખ્યાત-સંખ્યાવાળા નયો; તે બધા આ બેના જ ભેદરૂપ જણાવા. (૧૮૩)

(૧૨૮) હવે ઉત્કૃષ્ટથી નયના કેટલા પ્રકારો થાય ? એ જણાવવા કહે છે -

※ नयना असंख्यात प्रकारो ※

ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત પ્રકારના નયો પણ હોય છે. જુઓ શ્રી વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં આ વિશે જણાવ્યું છે કે -

जावन्तो वयणपहा, तावंतो वा नया विसद्दाओ ।
ते चेव य परसमया, सम्पत्तं समुदिया सव्वे ॥૨૨૬૫॥

અર્થ : અપિ શબ્દથી જેટલા વચનના પ્રકારો છે, તેટલા જ નયના પ્રકારો છે. અને તે બધા જ પરસમયરૂપ છે. અને જો સમુદિત રહે, તો તે બધા સમ્યક્ત્વભાવને પામે છે.

વિવેચન : વિશેષાવશ્યકભાષ્યના ૨૨૬૪ - શ્લોકમાં જે ‘અન્નોડવિ = અન્યોડપિ’ શબ્દ છે, તેની અંદર રહેલા અપિ શબ્દથી એ વાત પણ સૂચિત થાય છે કે - જેટલા પણ વચનપ્રકારો હોય, તે બધાને પણ અહીં નય તરીકે લઈ લેવા.

(૧) વસ્તુને નિત્ય કહેનારા, (૨) વસ્તુને અનિત્ય કહેનારા, (૩) વસ્તુને શબ્દરૂપ કહેનારા,

૧. ધ્યાયા : યાવન્તો વચનપથાસ્તાવન્તો વા નયા અપિશબ્દાત્ ।
તે એવ ચ પરસમયાઃ સમ્યક્ત્વં સમુદિતાઃ સર્વે ॥

નયાઃ પરસમયાસ્તીર્થિકસિદ્ધાન્તાઃ, યે ચ નિરવધારણાઃ સ્યાચ્છબ્દલાઙ્ગિતાસ્તે નયાઃ સમુદિતાઃ સમ્યક્ત્વં પ્રતિપદ્યન્તે । (૧૨૯) ન ચ પ્રત્યેકાવસ્થાયાં મિથ્યાત્વહેતુત્વાત્

❧.....❧ ગુણસૌમ્યા ❧.....❧

(૪) વસ્તુને જ્ઞાનરૂપ કહેનારા.. વગેરે વગેરે જેટલા પણ વચનના પ્રકાર છે, તેટલા જ નયના પ્રકાર છે (ખાલી ઉપર બતાવેલા સાતસો વગેરે જ નયના પ્રકાર છે એવું નથી.)

વચનના પ્રકારો અસંખ્યાત હોવાથી નયના પ્રકારો પણ અસંખ્યાતા થાય - એમ જાણવું.

અને તે બધા નયો, જો સવધારણ હોય (= જકાર સાથેના હોય = એકાંત આગ્રહવાળા હોય = એકાંતે વસ્તુ નિત્ય જ છે એવા બધા અભિપ્રાયવાળા હોય) તો તેઓ પરસમયરૂપ છે, અર્થાત્ તે બધા અન્યતીર્થિકોના સિદ્ધાંતરૂપ છે...

અને જે નયો અવધારણ વિનાના હોય (= જકાર સાથેના ન હોય) અને અનેકાંતને જણાવનારા^૧ એવા 'સ્યાત્' શબ્દથી યુક્ત હોય, તો એકબીજાનો અપલાપ કર્યા વિના (સમુદિતાઃ =) ભેગા મળેલા એવા તે નયો સમ્યક્ત્વભાવને પામે છે.

ટૂંકમાં, (૧) અવધારણ સાથેના નયો ઈતરનો અપલાપ કરનાર હોવાથી દુર્નય છે, પરસમયરૂપ છે, અને (૨) અવધારણ વિનાના, 'સ્યાત્' શબ્દથી યુક્ત એવા નયો ઈતરનો અપલાપ કરનાર ન હોવાથી સુનય છે, જૈનસિદ્ધાંતરૂપ છે.

એટલે એ નયો...

(૧) પ્રત્યેક અવસ્થામાં મિથ્યાત્વરૂપ... (કારણ કે ઈતરનો અપલાપ કરનાર છે.) અને (૨) સમુદિત અવસ્થામાં સમ્યક્ત્વરૂપ... (કારણ કે ગૌણપણે ઈતરનો સ્વીકાર કરનાર છે.)

(૧૨૯) હવે અહીં પૂર્વપક્ષીની આશંકા છે કે - પ્રત્યેક અવસ્થામાં મિથ્યાત્વરૂપ એવા નયો, સમુદિત અવસ્થામાં સમ્યક્ત્વરૂપ કેવી રીતે બની શકે ? - એ આશંકાને રજુ કરવા અને તેનું સમાધાન આપવા, પૂજ્ય મહોપાધ્યાયજી મહારાજ જણાવે છે -

પૂર્વપક્ષ :

ભાવાર્થ : બધા નયો પ્રત્યેક અવસ્થામાં મિથ્યાત્વનું કારણ છે, તો બધા ભેગા મળેલા તેઓ મહામિથ્યાત્વનું કારણ કેમ ન બને ? જેમ વિષના અનેક અંશો ભેગા કરવામાં ઘણું જ વિષ થાય છે. (તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું.)

૧. 'સ્યાદનિત્યમ્' અહીં 'સ્યાદ્' અવ્યય લગાડ્યો હોવાથી એ અનેકાંતને જણાવે છે કે - વસ્તુનું જે અનિત્યપણું છે, તે અમુક ચોક્કસ અપેક્ષાએ જ છે, સર્વાંશે - એકાંતે નહીં.

समुदिताः सर्वे महामिथ्यात्वहेतवः कथं न भवन्तीति वाच्यम्, प्रचुरविषलवसमुदाये विषप्राचुर्यवत्, (१३०) तत्र प्रत्युत्तरयन्नाह-

“सर्वे समयन्ति सम्मं, चेगवसाओ नया विरुद्धा वि ।
भिच्च-ववहारिणो इव, राओदासीणवसवत्ती” ॥

— [विशेषावश्यकभाष्यगाथा-२२६७]

❧ गुणसौम्या ❧

विवेचन :

○ જે નયો પ્રત્યેક અવસ્થામાં, જુદા જુદા હોય ત્યારે મિથ્યાત્વનું કારણ બને, તે નયો સમુદિત અવસ્થામાં, બધા ભેગા મળે ત્યારે તો મહામિથ્યાત્વનું કારણ બને જ ને ? કેમ ન બને ? (અને તો સમુદિત અવસ્થામાં તેઓને મિથ્યા જ કહેવા જોઈએ ને ?)

○ જેરનું ઘણું દળ ભેગું થાય, તો જેર વધે જ ને ? ઓછું કેવી રીતે થાય ? અને એ વધેલું જેર મોટું નુકશાન કરે - એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

○ એક શેતાન જો હેરાન કરતો હોય, તો તેવા દસ શેતાન ભેગા મળી સુતરાં હેરાન કરે જ - એ નિર્વિવાદ હકીકત છે.

તો પ્રત્યેક અવસ્થામાં મિથ્યાત્વરૂપ નયો, સમુદિત અવસ્થામાં સમ્યક્ત્વરૂપ કેવી રીતે બની શકે ? એ જ અમને સમજાતું નથી.

(૧૩૦) તत्र प्रत्युत्तरयन्नाह -

હવે એ આશંકા વિશે સમાધાન આપવા કહે છે -

उत्तरपक्ष : आं विशेषेणुं सतर्क समाधान श्री विशेषावश्यकभाष्यमां जण्णाव्युं छे के -

श्लोक : सर्वे समयन्ति सम्मं चेगवसाओ नया विरुद्धा वि ।

भिच्चववहारिणो इव, राओदासीणवसवत्ती* ॥२२६७॥

શ્લોકાર્થ : વિરુદ્ધ પણ નયો એક જિનસાધુને વશવર્તી હોવાથી (સમયન્તિ =) ભેગા થાય છે અને (સમ્મં ચ) સમ્યક્ત્વને પામે છે. જેમ રાજાને વશવર્તી નોકરો અથવા ઉદાસીન-તટસ્થને વશવર્તી વેપારીઓ.

વ્યાખ્યાર્થ :

○ જુદા જુદા નોકરો જુદા-જુદા અભિપ્રાયવાળા હોય છે. પણ તે આખો નોકરવર્ગ, જો

૧. છાયા : सर्वे समयन्ति सम्यक्त्वं चैकवशाद् नया विरुद्धा अपि ।

भृत्य-व्यवहारिण इव राजोदासीनवशवर्तिनः ॥२२६७॥

વ્યાખ્યા-પરસ્પરવિરુદ્ધા અપિ સર્વે નયા: સમુદિતા: સમ્યક્ત્વં ભવન્તિ, એકસ્ય જિનસાધોર્વશવર્તિત્વાત્, યથા-રાજવશવર્તિનાનાભિપ્રાયભૃત્યવર્ગવત્, યથા વા ધન-ધાન્ય-ભૂમ્યાદ્યર્થં પરસ્પરં વિવદમાના બહવોઽપિ સમ્યગ્ન્યાયવતા કેનાપ્યુદાસીનેન યુક્તિભિર્વિવાદ-કારણાન્યપનીય મીલ્યન્તે, તથેહ પરસ્પરવિરોધિનોઽપિ નયાન્ જૈનસાધુર્વિરોધં ભદ્ક્ત્વા એકત્ર મીલયતિ । તથા પ્રચુરવિષલવા અપિ હિ પ્રૌઢમન્ત્રવાદિના નિર્વિષીકૃત્ય કુષ્ટાદિરોગિણે દત્તા અમૃતરૂપત્વં પ્રતિપદ્યન્ત એવેતિ સર્વં વિશેષાવશ્યકટીકાયાં સ્ફુટમેવ ।

◆.....◆ ગુણસૌમ્યા ◆.....◆

કોઈ એક રાજાને આધીન થઈને વર્તે, તો સમુદિત થયેલા તેઓ સારી રીતે તે-તે નિર્દિષ્ટ કાર્યનું પાલન કરે છે.

તો એ જ રીતે પ્રત્યેક-અવસ્થામાં, જુદા-જુદા અભિપ્રાયવાળા પરસ્પર વિરુદ્ધ પણ નયો, સમુદિત અવસ્થામાં સમ્યક્ત્વને પામે છે. કારણ કે તેઓ ત્યારે એક જિનસાધુને વશવર્તી છે. (જિનસાધુ સાપેક્ષવાદને વરેલો હોય છે. એ, બીજા નયોના વિષયનો અપલાપ કર્યા વિના, તે તે અપેક્ષાએ તે-તે નયોના વિષયનું પ્રતિપાદન કરનારો હોય છે. એટલે તેને આધીન રહેનારા નૈગમાદિ નયો, દુર્નયરૂપ ન બનતાં સુનયરૂપ = સમ્યક્ત્વરૂપ બને છે.

અથવા આ વિશે બીજું ઉદાહરણ -

○ જેમ ધન, ધાન્ય, ભૂમિ વગેરે માટે અરસપરસ વિવાદ કરતા (= સંઘર્ષ, ઝઘડો કરતા) ઘણા પણ માણસો, જો કોઈ સારા-નિષ્પક્ષપાતી ન્યાયાધીશ પાસે ભેગા મળી જાય, તો એ પક્ષપાતરહિત ન્યાયાધીકારી યુક્તિ વડે ઝગડાનું કારણ દૂર કરીને અરસપરસ તેઓનો મેળાપ કરી આપે છે.

તેમ અહીં (= જિનશાસનમાં) પણ જૈનસાધુ, પરસ્પર વિરોધી એવા પણ નયોનો જે વિરોધ, એ વિરોધને સાપેક્ષવાદની યુક્તિઓ વડે દૂર કરીને, તે બધા નયોને એક ઠેકાણે મેળવી આપે છે.

તમે જે કહ્યું હતું કે - “ઝેરનું ઘણું દળ ભેગું થાય તો ઝેર વધે જ ને?” - તેનું પણ સતર્ક સમાધાન અમારી પાસે છે જ. જુઓ -

○ જેમ વિષના ઘણા પણ કણીયાઓ, પ્રૌઢ (= કુશળ એવા) મંત્રવાદીના પ્રયોગથી નિર્વિષ થઈ જાય છે. અને એ જ પાછા કોઢાદિ રોગવાળાને આપતા અમૃતરૂપે પરિણમે છે.

તેમ પરસ્પર વિરોધી જુદા જુદા નયરૂપી વિષના કણીયાઓ પણ, જૈનસાધુરૂપ પ્રૌઢ મંત્રવાદીના સાપેક્ષવાદરૂપ પ્રયોગથી અવિરોધરૂપ નિર્વિષપણાંને પામે છે. અને એ હઠ-કદાગ્રહાદિ રોગવાળાને સામ્ય-માધ્યસ્થ્યાદિ અમૃતરૂપે પરિણમે છે.

આ બધી વાતો વિશેષાવશ્યકભાષ્ય પરની ટીકામાં સ્પષ્ટ જ છે.

(૧૩૧) આ પ્રમાણે જુદી અવસ્થામાં નયોની સમ્યગ્-મિથ્યારૂપતા જણાવીને હવે એ

(१३१) अत्रेदम्-एषु “पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः, परः परस्तु परिमितविषयः ४६ । [सन्मात्रगोचरात् संग्रहान्नैगमो भावाभावभूमिकत्वाद् भूमविषयः ४७ । सद्विशेषप्रकाशकाद् व्यवहारतः सङ्ग्रहः समस्ततत्समूहोपदर्शकत्वाद् बहुविषयः ४८ ।

❧.....❧ * गुणसौम्या *❧

सात नयोमांथी कयो नय ओछा विषयवाणो ? अने कयो नय वधारे विषयवाणो ? એ જણાવવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

* नयोना विषयं अल्पलक्ष्यम् *

अत्रेदम् = અહીં આટલું સમજવું કે -

सूत्र :- एषु ‘पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः, परः परस्तु परिमितविषयः’ इति बोध्यम् ॥

अर्थ : एषु = આ સાત નયોમાં ‘पूर्व-पूर्वनो नय घणा विषयवाणो છે અને આગળ-આગળનો नय ओछा विषयवाणो છે (પ્રમાણનયતત્વાલોક - ૭/૪૬)’ - એમ જાણવું.

આશય : સાત નયોમાં પહેલા-પહેલાના નયો સ્થૂળ છે, ઘણાને વિષય કરનારા છે (જેમકે - એવંભૂત કરતાં સમભિરૂઢ એ ઘણા વિષયવાણો. એના કરતાં પણ શબ્દનય વધારે વિષયવાણો. એમ યાવત્ નૈગમનય સૌથી વધારે વિષયવાણો. અને આગળ-આગળના નયો સૂક્ષ્મ છે, ઓછાને વિષય કરનારા છે. (જેમકે - નૈગમ કરતાં સંગ્રહનય ઓછા વિષયવાણો છે, તેના કરતાં પણ વ્યવહારનય ઓછા વિષયવાણો. એમ યાવત્ એવંભૂતનય સૌથી ઓછા વિષયવાણો.)

હવે આ પ્રમાણેના નયવિષયમાં ઓછા-વધારેપણામાં કારણ શું ? એ વાત જે પ્રમાણનયતત્વાલોકમાં કહી છે, તે આપણે સંક્ષેપમાં જોઈ લઈએ -

सूत्र : सन्मात्रगोचरात् सङ्ग्रहान्नैगमो भावाभावभूमिकत्वाद् भूमविषयः ॥७-४७॥

अर्थ : ‘सत्ता’ मात्रने જણાવનારા સંગ્રહ નય કરતાં, ભાવ અને અભાવ (અર્થાત્ સત્તા અને અસત્તા) બંનેને વિષય કરનારો હોવાથી, નૈગમનય એ વિશાળ વિષયવાણો છે. (૭/૪૭)

सूत्र : सद्विशेषप्रकाशकाद् व्यवहारतः सङ्ग्रहः समस्ततत्समूहोपदर्शकत्वाद् बहुविषयः ॥७-४८॥

अर्थ : सत्ताना ભેદવિશેષને પ્રકાશિત કરનારા એવા વ્યવહારનયથી સંગ્રહનય સમસ્ત એવા સત્તા અંશને જણાવનારો હોવાથી ઘણા અર્થવાણો (અર્થાત્ વિશાળ) છે. (૭/૪૮)

सूत्र : वर्तमानविषयादृजुसूत्राद् व्यवहारत्रिकालविषयावलम्बित्वादनल्पार्थः ॥७-४८॥

अर्थ : માત્ર વર્તમાન કાળને વિષય કરનારા ઋજુસૂત્ર નયથી, ત્રણે કાળના વિષયોના આલંબનવાણો હોવાના કારણે વ્યવહારનય અનલ્પ (ઘણા) અર્થવાણો છે. (૭-૪૮)

વર્તમાનવિષયાદૃજુસૂત્રાદ્ વ્યવહારસ્ત્રિકાલવિષયાવલમ્બિત્વાદનલ્પાર્થઃ ૪૯ । કાલાદિભેદેન
 ભિન્નાર્થોપદર્શિનઃ શબ્દાદૃજુસૂત્રસ્તદ્વિપરીતવેદકત્વાન્મહાર્થઃ ૫૦ । પ્રતિપર્યાયશબ્દમર્થભેદમ-
 ભીપ્સતઃ સમભિસ્ત્વાચ્છબ્દસ્તદ્વિપર્યયાનુયાયિત્વાત્ પ્રભૂતવિષયઃ ૫૧ । પ્રતિક્રિયં વિભિન્નમર્થ
 પ્રતિજાનાનાદેવમ્ભૂતાત્ સમભિસ્ત્વાચ્છબ્દસ્તદન્યથાઽર્થસ્થાપકત્વાન્મહાગોચરઃ ૫૨ । નયવાક્ય-
 ❧ ગુણસૌમ્યા ❧

સૂત્ર : કાલાદિભેદેન ભિન્નાર્થોપદર્શિનઃ શબ્દાદૃજુસૂત્રસ્તદ્વિપરીતવેદકત્વાન્મહાર્થઃ
 ૧૧૭-૫૦ ॥

અર્થ : કાળાદિના ભેદથી ભિન્ન-ભિન્ન અર્થને જણાવનારા એવા શબ્દનય કરતાં, તેનાથી
 વિપરીત અર્થને જણાવનારો (અર્થાત્ કાળાદિના ભેદે પણ તે તે શબ્દોના અર્થને એકરૂપે
 જણાવનારો) હોવાથી, ઋજુસૂત્રનય મહાન્ અર્થવાળો છે. (૭-૫૦)

સૂત્ર : પ્રતિપર્યાયશબ્દમર્થભેદમભીપ્સતઃ સમભિસ્ત્વાચ્છબ્દસ્તદ્વિપર્યયાનુયાયિત્વાત્
 પ્રભૂતવિષયઃ ૧૧૭-૫૧ ॥

અર્થ : પ્રત્યેક પર્યાયવાચી શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિભેદે અર્થભેદને ઈચ્છનારા એવા સમભિરૂઢ
 નય કરતાં, શબ્દનય તેનાથી વિપરીત (એટલે કે પર્યાયવાચી શબ્દોમાં પણ અર્થના અભેદની)
 માન્યતાના અનુસરણવાળો હોવાથી ઘણા વિષયવાળો છે. (૭-૫૧)

સૂત્ર : પ્રતિક્રિયં વિભિન્નમર્થ પ્રતિજાનાનાદેવમ્ભૂતાત્ સમભિસ્ત્વાચ્છબ્દસ્તદન્યથાઽર્થ-
 સ્થાપકત્વાન્મહોગોચરઃ ૧૧૭-૫૨ ॥

અર્થ : દરેક ક્રિયાએ ભિન્ન-ભિન્ન અર્થને જણાવનાર એવા એવંભૂત નય કરતાં, સમભિરૂઢ
 નય એ અન્યથા (એટલે કે ક્રિયાભેદે પણ અભેદરૂપે) અર્થનો સ્થાપક હોવાથી મહાવિષયવાળો
 છે. (સૌથી અલ્પ વિષયવાળો એવંભૂતનય.) (૭-૫૨)

❧ નયવિષય-અલ્પબહુલ્ય કોષ્ટક ❧

નય	વિષય	હેતુ-કારણ
એવંભૂત	અલ્પ	ક્રિયાભેદે અર્થભેદ.
સમભિરૂઢ	બહુ	ક્રિયાભેદે અર્થ-અભેદ.
શબ્દ	બહુ	પર્યાયવાચી શબ્દોમાં અર્થ-અભેદ.
ઋજુસૂત્ર	બહુ	કાળાદિભેદે અર્થનો અભેદ.
વ્યવહાર	બહુ	ત્રણેકાળના વિષયોનો ગ્રાહક હોવાથી.
સંગ્રહ	બહુ	સમસ્ત સત્તા અંશનો ગ્રાહક હોવાથી.
નૈગમ	બહુ	ભાવ-અભાવ ઉભયાંશગ્રાહી હોવાથી.

मपि स्वविषये प्रवर्तमानं विधि-प्रतिषेधाभ्यां सप्तभङ्गीमनुव्रजति ५३ । प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयम् ५४ ।”

— [प्रमा० परि० ७ सूत्रम्-४६-५४]

(१३२) यथा प्रमाणस्य खल्वानन्तर्येण सम्पूर्णवस्त्वज्ञाननिवृत्तिः फलं तथा नयस्यापि वस्त्वेकदेशाज्ञाननिवृत्तिः फलम् । पारम्पर्येण च यथा प्रमाणस्योपादान-हानोपेक्षाबुद्ध्यः सम्पूर्णवस्तुविषयाः फलत्वेनाऽभिहितास्तथा नयस्यापि वस्त्वंश-

♦.....♦ गुणसौम्या ♦.....♦

सूत्र : नयवाक्यमपि स्वविषये प्रवर्तमानं विधि-प्रतिषेधाभ्यां सप्तभङ्गीमनुव्रजति ॥७-५३॥

अर्थ : (प्रमाणवाक्यની જેમ) નયોનું વાક્ય પણ પોત-પોતાના વિષયોમાં પ્રવર્તતું છતું, (અસ્તિ-નાસ્તિરૂપે) વિધિ અને પ્રતિષેધ દ્વારા સપ્તભંગીને અનુસરે છે.

અર્થાત્ જેમ પ્રમાણવાક્યની સપ્તભંગી થાય છે, તેમ નયવાક્યની પણ સપ્તભંગી થાય છે. આ બંને પ્રકારની સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા છીએ.

હવે નયના ફળનો અતિદેશ કરવા કહે છે -

સૂત્ર : પ્રમાણવદસ્ય ફલં વ્યવસ્થાપનીયમ્ ॥૭-૫૪॥

અર્થ : પ્રમાણની જેમ નયોનું ફળ સમજવું. (૭-૫૪)

(૧૩૨) હવે નયોનું ફળ, પ્રમાણની જેમ કેવી રીતે સમજવું? એ વાતને આપણે સ્પષ્ટતાથી સમજાએ :-

❖ પ્રમાણ-નય ફળવિચાર ❖

પ્રમાણ-નય વડે જે સિદ્ધ કરાય, પ્રાપ્ત કરાય તે પ્રમાણ-નયનું ફળ કહેવાય. તે ફળના બે પ્રકાર છે : (૧) અનંતરફળ, અને (૨) પરંપરફળ.

(૧) અનંતરફળ : જે ફળ પ્રમાણ-નય દ્વારા તરત જ મેળવાય છે... ○ જેમ પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ બંને પ્રમાણોનું અનંતરફળ - પ્રમેય વિશેના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ છે. ○ તેમ બધા નયોનું અનંતરફળ (= તરતનું ફળ) અંશધર્મવિષયક અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ છે. અર્થાત્ તે તે ધર્મ વિશેનાં અજ્ઞાનને દૂર કરવું એ છે.

(૨) પરંપરફળ : જે પ્રમાણ-નય દ્વારા કાલાંતરે મેળવાય છે. ○ જેમ બે પ્રમાણોનું પરંપરફળ હાન, ઉપાદાન અને ઉપેક્ષાની બુદ્ધિ થવી તે છે. (અર્થાત્ પ્રમાણજ્ઞાન થવાથી છોડવા યોગ્ય

વિષયાસ્તાઃ ફલત્વેનાઽવધારણીયાઃ ॥] ઇતિ બોધ્યમ્ ।

ઇતિ શ્રીનયપ્રદીપવિભાગઃ ॥

(૧૩૩) નયવિચારમયો લિખિતો મુદા, યદધુના શિશુનાઽર્થશુભેન વૈ ।
અયમુપાસ્યધિયાં સુધિયાં પ્રગે, ભવતુ સૌખ્યકૃતે સતતં સતામ્ ॥

ઇતિ સમ્મત્ત્વી-નયપ્રદીપપ્રકરણં સમ્પૂર્ણમ્ ॥

પદાર્થમાં છોડવાની બુદ્ધિ, ઉપાદેય પદાર્થમાં લેવાની બુદ્ધિ અને ઉપેક્ષણીય પદાર્થ તરફ ઉપેક્ષા કરવાની બુદ્ધિ થાય છે.) ○ તેમ નયોનું પરંપરફળ, મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મનઃપર્યવજ્ઞાન વખતે વસ્તુના એક અંશવિષયક ઉપાદાન, હાન અને ઉપેક્ષા બુદ્ધિઓ છે. અને કેવલજ્ઞાન કાળે ઉદાસીનતા છે.

(૧૩૩) આ પ્રમાણે નયના સ્વરૂપનું સુવિશદ નિરૂપણ કરનારો એવો 'નયપ્રદીપ' નામનો બીજો વિભાગ પૂર્ણ થયો. હવે મહોપાધ્યાયજી મહારાજ, ગ્રંથની પૂર્ણાહૂતિ કરવા છેલ્લા શ્લોક દ્વારા પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરે છે -

* અંતિમ શ્લોક *

શ્લોક : નયવિચારમયો લિખિતો મુદા યદધુના શિશુનાઽર્થશુભેન વૈ ।
અયમુપાસ્યધિયાં સુધિયાં પ્રગે ભવતુ સૌખ્યકૃતે સતતં સતામ્ ॥

શ્લોકાર્થ : હમણાં અર્થશુભ બાળક વડે હર્ષથી નયવિચારમય (ગ્રંથ) લખાયો છે. આ સવારે ઉપાસ્યબુદ્ધિવાળા સુધી (= સારી બુદ્ધિવાળા) એવા સજ્જનપુરુષોને સતત સૌખ્ય માટે થાઓ.

વિવેચન :

હમણાં - બાળજીવોને સંક્ષેપમાં સમ્મત્ત્વી અને નયનું સ્વરૂપ જાણવા મળે, એવી ભાવના જ્યારે અંતસ્તલ પર સ્ફુરાયમાન થઈ, ત્યારે...

અર્થશુભ બાળક વડે - અર્થ્યતે ઇતિ અર્થઃ - ઇષ્ટઃ, ઇષ્ટઃ શુભો યસ્ય સ ઇતિ અર્થશુભઃ । એટલે કે જેને શુભ ઇષ્ટ છે... શુભ મનોરથો, પરોપકારાદિના શુભ કાર્યો જેને ગમે છે, તેવો બાળક (= ગુરુચરણમાં બાળરૂપે રહેનારા પૂજ્ય યશોવિજયજી મહારાજ) તેમના વડે...

નયવિચારમય - નયોના સુવિશદ નિરૂપણમય અને ઉપલક્ષણથી સમ્મત્ત્વીના સ્વરૂપવર્ણનમય એવો જે આ 'સમ્મત્ત્વીનયપ્રદીપ' નામનો ગ્રંથ...

लખायો છે - અર્થરૂપે અંદર તૈયાર થયેલો ગ્રંથ, બાળજીવોના ઉપકાર માટે શબ્દરૂપે બહાર મૂકાયો છે.

આ સવારે - આવો સુંદર ગ્રંથ, દરરોજ સવારે

ઉપાસ્યબુદ્ધિવાળા - જે જીવોને યથાર્થ તત્ત્વ ઉપાસવાની ઝંખના નથી, તે જીવો તો આ ગ્રંથના અધિકારી જ નથી. એટલે જ કહે છે કે - ઉપાસ્યબુદ્ધિવાળા... યથાર્થ તત્ત્વને = અનેકાંતમય જિનશાસનને ઉપાસવાની ઝંખનાવાળા...

સુધી - માત્સર્ય-ઈર્ષ્યા વિનાની સારી બુદ્ધિવાળા એવા...

સજ્જનોને - તટસ્થરૂપે રહી વસ્તુસ્વરૂપને યથાવત્ જાણવામાં તત્પર એવા સજ્જન પુરુષોને...

સતત - જ્યાં સુધી જગતમાં સૂર્ય-ચંદ્ર પ્રકાશે છે, ત્યાં સુધી હંમેશાં...

સૌખ્ય માટે થાઓ - સમભંગી અને નયના આધારે વસ્તુનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન થવાથી, ઉત્પન્ન થનારો જે ચિત્તનો આહ્લાદવિશેષ, તે રૂપ સુખ, તેના માટે (આ ગ્રંથ) થાઓ...

આ પ્રમાણે સમભંગી અને નયપ્રદીપપ્રકરણ સાનંદ સંપૂર્ણ થયું...

॥ આ પ્રમાણે ન્યાયવિશારદ મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ દ્વારા વિરચિત 'સમભંગીનયપ્રદીપ' ગ્રંથ પર, તપાગચ્છાચાર્ય શ્રી પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ-જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી-રૂપ સંવિગ્ન-ગીતાર્થ-પ્રભાવકગુરુપરંપરામાં થયેલા દીક્ષાદાનેશ્વરી પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ. ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજના પટ્ટાલંકાર પ્રવચનપ્રભાવક પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ. રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજના ચરણલવ મુનિ યશરત્નવિજયજી દ્વારા રચાયેલું અને વિદ્વદ્વર્ય મુનિ સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી દ્વારા સંશોધિત થયેલું 'ગુણસૌમ્યા' નામનું ભાવાર્થ-વિવેચનમય ગુજરાતી વિવેચન સાનંદ સંપન્ન થયું...॥

॥ શુભં ભૂયાત્ શ્રમણસઙ્ગસ્ય ॥

॥ ઇતિ શમ્ ॥

પોષ સુદ-૨

૧૩-૦૧-૨૦૧૩

રવિવાર, વિ. સં. ૨૦૬૯

વીર સંવત્ - ૨૫૩૯

ગિરધરનગર

परिशिष्ट

॥ नयरहस्यप्रकरणम् ॥

महोपाध्यायश्रीयशोविजयजी गणिवर

मङ्गलाचरणम् :

ऐन्द्रश्रेणिनतं नत्वा वीरं तत्त्वार्थदेशिनम् ।
परोपकृतये ब्रूमो रहस्यं नयगोचरम् ॥

नयसामान्यलक्षणम् :

प्रकृतवस्त्वंशग्राही तदितरांशाप्रतिक्षेपी अध्यवसायविशेषो नयः ॥

पदकृत्यम् :

दुर्नयस्यापि अधिकृतांशाप्रतिक्षेपित्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय 'प्रकृतवस्त्वंशग्राही' इति । एवं च 'तत्' पदेनं तद्-भिन्न-प्रतिपन्थिधर्मोपस्थितेर्न दोषः । प्रकृतवस्त्वंशग्राहित्वमपि दुर्नयेऽतिव्याप्तमेवेति 'तदितरांशाप्रतिक्षेपी' इति । सप्तभङ्गात्मकशब्दप्रमाणप्रदीर्घसन्तताध्यवसायैकदेशे अतिव्याप्तिवारणाय 'अध्यवसाय'पदम् । रूपादिग्राहिणि रसाद्यप्रतिक्षेपिणि अपायादिप्रत्यक्षप्रमाणे अतिव्याप्तिवारणाय 'विशेष'पदम् ।

भाष्यकृतप्रतिपादित-नयलक्षणानि :

“नयाः प्रापकाः, साधकाः, निर्वर्तकाः, निर्भासकाः, उपलम्भकाः, व्यञ्जका इत्य-
नर्थान्तरम्” इति भाष्यम् ॥ (१.३५)

अत्र प्रापकत्वं - प्रमाणप्रतिपन्नप्रतियोगिप्रतियोगिमद्भावापन्नानाधर्मैकतरमात्रप्रकारकत्वम् ।

साधकत्वं तथाविधप्रतिपत्तिजनकत्वम् ।

निर्वर्तकत्वं अनिवर्तमाननिश्चितस्वाभिप्रायकत्वम् ।

निर्भासकत्वं शृङ्गाहिकया वस्त्वंशज्ञापकत्वम् ।

उपलम्भकत्वं प्रतिविशिष्टक्षयोपशमापेक्षसूक्ष्मार्थावगाहित्वम् ।

व्यञ्जकत्वं च प्राधान्येन स्वविषयव्यवस्थापकत्वम् ।

एवं च पदार्थं प्रतिपादयन्नपि भाष्यकारस्तत्त्वतो लक्षणान्येव सूत्रितवान् ।

विभागग्रन्थः :

द्वौ मूलभैदौ - द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च ।

द्रव्यार्थिकनयलक्षणम् :

तत्र 'द्रव्यमात्रग्राही नयो द्रव्यार्थिकः' ।

अयं हि द्रव्यमेव तात्त्विकमभ्युपैति, उत्पाद-विनाशौ पुनरतात्त्विको, आविर्भावतिरोभावमात्रत्वात् ।

पर्यायार्थिकनयलक्षणम् :

'पर्यायामात्रग्राही पर्यायार्थिकः' ।

अयं हि उत्पाद-विनाश-पर्यायमात्राभ्युपगमप्रवणः, द्रव्यं तु सजातीयद्रव्यातिरिक्तं न मन्यते, तत एव प्रत्यभिज्ञाद्युत्पत्तेः । न चैवं इतरंशप्रतिक्षेपित्वात् दुर्नयत्वं, तत्प्रतिक्षेपस्य प्राधान्यमात्र एवोपयोगात् ।

द्रव्यार्थिकनयभेदाः :

आद्यस्य चत्वारो भेदाः-नैगमः सङ्ग्रहो व्यवहार ऋजुसूत्रश्चेति जिनभद्रगणिकक्षमा-श्रमणप्रभृतयः ।

ऋजुसूत्रो यदि द्रव्यं नाभ्युपेयात् तदा 'उज्जुसुअस्स एगे अणुवउत्ते एगं दव्वावस्सयं, पुहुत्तं नेच्छइत्ति' (अनु. १४) इति सूत्रं विरुध्येत ।

'ऋजुसूत्रवर्जास्त्रय एव द्रव्यार्थिकभेदाः' इति तु वादिनः सिद्धसेनस्य मतम् ।

अतीतानागत-परकीयभेद-पृथक्त्वपरित्यागाद् ऋजुसूत्रेण स्वकार्यसाधकत्वेन स्वकीय-वर्तमानवस्तुन एवोपगमात् नास्य तुल्यांश-ध्रुवांशलक्षणद्रव्याभ्युपगमः । उक्तसूत्रं तु अनुपयोगांशमादाय वर्तमानावश्यकपर्याये द्रव्योपचारात् समाधेयम् ।

पर्यायार्थिकनयभेदाः :

पर्यायार्थिकस्य त्रयो भेदाः 'शब्दः समभिरूढ एवम्भूतश्चेति' संप्रदायः । ऋजुसूत्राद्याश्चत्वार इति तु वादी सिद्धसेनः । तदेवं समोत्तरभेदाः ।

सतेति । शब्दपदेनैव साम्प्रत-समभिरूढैवम्भूतात्मकनयभेदतया उपसङ्ग्यात् 'पञ्च' इत्यादेशान्तरम् ।

॥ इति विभागग्रन्थः ॥

लक्षणग्रन्थः :

नैगमनयनिस्प्रणम् :

अथ एतेषां लक्षणानि वक्ष्यामः ।

निगमेषु भवोऽध्यवसायविशेषो नैगमः ।

निगमेष्विति । तद्भवत्वं च लोकप्रसिद्धार्थोपगन्तृत्वम् ।

लोकप्रसिद्धिश्च सामान्यविशेषाद्युभयोपगमेन निर्वहति ।

“णगेहिं माणेहिं मिणइत्ति य णेगमस्स य निस्सत्ति” इति सूत्रम् (अनु. १३६)

नैकमानमेयविषयोऽध्यवसायो नैगम इत्येतदर्थः ॥

“निगमेषु येऽभिहिताः शब्दास्तेषामर्थः शब्दार्थपरिज्ञानं च देशसमग्रग्राही नैगमः” इति तत्त्वार्थ-
भाष्यम् (१-३५)

अत्र पूर्वदलं मदुक्तलक्षणकथनाभिप्रायं, उत्तरदलं च विषयविभागनिरूपणाभिप्रायमात्रम् ।

देशग्राहित्वं-विशेषप्रधानत्वं, समग्रग्राहित्वं च सामान्यप्रधानत्वं पारिभाषिकम् ।

अस्य च चत्वारोऽपि निक्षेपा अभिमताः । नाम स्थापना द्रव्यं भावश्चेति ॥

नामेति । ‘घट’ इत्यभिधानमपि घट एव । ‘अर्थाभिधानप्रत्ययास्तुल्यनामधेयाः’ इति वचनात् ।

वाच्यवाचकयोरत्यन्तभेदे प्रतिनियतपदशक्त्यनुपपत्तेश्च ।

स्थापनेति । घटाकारोऽपि घट एव तुल्यपरिणामत्वात्, अन्यथा तत्त्वायोगात् ।

द्रव्यमिति । मृत्पिण्डादिद्रव्यघटोऽपि घट एवान्यथा परिणामपरिणामिभावानुपपत्तेः ।

भाव इति । भावघटपदं चासंदिग्धवृत्तिकमेव ।

सङ्ग्रहनयनिस्प्रणम् :

‘नैगमाद्युपगतार्थसङ्ग्रहप्रवणोऽध्यवसायविशेषः सङ्ग्रहः’ ।

नैगमेति । सामान्यनैगमवारणाय ‘नैगमाद्युपगतार्थ’पदम् । सङ्ग्रहश्च विशेषविनिर्मुक्तोऽशुद्ध-
विषयविनिर्मुक्तश्चेत्यादि यथासंभवमुपादेयम् । तत्प्रवणत्वं च तन्नियतबुद्धिव्यपदेशजनकत्वं, तेन
नार्थरूपसङ्ग्रहस्य नयजन्यत्वानुपपत्तिदोषः ।

‘संगहिय-पिडियत्थं संगहवयणं समासओ बिंति’ इति सूत्रम् । (अनु. १५२)

अत्र सङ्गृहीतं सामान्याभिमुखग्रहणगृहीतं, पिण्डितं च विवक्षितैकजात्युपरागेण
प्रतिपिपादयिषितमित्यर्थः ।

सङ्गृहीतं महासामान्यं, पिण्डितं तु सामान्यविशेष इति वार्थः ।

‘अर्थानां सर्वैकदेशसङ्ग्रहणं सङ्ग्रहः’ इति तत्त्वार्थभाष्यम् ।

अर्थेति । अत्र सर्वं सामान्यं, एकदेशश्च विशेषः । तयोः सङ्ग्रहणं सामान्यैकदेश-स्वीकार इत्यर्थः ।

अयं हि घटादीनां भवनानर्थान्तरत्वात् तन्मात्रमेव स्वीकुरुते, घटादिविशेषविकल्पस्तु अविद्योपजनित एवेत्यभिमन्यते ।

जगदैक्ये घटपटादिभेदो न स्यादिति चेत्, न स्यादेव वास्तवः, रज्जौ सर्पभ्रमनिबन्धनसर्पादिवद् अविद्याजनितोऽनिर्वचनीयस्तु स्यादेवेत्याद्या एतन्मूलिका औपनिषदादीनां युक्तयः ॥

अस्यापि चत्वारो निक्षेपा अभिमताः ॥

व्यवहारनयनिष्पणम् :

‘लोकव्यवहारौपयिकोऽध्यवसायविशेषो व्यवहारः’

‘वच्चइ विणिच्छियत्थं ववहारो सव्वदव्वेसु’ इति सूत्रम् (अनु. १५२)

‘विणिच्छियत्थं’ इति । विनिश्चितार्थप्राप्तिश्चास्य सामान्यानभ्युपगमे सति विशेषाभ्युपगमात् । अत एव विशेषेण अवह्रियते निराक्रियते सामान्यमनेनेति निरुक्त्युपपत्तिः ।

अयं हि जलाहरणाद्युपयोगिनो घटादिविशेषानेवाङ्गीकरोति न तु सामान्यं, अर्थक्रियाऽहेतोस्तस्य शशशृङ्गप्रायत्वात् ।

‘लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहारः’ इति तत्त्वार्थभाष्यम् ।

लौकिकेति । विशेषप्रतिपादनपरमेतत् । यथा हि लोको निश्चयतः पञ्चवर्णेऽपि भ्रमरे कृष्णवर्णत्वमङ्गीकरोति तथायमपीति ।

लौकिकसम इति । कुण्डिका स्रवति, पन्थाः गच्छतीत्यादौ बाहुल्येन गौणप्रयोगाद् उपचारप्रायः विशेषप्रधानत्वाच्च विस्तृतार्थ इति ।

अयमपि सकलनिक्षेपाभ्युपगमपर एव ।

ऋजुसूत्रनयनिष्पणम् :

‘प्रत्युत्पन्नग्राही अध्यवसायविशेष ऋजुसूत्रः’ ।

पच्चुप्पणगगाही उज्जुसूओ णयविही मुणेयव्वो । इति सूत्रम् (अनु. १५२)

प्रत्युत्पन्नग्राहित्वं च भावत्वेऽतीतानागतसम्बन्धाभावव्याप्यत्वोपगन्तृत्वं, नातोऽतिप्रसङ्गः ।

‘सतां साम्प्रतानामभिधानपरिज्ञानं ऋजुसूत्र’ इति तत्त्वार्थभाष्यम् (१-३५)

व्यवहारातिशायित्वं लक्षणमभिप्रेत्य तदतिशयप्रतिपादनार्थमेतदुक्तम् ।

व्यवहारो हि सामान्यं व्यवहारानङ्गत्वात् सहते, कथं तर्हि अर्थमिति परकीयं अतीतमनागतं चाप्यभिधानमपि तथाविधार्थवाचकं ज्ञानमपि च तथाविधार्थविषयमविचार्य सहते ? इत्यस्याभिमानः ।

अस्यापि चत्वारो निक्षेपा अभिमताः ।

द्रव्यनिक्षेपं नेच्छत्ययमिति वादिसिद्धसेनमतानुसारिणः, तेषामुक्तसूत्रविरोधः । न चोक्त एव तत्परिहार एतन्मतपरिष्कार इति वाच्यम्, नामादिवदनुपचरितद्रव्यनिक्षेपदर्शनपरत्वादुक्तसूत्रस्य तदनुपपत्तेः । अधिकमन्यत्र ॥

शब्दनयनिस्त्रणम् :

आदेशान्तरे “यथार्थाभिधानं शब्द” इति त्रयाणां लक्षणम् ।

भावमात्राभिधानप्रयोजकोऽध्यवसायविशेष इति एतदर्थः । तेन न अतिप्रसङ्गादिदोषोपनिपातः (भाव = भावनिक्षेप)

तत्रापि

‘नामादिषु प्रसिद्धपूर्वात् शब्दात् अर्थप्रत्ययः साम्प्रतः’ इति साम्प्रतलक्षणम् ।

प्रतिविशिष्टवर्तमानपर्यायापन्नेषु नामादिष्वपि गृहीतसङ्केतस्य शब्दस्य भावमात्रबोधकत्वपर्यवसायीति तदर्थः । तथात्वं च भावातिरिक्तविषयांश उक्तसङ्केतस्याप्रामाण्यग्राहकतया निर्वहति । तज्जातीयाध्यवसायत्वं च लक्षणमिति न क्वचिदनीदृशस्थलेऽव्याप्तिः । समभिरुद्धाद्यतिव्याप्तिश्च अध्यवसाये विषये वा तत्तदन्यत्वदानान्त्रिराकरणीया ॥

सम्प्रदायेऽपि ‘विशेषिततरः ऋजुसूत्राभिमतार्थग्राही अध्यवसायविशेषः शब्दः’ इत्यापादित-संज्ञान्तरस्यास्य लक्षणम् ।

‘इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पण्णं णओ सहो’ इति सूत्रम् (अनु. १५२)

अत्रापि ‘तर’प्रत्ययमहिम्ना विशेषिततमाधोवर्तिविषयाग्रहणान्न समभिरुद्धाद्यतिव्याप्तिरिति स्मर्तव्यम् । ऋजुसूत्राद् विशेषः पुनरस्येत्यं भावनीयः-यदुत संस्थानादिविशेषात्मा भावघट एव परमार्थसत् तदितरेषां तत्तुल्यपरिणत्यभावेनाघटत्वात् ।

अथवा लिङ्ग-वचन-सङ्ख्यादिभेदेनार्थभेदाभ्युपगमाद् ऋजुसूत्रादस्य विशेषः ॥

अस्य च उपदर्शिततत्त्वो भावनिक्षेप एवाभिमतः ॥

समभिरुद्धनयनिस्त्रणम् :

असङ्क्रमगवेषणपरोऽध्यवसायविशेषः समभिरुद्धः ।

“वत्थुओ संकमणं होइ अवत्थु णए समभिरुद्धे” इति सूत्रम् ।

“सत्स्वर्थेष्वसङ्क्रमः समभिरुद्धः इति” तत्त्वार्थभाष्यम् ।

असङ्क्रमेति । तत्त्वं च यद्यपि न संज्ञाभेदेनार्थभेदाभ्युपगन्तुत्वं घटपटादिसंज्ञाभेदेन नैगमादिभिरपि अर्थभेदाभ्युपगमात्, तथापि संज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तुत्वं तत् । एवम्भूतान्यत्वविशेषणाच्च न तत्रातिव्याप्तिः ।

अयं खल्वस्याभिमानः यदुत-यदि शब्दो लिङ्गादिभेदेनार्थभेदं प्रतिपद्यते तर्हि संज्ञाभेदेनापि किमित्यर्थभेदं न स्वीकुरुते ? ॥

अस्याप्युपदर्शिततत्त्वो भावनिक्षेप एवाभिमतः ।

एवम्भूतनयनिरूपणम् :

व्यञ्जनार्थविशेषान्वेषणपरोऽध्यवसायविशेष एवम्भूतः ।

'वञ्जण-अत्थ-तदुभयं एवंभूओ विसेसेइ' इति सूत्रम् ।

'व्यञ्जनार्थयोरेवम्भूत' इति तत्त्वार्थभाष्यम् ।

व्यज्जनेति । तत्त्वं च पदानां व्युत्पत्त्यर्थान्वयनियतार्थबोधकत्वाभ्युपगन्तृत्वं, नियमश्च कालतो देशतश्चेति न समभिरूढातिव्याप्तिरपि ।

अस्याप्युपदर्शिततत्त्वो भावनिक्षेप एवाभिमतः ।

अयं खल्वस्य सिद्धान्तो यदुत-यदि घटवदव्युत्पत्त्यर्थाभावात् कुटपदार्थोऽपि न घटपदार्थस्तदा जलारणादिक्रियाविरहकाले घटोऽपि न घटपदार्थोऽविशेषादिति ।

नन्वेवं प्राणधारणाभावात् सिद्धोऽपि न जीवः स्यादिति चेत् ? एतन्नये न स्यादेव । तदाह भाष्यकारः-

एवं जीवं जीवो संसारी पाणधारणाणुभावा ।

सिद्धो पुण अजीवो जीवणपरिणामरहिओ त्ति ॥२२५६॥

केचित्तु दिगम्बराः एवम्भूताभिप्रायेण सिद्ध एव जीवो भावप्राणधारणात् न तु संसारीति परिभाषन्ते । यदाहुः -

तिङ्काले च दुपाणा इंदिय बलमाउसाणपाणे य ।

ववहारा सो जीवो णिच्छयओ दुचेयणा जस्स ॥ द्रव्यसङ्ग्रहः ३ ॥

तच्चिन्त्यम्, एवम्भूतस्य जीवं प्रति औदयिकभावग्राहकत्वात् ।

सिद्धोऽप्येतन्नये सत्त्वयोगात् सत्त्वः । अतति सततमपरपर्यायान् गच्छतीत्यात्मा च स्यादेव ।

तदेवं लक्षिताः सतापि नयाः ॥

एतेषु च यद्यपि क्षणिकत्वादिसाधने नित्यत्वादिपराकरणमेकान्तानुप्रवेशादप्रमाणम्, तथापि परेषां तर्क इव प्रमाणानां स्वरुचिविशेषरूपनयानामनुग्राहकत्वाद् युज्यत इति सम्भाव्यते । तत्त्वं तु बहुश्रुता विदन्ति ।

एतेषु च बलवत्त्वाबलवत्त्वादिविचारेऽपेक्षैव शरणम् ।

नय-परिज्ञानफलम् :

फलं पुनर्विचित्रनयवादानां जिनप्रवचनविषयरुचिसम्पादनद्वारा रागद्वेषविलय एव ।

अय एवायं भगवदुपदेशोऽपि -

सर्व्वेसिं पि नयाणं बहुविहवत्तव्वयं निसामित्ता ।

तं सव्वनयविसुद्धं जं चरणगुणद्विओ साहू ॥ आव. निर्यु. १०५५ ॥

चरणगुणस्थितिश्च परममाध्यस्थरूपा न राग-द्वेषविलयमन्तरेणेति तदर्थिना तदर्थं अवश्यं प्रयतितव्यमत्युपदेशसर्व्वस्वम् ॥

॥ इति फलग्रन्थः ॥

॥ नयरहस्य प्रकरणम् ॥

॥ अनेकान्त-व्यवस्था ॥

महोपाध्याय श्रीयशोविजय गणिवर

मङ्गलम् :

ऐन्द्रस्तोमनतं नत्वा वीतरागं स्वयम्भुवम् ।
अनेकान्तव्यवस्थायां श्रमः कश्चिद् वितन्यते ॥१॥

प्रस्तावना :

जिनमतमतिगंभीरं नयलवविद्धिः परैस्नन्तनयम् ।
आघ्रातुमपि न शक्यं हरिणेन व्याघ्रवदनमिव ॥२॥

वस्तुधर्मो ह्यनेकान्तः प्रमाणनयसाधितः ।
अज्ञात्वा दूषणं तस्य निजबुद्धेर्विडम्बनम् ॥३॥

अनेकान्तलक्षणम् - सप्ततत्त्वानि च :

अथ कोऽयमनेकान्तः ? उच्यते

तत्त्वेषु भावाभावादिशबलैकरूपत्वम् ।

कानि तत्त्वानीति चेत् ? तत्रेदं तत्त्वार्थ-महाशास्त्रसूत्रम्-

“जीवाजीवाश्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम्” (१-४)

(१) जीवाः - औपशमिकादिभावान्विताः ।

(२) अजीवाः - धर्मादयश्चत्वारोऽस्तिकायाः ।

(३) आश्रूयते गृह्यते यैः कर्म ते आश्रवाः, शुभाशुभकर्मादानहेतव इत्यर्थः ।

(४) बन्धो नाम आश्रवात्कर्मण आत्मना सह प्रकृत्यादिविशेषतः संयोगः ।

(५) आश्रवनिरोधहेतुः संवरः ।

(६) विपाकात् तपसो वा कर्मणां शाटो निर्जरा ।

(७) सर्वोपाधिविशुद्धात्मलाभो मोक्षः ।

“इत्येष सप्तविधोऽर्थस्तत्त्वम्, एते वा सप्तपदार्थास्तत्त्वानि” इति भाष्यकारः ।

ननु कथं सप्तैव तत्त्वानि ?, पुण्यपापयोरप्यधिकयोः सत्त्वादिति, चेन्न बन्ध एव तयोरन्तर्भावमभिप्रेत्य भेदेनानभिधानात् ।

हन्त ! तर्हि ‘जीवाजीवास्तत्त्वम्’ एतावदेव वाच्यं स्यात्, आश्रवादीनां पञ्चानां जीवाजीवयोर-भिन्नत्वात्, तथा हि - आश्रवो मिथ्यादर्शनरूपः परिणामो जीवस्य, स च क आत्मानं पुद्गलांश्च विहाय ?; बन्धश्चात्मप्रदेशसंश्लिष्टकर्मपुद्गलात्मकः, संवरोऽप्यात्मन एवाश्रवनिरोधलक्षणो देश-सर्वनिर्वृतिपरिणामः । निर्जरा तु पार्थक्यापन्नजीवपुद्गलदशैव । मोक्षोऽपि समस्तकर्मरहित आत्मैवेति चेत्, इदमित्थमेव, किन्त्विदं शास्त्रं मुमुक्षुशिष्यप्रवृत्तये, सा च मुक्ति-संसारयोः कारणयोर्भेदेनाभिधानं विना न स्यादित्याश्रवो बन्धश्चेति द्वयं मुख्यं संसारकारणं, संवरो निर्जरा चेति द्वयं मुख्यं मोक्षकारणमुपात्तं, यत्तु मुख्यं प्रयोजनं मोक्षो यदर्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः स कथं न प्रदर्शयेत ? इति युक्तं पञ्चानामप्युपादानम् । तदेवं जीवाजीवादीनि सप्तैव तत्त्वानीति स्थितम् ॥

यदि चाभ्युदयहेतुतया पुण्यस्य तत्प्रतिपक्षतया पापस्यापि च पृथग् निरूपणमावश्यकं तदाभ्युदय-निःश्रेयसहेतुप्रवृत्त्यनुकूलज्ञानविषयतया जीवाजीवादयो नवैव पदार्थाः निरूपणीयेति परममुनि-सिद्धान्तसरणिः ।

अथ किमेतेषु भावाभावादिशबलैकरूपत्वम् ? उच्यते विषयतया भावाभावाद्याकारबुद्धिजनक-परिणामद्वयतादात्म्यापन्नजात्यन्तरैकधर्मित्वम् । अस्ति ह्यैकस्य जीवाजीवादेः स्व-परद्रव्यादिनिबन्धनो भावाभावादिरूपो द्विविधः परिणामः, यद्बलात् तत्र ‘अस्ति’ ‘नास्ति’ इति प्रत्ययद्वयमुपजायते । तदेवं व्यवस्थितं जीवाजीवादीनां विचित्रभावाभावादिशबलैकरूपत्वम् ॥

अथ के ते नयाः ? यैः प्रतिनियतधर्मग्रह इति ? उच्यते -

नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारजुसूत्र-शब्द-समभिरुद्धैवम्भूता नयाः ।

नैगमनयनिस्त्रणम् -

तत्र नैकैः- प्रभूतैः मानैः- महासामान्यावान्तरसामान्यविशेषज्ञानलक्षणैः, मिनोति मिमीते वा निरुक्तविधिना वर्णविपर्ययात्रैगमः । वर्णविपर्ययः ककारस्थाने गकारः । यदुक्तम् -

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निस्त्रम् ॥

अथवा लोकार्थनिबोधाः- निगमाः तेषु भवः कुशलो वा नैगमः ।

अयं च महासामान्यादिषु क्रमेण सर्वाविशुद्धो, विशुद्धाविशुद्धो विशुद्धश्च ज्ञातव्यः । एवं प्रस्थकाद्युदाहरणेष्वपि सिद्धान्तसिद्धेषु भावनीयम् । एवं घटादिष्वपि कार्यकारणयोरवयवावय-विनोरन्यप्रकारेण चोपचारानुपचाराभ्यां अविशुद्ध-मध्यम-विशुद्धभेदाः भावनीयाः, एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव प्रस्थकादिदृष्टान्तोपदेशात् ।

अस्मिन्नेव विशेषेभ्योऽन्यदेव सामान्यम्, अनुवृत्तिबुद्धिहेतुत्वात् । सामान्याच्चान्ये एव विशेषाः व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वात् । एवमाश्रयादपि भिन्नमेव सामान्यं, अन्यथा व्यक्तिवत् साधारण्यानुपपत्तेः ।

एवं तुल्याकृतिगुणक्रियैकप्रदेशनिर्गतागतपरमाणुषु योगिनां परस्परभेदबुद्धिहेतुरन्त्यविशेषोऽपि परमाणुभ्यो भिन्न एव, स्वस्मिन्नितरभेदबुद्धेः स्वातिरिक्तविशेषहेतुकत्वनियमाद् गोत्वादिसामान्यविशेष-स्थले तथादर्शनादित्यवधेयम् ।

नन्वेवं द्रव्यार्थविषयं सामान्यं पर्यायार्थविषयं विशेषं चेच्छन् नैगमः साधुवदुभयनयावलम्बित्वेन सम्यग्दृष्टिः स्यादिति चेन्न, परस्परं वस्तुतश्च भिन्नसामान्यविशेषाभ्युपगन्तृत्वेनास्य कणादवत् मिथ्यादृष्टित्वात् । तदुक्तं महाभाष्ये सन्मतौ च -

दोहि वि णएहि णीयं सत्थमुलुयस्स तहवि मिच्छतं ।

जं सविसयप्पहाणत्तणेण अण्णोण्णनिरखेक्खा ॥

(विशे. २१९ पू. सन्म. ३-४९)

ननु यदि द्रव्यपर्यायोभयावगाही नैगमस्तदा 'आद्यास्त्रयो द्रव्यार्थिका अन्त्याश्चत्वारः पर्यायार्थिकाः' इति सिद्धसेनाचार्याणां 'आद्याश्चत्वारो द्रव्यार्थिका अन्त्यास्त्रयः पर्यायार्थिकाः' इति जिनभद्रगणिकमाश्रमणपूज्यपादानां च विभागवचनं व्याहन्त्येव नैगमस्योभयान्तःपातित्वेन पर्यायार्थिकाधिक्यात् । न चोभयविषयकत्वेऽपि द्रव्यांशे प्राधान्येनास्य द्रव्यार्थिकत्वमेवेति वाच्यम्, पर्यायांशेऽपि क्वचिदस्य प्राधान्यदर्शनात् । त्रिविधो ह्ययमाकरादावुदाहियते धर्मयोर्धर्मिणोः धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन विवक्षणात् । तत्र 'सच्चैतन्यमात्मनि' (प्रमा. ७-८) इत्याद्यो भेदः । अत्र चैतन्याख्यस्य धर्मस्य विशेष्यत्वेन प्राधान्यात्, सत्ताख्यधर्मस्य तु विशेषणत्वेनोपसर्जन-भावात् । 'वस्तु पर्यायवद् द्रव्यम्' (७-९) इति द्वितीयो भेदः वस्त्वाख्यधर्मिणो विशेष्यत्वेन प्राधान्यात् पर्यायवद्द्रव्यस्य तु विशेषणत्वेनोपसर्जनभावात् । 'क्षणमेकं सुखी विषयासक्तो जीवः' (७-१०) इति तृतीयो भेदः । अत्र विषयासक्तजीवाख्यधर्मिणो विशेष्यत्वेन मुख्यत्वात् सुखलक्षणधर्मस्य तु विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वात् । इत्थं चात्र धर्मप्राधान्ये पर्यायप्राधान्यात् पर्यायार्थिकत्वमपि दुर्निवारमिति चेत्, सत्यं, द्रव्यपर्यायोभयग्राहित्वेऽपि नैगमस्याधिकृतवस्तुनि द्रव्यपर्यायान्यतरात्मकत्वजिज्ञासायां द्रव्यांशाप्रतिक्षेपेणैव द्रव्यार्थिकत्वनिर्धारणात् सामान्यरूपस्यास्य सङ्ग्रहे विशेषरूपस्य च व्यवहारेऽन्तर्भावपक्षे व्यवहारस्यापि द्रव्यार्थतायाश्चिन्त्यत्वापत्तेः । निर्णयिते च स्वस्वान्यविषय-

प्रतिक्षेपेणैव द्रव्यपर्यायग्राहिणो द्रव्यार्थिकत्व-पर्यायार्थिकत्वे निर्युक्तिभाष्यादौ ।

तदेवं द्रव्यार्थिकः पर्यायं प्रतिक्षिपति पर्यायार्थिकस्तु द्रव्यं, इति द्रव्यांशप्रतिक्षेपात्रैगमो द्रव्यार्थिक इति व्यवस्थितम् । न च तथा तज्जातीयेन पर्यायाप्रतिक्षेपात् पर्यायार्थिकत्वमपि स्यादिति वाच्यं यज्जात्यवच्छेदेन द्रव्याप्रतिक्षेपित्वं तज्जातीयस्य तन्नयत्वं इत्येवं परिभाषणात् ।

वस्तुतः क्षणिकत्वादिविशेषणशुद्धपर्यायं नैगमो नाभ्युपगच्छत्येव, किञ्चित्कालस्थायि-अशुद्धतदभ्युपगमस्तु सत्तामहासामान्यरूपद्रव्यांशस्य घटादिसत्तारूपविशेषप्रस्तारमूलतया शुद्धद्रव्या-भ्युपगम एव पर्यवस्यतीति न पर्यायार्थिकत्वं तस्य । अत एव सामान्यविशेषविषयभेदेन सङ्ग्रह-व्यवहारयोरेवान्तर्भावेन शुद्धाशुद्धद्रव्यास्तिकायोऽयमिष्यते इति -

द्वद्वियनयपयडी सुद्धा संगहपस्त्रणाविसओ ।

पडिस्त्रे पुण वयणत्थणिच्छओ तस्स ववहारो ॥१-४॥

इति सन्मतिगाथायां पृथङ्गोदाहृतः ।

अत्र नैगमो न पृथग् जगृहे सङ्ग्रहव्यवहारविषयातिरिक्तद्विषयासिद्धेरिति । येषां तु मते पृथङ्गनैगमनयो विद्यते ते प्रतिपत्तृभेदान्नाना तदभिप्रायं वर्णयन्ति । यतः केचिदाहुः 'पुरुष एवेदं सर्व' (पुरुषसूक्त) इत्यादि । यदाश्रित्योक्तम् -

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ गीता १५-१ ॥

पुरुषोऽप्येकत्वनानात्वभेदात् कैश्चिदभ्युपगतो द्वेषा, नानात्वेऽपि तस्य कर्तृत्वाकर्तृत्वभेदः परैराश्रितः, कर्तृत्वेऽपि सर्वगतेतरभेदः, असर्वगतत्वेऽपि शरीरव्याप्यवयापिभ्यां भेदः, व्यापित्वेऽपि मूर्तेतरविकल्पाद् भेद एव । अपरैस्तु प्रधानकारणकं जगदभ्युपगतं, तत्रापि कैश्चिद् सेश्वरनिरीश्वर-भेदोऽभ्युपगतः । अन्यैस्तु परमाणुप्रभवमभ्युपगतं जगद् तत्रापि सेश्वरनिरीश्वरभेदाद् भेदोऽभ्युपगत एव । सेश्वरपक्षेऽपि स्वकृतकर्मसापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां तदवस्थ एव भेदाभ्युपगमः । कैश्चित् स्वभावकालयदृच्छादिवादाः समाश्रिताः, तेष्वपि सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां भेदव्यवस्थाभ्युपगतैव । तथा कारणं नित्यं कार्यमनित्यं इत्यपि द्वैतं कैश्चिदभ्युपगतम् । तत्रापि कार्यं स्वरूपं नियमेन त्यजति न वेत्ययमपि भेदाभ्युपगमः । एवं मूर्तैरेव मूर्तमारभ्यते, अमूर्तैर्मूर्तं, मूर्तैर्मूर्तं अमूर्तैर्मूर्तम् इत्यनेकधा निगमार्थः सन्मतिवृत्तौ व्यवस्थितः ।

एतन्नयमालम्ब्य वैशेषिकदर्शनं प्रवृत्तम् । एवं नैयायिकदर्शनमपि, प्रायः समानत्वाद् द्वयोरिति ।

सङ्ग्रहनयनिस्रणम् :

सङ्ग्रहणं = सामान्यरूपतया सर्ववस्तूनामाक्रोडनं सङ्ग्रहः । सङ्गृणाति सामान्यरूपतया वा सर्वमिति वा सङ्ग्रहः ।

‘सङ्गृहीतपिण्डीतार्थं सङ्ग्रहवचनं’ इत्यागमः ।

अस्यार्थः सङ्गृहीतः = सामान्याभिमुखेन गृहीतः, पिण्डीतः-एकजातिमानीतः । यद्वा-सङ्गृहीतः = अनुगमविषयीकृतः, पिण्डीतः निराकृतपराभिमतव्यतिरेकः । यद्वा-सङ्गृहीतः = सत्ताख्यमहा-सामान्यभावमापन्नोऽर्थोः यस्य तत्तथा सङ्ग्रहवचनं । अन्तःक्रोडीकृतसर्वविशेषस्य सामान्यस्यैव तेनाभ्युपगमात् । ‘सद्’ इत्येवं भणिते सर्वत्र भुवनत्रयान्तर्गते वस्तुनि बुद्धेरनुधावनात् । घटपटादीनां हि भावान्यत्वे खरविषाणप्रख्यत्वं तदनन्यत्वे च सामान्यैकपरिशेष एव न्याय्य इति । यन्महाभाष्यकृत

कुम्भो भावाणन्नो जड तो भावो अहन्नहाभावो ।

एवं पडादओ वि भावाणन्नत्ति तम्मत्तं ॥

चूओ विणस्सइ च्चिय मूलाइगुणोत्ति तस्समूहो वा ।

गुम्मादओ वि एवं सव्वे न वणस्सइविसिद्धा ॥ विशे. २२०८-१० ॥

अत एव यत्र विशेषक्रिया न श्रूयते तत्रास्ति-भवतीत्यादिका प्रयुज्यते इति शाब्दिकाः । सत्तायाः सर्वपदार्थाव्यभिचारात् । यदेव च सर्वाव्यभिचाररूपं तदेव परमार्थिकं यच्च व्यभिचारि तत् प्रबुद्ध-वासनाविशेषनान्तरीयकोपस्थितिकमप्यपारमार्थिकम् ॥

एतन्नयमाश्रित्य चिदानन्दैकरससद्वैतप्रतिपादकं वेदान्तदर्शनमुद्भूतम् ॥

व्यवहारनयनिरूपणम् :

व्यवहरणं व्यवहारः ।

व्यवहरतीति वा व्यवहारः ।

विशेषतोऽवहियते-निराक्रियते सामान्यमनेनेति वा व्यवहारः ।

अयमुपचारबहुलो लोकव्यवहारपरः ।

‘वच्चइ विणिच्छियत्थं, ववहारो सव्वदव्वेसु’ (विशे. २१८३) इति सूत्रम् ।

व्यवहारः सर्वद्रव्येषु विचार्य विशेषानेव व्यवस्थापयतीति एतदर्थः । इत्थं ह्यसौ विचारयति ननु ‘सदिति यदुच्यते तद् घट-पटादिविशेषेभ्यः किमन्यत्राम ? वार्तामात्रप्रसिद्धं सामान्यमनुपलम्भान्नास्त्येव ।’

अथवा ‘वच्चइ’ इत्यादेर्लोकव्यवहारो विनिश्चयतः तदर्थं व्रजति व्यवहार इत्यर्थः । तथा हि - निश्चयनयमतेन भ्रमरादेः पञ्चवर्णाद्विगन्धपञ्चरसाष्टस्पर्शवत्त्वे सत्यपि तत्र कृष्णवर्णादौ जनपदस्य निश्चयो भवति, तमेवार्थं व्यवहारनयः स्थापयति न तु सम्मतमप्यन्यत्, तथैव लोकव्यवहारनिर्वहात् । न चैवं भ्रमरो न श्वेतः इत्याद्यध्यक्षशाब्दयोरतस्मिन्स्तद्ग्राहकत्वेन लौकिकप्रामाण्यमपि न स्यादिति

शङ्कनीयं 'न श्वेतः' इत्याद्यध्यक्षस्योद्भूततया श्वेताद्यभावविषयकत्वोपगमात्, तादृशशब्दस्थले च भावसत्यताग्राहकव्युत्पत्तिमहिम्ना श्वेतादिपदानामुद्भूतश्वेतादिपरत्वग्रहेण दोषाभावादिति दिग् ॥

अस्मान्नयादेकान्तनित्यचेतनाचेतनवस्तुद्वयप्रतिपादकं साङ्ख्यदर्शनमुत्पन्नम् । यद् वादी -
जं काविलं दरिसणं, एवं दव्वड्डियस्स वत्तव्वं ॥ सन्म. ३-४८॥

द्रव्यार्थिकपदमत्र व्यवहारलक्षणाशुद्धद्रव्यार्थिकपरं द्रष्टव्यं, शुद्धद्रव्यार्थिकप्रकृतेः सङ्ग्रहनय-
रूपाया वेदान्तदर्शनोत्पत्तिमूलताया उक्तत्वात् ॥

ऋजुसूत्रनयनिरूपणम् :

ऋजु-अवक्रं श्रुतं-ज्ञानमस्य ऋजुश्रुतः ।

यद्वा ऋजु-अवक्रं वस्तु सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः । यद् भाष्यकृद्-

उज्जुं उज्जुं सुयं नाणं उज्जुयमस्स सोयमुज्जुसुओ ।

सुत्तयइ वा जमुज्जुं वत्थुं तेणुज्जुसुत्तोत्ति ॥ विशे. २२२२ ॥

ऋजुत्वं चैतदभ्युपगतवस्तुनोऽवर्तमानपरकीयनिषेधेन प्रत्युत्पन्नत्वम् । अतीतमनागतं परकीयं च वस्त्वेतन्मते वक्रं, प्रयोजनाकर्तृत्वेन परधनवत् तस्यासत्त्वात्, स्वार्थक्रियाकारित्वस्यैव स्वसत्ता-
लक्षणत्वात् ।

अत एव व्यवहारनयवादिनं प्रति अयमेवं पर्यनुयुङ्क्ते - 'यदि व्यवहारानुपयोगादनुपलम्भाच्च सङ्ग्रहनयसम्मतं सामान्यं त्वं नाभ्युपगच्छसि, तदा तत एव हेतुद्वयात् गतमेष्यत् परकीयं च वस्तु माभ्युपगम । न हि तैः कश्चिद् व्यवहारः क्रियते उपलब्धिविषयीभूयते वा । वासनाविशेषजनितो व्यवहारस्तु सामान्येऽप्यतिप्रसज्यत इति यत् स्वकीयं साम्प्रतकालीनं च तद्वस्तु ।

लिङ्गसङ्ख्यादिभेदेऽपि 'तटस्तटीतटम्' इत्यादौ 'गुरुगुरुवः' 'आपो जलम्' 'दाराः कलत्रं' इत्यादौ च विपरिणतनानापर्यायशब्दवाच्यं निक्षेपचतुष्टयाक्रान्तमपि एकमेव स्वीकुरुते ऋजुसूत्रनयः । न तु शब्दनयवत् भावरूपैकनिक्षेपाक्रान्तं लिङ्ग-सङ्ख्याभिन्नपर्यायशब्दावाच्यं च । तदाह भाष्यकृत्

तम्हा णिययं संपइकालीणं लिंगवयणभिन्नंपि ।

नामादिभेदे विहियं पडिवज्जइ वत्थुमुज्जुसुत्तो ति ॥२२२३ विशे. ॥

अस्मान्नयात् परपर्यायासंस्पर्श एकपर्याये वचनं विच्छिन्दद् बौद्धदर्शनं प्रवृत्तम् ॥

शब्दनयनिरूपणम् :

'शप् आक्रोशे' शपं-आह्वानमिति शब्दः ।

शपति - आह्वयतीति वा शब्दः ।

शप्यते वाहूयते वस्त्वनेनेति शब्दः ।

शब्दस्य यो वाच्योऽर्थस्तत्प्रधानत्वान्नयोऽपि शब्दः उपचारात् । यथा कृतकत्वादित्यादिकः पञ्चम्यन्तशब्दोऽपि हेतुः । अर्थरूपं हि कृतकत्वमनित्यत्वगमकत्वान्मुख्यतया हेतुरुच्यते उपचारात् तद्वाचकः शब्दः । तद्वदिहापि द्रष्टव्यम् । उक्तं च महाभाष्यकृता -

सवणं सपइ स तेणं व सप्पा वत्थु जं सद्दो ।

तस्सत्थपरिग्गहओ नओ वि सद्दो त्ति हेउ व्व ॥२२२७॥

शब्दवाच्यार्थपरिग्रहप्राधान्यम्-

इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पण्णो नओ सद्दो ॥२१८४॥ नि. ॥

इति निर्युक्तिदलं तत्र भाष्यम् -

तं चिय रिउसुत्तमयं पच्चुप्पन्नं विसेसियतरं सो ।

इच्छइ भावघटं चिय जं न उ नामादिए तिण्णे ॥२२२८॥

तदेव ऋजुसूत्रनयमतं - ऋजुसूत्रनयाभ्युपगतं । प्रत्युत्पन्नं वर्तमानं वस्तु इच्छति । असौ - शब्दनयः । कीदृशं ? विशेषिततरं । कुत इदं ज्ञायते ? यद् - यस्मात् पृथुबुध्नोदराद्याकारकलितं मृन्मयं जलाहरणादिक्रियाक्षमं प्रसिद्धघटरूपं भावघटमेवेच्छत्यसौ । न तु शेषान्नाम-स्थापना-द्रव्यरूपास्त्रीन् घटानिति । शब्दार्थप्रधानो ह्येष नयः । शब्दार्थश्च प्रकृते घट चेष्टायामिति धात्वर्थलक्षणो भावघट एव युज्यते, न नामादिष्विति निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगमपरिदृष्ट्या ऋजुसूत्राद् विशेषिततरं वस्तु इच्छत्यसौ, एकस्यैव भावघटस्यानेनोपगमाद् । नामादिघटनिराकरणे प्रमाणम् -

नामादओ न कुंभा तक्कज्जाकरणओ पडाइव्व ।

पच्चक्खविरोहाओ तल्लिगाभावओ वा वि ॥ २२२९ वि. ॥

नाम-स्थापना-द्रव्यरूपाः कुम्भा न भवन्ति, जलाहरणादितत्कार्याकरणात् पटादिवत्, तथा प्रत्यक्षविरोधात् तल्लिङ्गादर्शनाच्च । अघटरूपास्ते प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्त इति प्रत्यक्षविरोधः, जलाहरणादि तल्लिङ्गं च तेषु न दृश्यते ततोऽनुमानविरोधोऽपीति कथं ते नामादिघटा घटव्यपदेशभाजो भवेयुः ? । घटपदान्नामादिघटोपस्थितेरस्खलिताया दर्शनात् तत्र तत्पदशक्तेरव्याहृतत्वात् स्वारसिकघटपदलक्षणो व्यपदेशतोषु न विरुध्यत इति चेत्, न, अन्तरङ्गप्रत्यासत्या भावघट एव घटपदशक्तेरभ्युपगमात्, नामादिषु तत्पदप्रयोगस्यास्वारसिकत्वादिति दिग् ।

अथवा लिङ्गवचने समाश्रित्य विशेषिततरं वस्त्वच्छति शब्दनय इति दर्शयन्नाह भाष्यकृत् -

वत्थुमविसेसओ वा जं भिन्नाभिन्नवयणं पि ।

इच्छइ रिउसुत्तनओ विसेसियतरं तयं सद्दो ॥

कुत ? इत्याह -

धणिभेयाओ भेओ त्थीपुलिंगाभिहाणवच्चाणं ।
पडकुंभाणं व जओ तेणाभिन्नत्थमिट्ठं तं ॥

यादृशो ध्वनिस्तादृश एवार्थोऽस्येष्ट इति । अन्यलिङ्गवृत्तेस्तु शब्दस्य नान्यलिङ्गवाच्य-
मिच्छत्यसौ । नाप्यन्यवचनवृत्तेः शब्दस्य अन्यवचनवाच्यं वस्त्वभिधेयमिच्छत्यसौ इति भावः ।

समभिरूढेन सहास्य मतभेदं दर्शयति -

बहुपज्जायं पि मयं सदत्थवसेण सदस्स ।

‘बहुपर्यायमपि’ - ‘इन्द्रः शक्रः पुरन्दरः’ इत्यादिनानापर्यायवाच्यमप्येकमिन्द्रादिकं वस्तु
‘शब्दस्य’ इन्द्रादेरिन्द्रनादिको योऽर्थस्तद्वशेन शब्दनयस्य मतमभिमत् । इन्दन-शकन-पूदाणादी-
नामर्थानामेकस्मिन्निन्द्रादिके वस्तुनि समावेशासम्भवात् । समभिरूढस्तु नैवं मन्यत इति स्फुटी-
भविष्यतीत्यनयोर्भेदः ॥

समभिरूढनयनिस्वपणम् :

एकामेव सज्ञां समभिरोहतीति समभिरूढः । आह च भाष्यकृत्

जं जं सण्णं भासइ तं तं चिय समभिरोहए जम्हा ।
सण्णंतरत्थविमुहो तओ णओ समभिरूढो त्ति ॥२२३६॥

यां यां संज्ञां ‘घटः’ इत्यादिरूपां भाषते तां तामेव यस्मात् संज्ञान्तरार्थविमुखः कुटकुम्भादिशब्द-
वाच्यार्थनिरपेक्षः समभिरोहति - तत्तद्वाच्यार्थविषयत्वेन प्रमाणीकरोति, ततः - तस्मादर्थसमभिरोहणात्
समभिरूढो नयः । यो घटशब्दवाच्योर्थस्तं कुटकुम्भादिपर्यायशब्दवाच्यं नेच्छत्यसावित्यर्थः ।

वत्थूओ संकमणं होइ अवत्थु णए समभिरूढे ॥ इति निर्युक्तिदलम् ।

एतन्नये परगतस्य दानहरणादेर्नास्त्येव सद्भावः, स्वगतं तत्फलं तु स्वगतदानहरणादि-
अध्यवसायविशेषादेवेति विवेचितमन्यत्र ॥

अयं पुनरिह शब्दसमभिरूढयोरवान्तरविशेषोऽनुसंधेयः यदाद्येन बाह्यवस्तु सन्निधापितस्तदा-
काराध्यवसायः फलक्षमोऽभ्युपेयः, द्वितीयेन तु वासनामात्रोत्थापित इति । इत्थमेव नैगमनये
जीवाजीवयोर्हिंसा, सङ्ग्रहव्यवहारयोः षट्स्वेव कायेषु, ऋजुसूत्रे प्रतिजीवं भिन्ना भिन्ना सा, शब्दनये
तु स्वपरिणामविशेषरूपैव सा इत्यादि नयविचारे शब्दसमभिरूढयोर्भाविंसाद्याश्रित्य विषयभेदः
सङ्गच्छते । एवम्भूतस्तु क्रियाकालान्यकालस्पर्शपदार्थप्रतिषेधादेव विशिष्यत इति न तत्र युक्त्यन्तरं
मृग्यम् ॥

एवम्भूतनयनिरूपणम् :

पदार्थव्युत्पत्तिनिमित्तक्रियाकालव्यापकपदार्थसत्ताभ्युपगमपर एवम्भूतः । आह च भाष्यकारः

एवं जह सहत्थो संतो भूओ तह तयन्नहाभूओ ।
तेणेवंभूयनओ सहत्थपरो विसेसेणं ॥२२५१॥

अयं हि योषिन्मस्तकारूढं जलाहरणादिक्रियानिमित्तं घटमानमेव घटं मन्यते, न तु स्वगृहकोणादिव्यवस्थितमचेष्टनादित्येवं विशेषतः शब्दार्थतत्परोऽयमिति भावः ।

वंजण-अत्थ-तदुभअं एवंभूओ विसेसेइ ॥२१८५॥ इति निर्युक्तिदलं ।

एतन्मते कर्मधारयोऽपि पदानां न भवति सर्वस्यापि वस्तुनः प्रत्येकमंखण्डरूपत्वात्, नीलोत्पलादिसमासश्च द्वयोः पदयोरेकाधिकरणतायां भवति । द्वयोश्चैकाधिकरणं नास्ति, अनन्तरमेव निषिद्धत्वात् इति कर्मधारयसमासोऽपि न युक्तः । नन्वेवं 'नीलघटः' इत्यादि समासात्, 'नीलो घटः' इत्यादि वाक्याच्च शाब्दबोधो न स्यादिति चेत्, गृहीतैवंभूतनयव्युत्पत्तीनां न स्यादेव । अन्येषां तु भवद् अयं भ्रमरूपतां नातिक्रामतीति गृहाण । समभिरूढेन ह्येकपदार्थं भेदसम्बन्धेनेतर-पदार्थान्वयाभावव्याप्यत्वं स्वीक्रियते, मया तु सम्बन्धमात्रेणेतरेपदार्थान्वयाभावव्याप्यत्वमिति लाघवम् । तस्मान्नीलघट इत्यादौ नीलीभवनात्नीलः घटनाद् घटः इत्यादि क्रियाद्वयासमावेशादनन्वय एव । गुणादिवाचिनः शब्दास्त्वेतन्नये न सन्त्येव, सर्वेषामेव व्युत्पत्त्यर्थपर्यालोचनायां क्रियाशब्दत्वात् । क्रियाशब्दयोरपि च भिन्नयोः परस्परं अनन्वय एव, नील-घटादिविशुद्धखलपदोपस्थित्यनन्तरं तत्संसर्गबोधश्च मानसोत्प्रेक्षामात्रं तथैव च सर्वो व्यवहारः । यदि च नीलो घटः इत्यादेरखण्ड-नीलघटादिवाक्यार्थबोधः शाब्द एवानुभवसिद्धस्तदा वाक्यार्थस्याखण्डत्वादखण्डवस्तुबोधाय वाक्ये लक्षणैव स्वीकर्तव्या । यथा वेदान्तीनां 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यादौ 'तत् त्वमसि' इत्यादौ च । सा च न शक्यसम्बन्धरूपा पदद्वयात्मकवाक्यशक्ययोः सम्बन्धानभ्युपगमात् । किन्तु तात्पर्यसध्रीचीना-खण्डवस्तुविषयकशाब्दबोधजनकशक्तिविशेषस्वभावा । वाक्यस्फोटाभ्युपगमे तु तत एवाभिव्यक्ता-खण्डादखण्डवस्तुबोधो नानुपपन्न इति रहस्यम् ॥

समर्थिता इति श्रीमद्यज्ञोविजयवाचकैः ।

श्रीसिद्धान्तानुसारेण नयाः शब्दादयस्त्रयः ॥

इति नयविचारः ॥

एते च नयाः प्रत्यक्षादिस्थलेऽजहद्वृत्त्या एकोपयोगरूपतया सापेक्षाः प्रमाणतामास्कन्दन्ति, शब्दस्थले च साकाङ्क्षखण्डवाक्यजसप्तभङ्ग्यात्मकमहावाक्यरूपाः प्रमाणं, न निरपेक्षाः । तदुक्तं -

जे वयणिज्जवियप्पा संजुज्जतेसु होइ एएसु ।

सा ससमयपण्णवणा तित्थयरासायणा अण्णा ॥ सन्मति १-५३ ॥

ये-वचनीयस्य-अभिधेयस्य, विकल्पाः-तत्प्रतिपादका अभिधानभेदाः संयुज्यमानयोः-अन्योन्यसम्बद्धयोर्भवन्ति । अनयोः द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकनयवाक्ययोः । ते च कथंचिन्नित्य आत्मा कथंचिदनित्य इत्येवमादयः । सा एषा स्वसमयस्य-तत्त्वार्थस्य प्रज्ञापना-निदर्शना, अन्या-निरपेक्षनयप्ररूपणा तीर्थकरस्याशातना अधिक्षेपः तत्प्ररूपणोत्तीर्णत्वात् । उत्सर्गतः स्याद्वाद्देशनाया एव तीर्थकरेण विहितत्वात् । 'विभज्जवायं च वियागरेज्जा' इत्याद्यागमवचनोपलम्भात् । पुरुषविशेषमपेक्ष्यापवादतस्त्वेकनयदेशनायामपि न दोषः । तदाह सन्मतौ -

पुरिसज्जायं तु पडुच्चं, जाणओ पन्नवेज्ज अन्नयरं ।

परिकम्मणानिमित्तं, ठाएहि सो विसेसंपि ॥ सन्मति १-५४॥

पुरुषजातं-प्रतिपन्नद्रव्यपर्यायान्यतरस्वरूपं श्रोतारं प्रतीत्याश्रित्य ज्ञकः स्याद्वादवित्, प्रज्ञापयेदन्यतरत् अज्ञातपरिकर्मनिमित्तं अज्ञातांशसंस्कारपाटवार्थम्, ततः परिकर्मितमतये स्थापयिष्यत्यसौ स्याद्वादविशेषमपि परस्परविनिर्भागरूपम् । ततश्चेयं एकनयदेशनापि भावतः स्याद्वाददेशनैवेति फलितम् ॥

सप्तभङ्गीनिरूपणम् :

अतः स्याद्वाददेशनाया एव परिणतजिनवचनानामभ्यर्हितत्वात् तद्वाक्यमुपदर्शयते -

(१) स्यादस्त्येव घटः ।

(२) स्यान्नास्त्येव ।

(३) स्यादवक्तव्यं एव ।

(४) स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव ।

(५) स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यं एव ।

(६) स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यं एव ।

(७) स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यं एव ।

तत्रासत्त्वोपसर्जन-सत्त्वविवक्षायां प्रथमो भङ्गः ।

सत्त्वोपसर्जनासत्त्वविवक्षायां द्वितीयः ।

युगपदुभयविवक्षायां तृतीयः ।

एते च त्रयो भङ्गाः गुण-प्रधानभावेन सकलधर्मात्मकैकवस्तुप्रतिपादकाः सन्तः सकलादेशाः । स्यात्कारपदलाज्छित्तैतद्वाक्याद् विवक्षाकृतप्रधानभावसदाद्येकधर्मात्मकस्यापेक्षितापरशेषधर्मकोडी-

कृतस्य वाक्यार्थस्य प्रतीतेः । विवक्षाविरचितद्वित्रिधर्मानुरक्तस्य स्यात्कारपदसंसूचितसंकलधर्म-
स्वभावस्य धर्मिणो वाक्यार्थस्य प्रतिपादका वक्ष्यमाणास्तु चत्वारो विकलादेशा इति केचित् सङ्गीरन्ते ।
ते चेमे -

- (१) स्यादस्ति नास्ति च घटः इति प्रथमविकलादेशः ।
- (२) स्यादस्त्यवक्तव्यश्च घटः इति द्वितीयः ।
- (३) स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च घटः इति तृतीयः ।
- (४) स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्च घटः इति चतुर्थः ।

तत्र वस्तुनो देशो यदैकः सत्त्वे, अपरश्चासत्त्वे आदिश्यते तदा प्रथमो विकलादेशः । आद्ययोरपि
भङ्गयोः स्वद्रव्यपरद्रव्याभ्यां विभज्यत एव घट इति तत्समुदायात् कोऽस्य विशेष इति चेत्, न,
तत्रास्तित्वनास्तित्वावच्छेदकद्वारा विभागेऽपि अवयवद्वारा विभागाभावात्, अत्र तु तद्द्वारा विभागेन
विशेषात् । तद्द्वारा विभागकरण एव किं बीजमिति चेत् ? सावयवनिरवयवात्मकवस्तुनः
तथाप्रतिपत्तिजनकसावयव-निरवयवत्वशबलैकस्वरूपवाक्यत्वेन प्रामाण्यरक्षार्थमिति दिग् ॥

एकस्य देशस्य सत्त्वेनापरस्य च युगपदुभयथादेशे द्वितीयो विकलादेशः ।

देशेऽसत्त्वस्य देशे च युगपदुभययोर्विवक्षणे षष्ठः ।

देशेऽस्तित्वस्य, देशे नास्तित्वस्य, देशे च युगपदुभययोर्विविक्षायां सप्तमः ॥

एते च परस्पररूपापेक्षया सप्तभङ्ग्यात्मकाः प्रत्येकं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति नान्यथेति प्रत्येकं
तत्समुदायो वा सप्तभङ्ग्यात्मकः प्रतिपाद्यमपि तथाभूतं दर्शयतीति सम्प्रदायविदो वदन्ति ।

तत्र जिज्ञासितसप्तधर्मात्मकप्रतिपादकत्वपर्याप्त्याधिकरणमहावाक्यत्वरूपसप्तभङ्गीत्वं समुदाय
एव, निरुक्तप्रतिपादकत्वाधिकरणवाक्यत्वरूपं च तत् प्रत्येकमपीति विवेकः ।

अत एव 'स्यात्'पदलाञ्छनविवक्षितधर्मावधारकत्वेन स्वार्थमात्रप्रतिपादनप्रवणत्वेन च द्विधा
सुनयत्वमुदाहरन्ति । आद्यं सप्तभङ्ग्यात्मकमहावाक्यैकवाक्यतापन्नवाक्ये, अन्त्यं चोदासीने
धर्मान्तरोपादानप्रतिषेधाकारिणि । इत्थं च 'स्यादस्ति' इत्यादि प्रमाणं, 'अस्त्येव' इत्यादि दुर्नयः,
'अस्ति' इत्यादिकः सुनयः न तु स व्यवहाराङ्गं । 'स्यादस्ति एव' इत्यादिस्तु दुर्नय एव व्यवहारकारणं
स्वपरानुवृत्तव्यावृत्तवस्तुविषयप्रवर्तकवाक्यस्य व्यवहारप्रवर्तकत्वादिति ग्रन्थकृतो विवेचयन्ति ।

अथानन्तधर्मात्मके वस्तुनि तत्प्रतिपादकवचनस्य सप्तधा कल्पनेऽष्टमनवमविकल्पयोः
कल्पनमपि किं न क्रियत इति चेन्न तत्परिकल्पननिमित्ताभावात् । इत्ययमुक्तन्यायेन वस्तुप्रतिपादने
सप्तविध एव वचनमार्ग इति स्थितम् ।

सप्तभङ्ग्यां नयावतारः :

अत्रैवं नयविभागमुपदर्शयन्ति श्रीसिद्धसेनदिवाकरपादाः -

एवं सत्तवियप्पो वयणपहो होई अत्थपज्जाए ।

वंजणपज्जाए पुण सवियप्पो निव्वियप्पो य ॥ सम्म. १-४१ ॥

तत्र प्रथमो भङ्गः सङ्ग्रहे सामान्यग्राहिणि ।

‘नास्ति’ इत्ययं तु व्यवहारे विशेषग्राहिणि ।

ऋजुसूत्रे तृतीयः ।

चतुर्थः सङ्ग्रहव्यवहारयोः ।

पञ्चमः सङ्ग्रहर्जुसूत्रयोः ।

षष्ठो व्यवहारर्जुसूत्रयोः ।

सप्तमः सङ्ग्रह-व्यवहारर्जुसूत्रेषु । इति विभागः ।

व्यञ्जनपर्याये - शब्दनये पुनः सविकल्पः - प्रथमे पर्यायशब्दवाच्यता विकल्पसद्भावेऽप्यर्थस्यै-
क्यात् । द्वितीयतृतीययोर्निर्विकल्पश्च, द्रव्यार्थात् सामान्यलक्षणान्निर्गतस्य पर्यायरूपस्य विकल्पस्या-
भिधायकत्वात्तयोः । समभिरूढस्य पर्यायभेदभिन्नार्थत्वात् एवम्भूतस्यापि विवक्षितक्रियाकालार्थत्वात् ।
तथा च घटो नाम घटवाचकयावच्छब्दवाच्यः शब्दनयेऽस्त्येव समभिरूढैवम्भूतयोर्नास्त्येवेति द्वौ
भङ्गौ लभ्येते, लिङ्ग-संज्ञाक्रियाभेदेन भिन्नस्यैकशब्दावाच्यत्वाच्छब्दादिषु तृतीयः । प्रथमद्वितीयसंयोगे
चतुर्थः तेष्वेव चानभिधेयसंयोगे पञ्चमषष्ठसप्तमवचनमार्गा भवन्ति ॥

इति बुधहितहेतोर्दंशिताः सप्तभङ्गाः

जिनवचनसमुद्रोत्तुङ्गागङ्गातरङ्गाः ।

दलितकुनयवादं निर्विशेषं मया श्री-

नयविजयगुह्यां प्राप्य पूर्णप्रसादम् ॥

उपसंहार :

तदेवं सप्तभङ्गीमङ्गीकुर्वाणमनेकान्तात्मकमेव वस्तु नयप्रमाणात्मकचैतन्यगोचरः
सदृशासदृशपर्यायाभ्यामेकान्तसदसद्विलक्षणस्य जात्यन्तरात्मकस्यैव घटादेरनुभूयमानत्वात् ।

ननु सर्वत्रनेकान्त इति नियमेऽनेकान्तेऽप्यनेकान्तादेकान्तादनेकान्तप्रसक्तिरिति चेदत्र वदन्ति

भयणा वि हु भइयव्वा जह भयणा भयइ सव्वदव्वाइं ।

एवं भयणा नियमो वि होइ समयाविरोहेण ॥ सम्म. ३-२७ ॥

यथा भजना-अनेकान्तः भजते-सर्ववस्तुनि तदेतत्स्वभावतया ज्ञापयति । तथा भजनापि -
अनेकान्तोऽपि, भजनीया-अनेकान्तोऽप्यनेकान्त इतीष्टोऽस्माकमिति । नयप्रमाणापेक्षयैकान्तश्चेत्ये-

वमसौ ज्ञापनीयः । तथा हि- नित्यानित्यादिशबलैकस्वरूपे वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वाद्येकतर-
धर्मावच्छेदकावच्छेदेन बोध्यात्मकत्वं । तथा नित्यानित्यत्वादिसप्तधर्मात्मकत्वप्रतिपादक-
तापर्याप्त्यधिकरणेऽनेकान्तमहावाक्येऽपि सकलनयवाक्यावच्छेदेनोक्त रूपमनेकान्तात्मकत्वं
प्रत्येकनयवाक्यावच्छेदेन चैकान्तात्मकत्वं न दुर्वचमिति भावः ।

न चैवमव्यापकोऽनेकान्तवादः, 'स्यात्'पदसंसूचितानेकान्तगर्भस्यैवेकान्तस्वभावत्वात्,
अनेकान्तस्यापि 'स्यात्'कारलाञ्छनैकान्तगर्भस्यानेकान्तस्वभावत्वात् । ततः सर्वमनेकान्तात्मकं,
अन्यथा प्रतिनियतरूपतानुपपत्तेरिति व्यवस्थितम् ।

अनेकान्तव्यवस्थितिश्रद्धैव भावतः सम्यक्त्वं तद्विकलानामुत्कृष्टचारित्रानुष्ठानस्यापि
तथाविधफलाभावात् । तदुक्तं वादिगजकेसरिणा श्रीसिद्धसेनदिवाकरेण -

चरणकरणप्यहाणा ससमयपरसमयमुक्कवावारा ।

चरणकरणस्स सारं णिच्छयशुद्धं न याणांति ॥ सन्म ॥

चरणकरणयोः प्रधानास्तदनुष्ठानतत्पराः, स्वसमयपरसमयमुक्तव्यापाराः- 'अयं स्वसमयो-
ऽनेकान्तवस्तुस्वरूपप्ररूपणाद्, अयं च परसमयः केवलनयाभिप्रायप्रतिपादनात्' इत्यस्मिन्
परिज्ञानेऽनादृताः । अनेकान्तात्मक-वस्तुतत्त्वं यथावदनवबुध्यमानास्तदितरव्यवच्छेदेनेति यावत् ।
चरण-करणयोः सारं फलं । निश्चयशुद्धं-निश्चयश्च तच्छुद्धं च । ज्ञानदर्शनोपयोगात्मकं निष्कलंकं
न जानन्ति नानुभवन्ति । ज्ञानदर्शनचारित्रात्मककारणप्रभवत्वात् तस्य, कारणाभावे च कार्यस्यासंभवात्,
अन्यथा तस्य निर्हेतुकत्वापत्तेः । चरणकरणयोश्च चारित्रात्मकत्वात् द्रव्यपर्यायात्मकजीवादि-
तत्त्वाविगमस्वभावरुच्यभावेऽभावात् । इति मोक्षार्थिभिः पुरुषसिंहैरनेकान्ततत्त्वपरिज्ञानाय महानुद्यमो
विधेयः ॥

अनेकान्त-प्रशस्ति :

विना यं लोकानामपि न घटते संव्यवहृतिः ।

समर्था नैवार्थानधिगमयितुं शब्दरचना ॥

वितण्डा चाण्डाली स्पृशति च विवादव्यसनिनं ।

नमस्तस्मै कस्मैचिदनिशमनेकान्तमहसे ॥१॥

कथायां लुप्यन्ते वियति बत तारा इव रवौ ।

नयाः सर्वे दीप्ता अपि समुदिते यत्र सहसा ।

उदासीने त्वब्धाविव जलतरङ्गा बहुविधाः ।

समन्ताल्लीयन्ते श्रयत तमनेकान्तमनिशम् ॥२॥

अनेकान्तं वादं यदि सकलनिर्वाहकुशलं
मतानि स्पृह्यन्ते नयलवसमुत्थानि बहुधा ।
तदा किं नो भावो बहुलकलिकौतुहलवशात्
घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः ॥३॥

मिथो द्राग् युध्यन्ते महिषसदृशा ये परनयाः
प्रयातारः खेदं त इह बहुधा जर्जरतराः ।
अनेकान्तो दृष्टा पुनरवनिपालः प्रकृतितः ।
परावृत्तिं नैभ्यो व्रजति परिपूर्णाभिलषितः ॥४॥

न यन्नाम ब्रूते समयविगमहीपरवशाः
हृदा तु न स्नेहं न त्यजति विपुलं यद्गुणकृतम् ।
अनेकान्तस्याग्रे कलितविनया मौनरचना-
दिदानीं सञ्जाता ननु नववधूर्वादिपरिषत् ॥५॥

क्रियायां ज्ञाने च व्यवहृतिविधौ निश्चयपदेऽ-
पवादे चोत्सर्गे कलितमिलितापेक्षणमुखैः ।
हतैकान्तध्वान्तं तममिदमनेकान्तमहसा
पवित्रं जैनेन्द्रं जयति सितवस्त्रैर्यतिवृषैः ॥६॥

इमं ग्रन्थं कृत्वा विषयविषयविक्षेपकलुषं
फलं नान्यद् याचे किमपि भवभूतिप्रकृतिकम् ।
इहामुत्रापि स्तान्मम मतिस्नेकान्तविषये
ध्रुवेत्येतद् याचे तदिदमनुयाचध्वमपरे ॥७॥

॥ नयोपदेशः ॥

महोपाध्यायश्रीयशोविजयजीगणिवर

ऐन्द्रधाम हृदि स्मृत्वा नत्वा गुस्मदांबुजम् ।
नयोपदेशः सुधियां विनोदाय विधीयते ॥१॥

स्मृत्वा श्रीशारदामत्र श्रीभावप्रभसूरिभिः ।

स्मृत्यर्थं लिख्यते कश्चित्पर्यायो ह्यस्य वृत्तितः ॥ इति ॥

इन्द्र आत्मा तस्य संबन्धि ऐन्द्रं धाम तेजः । 'ऐं' इति वाग्बीजमपि स्मृतम् ॥१॥

सत्त्वासत्त्वाद्युपेतार्थेष्वपेक्षावचनं नयः ।
न विवेचयितुं शक्यं विनापेक्षं हि मिश्रितम् ॥२॥

सत्त्वासत्त्वनित्यानित्यभेदाभेदादयो ये तैरुपेता येऽर्था जीवपुद्गलादयस्तेषु अपेक्षावचनं प्रतिनियतधर्मप्रकारकापेक्षाख्यशाब्दबोधजनकं वचनं नयवाक्यमित्यर्थः । इदं वचनरूपस्य नयस्य लक्षणं हि-निश्चितं मिश्रितं = नानाधर्मैः करंबितं वस्तु अपेक्षां विना विवेचयितुं न शक्यम् ॥२॥

यद्यप्यनन्तधर्मात्मा वस्तु प्रत्यक्षगोचरः ।
तथापि स्पष्टबोधः स्यात् सापेक्षो दीर्घतादिवत् ॥३॥

वस्तु घटादिकं आदीयतेऽनेनेत्यादि ज्ञानं दीर्घताया आदि ज्ञानं दीर्घताप्रत्यक्षवदित्यर्थः ॥३॥

नानानयमयो व्यक्तो मतभेदो ह्यपेक्षया ।
कोट्यन्तरनिषेधस्तु प्रस्तुतोत्कटकोटिकृत् ॥४॥

बौद्धोपनिषदादिदर्शनो नानानयमयः कोट्यन्तरस्येतरनयार्थस्य निषेधो निराकरणं । कथंभूतो निषेधः ? प्रस्तुता या उत्कृष्टकोटिस्तत्कृत्, प्रस्तुतकोटेरुत्कटत्वकृदित्यर्थः ॥४॥

तेन सापेक्षभावेषु प्रतीत्यवचनं नयः ।

अभावाभावरूपत्वात् सापेक्षत्वं विधावपि ॥५॥

तेन हेतुना परस्परप्रतियोगिकेषु भावेषु विधौ अस्तित्वादिभावेऽपि अभावाभावरूपत्वा-
न्नास्तित्वाद्यभावस्वरूपत्वात् ॥५॥

सप्तभंग्यात्मकं वाक्यं प्रमाणं पूर्णबोधकृत् ।

स्यात्पदादपरोल्लेखि वचो यच्चैकधर्मगम् ॥६॥

सप्तभंग्यात्मकं स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेत्यादिकं वाक्यं प्रमाणं । यतः पूर्णबोधकृत् स्यात्कारपदात्
॥६॥

यथा नैयायिकैरिष्टा चित्रे नैकैकरूपधीः ।

नयप्रमाणभेदेन सर्वत्रैव तथार्हतैः ॥७॥

आर्हतैः = जैनसूरिभिः ॥७॥

अयं न संशयः कोटैरैक्यान्न च समुच्चयः ।

न विभ्रमो यथार्हत्वादपूर्णत्वाच्च न प्रमा ॥८॥

अयं नयाख्यो बोधः कोटेः प्रकारस्यैक्यात् संशयो न ॥८॥

न समुद्रोऽसमुद्रो वा समुद्रांशो यथोच्यते ।

नाप्रमाणं प्रमाणं वा प्रमाणांशस्तथा नयः ॥९॥

स्वार्थे सत्याः परैर्नुन्ना असत्या निखिला नयाः ।

विदुषां तत्र नैकान्ता इति दृष्टं हि संमतौ ॥१०॥

स्वार्थे त्वविषये सत्या निश्चायकाः परैर्नयैर्नुन्ना अप्रामाण्यशंकाविषयीकृताः । असत्या
अनिश्चायका निखिला नया नैगमादयो विदुषां नैकान्ता वक्तुं युक्ता इति दृष्टं परीक्षितं संमतिग्रन्थे
॥१०॥

बौद्धादिदृष्टयोऽप्यत्र वस्तुस्पर्शेन नाप्रमाः ।

उद्देश्यसाधने रत्नप्रभायां रत्नबुद्धिवत् ॥११॥

अत्र नयग्रन्थे उद्देश्यं यदभिनिविष्टेतरनयखंडनं तत्साधने तत्साधननिमित्तं बौद्धादिदृष्टयोऽपि
बौद्धादिनयपरिग्रहा अपि वस्तुस्पर्शेन शुद्धपर्यायादिवस्तुप्राप्त्या नाप्रमाः फलतो न मिथ्यारूपा इत्यर्थः
॥११॥

अयं संक्षेपतो द्रव्यपर्यायार्थतया द्विधा ।

द्रव्यार्थिकमते द्रव्यं तत्त्वं नेष्टमतः पृथक् ॥१२॥

अयं सामान्यलक्षणलक्षितो नयो द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकः ॥१२॥

तिर्यगूर्ध्वप्रचयिनः पर्यायाः खलु कल्पिताः ।

सत्यं तेष्वन्वयि द्रव्यं कुंडलादिषु हेमवत् ॥१३॥

तेषु पर्यायेषु द्रव्यं सत्यं, कल्पिता = वासनाविशेषप्रभवविकल्पसिद्धा अपारमार्थिका इति यावत् ॥१३॥

आदावन्ते च यन्नास्ति मध्येऽपि हि न तत्तथा ।

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥१४॥

किंतु वितथैः शशविषाणादिभिः काल्पनिकत्वे सदृशाः सन्तोऽनादिलौकिकव्यवहारसवासनावशात् अवितथा इव लक्षिता लोकैरिति शेषः ॥१४॥

अयं द्रव्योपयोगः स्वाद्विकल्पेऽन्त्ये व्यवस्थितः ।

अन्तरा द्रव्यपर्यायधीः सामान्यविशेषवत् ॥१५॥

अयं द्रव्योपयोगो द्रव्यार्थिकनयजन्यो बोधोऽन्त्ये विकल्पे शुद्धसंग्रहाख्ये व्यवस्थितः पर्यायबुद्ध्याऽविचलितः स्यात्, अन्तरा शुद्धसंग्रहशुद्धर्जुसूत्रविषयमध्ये द्रव्यपर्यायधीरेव स्यात् सामान्यविशेषबुद्धिवत् ॥१५॥

पर्यायार्थमते द्रव्यं पर्यायेभ्योऽस्ति न पृथक् ।

यत्नैरर्थक्रिया दृष्टा नित्यं कुत्रोपयुज्यते ॥१६॥

पर्यायार्थमते द्रव्यं द्रव्यपदार्थः सदृशक्षणसन्ततिरेव न तु पर्यायेभ्यः पृथगस्ति यद्यस्मात्कारणात्तैः पर्यायैरर्थक्रिया जलाहरणादिरूपा दृष्टा नित्यमप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावं वस्तु कुत्रोपयुज्यते ? न कुत्रचिदित्यर्थः ॥१६॥

यथा लूनपुनर्जातनखादावेकतामतिः ।

तथैव क्षणसादृश्याद् घटादौ द्रव्यगोचरा ॥१७॥

तार्किकाणां त्रयो भेदा आद्या द्रव्यार्थिनो मताः ।

सैद्धान्तिकानां चत्वारः पर्यायार्थगताः परे ॥१८॥

तार्किकाणां वादिसिद्धसेनमतानुसारिणामाद्याः त्रयो भेदाः नैगमसंग्रहव्यवहारलक्षणा द्रव्यार्थिका इति, सैद्धान्तिकानां तु जिनभद्रगणिकमाश्रमणवचनानुसारिणां चत्वार आद्या ऋजुसूत्रसहिता द्रव्यार्थिका

इति । ऋजुसूत्रादयश्चत्वारः पर्यायार्थिका वादिनामिति, शब्दादयः त्रय एव च क्षमाश्रमणानामिति । ऋजुसूत्रो यदि द्रव्यं नाभ्युपेयात्तदा उक्तं “उज्जुसुयस्स एगे अणुवउत्ते एगं दव्वावस्सयं पुहत्तेण” इति सूत्रं विरुध्येतेति सैद्धान्तिकाः, तार्किकानुसारिणस्तु अतीतानागतपरकीयभेदपृथक्त्व-परित्यागादनयोगद्वारसूत्रेणेत्यादि ज्ञेयम् ॥१८॥

नैगमः संग्रहश्चैव व्यवहारर्जुसूत्रकौ ।

शब्दः समभिरुद्धाख्य एवंभूतश्च सप्त ते ॥१९॥

निगमेषु भवो बोधो नैगमस्तत्र कीर्तितः ।

तद्भवत्वं पुनर्लोकप्रसिद्धार्थोपगन्तुता ॥२०॥

निगमेषु लोकेषु भवो बोधो नैगमः तद्भवत्वं तदाश्रयेणोत्पत्तिकत्वं लोकप्रसिद्धार्थस्वीकर्तृत्वम् ॥२०॥

तत्प्रसिद्धिश्च सामान्यविशेषाद्युभयाश्रया ।

तदन्यतरसंन्यासे व्यवहारो हि दुर्घटः ॥२१॥

लोकप्रसिद्धिः सामान्यविशेषाद्युभययुता तेषां भेदानां मध्येऽन्यतरस्य संन्यासे परित्यागे ॥२१॥

संग्रहः संगृहीतस्य पिंडितस्य च निश्चयः ।

संगृहीतं परा जातिः पिंडितं त्वपरा स्मता ॥२२॥

एकद्वित्रिचतुःपंचषड्भेदा जीवगोचराः ।

भेदाभ्यामस्य सामान्यविशेषाभ्यामुदीरिताः ॥२३॥

उपचारा विशेषाश्च नैगमव्यवहारयोः ।

इष्टा ह्यनेन नेष्यन्ते शुद्धान्ते पक्षपातिना ॥२४॥

उपचारेण बहुलो विस्तृतार्थश्च लौकिकः ।

यो बोधो व्यवहाराख्यो नयोऽयं लक्षितो बुधैः ॥२५॥

दह्यते गिरिध्वासौ याति स्रवति कुंभिका ।

इत्यादिस्मचारोऽस्मिन् बाहुल्येनोपलभ्यते ॥२६॥

गिरिस्थतृणदग्धत्वं, अध्वनि मार्गे गच्छन्नेरे लक्षणा, कुंडीस्थजलादि ॥२६॥

विस्तृतार्थो विशेषस्य प्राधान्यादेव लौकिकः ।

पंचवर्णादिभृंगादौ श्यामत्वादिविनिश्चयात् ॥२७॥

पंचवर्णाभिलाषेऽपि श्रुतव्युत्पत्तिशालिनाम् ।
न तद्बोधे विषयताऽपरांशे व्यावहारिकी ॥२८॥

अपरांशे कृष्णेतरवर्णांशे व्यावहारिकी विषयता नास्ति ॥२८॥

भावत्वे वर्तमानत्वव्याप्तिधीरविशेषिता ।
ऋजुसूत्रः श्रुतः सूत्रे शब्दार्थस्तु विशेषितः ॥२९॥

इष्यतेऽनेन नैकत्रावस्थान्तरसमागमः ।
क्रियानिष्ठाभिदाधारद्रव्याभावाद्यथोच्यते ॥३०॥

अनेन ऋजुसूत्रनयेन एकत्र धर्मिणि अवस्थान्तरसमागमो भिन्नावस्थावाचकपदार्थान्वयो नेष्यते न स्वीक्रियते, कुत ? क्रिया साध्यावस्था, अन्या च निष्ठा सिद्धावस्था तयोर्या भिदा भिन्नकाल-संबन्धस्तदाधारस्यैकद्रव्यस्याभावात् ॥३०॥

पलालं न दहत्यग्निर्भिद्यते न घटः क्वचित् ।
नासंयतः प्रव्रजति भव्योऽसिद्धो न सिध्यति ॥३१॥

अत्रार्थेऽभियुक्तसंमतिमाह-पलालमिति-अत्र दहनादिक्रियाकाल एव तन्निष्ठाकाल इति दह्यमानादेर्दग्धत्वाद्यव्यभिचारात् तदवस्थाविलक्षणपलालाद्यवस्थावच्छिन्नेन समं दहनादि-क्रियान्वयस्यायोग्यत्वात्पलालं न दहत्यग्निरित्यादयो व्यवहारो निषेधमुखा उपपद्यन्ते । विधिमुखस्तु व्यवहारोऽत्रापलालं दह्यते, अघटो भिद्यते, संयतः प्रव्रजति, सिद्धः सिध्यतीत्येवमाकार एव द्रष्टव्यः । अत एव “सो समणो पव्वईओ” इत्यादि क्रियमाणं कृतमेव, कृतं तु क्रियमाणत्वे भजनीयमिति सिद्धान्तः संगच्छते । तदाह भाष्यकारः -

“तेणेह कज्जमाणं णियमेण कयं कयं तु भयणिज्जं ।

किंचिदिह कज्जमाणं उवरयकिरियं च होज्जाहि ॥१॥ इति” ॥३१॥

दह्यमानेऽपि शाट्येकदेशे स्कन्धोपचारतः ।
शाटी दग्धेति वचनं ज्ञेयमेतन्नयाश्रयम् ॥३२॥

शाटी दग्धेति कथं तदानीं शाटीदाहक्रियाकालसंवलितस्य तन्निष्ठाकालस्याभावादिति ? उत्तरं - शाट्येकदेशे दह्यमानेऽपि तत्र स्कन्धोपचारतः शाटीस्कन्धवाचकशाटीपदोपचाराच्छाटी दग्धेति वचनमेतन्नयाश्रयमृजुसूत्राभिप्रायकं ज्ञेयम् ॥३२॥

विशेषिततरः शब्दः प्रत्युत्पन्नाश्रयो नयः ।
तरप्प्रत्ययनिर्देशाद्विशेषिततमेऽगतिः ॥३३॥

विशेषिततरः प्रत्युत्पन्नाश्रयः ऋजुसूत्राभिमतग्राही नयः शब्द इति । अत्र तरप्प्रत्ययात्तमप्रत्ययो

विशेषस्तेन समभिरूढ एवंभूते चागतिरतिव्याप्तिर्न ॥३३॥

ऋजुसूत्राद्विशेषोऽस्य भावमात्राभिमानतः ।

सप्तभंग्यर्पणाल्लिगभेदादेवार्थभेदतः ॥३४॥

अस्य शब्दनयस्य ऋजुसूत्राद्विशेष उत्कर्षः भावमात्रस्याभिमानात् जलाहरणदिक्रियाक्षमं प्रसिद्धं भावघटमेवेच्छति ॥३४॥

सामानाधिकरण्यं चेन्न विकारापरार्थयोः ।

भिन्नलिगवचःसंख्यास्त्रशब्देषु तत्कथम् ॥३५॥

विकाराविकारार्थकशब्दयोः पलालं दाहः भिन्नलिगादिरूपाणि येषु; तादृशेषु शब्देषु कथं सामानाधिकरण्यं ? न कथंचिदित्यर्थः ॥३५॥

नयः समभिरूढोऽसौ यः सत्स्वर्थेष्वसंक्रमः ।

शब्दभेदेऽर्थभेदस्य व्याप्त्यभ्युपगमश्च सः ॥३६॥

यः सत्स्वर्थेषु घटादिष्वसंक्रमो घटाद्यन्यशब्दवाच्यत्वं समभिरूढः ॥३६॥

तटस्तटं तटीत्यादौ शब्दभेदोऽर्थभिद्यदि ।

तद् घटः कुंभ इत्यादौ कथं नेत्यस्य मार्गणा ॥३७॥

संज्ञार्थतत्त्वं न ब्रूते त्वन्मते पारिभाषिकी ।

अनादिसिद्धः शब्दार्थो नेच्छा तत्र निबन्धनम् ॥३८॥

पारिभाषिकी संज्ञा डित्थडवित्थादिका ॥३८॥

एवंभूतस्तु सर्वत्र व्यञ्जनार्थविशेषणः ।

राजचिन्हैर्यथा राजा नान्यथा राजशब्दभाक् ॥३९॥

व्यञ्जनं शब्दस्तेनार्थं विशेषयति स एवंभूतः ॥३९॥

सिद्धो न तन्मते जीवः प्रोक्तः सत्त्वादिसंज्ञयपि ।

महाभाष्ये च तत्त्वार्थभाष्ये धात्वर्थबाधतः ॥४०॥

जीवोऽजीवश्च नोजीवो नोजीव इतीहिते ।

जीवः पंचस्वपि गतिष्विष्टो भावैर्हि पंचभिः ॥४१॥

जीवः, अजीवः, नोजीवः, नोजीवः, एषां लक्षणानि-

औदयिकक्षायिक-क्षायोपशमिकौपशमिकपारिणामिकलक्षणैः पंचभिर्लक्षितो जीवः ॥४१॥

नञि सर्वनिषेधार्थं पर्युदासे च संश्रिते ।
पुद्गलप्रभृतिद्रव्यमजीव इति संज्ञितम् ॥४२॥

नञि सर्वत्र निषेधार्थेऽत्राजीवः पुद्गलादिकं द्रव्यम् ॥४२॥

नोजीव इति नोशब्दे जीवसर्वनिषेधके ।
देशप्रदेशौ जीवस्य तस्मिन् देशनिषेधके ॥४३॥

नोजीव इत्यत्र तु नोशब्दे देशनिषेधके जीवस्य देशप्रदेशौ अंगीकर्तव्यौ ॥४३॥

जीवो वा जीवदेशो वा प्रदेशो वाप्यजीवगः ।
अनयैव दिशा ज्ञेयो नोजीवपदादपि ॥४४॥

नो अजीवो नोशब्दे देशनिषेधकेऽजीवदेशो वा अजीवः अजीवाश्रितः प्रदेशो वा इति । अत्र नञ् अभावार्थः नोशब्दस्य त्वभाव एकदेशो वा इत्यर्थः । पुनर्विपरीतोऽप्यर्थो नोजीवो नोशब्दे सर्वनिषेधके विवक्षितेऽजीव एव कथ्यते तृतीयभंगे एवं नोजीवपदाज्जीवो जीवपदार्थो वा बोध्य इति चतुर्थभंगे । अयं भावार्थः-जीवः, अजीवः पुद्गलादिकं द्रव्यं, नोजीवोऽजीवो जीवस्य देशप्रदेशौ वा, नोजीवो जीवो जीवदेश जीवप्रदेशो वा अजीवदेशो वा अजीवप्रदेशो वा इति ॥४४॥

नैगमो देशसंग्राही व्यवहारर्जुसूत्रकौ ।
शब्दः समभिस्त्वश्चेत्येवमेव प्रचक्षते ॥४५॥

उक्तं मतं कियन्तां नयानामाह देशसंग्राही ॥४५॥

भावमौदयिकं गृह्णन्नेवंभूतो भवस्थितम् ।
जीवं प्रवक्त्यजीवं तु सिद्धं वा पुद्गलादिकम् ॥४६॥

एवंभूतो भवस्थितं संसारिणं जीवं प्रवक्ति, सिद्धं पुद्गलादिकं चाजीवं प्रवक्ति ॥४६॥

नोजीवश्च नोजीवो न जीवाजीवयोः पृथक् ।
देशप्रदेशो नास्येष्टाविति विस्तृतमाकरे ॥४७॥

नोजीवो नोजीवश्चैतन्नये एवंभूते जीवाजीवयोर्वक्तव्ययोः सतोर्न पार्थक्यमापद्यते, यतोऽस्य नयस्य देशप्रदेशौ नेष्टो इति नोशब्दः सर्वनिषेधार्थ एव घटत इत्येतदाकरेऽनुयोगद्वारादौ विस्तृतम् ॥४७॥

सिद्धो निश्चयतो जीव इत्युक्तं यद्दिगंबरैः ।
निराकृतं तदेतेन यन्नयेऽन्त्येऽन्यथा प्रथा ॥४८॥

इत्येतेन पूर्वोक्तेन सिद्धो निश्चयतो जीव इति यद्दिगंबरैरुक्तं तन्निराकृतं, यस्मादन्ये एवंभूतनयेऽन्यथा

प्रथा सिद्धोऽजीव इत्येव प्रसिद्धिः, शुद्धनिश्चयश्च स एवेति ॥४८॥

आत्मत्वमेव जीवत्वमित्ययं सर्वसंग्रहः ।

जीवत्वप्रतिभूः सिद्धेः साधारण्यं निरस्य न ॥४९॥

आत्मत्वमेव जीवत्वं निश्चयान्न साधारण्यम् ॥४९॥

यज्जीवत्वं क्वचिद्द्रव्यभावप्राणान्वयात् स्मृतम् ।

विचित्रनैगमाकृतं तज्ज्ञेयं न तु निश्चयात् ॥५०॥

एवं निश्चयतः सिद्धस्याजीवत्वं प्रोक्तं तर्हि कथं- 'जीवा मुक्ता संसारिणो य' इत्यादि ? तदुपर्याह- यज्जीवत्वं क्वचिद्ग्रन्थे द्रव्यप्राणानां भावप्राणानां चान्वयादेकीकरणात् स्मृतं संसारिसिद्धसाधारण्यमिति शेषः, तद्विचित्रो विविधावस्थो यो नैगमस्तस्याभिप्रायान्ज्ञेयम् ॥५०॥

धात्वर्थे भावनिक्षेपात् परोक्तं न च युक्तिमत् ।

प्रसिद्धार्थोपरोधेन यन्नयान्तरमार्गणा ॥५१॥

धात्वर्थे जीवत्यर्थे भावप्राणारोपणात् परोक्तं निश्चयतः सिद्ध एव जीव इति दिगंबरोक्तं नैव युक्तिमत् ॥५१॥

शैलेश्यन्त्यक्षणे धर्मो यथा सिद्धस्तथाऽसुमान् ।

वाच्यं नेत्यपि यत्तत्र फले चिन्तेह धातुगा ॥५२॥

यथा शैलेशीचरमसमये निश्चयतो धर्मस्तस्मादवाग्व्यवहारतो धर्मः, तथाऽसुमान् जीवोऽपि निश्चयतः सिद्ध एव भविष्यति इत्यपि न वाच्यं । यतो धारयति सिद्धिगतावात्मानमिति धर्म इति फले फलरूपे धात्वर्थे चिन्ता ॥५२॥

उक्ता नयार्थास्तेषां ये शुद्ध्यशुद्धी वदेत् सुधीः ।

ते प्रदेशप्रस्थकयोर्वसतेश्च निदर्शनात् ॥५३॥

ये शुद्ध्यशुद्धी स्तः सुधीः पंडितस्ते शुद्ध्यशुद्धी वदेत् प्रदेशप्रस्थकवसतिदृष्टान्तैः ॥५३॥

तथाहि -

धर्माधर्माकाशजीवस्कन्धानां नैगमो नयः ।

तद्देशस्य प्रदेशश्चेत्याह षण्णां तमुच्चकैः ॥५४॥

नैगमो नयो धर्मास्तिकायादिस्कन्धानां तद्देशस्य प्रदेश इति षण्णां तं प्रदेशमुच्चकैः स्वमतनिर्बन्धेनाह

॥५४॥

दासेन मे खरः ऋतो दासो मम खरोऽपि मे ।

इति स्वदेशस्वाभेदात् पंचानामाह संग्रहः ॥५५॥

संग्रहनयस्तु स्वदेशे धर्मास्तिकायादिदेशे स्वाभेदाद्धर्मास्तिकायाद्यभेदात् पंचानां प्रदेशमाह यथा संग्रहस्यान्वर्थत्वं क्रयजन्यदासनिष्ठं खरस्वामित्वम् ॥५५॥

व्यवहारस्तु पंचानां साधारण्यं न वित्तवत् ।

इति पंचविधो वाच्यः प्रदेश इति मन्यते ॥५६॥

व्यवहारनयस्तु इति मन्यते यथा पंचानां वित्ते द्रव्ये साधारणं स्वामित्वं तथा प्रदेशे न साधारणं पंचवृत्तित्वं पंचानां प्रदेश इति न वाच्यं, किं तु पंचविधः प्रदेश इति वाच्यम् ॥५६॥

पंचप्रकारः प्रत्येकं पंचविंशतिधा भवेत् ।

प्रत्येकवृत्तौ प्राक्पक्षः स्याद्देहेष्विव वाजिनाम् ॥५७॥

प्रत्येकवृत्तिः साकांक्षा बहुत्वेनेति सोऽप्यसन् ।

ऋणसूत्रस्ततो ब्रूते प्रदेशभजनीयताम् ॥५८॥

पंचप्रकारः पंचविधः प्रदेशः, यदि च गेहेषु शतमक्षा इत्यत्रेव प्रत्येकवृत्तित्वान्वयः प्रकृते स्वीक्रियते तदा प्राक् पक्षः पंचानां प्रदेश इति संग्रहनयपक्ष एव परिष्कृतः ॥५८॥

भजनाया विकल्पत्वाद्व्यवस्थैवमपैति तत् ।

धर्मे धर्मः प्रदेशो वा धर्म इत्यादिनिर्णयः ॥५९॥

व्यवहारनयः प्राह-धर्मे धर्मास्तिकाये यः प्रदेशः स धर्मे धर्मास्तिकाय इति सप्तमीतत्पुरुषेण, धर्मास्तिकायश्चासौ प्रदेशो धर्मास्तिकाय इति कर्मधारयेण वा निर्णयः कर्तव्यः, एवमधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्च ज्ञेयौ ॥५९॥

जीवे स्कन्धेऽप्यनन्ते नोशब्दाद्देशावधारणम् ।

इति शब्दनयः प्राह समासद्वयशुद्धिमान् ॥६०॥

अपिश्चार्थः, जीवे स्कन्धे च अनन्ते नोशब्दाद्देशावधारणं कर्तव्यं, जीवे जीव इति वा नोजीवः स्कन्ध इति वा प्रदेशो नोस्कन्ध इति ॥६०॥

ब्रूते समभिरूढस्तु भेदाप्तेरत्र सप्तमीम् ।

देशप्रदेशनिर्मुक्तमेवंभूतस्य वस्तु सत् ॥६१॥

समभिरूढनयस्तु धर्मे प्रदेश इत्यादि सप्तमीसमासं ब्रूते । अत्र कुंडे जलवद्भेदे सप्तमी, घटे घटस्वरूपं इत्यादौ क्वचिदभेदे सप्तमी । एवंभूतनयस्य मते देशप्रदेशनिर्मुक्तं देशप्रदेशकल्पना-रहितमखंडमेव वस्तु सत्, देशप्रदेशकल्पना तु भ्रममात्रमिति तन्मते नास्त्येव प्रदेश इत्यर्थः ॥६१॥

प्रस्थकार्थं व्रजामीति वने गच्छन् ब्रवीति यत् ।
आदिमो ह्युपचारोऽसौ नैगमव्यवहारयोः ॥६२॥

अत्र प्रस्थकशब्देन क्रियाविष्टवनैकधीः ।
प्रस्थकेऽहं व्रजामीति ह्युपचारोऽपि च स्फुटः ॥६३॥

छिनदिभ प्रस्थकं तक्ष्णोम्युत्किराम्युल्लिखामि च ।
करोमि चेति तदनूपचाराः शुद्धताभृतः ॥६४॥

तमेतावतिशुद्धौ तूत्कीर्णनामानमाहतुः ।
चितं मितं तथा मेयारूढमेवाह संग्रहः ॥६५॥

एतावति शुद्धौ नैगमव्यवहारनयौ तं प्रस्थकं प्रस्थकपर्यायवन्तमाहतुः । संग्रहनयस्तु
चितमासादितप्रस्थकपर्यायं मितमाकुहितनामानं मेयं धान्यविशेषमारूढं च प्रस्थकमाह ॥६५॥

प्रस्थकश्चर्जुसूत्रस्य मानं मेयमिति द्वयम् ।
न कर्तृगताद् भावाच्छब्दानां सोऽतिरिच्यते ॥६६॥

ऋजुसूत्रस्य मानं मेयं चेति द्वयमेव तत्परिच्छेदासंभवान्मेयारूढप्रस्थकः प्रस्थकत्वेन व्यपदिश्यत
इति । शब्दानां शब्दसमभिरूढैवभूतानां त्रयाणां नयानां मते स प्रस्थको ज्ञकर्तृगताद्भावान्नातिरिच्यते
न भिद्यते, ज्ञः कर्ता च ज्ञकर्तारौ, ज्ञकर्त्रोर्गतो ज्ञकर्तृगतस्तस्मादिति समास, प्रस्थकाकारज्ञगतात्प्रस्थक-
कर्तृगताद्वा प्रस्थकोपयोगादतिरिक्तं प्रस्थकं न सहते इति प्रस्थकदृष्टान्तः ॥६६॥

लोके च तिर्यग्लोके च जंबूद्वीपे च भारते ।
क्षेत्रे तद्दक्षिणाद्धे च पाटलीपुत्रपत्तने ॥६७॥

अथ वसतिदृष्टान्तः-कुत्र भवान् वसतीति पृष्ठे ॥६७॥

गृहे च वसतिः कोणे नैगमव्यवहारयोः ।
अतिशुद्धौ तु निवसन् वसतीत्याहतुः स्म तौ ॥६८॥

तदर्थस्तत्र तत्कालावच्छिन्ना तस्य वृत्तिता ।
वसत्यद्य न सोऽत्रेति व्यवहारौचिती ततः ॥६९॥

तदर्थो वसन् वसतीत्यस्यार्थः, तत्र पाटलीपुरे तस्य देवदत्तस्य वर्तमानकालावच्छिन्न-वृत्तिता-
लक्षणार्थः कर्तव्यः पाटलीपुरादेकस्मिन् दिनेऽन्यत्र गते देवदत्तेऽद्य सोऽत्र न वसतीति व्यवहारस्यौचित्यं
॥६९॥

यत्र तत्र गतस्यापि तद्वासित्वं निगद्यते ।
 तद्वासवृत्तिभागित्वे ज्ञेयं तत्त्वौपचारिकम् ॥७०॥
 संग्रहो वसतिं ब्रूते जन्तोः संस्तारकोपरि ।
 ऋजुसूत्रः प्रदेशेषु स्वावगाहनुकृत्सु खे ॥७१॥
 तेष्वप्यभीष्टसमये न पुनः समयान्तरे ।
 चलोपकरणत्वेनान्यान्यक्षेत्रावगाहनात् ॥७२॥

तेषु स्वावगाहकाकाशप्रदेशेष्वपि अभीष्टसमये विवक्षितवर्तमानकाले वसतिर्न पुनर्भिन्नकाले,
 वीर्यसंयोगवद्द्रव्यकरणचापल्येन प्रतिसमयमन्यान्यक्षेत्रस्यापरापराकाशप्रदेशानामवगाहनादिति ॥७२॥

स्वस्मिन् स्ववसतिं प्राहुस्त्रयः शब्दनयाः पुनः ।
 एषानुयोगद्वारेषु दृष्टान्तमययोजना ॥७३॥

त्रयः शब्दनयाः शब्दसमभिरूढैवंभूताख्याः स्वप्रदेशेष्वेव वसतिं प्राहुः, स्वस्य मुख्याया वसतेः
 संभवात्, आकाशप्रदेशानामपि परद्रव्यत्वेन स्वसंबन्धस्याघटनात् ॥७३॥

शुद्धा ह्येतेषु सूक्ष्मार्था अशुद्धा स्थूलगोचराः ।
 फलतः शुद्धतां त्वाहुर्व्यवहारे न तु निश्चये ॥७४॥

एतेषु नयेषु ये यतः सूक्ष्मार्थास्ते ततः शुद्धाः, ये च यतः स्थूलगोचरास्ते ततोऽशुद्धाः, शुद्धाः
 स्वरूपतः शुद्धतां प्राहुर्व्यवहारनये न तु निश्चये ॥७४॥

क्रियाक्रियाफलौचित्यं गुरु शिष्यश्च यत्र न ।
 देशनानिश्चयस्यास्य पुंसां मिथ्यात्वकारणम् ॥७५॥

तथाहि-क्रियाक्रियाफलयोरौचित्यमित्यादि यत्र निश्चयनयेन हि, यतः दूहो-
 “नहि निश्चयइ शिष्य गुरु, क्रियाक्रियाफलयोग ।
 दाता नहि भोक्ता नहि, निष्फल सवई संयोग ॥१॥” ॥७५॥

परिणामे नयाः सूक्ष्मा हिता नापरिणामके ।
 न वातिपरिणामे च चक्रिणो भोजनं यथा ॥७६॥

परिणामे ऐदंपर्यार्थश्रद्धायां सूक्ष्मार्था नया हिताः, पुनरपरिणामके उत्सर्गैकरुचौ पुरुषे न हिताः
 तथातिपरिणामकेऽपवादैकरुचौ पुरुषे न हिताः ॥७६॥

१. भुङ्क्तेऽन्यः कुरुते चान्यो गुरुः शिष्यश्च यत्र न । देशना निश्चयस्यास्य पुंसां मिथ्यात्वकारणम् ॥७६॥ इत्यधिकः
 श्लोकः स्वोपज्ञवृत्तियुते नयोपदेशे ।

आमे घटे यथा न्यस्तं जलं स्वघटनाशकृत् ।
 तथाऽपरिणते शिष्ये रहस्यं नयगोचरम् ॥७७॥
 पृथक्त्वे नाधिकारस्तन्नयानां कालिकश्रुते ।
 अधिकारस्त्रिभिः प्रायो नयैर्व्युत्पत्तिमिच्छताम् ॥७८॥

तत्तस्मात्कारणाग्निश्चयनयः स्तोकानामुपकारकत्वाद्बहूनां चापकारकत्वाच्चक्रिभोजनवत्
 सूक्ष्मनयानां च बहूनामुपकारकत्वात्कालिकश्रुते पृथक्त्वेऽनुयोगचतुष्टयपृथक्करणे सति नयानां
 सर्वेषां नयानामधिकारो नास्ति योजनायां इति शेषः, किं तु त्रिभिर्नैगमसंग्रहव्यवहारैर्नयैर्व्युत्पत्तिमिच्छतां
 शिष्याणां हितमिति शेषः प्रायोऽधिकार इति ॥७८॥

तेनादौ निश्चयोद्ग्राहो नग्नानामपहस्तितः ।
 रसायनीकृतविषयप्रायोऽसौ न जगद्धितः ॥७९॥

तेन सूत्रोक्तरीतिलंघनेनादौ निश्चयनयोपन्यासो दिग्बरणामपहस्तितो निराकृतः, असौ निश्चयो
 न जगद्धितः, यथा रसायनीकृतं विषं सर्वेषां न हि हिताय ॥७९॥

उन्मार्गकारणं पापं परस्थाने हि देशना ।
 बालादेर्नान्ययोग्यं च वचो भेषजवद्धितम् ॥८०॥

परस्थाने स्वाधिकारिभिर्नाधिकारिणि निमित्ते हि निश्चितं देशनोन्मार्गकारणमिति हेतोः पाप
 इति । न च बालादेर्मध्येऽन्ययोग्यं वचोऽन्यस्य भेषजवद्धितम् ॥८०॥

ये सीदन्ति क्रियाभ्यासे ज्ञानमात्राभिमानिनः ।
 निश्चयानिश्चयं नैते जानन्तीति श्रुते स्मृतम् ॥८१॥

इष्टः शब्दनयैर्भावो निक्षेपा निखिलाः परैः ।
 मतं मंगलवादेऽन्यद्भिदां द्रव्यार्थिके त्रये ॥८२॥

अथ निक्षेपाधिकारः शब्दनयैर्भावनिक्षेप इष्टः पर्यायार्थिके भावनिक्षेप एव परैः, द्रव्यार्थिकेन
 निखिलाश्चत्वारोऽपि निक्षेपास्तत्कथं संगच्छते मंगलवादे यदुक्तं भाष्यकृता द्रव्यार्थिके भिदां त्रये
 नामस्थापनाद्रव्यलक्षणे मंगलवादेऽभिहितेऽन्यन्मतं पुरस्कृतमिति शेषः तत्त्वार्थवृत्तावपि ॥८२॥

द्रव्यार्थे गुणवाञ्जीवः पर्यायार्थे च तद्गुणः ।
 सामायिकमिति प्रोक्तं यद्दिशावश्यकदिषु ॥८३॥

आवश्यकदिषु ग्रन्थेषु द्रव्यार्थिकनये गुणवान् जीवः सामायिकं, पर्यायार्थिकनये च जीवस्य
 गुणः सामायिकमिति प्रोक्तं, तन्मतमेतदित्यर्थः ॥८३॥

घटोपयोगस्त्रो वा भावो द्रव्यार्थिकेऽमतः ।

तेन तत्र त्रयं प्रोक्तमिति जानीमहे वयम् ॥८४॥

इत मतान्तरमग्रेतनवचनेन सहाविरोधं समर्थयन्नाह घटेति । वेति पक्षान्तरे घटोपयोगरूपो भावो द्रव्यार्थिकेऽमतोऽनिष्टस्तेन तत्र मंगलवादे द्रव्यार्थिके त्रयं नामादिनिक्षेपत्रयं प्रोक्तं, न तु सर्वथा भावानभ्युपगमाभिप्रायेण जलाहरणादिपरिणतिरूपभावघटस्य द्रव्यार्थिकेनाभ्युपगमादिति वयं जानीमहे । तथा च भाष्ये पूर्वे शुद्धचरणरूपभावमंगलाधिकारप्रवृत्तेर्नैगमादिना जलाहरणादिरूपभावघटाभ्युपगमेऽपि घटोपयोगरूपभावघटानभ्युपगमात्तन्निषेधोक्तिः, अग्रे तु व्यवस्थाधिकारद्विशेषोक्तिरिति न विरोधः ॥८४॥

तत्र नामघटः प्रोक्तो घटनाम्ना पटादिकः ।

तच्चित्रं स्थापनाद्रव्यं मृद्भावो रक्तिमादिकः ॥८५॥

उक्तं निक्षेपचतुष्टयं तत्र निक्षेपचतुष्टयमध्ये घटनाम्ना क्लृप्तः पटादिकोऽपि नामघट उच्यते, शेषं स्पष्टम् ॥८५॥

एकद्रव्येऽप्यात्मनामाकृतिकारणकार्यताः ।

पुरस्कृत्य महाभाष्ये दिष्टा पक्षान्तरेण ते ॥८६॥

एकस्मिन्नपि द्रव्ये आत्मनो विवक्षितपदार्थस्य नामाभिधायकं पदं नाम, आकृतिः संस्थानं, कारणता तत्पर्यायजननशक्तिर्द्रव्यं, कार्यता तद्रूपेणाभिव्यक्तिर्भावः, एताः पुरस्कृत्य मेलयित्वा भिन्नपक्षाभिप्रायेण ते नामादयश्चत्वारोऽपि निक्षेपा महाभाष्ये दिष्टाः प्रतिपादिताः ॥८६॥

अप्रज्ञाप्याभिधाद्रव्यजीवद्रव्याद्ययोगतः ।

न चाव्यापित्वमेतेषां तत्तद्भेदनिवेशतः ॥८७॥

एतेषां नामादीनां निक्षेपाणामप्रज्ञाप्ये वस्तुनि अभिधाया नाम्नोऽप्रयोगाज्जीवद्रव्ययोश्च जीवत्वेन द्रव्यत्वेन भूतभविष्यत्पर्यायाभावेन तत्कारणत्वाभावाद् द्रव्यनिक्षेपस्यायोगात्, न चाव्याप्तिः ॥८७॥

इतीयं प्रायिकी व्याप्तिरभियुक्तैर्निस्त्वयते ।

यत्तत्पदाभ्यां व्याप्तिश्चानुयोगद्वारनिश्चिता ॥८८॥

कुतः प्रायिकी अभियुक्तैः पंडितैर्निरूप्यते, व्याप्तिश्च यत्तत्पदाभ्यामनुयोगद्वारसूत्रादेव निश्चिता
“जत्थ य जं जाणिज्जा णिख्खेवं णिख्खवे णिरवसेसं ।

जत्थवि य न जाणिज्जा चउक्कयं णिख्खवे तत्थ ॥१॥ इति तत्पाठादिति श्लोकद्वयं यद्येकस्मिन्न संभवति नैतावति भवत्यव्याप्तिता ॥८८॥

आदिष्टजीवद्रव्याभ्यां द्रव्यन्यासस्य संभवम् ।
अप्रज्ञाप्ये जिनप्रज्ञानाम्नाश्च ब्रुवते परे ॥८९॥

परे आचार्या अप्रज्ञाप्ये वस्तुनि जिनप्रज्ञारूपनामनिक्षेपस्य संभवं ब्रुवते, तत्र केवलिप्रज्ञैव नामतयैव तत्कार्यकरणात् आदिष्टद्रव्यत्वानां घटादिपर्यायाणां हेतुत्वाद् द्रव्यं ॥८९॥

तच्चिन्त्यमुपयोगो यन्नाम द्रव्यार्थिकस्य न ।
नरादेर्द्रव्यजीवत्वे सिद्धे स्याद् भावजीवता ॥९०॥

यद्यस्माद् द्रव्यार्थिकस्य नयस्य मत उपयोगो नाम न भवति ॥९०॥

आदिष्टद्रव्यहेतुत्वाद् द्रव्यद्रव्यप्रतिश्रुतौ ।
भावद्रव्यं न किञ्चित् स्याद् गुणेऽपि द्रव्यतार्पणात् ॥९१॥

आदिष्टद्रव्यहेतुत्वाद्धेतोर्द्रव्यद्रव्यस्य प्रतिश्रुतौ स्वीकारे च भावद्रव्यं किमपि न स्यात् ॥९१॥

अन्ये तु द्रव्यजीवो धीसंन्यस्तगुणपर्ययः ।
तदसन्न धिया तेषां संन्यासः स्यात्सतां यतः ॥९२॥

अन्ये त्वाचार्या धिया बुद्ध्या संन्यस्ता गुणपर्याया यस्य स तथा गुणपर्यायवियुक्तः प्रज्ञास्थापितः तदसत्, यतः सतां तेषां गुणपर्यायाणां धिया संन्यासो न स्यात् तदेव प्रायिकव्याप्त्या नामादिचतुष्टयं सर्वत्रेच्छन्ति सर्वेऽपि द्रव्यार्थिकनया इति व्यवस्थापितम् ॥९२॥

संग्रहे स्थापना नेष्टा तस्या नाम्नैव संग्रहात् ।
किं नेन्द्रचित्रं नामेन्द्र इन्द्रनामकर्पिण्डवत् ॥९३॥

संग्रहनये स्थापना नेष्टा, स्थापनाया नामनिक्षेपेणैव संग्रहात्, इन्द्रप्रतिमा इन्द्रनामकर्पिण्डवत् किं नामेन्द्रो न भवति ? अपि तु भत्येव ॥९३॥

नामातिरिक्तो नामेन्द्रो लक्ष्य इन्द्रपदस्य हि ।
तस्य मुख्यार्थसादृश्यैर्वैसादृश्ये च नाग्रहः ॥९४॥

वैसादृश्ये सादृश्ये वा निमित्ते नाग्रहः कर्तव्यः ॥९४॥

इदं कैश्चिन्मतं तच्च भाष्ये दूषितमुच्चकैः ।
नाम्नैव द्रव्यनिक्षेपेऽप्येवं संग्रहसंभवात् ॥९५॥

इदं मतं भाष्ये दूषितम् ॥९५॥

परिणामितया द्रव्यं वाचकत्वेन नाम च ।
भावस्थमिति भेदश्चेन्नाम्नेन्द्रे दुर्वचं ह्यदः ॥९६॥

परिणामितया द्रव्यं भावे संबद्धं, नाम च वाचकत्वेन वाच्यवाचकभावेन संबद्धं चेत्, अदो नियामकं नामेन्द्रगोपालदारके दुर्वचम् ॥९६॥

परिणामित्वभिन्नश्चेन्नामनिक्षेपलक्षकः ।

संबन्ध इष्टः साम्यादिभिन्नः किं न तथेध्यते ॥९७॥

नामनिक्षेपलक्षणः परिणामित्वभिन्न एव द्रष्टव्यस्तदा स्थापनाया अपि साम्यादिभिन्नः संबन्धः ॥९७॥

अतिप्रसंगो नैवं चाभिप्रायाकारयोगतः ।

यच्छ्रुतोक्तमनुल्लंघ्य स्थापना नाम चान्यतः ॥९८॥

एवमुक्तासंकरप्रकारेण चातिप्रसंगो न भवति, यच्छ्रुतोक्तं सिद्धान्तवचनमनुल्लंघ्याक्षादौ एवाभिप्रायसंबन्धं प्रतिमादौ चाकारसंबन्धं पुरस्कृत्य स्थापनाद्रियतेऽन्यतोऽन्यस्थले च नामनिक्षेप इति ॥९८॥

अत एव न धीरहृत्प्रतिमायामिवाहृतः ।

भावसाधोः स्थापना या द्रव्यलिङ्गिनि कीर्तिता ॥९९॥

अत एवाहृत्प्रतिमायामहृतो धीरिव द्रव्यलिङ्गिनि प्रकटप्रतिषेविणि पार्श्वस्थादौ स्थापना भावसाधोर्धीः सिद्धान्ते न कीर्तिता ॥९९॥

सा हि स्थाप्या स्मृतिद्वारा भावादरविधायिनी ।

न चोत्कटतरे दोषे स्थाप्यस्थापकभावना ॥१००॥

सा स्थापनाधीः ॥१००॥

यद्वा प्रतिष्ठाविधिना स्वात्मन्येव परात्मनः ।

स्थापना स्यात् समापत्तिर्बिंबे सा चोपचारतः ॥१०१॥

यद्वा पक्षान्तरे प्रतिष्ठाविधिना प्रतिष्ठाकारयितुः स्वात्मन्येव परात्मनः परमत्रिभुवनभर्तुर्ध्यानरूपा समापत्तिरेव स्थापना स्यात्, निश्चयतः सा प्रतिष्ठा, बिंबे चोपचारतः ॥१०१॥

प्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञासमापन्नपरात्मनः ।

आहार्यारोपतः स्याच्च द्रष्टृणामपि धर्मभूः ॥१०२॥

स्थापना प्रतिष्ठितप्रतिज्ञया समापन्नो यः परमात्मा भगवांस्तस्याहार्यारोपतो द्रष्टृणामुपलक्षणा-
द्वन्द्वकानां पूजकानां धर्मभूर्धर्मकारणं भवति ॥१०२॥

तत्कारणेच्छजनकज्ञानगोचरबोधकाः ।

विधयोऽप्युपयुज्यन्ते तेनेदं दुर्मतं हतम् ॥१०३॥

तस्याहार्यरोपस्य कारणं या इच्छा तज्जनकं यत्प्रतिष्ठितप्रतिमाभगवदभेदेनाध्यारोपयेदिति विधिजनितं ज्ञानं तद्गोचरीभूताः प्रतिष्ठाया बोधका इष्टसाधनत्वबोधनादिद्वारा तदुत्पत्तिहेतव इति यावत्, विधयो विधिवाक्यान्यप्युपयुज्यन्ते फलवन्तो भवन्ति, तेनेदं वक्ष्यमाणं दुर्मतमाध्यात्मिकाभासानां हतं निराकृतम् ॥१०३॥

प्रतिष्ठाद्यनपेक्षायां शाश्वतप्रतिमार्चने ।

अशाश्वतार्चापूजायां को विधिः किं निषेधनम् ॥१०४॥

किं तदित्याह-शाश्वत इति स्पष्टं, प्रतिष्ठितप्रतिमां पूजयेदिति विधिरप्रतिष्ठितां न पूजयेदिति निषेधनं च, किं ? विधिनेषेधार्थान्वयस्यायोग्यत्वादिति ॥१०४॥

पूजादिविधयो ज्ञानविध्यंगित्वं यदाश्रिताः ।

शाश्वताशाश्वतार्चासु विभेदेन व्यवस्थिताः ॥१०५॥

कथं निरस्तं ? तदाह पूजेति । पूजादिविधयः प्रतिष्ठितां प्रतिमां पूजयेदित्यादिवाक्यलक्षणा ज्ञानविधेः प्रतिष्ठितां प्रतिमां भगवद्भिन्नत्वेनाध्यारोपयेदित्यंगवाक्यात्मकस्यांगित्वं प्रधानत्वमाश्रिताः शाश्वताशाश्वतार्चासु विभेदेन भिन्नरूपेण व्यवस्थिता विधिविषयनिर्वाहत्वं अशाश्वतप्रतिमास्थले, अन्यत्र त्वनादिप्रतिष्ठितत्वप्रत्याभिज्ञाया एव तथात्वं, तादृशशिष्यचारेण तथैव विधिबोधनादिति ॥१०५॥

एतेन व्यवहारेऽपि स्थापनानाग्रहो हतः ।

तत्रार्धजरतीयं किं नाम्नापि व्यवहर्तारि ॥१०६॥

एतेन युक्तिकदंबकेन संग्रहे स्थापनाव्यवस्थापनेन व्यवहारेऽपि स्थापनाया अनाग्रहोऽस्वीकारो हतो निरस्तः केषांचिदाचार्याणां, यतस्तत्र व्यवहारे नाम्नापि नामनिक्षेपेणापि व्यवहर्तारि व्यवहारमभ्युपगच्छति, किमिदमर्धजरतीयं यदुपनया (यदुपमया) न व्यवहार इति, न हीन्द्रप्रतिमायां नेन्द्रव्यवहारो भवति ॥१०६॥

ऋजुसूत्रेऽपि ये द्रव्यनिक्षेपं प्रवदन्ति न ।

व्याख्येया तैः कथं तत्र द्रव्यावश्यकसूत्रगीः ॥१०७॥

ऋजुसूत्रेऽपि ये द्रव्यनिक्षेपं न स्वीकुर्वते तान् दूषयति अनुपयोगो द्रव्यमिति, तत्र तैर्द्रव्यावश्यकगीः कथं व्याख्येया ? ॥१०७॥

तस्माद्यथोक्तनिक्षेपविभागो भाष्यसंमतः ।

इतीयं मुहुरालोच्या निक्षेपनययोजना ॥१०८॥

जातं द्रव्यास्तिकाच्छुद्धाद् दर्शनं ब्रह्मवादिनाम् ।
तत्रैके शब्दसन्मात्रं चित्सन्मात्रं परे जगुः ॥१०९॥

एके ब्रह्मवादिनः शब्दसन्मात्रमिच्छन्ति अन्ये चित्सन्मात्रमिच्छन्ति ॥१०९॥

अशुद्धाद् व्यवहाराख्यान्ततोऽभूत् सांख्यदर्शनम् ।
चेतनाचेतनद्रव्यानन्तपर्यायदर्शकम् ॥११०॥

व्यवहाराख्यादशुद्धात् ततो द्रव्यार्थिकनयात् सांख्यदर्शनमभूत्, कीदृशं तत् ? चेतनश्चाचेतनद्रव्यं
चानन्तपर्यायाश्चाविर्भावतिरोभावात्मकास्तेषां दर्शकं प्रतिपादकमिति ॥११०॥

यद्यप्येतन्मतेऽप्यात्मा निर्लेपो निर्गुणो विभुः ।
अध्यासाद् व्यवहारश्च ब्रह्मवादेऽपि संमतः ॥१११॥

एतन्मते सांख्यमते आत्मा कर्तृत्वादिलेपरहितो गुणस्पर्शशून्यः ॥१११॥

प्रत्युतात्मनि कर्तृत्वं सांख्यानां प्रातिभासिकम् ।
वेदान्तिनां त्वनिर्वाच्यं मतं तद् व्यावहारिकम् ॥११२॥

अनुत्पन्नत्वपक्षश्च निर्युक्तौ नैगमे श्रुतः ।
नेति वेदान्तिसांख्योक्तयोः संग्रहव्यवहारता ॥११३॥

तथाप्युपनिषद्दृष्टिः सृष्टिवादात्मिका परा ।
तस्यां स्वप्नोपमे विश्वे व्यवहारलवोऽपि न ॥११४॥

तथाप्युपनिषद्वेदान्तदर्शनप्रवृत्तिः ॥११४॥

सांख्यशास्त्रे च तत्रात्मव्यवस्था व्यवहारकृत् ।
इत्येतावत्पुरस्कृत्य विवेकः संमतावयम् ॥११५॥

तात्पर्यविषयीकृत्य अयम् ॥११५॥

हेतुर्मतस्य कस्यापि शुद्धोऽशुद्धो न नैगमः ।
अन्तर्भावो यतस्तस्य संग्रहव्यवहारयोः ॥११६॥

द्वाभ्यां नयाभ्यामुन्नीतमपि शास्त्रं कणाशिना ।
अन्योऽन्यनिरपेक्षत्वान्मिथ्यात्वं स्वमताग्रहात् ॥११७॥

द्वाभ्यां सामान्यविशेषग्राहिभ्यां संग्रहव्यवहाराभ्यां नयाभ्याम् ॥११७॥

स्वतंत्रव्यक्तिसामान्यग्रहा येऽत्र तु नैगमे ।

औलूक्यसमयोत्पत्तिं ब्रूमहे तत एव हि ॥११८॥

ऋजुसूत्रादितः सौत्रान्तिकवैभाषिकौ क्रमात् ।

अभूवन् सौगता योगाचारमाध्यमिकाविति ॥११९॥

ऋजुसूत्रादित ऋजुसूत्रतः सौत्रान्तिकः, शब्दतो वैभाषिकः, समभिरूढतो योगाचारः, एवंभूततो माध्यमिक, इति चत्वारः सौगता अभूवन् । अत्र काव्यम् ।

“अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणेष्यते,

प्रत्यक्षो न हि बाह्यवस्तुवसरः सौत्रान्तिकैराश्रितः ।

योगाचारमतानुगैरभिमता साकारबुद्धिः परा,

मन्यन्ते बत मध्यमाः कृतधियः स्वस्थां परां संविदम् ॥१॥ इति” ॥११९॥

नयसंयोगजः शब्दालंकारादिश्च विस्तरः ।

कियान् वाच्यो वचस्तुल्यसंख्या ह्यभिहिता नयाः ॥१२०॥

स्याद्वादनिरपेक्षैश्च तैस्तावन्तः परागमाः ।

ज्ञेयोपयुज्य तदियं दर्शने नययोजना ॥१२१॥

नयैः स्याद्वादनिरपेक्षैः स्याद्वादैकवाक्यतारहितैस्तावन्तो वचस्तुल्यसंख्या एव परागमाः परसिद्धान्ता भवन्ति । अभिनिवेशान्वितनयत्वस्यैव परसमयलक्षणत्वादिति । तदिदमुक्तं संमतौ (जावइया इत्यादि) इयं दर्शने नययोजना ज्ञेया ॥१२१॥

नास्ति नित्यो न नो कर्ता न भोक्तात्मा न निर्वृतिः ।

तदुपायश्च नेत्याहुर्मिथ्यात्वस्थानकानि षट् ॥१२२॥

नास्त्यात्मेति चार्वाकमते, न नित्य आत्मेति क्षणिकवादिमते, न कर्ता न भोक्तात्मेति सांख्यमते, यद्वा न कर्तेति सांख्यमते न भोक्तेति वेदान्तिमते, नास्ति निर्वृतिः सर्वदुःखविमोक्षलक्षणा नास्तिकप्रायाणां यज्वनां मते, अस्ति मुक्तिः परं तदुपायो नास्ति सर्वभावानां नियतत्वेनाकस्मादेव भावादिति नियतिवादिमते, इत्येतान्यपि षट् मिथ्यात्वस्थानकान्याहुः पूर्वसूरयः ॥१२२॥

षडेतद्विपरीतानि सम्यक्त्वस्थानकान्यपि ।

मार्गत्यागप्रवेशाभ्यां फलतस्तत्त्वमिष्यते ॥१२३॥

एतेभ्यः प्रागुक्तेभ्यो विपरीतानि षट् सम्यक्त्वस्थानकानि भवन्ति । गाथा-

“अत्थि जिओ णिच्चो कत्ता भुत्ता सपुन्नपावाणं ।
अत्थि धुवं निव्वाणं तस्सोवाओ अ छठ्ठाणा ॥१॥ इति”

को विशेष इत्यत आह-नास्तित्ववादे गुरुशिष्यक्रियाक्रियाफलादिव्यवहारलोपान्मार्गत्यागः, अस्तित्ववादे चोक्तव्यवहारप्रामाण्यविश्वासे तत्प्रवेशः, इत्येताभ्यां हेतुभ्यां फलतस्तत्त्वं सम्यक्त्व-मिथ्यास्थानकत्वमिष्यते ॥१२३॥

स्वस्वतस्तु सर्वेऽपि स्युर्मिथोऽनिश्रिता नयाः ।
मिथ्यात्वमिति को भेदो नास्तित्वास्तित्वनिर्मितः ॥१२४॥

मिथोऽनिश्रिता इति स्याद्वादमुद्रया परस्परकांक्षारहिता इति तेषां भेदो भविष्यतीत्यत आह ॥१२४॥

धर्म्यंशे नास्तिको ह्येको बार्हस्पत्यः प्रकीर्तितः ।
धर्मांशे नास्तिका ज्ञेयाः सर्वेऽपि परतीर्थिकाः ॥१२५॥

धर्मिण आत्मनेऽंशे नास्तित्वभागे एकश्चार्वाको नास्तिकः प्रोक्तः, धर्माणामात्मनः शरीरप्रमाणत्व-नानात्वादीनामंशे नास्तित्वपक्षे सर्वेऽपि नैयायिकवैशेषिकवेदान्तिसांख्यपातंजलजैमिनीयादयः परतीर्थिका नास्तिका ज्ञेयाः ॥१२५॥

इत्थमेव क्रियावादे सम्यक्त्वोक्तिर्न दुष्यति ।
मिथ्यत्वोक्तिस्तथाज्ञानाक्रियाविनयवादिषु ॥१२६॥
क्रियायां पक्षपातो हि पुंसां मार्गाभिमुख्यकृत् ।
अन्त्यपुद्गलभावित्वादन्येभ्यस्तस्य मुख्यता ॥१२७॥

क्रियायां पक्षपातो मोक्षेच्छया आवेशो हि पुंसां मार्गानुसारिता । तदुक्तं दशाचूर्णौ -

“जो अकिरियावाई सो भविओ अभविओ वा कण्हपखिबओ सुक्कपखिबओ वा, जो किरियावाई सो णियमा भविओ णियमा सुक्कपखिबओ अंतो पुग्गलपरियट्टस्य सिज्जइ इत्यादि ।

असिइसयं किरियाणं अकिरियवाईण होइ चुलसीई ।

अन्नाणिय सत्तट्ठी वेणईयाणं तु बत्तीसा ॥१॥” इति गाथा । अत्र च क्रियावाद्यादीनां त्रिषष्ट्यधिकशतत्रयभेदा इति ॥१२७॥

क्रियानयः क्रियां ब्रूते ज्ञानं ज्ञाननयः पुनः ।
मोक्षस्य कारणं तत्र भूयस्यो युक्तयोर्द्वयोः ॥१२८॥
विज्ञप्तिः फलदा पुंसां न क्रिया फलदा मता ।
मिथ्याज्ञानात्प्रवृत्तस्य फलासंवाददर्शनात् ॥१२९॥

क्रियैव फलदा पुंसां न ज्ञानं फलदं मतम् ।
 यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो न ज्ञानात्सुखितो भवेत् ॥१३०॥
 ज्ञानमेव शिवस्याध्वा मिथ्यासंस्कारनाशनात् ।
 क्रियामात्रं त्वभव्यानामपि नो दुर्लभं भवेत् ॥१३१॥
 तंडुलस्य यथा वर्म यथा ताम्रस्य कालिका ।
 नश्यति क्रिययामुत्र पुस्त्रस्य तथा मलः ॥१३२॥
 बठरश्च तपस्वी च शूरश्चाप्यकृतव्रणः ।
 मद्यपा स्त्री सती चेति राजन्न श्रद्दधाम्यहम् ॥१३३॥
 ज्ञानवान् शीलहीनश्च त्यागवान् धनसंग्रही ।
 गुणवान् भाग्यहीनश्च राजन्न श्रद्दधाम्यहम् ॥१३४॥
 इति युक्तिवशात्प्राहुस्त्रयोस्तुल्यकक्षताम् ।
 मंत्रेऽप्याह्वानं देवादेः क्रियायुग्ज्ञानमिष्टकृत् ॥१३५॥
 ज्ञानं तुर्ये गुणस्थाने क्षायोपशमिकं भवेत् ।
 अपेक्षते फले षष्ठगुणस्थानजसंयमम् ॥१३६॥
 प्रायः संभवतः सर्वगतिषु ज्ञानदर्शने ।
 तत्प्रमादो न कर्तव्यो ज्ञाने चास्त्रिर्वर्जिते ॥१३७॥
 क्षायिकं केवलज्ञानमपि मुक्तिं ददाति न ।
 तावान्नाविर्भवेद्यावच्छैलेश्यां शुद्धसंयमः ॥१३८॥
 व्यवहारे तपोज्ञानसंयमा मुक्तिहेतवः ।
 एकः शब्दर्जुसूत्रेषु संयमो मोक्षकारणम् ॥१३९॥
 संग्रहस्तु नयः प्राह जीवो मुक्तः सदा शिवः ।
 अनवाप्तिभ्रमात्कंठस्वर्णन्यायात् क्रिया पुनः ॥१४०॥
 अनन्तमर्जितं ज्ञानं त्यक्ताश्चानन्तविभ्रमाः ।
 न चित्रं कलयाप्यात्मा हीनोऽभूदधिकोऽपि वा ॥१४१॥
 धावन्तोऽपि नयाः सर्वे स्युर्भावे कृतविभ्रमाः ।
 चारित्रगुणालीनः स्यादिति सर्वनयाश्रितः ॥१४२॥

सुनिपुणमतिगम्यं मन्दधीदुःप्रवेशं प्रवचनवचनं न क्वापि हीनं नयौघैः ।

गुस्त्ररणकृपातो योजयंस्तान् पदे यः परिणमयति शिष्यांस्तं वृणीते यशःश्रीः ॥१४३॥

गच्छे श्रीविजयादिदेवसुगुरोः स्वच्छे गुणानां गणैः
 प्रौढिं प्रौढिमधाम्नि जीतविजयप्राज्ञाः परामैयरू ।
 तत्सातीर्थ्यभृतां नयादिविजयप्राज्ञोत्तमानां शिशु
 स्तत्त्वं किञ्चिदिदं यशोविजय इत्याख्याभृदाख्यातवान् ॥१४४॥

॥ इति नयोपदेशः ॥

॥ नयचक्रालापपद्धतिः ॥

पंडित श्रीदेवसेनगणी

अथ नयचक्रं लिख्यते ।

गुणानां विस्तरं वक्ष्ये स्वभावानां तथैव च ।

पर्यायाणां विशेषेण नत्वा वीरजिनेश्वरम् ।

आलापपद्धतिर्वचनरचनानुक्रमेण नयचक्रस्योपरि उच्यते । सा च किमर्थं ? द्रव्यलक्षणसिद्ध्यर्थं स्वभावसिद्ध्यर्थं च । द्रव्यानि कानि ? जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि । 'सत्' द्रव्यलक्षणं । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ।

॥ इति द्रव्याधिकारः ॥

लक्षणानि कानि ? अस्तित्वं, वस्तुत्वं, द्रव्यत्वं, प्रमेयत्वं, अगुरुलघुत्वं, प्रदेशत्वं, चेतनत्वं, अचेतनत्वं, मूर्तत्वं, अमूर्तत्वम् (इति) द्रव्याणां दश सामान्यगुणाः । प्रत्येकं अष्टौ अष्टौ ।

सर्वेषां ज्ञान-दर्शन-सुख-वीर्य-स्पर्श-रस-गन्ध-वर्ण, गतिहेतुत्वं, स्थितिहेतुत्वं, अवगाहनहेतुत्वं, वर्तनाहेतुत्वं, चेतनत्वं, अचेतनत्वं, मूर्तत्वं, अमूर्तत्वं द्रव्याणां षोडशविशेषगुणा । प्रत्येकं जीव-पुद्गलयोः षड् इतरेषां प्रत्येकं त्रयो गुणाः । अन्तस्थाश्चत्वारो गुणाः । स्वजात्यपेक्षया सामान्यगुणाः । विजातीयापेक्षया विशेषगुणाः । ॥ इति गुणाधिकारः ॥

गुणविकाराः पर्यायाः । ते द्वेषा-स्वभाव-विभावपर्यायभेदात् । अगुरुलघुपर्यायाः स्वभाव-पर्यायाः । ते द्वादशधा षड्वृद्धि-हानिरूपाः । अनन्तभागवृद्धिः, असङ्ख्यातभागवृद्धिः, सङ्ख्यात-भागवृद्धिः, सङ्ख्यातगुणवृद्धिः, असङ्ख्यातगुणवृद्धिः, अनन्तगुणवृद्धिः । इति षड्वृद्धिः । तथा-अनन्तभागहानिः, असङ्ख्यातभागहानिः, सङ्ख्यातभागहानिः, सङ्ख्यातगुणहानिः, असङ्ख्यात-गुणहानिः, अनन्तगुणहानिः ॥ इति षड्वृद्धिहानिगुणनिरूपणम् ॥

विभावपर्यायाश्चतुर्विधाः नरनारकादिपर्यायाः । अथवा चतुरशीतिलक्षाश्च विभावद्रव्य-
व्यञ्जनपर्यायाः । नरनारकादिजीवा विभावगुणव्यञ्जनपर्यायाः । मत्यादयः स्वभावद्रव्यव्यञ्जन-
पर्यायाः । चरमशरीरात् किञ्चिन्न्यूनाः सिद्धपर्यायाः स्वभावगुणव्यञ्जनपर्यायाः अनन्तचतुष्टयस्वरूपाः
जीवस्य । पुद्गलस्य तु द्वयणुकादयो विभावद्रव्य-व्यञ्जनपर्यायाः । रस-रसान्तरगन्धगन्धान्तरादि-
विभावगुणव्यञ्जनपर्यायाः । वर्ण-गन्धरसैकैकाविरुद्धस्पर्शद्वयं स्वभावगुणव्यञ्जनपर्यायाः ।

अनादिनिधने द्रव्ये स्वपर्यायाः प्रतिक्षणम् ।

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति जलकल्लोलवज्जले ॥ एवं पर्यायाधिकारः ॥

गुणपर्यायवद् द्रव्यम् । स्वभावाः कथ्यन्ते । अस्तिस्वभावः, नास्तिस्वभावः, नित्यस्वभावः,
अनित्यस्वभावः, एकस्वभावः, अनेकस्वभावः, भेदस्वभावः, अभेदस्वभावः, भव्यस्वभावः,
अभव्यस्वभावः, परमस्वभावः । ॥ इति द्रव्याणामेकादश सामान्यस्वभावाः ॥

चेतनस्वभावः, अचेतनस्वभावः, मूर्तस्वभावः, अमूर्तस्वभावः, एकप्रदेशस्वभावः,
अनेकप्रदेशस्वभावः, विभावस्वभावः, शुद्धस्वभावः, अशुद्धस्वभावः, उपचरितस्वभावः । एते
द्रव्याणां दश विशेषस्वभावाः ।

जीवपुद्गलयोरेकविंशतिस्वभावाः । चेतनस्वभावः, मूर्तस्वभावः, विभावस्वभावः,
अशुद्धस्वभावः, एकप्रदेशस्वभावः, एतैर्विना धर्मादित्रयाणां षोडश । तत्र बहुप्रदेशं विना कालस्य
पञ्चदश स्वभावाः ।

एकविंशतिभावाः स्युः जीवपुद्गलयोर्मताः ।

धर्मादीनां षोडश स्युः काले पञ्चदश स्मृताः ॥

ते कुतो ज्ञेयाः ? प्रमाणनयविवक्षात् । सम्यग्ज्ञानं प्रमाणम् । तद् द्वेषा प्रत्यक्षेतरभेदात् ।
अवधिमनःपर्ययौ एकदेशप्रत्यक्षौ । केवलं सकलप्रत्यक्षम् । मतिश्रुते परोक्षप्रमाणमुक्तम् ॥

तदवयवाः नयाः । नयभेदाः उच्यन्ते । गाहाः -

णिच्छय-व्यवहार-नया मूल-भेया णयाण सव्वाणं ।

णिच्छयसाहणहेऊ दव्वयपज्जत्थिया मुणह ॥१॥^१

द्रव्यार्थिकः, पर्यायार्थिकः, नैगमः, सङ्ग्रहः, व्यवहारः, ऋ जुसूत्रः, शब्दः, समभिरूढः, एवम्भूत
इति नव नयाः स्मृताः ।

उपनयाश्च कथ्यन्ते । नयानां समीपे उपनयाः । सद्भूतव्यवहारः, असद्भूतव्यवहारः
उपचरितासद्भूतव्यवहार इति उपनयाः त्रेधा । इदानीमेतेषां भेदा उच्यन्ते ।

१. निश्चयव्यवहारनयौ मूलभेदौ नयानां सर्वेषाम् ।

निश्चयसाधनहेतवः द्रव्यकपर्यायार्थिकाः जानीथ ॥

- (१) कर्मोपाधिनिरपेक्षः शुद्धद्रव्यार्थिको, यथा संसारिजीवः सिद्धसदृक् शुद्धात्मा ।
- (२) उत्पाद-व्यय-गौणत्वेन सत्ताग्राहकः शुद्धद्रव्यार्थिकः, यथा द्रव्यं नित्यम् ।
- (३) भेदकल्पनानिरपेक्षः शुद्धद्रव्यार्थिको, यथा निजगुणपर्यायस्वभावाद् द्रव्यमभिन्नम् ।
- (४) कर्मोपाधिसापेक्ष अशुद्धद्रव्यार्थिको, यथा क्रोधादिकर्मजभाव आत्मा ।
- (५) उत्पादव्ययसापेक्ष अशुद्धद्रव्यार्थिको, यथा एकस्मिन् समये द्रव्यं उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकम् ।
- (६) भेदकल्पनासापेक्ष अशुद्धद्रव्यार्थिको, यथा आत्मनो दर्शनज्ञानादयो गुणाः ।
- (७) अन्वयद्रव्यार्थिको, यथा गुणपर्यायस्वभावं द्रव्यम् ।
- (८) स्वद्रव्यादिग्राहको द्रव्यार्थिको यथा स्वद्रव्यादिचतुष्टयोपक्षया द्रव्यमस्ति ।
- (९) परद्रव्यादिग्राहको द्रव्यार्थिको यथा परद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया द्रव्यं नास्ति ।
- (१०) परमभावग्राहको द्रव्यार्थिको यथा ज्ञानस्वरूप आत्मा । अनेकस्वभावानां मध्ये ज्ञानख्यः परमस्वभावो गृहीतः ।

॥ इति द्रव्यार्थिकस्य दश भेदाः ॥

- (१) अनादिनित्यपर्यायार्थिको यथा-पुद्गलपर्यायो नित्यो मेवादिः ।
- (२) सादिनित्यपर्यायार्थिको यथा-सिद्धजीवपर्यायो नित्यः ।
- (३) सत्तागौणत्वेन उत्पादव्ययग्राहकस्वभावो नित्यशुद्धपर्यायार्थिको, यथा समयं समयं प्रति पर्यायविनाशिनः पर्यायाः ।
- (४) सत्तासापेक्षस्वभावान्नित्याशुद्धपर्यायार्थिको यथा एकस्मिन् समये त्रयात्मकः पर्यायः ।
- (५) कर्मोपाधिनिरपेक्षस्वभावो नित्यशुद्धपर्यायार्थिको यथा - सिद्धपर्यायसदृशाः शुद्धाः संसारिणां पर्यायाः ।
- (६) कर्मोपाधिसापेक्षस्वभावोऽनित्यशुद्धपर्यायार्थिको, यथा संसारिणां उत्पत्तिमरणे स्तः ।

॥ इति पर्यायार्थिकस्य षड् भेदाः ॥

नैगमस्त्रैधा - भूतभाविवर्तमानकालभेदात् ।

अतीते वर्तमानारोपणं यत्र स भूतनैगमः । यथा अद्य दीपमालिकायां अमावास्यायां महावीरो मोक्षं गतः ।

भाविकाले वर्तमानारोपणं यत्र स भाविनैगमः । यथा अर्हन् सिद्ध एव ।

कर्तुमारब्धं इषन्निष्पन्नं अनिष्पन्नं वा वस्तु निष्पन्नवत् कथ्यते यत्र स वर्तमाननैगमः । यथा-ओदनं पच्यते । नैगमस्त्रैधा ।

सङ्ग्रहो द्विविधः । सामान्यसङ्ग्रहो यथा-सर्वाणि द्रव्याणि परस्परमविरोधीनि ।

विशेषसङ्ग्रहो यथा सर्वे जीवाः परस्परमविरोधिनः । सङ्ग्रहोऽपि द्वेषा ।

व्यवहारो द्विविधः । सामान्यसङ्ग्रहभेदकव्यवहारो यथा - द्रव्याणि जीवाजीवाः ।

विशेषसङ्ग्रहभेदकव्यवहारो, यथा जीवाः संसारिणो मुक्ताश्च । व्यवहारोऽपि द्वेषा ॥

ऋजुसूत्रोऽपि द्विविधः । सूक्ष्मऋजुसूत्रो यथा-एकसमयावस्थायी पर्यायः ।

स्थूलऋजुसूत्रो यथा-मनुष्यादिपर्यायाः तदायुःप्रमाणं कालं तिष्ठति । ऋजुसूत्रोऽपि द्वेषा ॥

शब्द-समभिरूढैवम्भूताः प्रत्येकमेकैका नयाः ।

शब्दनयो यथा-दारा-भार्या कलत्रं । जलमापः ।

समभिरूढनयो यथा - गोः पशवः ।

एवम्भूतनयो यथा-इन्दतीति ईन्द्रः ।

उक्ता अष्टाविंशतिर्नयभेदाः ॥

उपनयभेदा उच्यन्ते ।

शुद्धसद्भूतव्यवहारः । शुद्धगुणाः शुद्धगुणिनः, शुद्धपर्यायाः शुद्धपर्यायिणः भेदकथनम् ।

अशुद्धसद्भूतव्यवहारः । अशुद्धगुणाः अशुद्धगुणिनः, अशुद्धपर्यायाः अशुद्धपर्यायिणः भेदकथनम् इति । उपचरितानुपरितभेदेनासद्भूतोऽपि द्वेषा ।

स्वजात्यसद्भूतव्यवहारो यथा परमाणुः बहुप्रदेशी इति कथनम् इत्यादि ।

विजात्यसद्भूतव्यवहारो, यथा मूर्तं मतिज्ञानं यतो मूर्तद्रव्येण जनितम् ॥

स्वजातिविजात्यसद्भूतव्यवहारो, यथा ज्ञेये जीवे अजीवे ज्ञानमिति कथनं ज्ञानस्य विषयात् ।

असद्भूतव्यवहारस्त्रेषा ।

स्वजात्युपचरितासद्भूतव्यवहारो यथा पुत्रादि अहं मम वा ।

विजात्युपचरितासद्भूतव्यवहारो यथा वस्त्राभरणहेमरत्नादि मम ।

स्वजातिविजात्युपचरितासद्भूतव्यवहारो यथा देशराज्यदुर्गादि मम ।

उपचरितासद्भूतव्यवहारस्त्रेषा ।

सहभुवो गुणाः । क्रमवर्तिनः पर्यायाः । गुण्यते पृथक्क्रियते द्रव्यं द्रव्याद्यैस्ते गुणाः । 'अस्ति द्रव्ये' तस्य भावः अस्तित्वम् । सद्द्रूपत्वं वस्तुनो भावो वस्तुत्वम् । सामान्यविशेषात्मकं वस्तु । द्रव्यस्वभावो द्रव्यत्वम् । निजनिजप्रदेशसमूहैरखण्डवृत्त्या स्वभावपर्यायान् द्रवति द्रोष्यति अदुद्रुवदिति द्रव्यम् । 'सद्' द्रव्यलक्षणं-सीदति स्वकीयान् गुणपर्यायान् व्याप्नोतीति सत् । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् । प्रमेयस्य भावः प्रमेयत्वम् । प्रमाणेन स्वपरस्वरूपं परिच्छेद्यं प्रमेयम् । अगुरुलघोर्भावोऽगुरु-लघुत्वम् । सूक्ष्मा अवाग्गोचराः प्रतिक्षणं वर्तमाना आगमप्रामाण्यादभ्युपगम्या अगुरुलघोर्गुणाः ।

श्लोकः - सूक्ष्मं जिनोदितं तत्त्वं हेतुभिर्नैव हन्यते ।

आज्ञासिद्धं तु तद्ग्राह्यं नान्यथावादिनो जिनाः ॥

प्रदेशस्य भावः प्रदेशत्वम् । क्षेत्रत्वम् अविभागी-पुद्गलपरमाणुनावष्टब्धत्वम् ।

चेतनस्य भावः चेतनत्वम् । चैतन्यमनुभवनम् । श्लोकः -

चैतन्यमनुभूतिः स्यात् स क्रियास्त्रमेव च ।

क्रिया मनोवचःकायेष्वन्विता वर्तते ध्रुवम् ॥

अचेतनस्य भावोऽचेतनत्वम् । अचैतन्यमनुभवनम् । मूर्तस्य भावो मूर्तत्वम् । मूर्तत्वं रूपादिमत्त्वम् । (अमूर्तस्य भावो अमूर्तत्वम् । अमूर्तत्वं रूपादिरहितत्वम् ।)

॥ गुणानां व्युत्पत्तिस्वभावः ॥

विभावरूपतया याति = परिणमतीति पर्यायाः ।

पर्यायस्य व्युत्पत्तिः ।

स्वभावलाभाच्युतत्वाद् अस्तिस्वभावः ।

परस्वरूपेणाभावात् नास्तिस्वभावः ।

निजनिजनानपर्यायेषु तदेव इति द्रव्यस्योपलम्भान्नित्यस्वभावः तस्याप्यनेकपर्यायपरिणामित्वादनित्यस्वभावः ।

स्वभावानामेकाधारात्त्वादेकस्वभावः ।

एकस्याप्यनेकस्वभावोपलम्भादनेकस्वभावः ।

गुणगुण्यादिसंज्ञादिभेदस्वभावाद् भेदस्वभावः । सञ्ज्ञा-सङ्ख्या-लक्षणप्रयोजनानि गुणगुण्याद्येकस्वभावादभेदस्वभावः ।

भाविकाले परस्वरूपाकारभवनाद् भव्यस्वभावः ।

कालत्रयेऽपि परस्वरूपाकाराभवनादभव्यस्वभावः । उक्तं च -

अण्णोण्णं पविसंता दिंता ओगासमन्नमण्णस्स ।

मेलंता वि य णिच्चं सगसगभावं न विजहंति ॥^१

पारिणामिकभावप्रधानत्वेन परमस्वभावः ।

सामान्यस्वभावानां व्युत्पत्तिः, प्रदेशादिगुणानां व्युत्पत्तिः, चेतनादिविशेषस्वभावानां च व्युत्पत्तिर्निगदिता ।

१. अन्योन्यं प्रविशन्तः ददन्तः अवकाशमन्योन्यस्य ।

मिलन्तोऽपि च नित्यं स्वक-स्वक-भावं न विजहन्ति ॥

धर्मापेक्षया स्वभावाः गुणा न भवन्ति । स्वद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया परस्परं गुणाः स्वभावाः भवन्ति । द्रव्याण्यपि भवन्ति ।

स्वभावादन्यथाभवनं विभावः । केवलभावमशुद्धं तस्य विपरीतम् । (?)

स्वभावस्यापि अन्यत्रोपचारादुपचरितस्वभावः । स द्वेषा-कर्मज-स्वाभाविकभेदात् । यथा जीवस्य मूर्तत्वम् अचेतनत्वं च । यथा सिद्धात्मनां परज्ञता परदर्शकत्वं च । एवमितरेषां द्रव्याणामुपचारे यथासम्भवो ज्ञेयः । विशेषस्वभावानां व्युत्पत्तिः । श्लोकः -

दुर्नयैकान्तमारूढा भावा न स्वार्थिका हि ते ।

स्वार्थिकाश्च विपर्यस्ताः सकलं कानया यतः ॥

तत्कथम् ? सर्वथैकान्तेन सद्रूपस्य न नियतार्थव्यवस्था सङ्करादिदोषात् । तथा सद्रूपस्य सकलशून्यताप्रसङ्गात् । नित्यस्यैकरूपत्वादेकरूपस्यार्थक्रियाकारित्वाभावः । अर्थक्रियाकारित्वाभावे द्रव्यस्याभावः । अनित्यपक्षेऽपि निरन्वयत्वाद् अर्थक्रियाकारित्वाभावः । अर्थक्रियाकारित्वाभावे द्रव्यस्याप्यभावः । एकस्वरूपस्यैकान्तेन विशेषाभावः, सर्वथैकरूपत्वात्, विशेषाभावे सामान्यस्याप्यभावः ।

निर्विशेषं हि सामान्यं भवेत् खरविषाणवत् ।

सामान्यरहितत्वाच्च विशेषास्तद्वदेव हि ॥ इति ज्ञेयाः ।

अनेकपक्षेऽपि तथा द्रव्याभावो निराधारत्वात् । आधारधेयाभावाच्च भेदपक्षेऽपि विशेषस्वभावानां निराधारत्वादर्थक्रियाकारित्वाभावः, अर्थक्रियाकारित्वाभावे द्रव्यस्याप्यभावः ।

भव्यस्यैकान्तेन पारिणामिकत्वात् द्रव्यस्य द्रव्यान्तरत्वप्रसङ्गात्, सङ्करादिदोषसम्भवात् सङ्कर-व्यतिकर-विरोध-वैयधिकरण्यानवस्थासंशयाप्रतिपत्तिः अभावश्चेति ।

सर्वथा भव्यस्यैकान्तेऽपि तथा, शून्यताप्रसङ्गात् स्वभावरूपस्यैकान्तेन संसारभावः ।

विभावपक्षेऽपि मोक्षस्याभावः ।

सर्वथा चैतन्यमित्युक्ते सर्वेषां शुद्धज्ञानचैतन्यव्याप्तिः स्यात्, तथा सति ध्यानं ध्येयं, ज्ञेयं ज्ञानं गुरुशिष्याद्यभावः ।

सर्वथाशब्दः सर्वप्रकारवाची अनेकान्तवाची वा, सर्वादिगणे पठनात् । सर्वशब्दः एवंविधश्चेत् तर्हि सिद्धं नः समीहितं । अथवा नियमवाची चेत् तर्हि सकलार्थानां तव प्रतीतिः कथं स्यात् ? नित्यमनित्यमेकमनेकं भेदोऽभेद (इति) कथं प्रतीतिः स्यात् ? नियमितपक्षत्वात् ।

तथा चैतन्यपक्षेऽपि सकलचैतन्योच्छेदः स्यात् । मूर्तस्यैकान्तेनात्मनो न मोक्षस्य व्याप्तिः स्यात् । सर्वथाऽमूर्तस्य तथात्मनः संसारविलोपः स्यात् ।

एकप्रदेशस्यैकान्तेनाखण्डपरिपूर्णस्यात्मनोऽनेककार्यकारित्व एव हानिः स्यात् ।

सर्वथानेकप्रदेशत्वेऽपि तथा । तस्यार्थक्रियाकारित्वं स्वस्वभावशून्यताप्रसङ्गात् ।
शुद्धस्यैकान्तेन आत्मनो न कर्ममलकलङ्कावलेपः स्यात्, सर्वथा निरञ्जनत्वात् ।
सर्वथाऽशुद्धैकान्तेऽपि तथात्मनो न कदाचिदपि शुद्धस्य भावः = प्रसङ्गः स्यात्, तन्मयत्वात् ।
उपचरितैकान्तपक्षेऽपि नात्मज्ञानं सम्भवति, नियमितपक्षत्वात् ।
तथात्मनोऽनुपचरितपक्षेऽपि परज्ञानादीनां विरोधः स्यात् । श्लोकः-

नानास्वभावसंयुक्तं द्रव्यं ज्ञात्वा प्रमाणतः ।

तच्च सापेक्षसिद्ध्यर्थं स्यान्नयमिश्रितं कुरू ॥

स्वद्रव्यादिग्राहकेन अस्तिस्वभावः । परद्रव्यादिग्राहकेन नास्तिस्वभावः । उत्पादव्ययगौणत्वेन सत्ताग्राहकेन नित्यस्वभावः । केनचित् पर्यायार्थिकेन अनित्यस्वभावः । भेदकल्पनानिरपेक्षेणैक-
स्वभावः । अन्वयद्रव्यार्थिकस्याप्यनेकस्वभावत्वम् । सदभूतव्यवहारेण (भेदकल्पनासापेक्षेण गुणगुण्यादिभिः) भेदस्वभावः । परमभावग्राहकेण भव्याभव्य-परिणामिकस्वभावः । शुद्धाशुद्धपरम-
भावग्राहकेण चेतनस्वभावो जीवस्य । असदभूतव्यवहारेण कर्मनो कर्मणोपि चेतनस्वभावः । अचेतनस्वभावपरमभावग्राहकेण कर्मनो कर्मणो मूर्तस्वभावः । जीवस्याप्यसदभूतव्यवहारेण मूर्तस्वभावः । परमभावग्राहकेण पुद्गलं विहायेतरेषाममूर्तस्वभावः । पुद्गलस्योपचारादपि नास्त्यमूर्तत्वम् । परमभावग्राहकेण कालपुद्गलाणूनामेकप्रदेशस्वभावत्वं भेदकल्पनानिरपेक्षेण । इतरेषां च भेदकल्पनासापेक्षेण चतुर्णामपि नानाप्रदेशस्वभावत्वम् । पुद्गलाणोरुपचरितः । नानाप्रदेशस्वभावानां च । कालाणोः स्निग्धरूक्षत्वाभावात् पुद्गलस्य । अणोरमूर्तत्वाभावे पुद्गलस्यैक-
विंशतितमो भावो न स्यात् परोक्षप्रमाणापेक्षया । असदभूतव्यवहारेणाप्युपचारेणाप्यमूर्तत्वम् । शुद्धाशुद्ध-
द्रव्यार्थिकेन विभावत्वम् । शुद्धद्रव्यार्थिकेन शुद्धस्वभावः । असदभूतव्यवहारेण उपचरितस्वभावः ।
श्लोकः-

द्रव्याणां तु यथा स्वप्नं, तल्लोकेऽपि व्यवस्थितम् ।

तत्तज्ज्ञानेन सज्ज्ञातं, नयोऽपि हि तथाविधः ॥

॥ इति नययोजनिका ॥

सकलवस्तुग्राहकं प्रमाणम् । प्रमीयते = परिच्छेद्यते वस्तुतत्त्वं यज्ज्ञानेन तत्प्रमाणम् । तद् द्वेषा - सविकल्पेतरभेदात् । सविकल्पं मानसं, तच्चतुर्विधं मतिश्रुतावधिमानः पर्याय-ज्ञानरूपम् । निर्विकल्पं तु मनोरहितं केवलज्ञानम् ॥ प्रमाणस्य व्युत्पत्तिः ॥

प्रमाणेन वस्तुसङ्गृहीतार्थैकांशो नयः । श्रुतिविशेषो वा ज्ञातुरभिप्रायो वा नयः । नानास्वभावेभ्यो व्यावृत्त्य एकस्मिन् स्वभावे वस्तु नयति प्राप्नोतीति वा नयः । स द्वेषा-सविकल्पनिर्विकल्पभेदात् ॥ नयस्य व्युत्पत्तिः ॥

प्रमाणनयैर्निक्षेपनं निक्षेपः । स नामस्थापनादिभेदेन चतुर्विधः ॥ निक्षेपस्य व्युत्पत्तिः ॥

१. द्रव्यमेवार्थः प्रयोजनमस्येति द्रव्यार्थिकः ।
२. शुद्धद्रव्यमेवार्थः प्रयोजनमस्येति शुद्धद्रव्यार्थिकः ।
३. अशुद्धद्रव्यमेवार्थः प्रयोजनमस्येति अशुद्धद्रव्यार्थिकः ।
४. सामान्यगुणादयोऽन्वयरूपेण द्रव्यं द्रव्यमिति व्यवस्थापयतीति अन्वयद्रव्यार्थिकः ।
५. स्वद्रव्यादिग्रहणमर्थः प्रयोजनमस्येति स्वद्रव्यादिग्राहकः ।
६. परमद्रव्यादिग्रहणमर्थः प्रयोजनमस्येति परमद्रव्यादिग्राहकः ।
७. परमभावग्रहणमर्थः प्रयोजनमस्येति परमभावग्राहकः ॥

द्रव्यार्थिकस्य व्युत्पत्तिः ॥

पर्यायोऽर्थः प्रयोजनमस्येति पर्यायार्थिकः । अनादिनित्यपर्याय एव अर्थः प्रयोजनमस्येति अनादि-
नित्यपर्यायार्थिकः ।

सादिनित्यपर्याय एवार्थः प्रयोजनमस्येति सादिनित्यपर्यायार्थिकः ।

शुद्धपर्याय एवार्थः प्रयोजनमस्येति अशुद्धपर्यायार्थिकः ॥ अशुद्धपर्याय एवार्थः प्रयोजनमस्येति
अशुद्धपर्यायार्थिकः पर्यायार्थिकस्य व्युत्पत्तिः ॥

नैकं गच्छतीति निगमः । निगमो विकल्पः । तत्र भवो नैगमः ।

अभेदरूपतया वस्तुन् सङ्ग्रहणातीति सङ्ग्रहः ।

सङ्ग्रहेण गृहीतार्थस्य भेदरूपतया वस्तु व्यवहियते इति व्यवहारः ।

ऋजु प्राञ्जलं सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः ।

शब्दात् व्याकरणात् प्रकृतिप्रत्ययद्वारेण सिद्ध (शब्दः) शब्दनयः ।

परस्परेणाभिरूढः समभिरूढः शब्दभेदेऽप्यर्थभेदो नास्ति । इन्द्रः शक्रः पुरंदरः इत्यादयः
समभिरूढः ।

एवं क्रियाप्रधानत्वेन भूयत इति एवम्भूतः ।

शुद्धाशुद्धनिश्चयौ द्रव्यार्थिकस्य भेदौ ।

अभेदानुपचरिततया वस्तु निश्चीयत इति निश्चयः ।

भेदोपचारतया वस्तु व्यवहियत इति व्यवहारः ।

गुणगुणिनोः संज्ञादिभेदात् भेदकः सद्भूतव्यवहारः ।

अन्यत्र प्रसिद्धस्य धर्मस्यान्यत्र समारोपणमसद्भूतव्यवहारः । असद्भूतव्यवहार एव उपचारः ।

उपचारदप्युपचारो यः करोति स उपचरितासद्भूतव्यवहारः ।

गुणगुणिनोः, पर्यायपर्यायिनोः स्वभावस्वभाविनोः कारक-कारकिनोः भेदः सदभूतव्यवहार-
स्यार्थः ।

द्रव्ये द्रव्योपचारः (१) गुणे गुणोपचारः (२) पर्याये पर्यायोपचारः, (३) द्रव्ये गुणोपचारः,
(४) द्रव्ये पर्यायोपचारः, (५) गुणे द्रव्योपचारः, (६) गुणे पर्यायोपचारः, (७) पर्याये द्रव्योपचारः,
(८) पर्याये गुणोपचारः (९) इति नवविधः असदभूतव्यवहारस्यार्थः द्रष्टव्यः ।

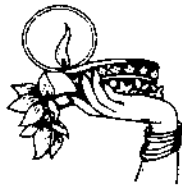
उपचारः पृथङ्जनयो नास्ति इति न पृथक् कृतः । मुख्याभावे सति प्रयोजननिमित्ते चोपचारः
प्रवर्तते । सोऽपि सम्बन्धोऽविनाभावः, संश्लेषः सम्बन्धः, परिणामपरिणामिसम्बन्धः, श्रद्धाश्रद्धेय-
सम्बन्धः, ज्ञानज्ञेयसम्बन्धः, चारित्रचर्यासम्बन्धश्चेत्यादि ।

सत्यार्थः, असत्यार्थः, सत्यासत्यार्थश्चेत्युपचरितासदभूतव्यवहारः ।

नयस्यार्थः पुनरपि । अध्यात्मभाषया नया उच्यन्ते । (तत्र) तावन्मूलनयो द्वेषा-निश्चयो
व्यवहारश्च । तत्र निश्चयोऽभेदविषयः व्यवहारो भेदविषयः । तत्र निश्चयो द्विविधः शुद्धनिश्चयोऽशुद्ध-
निश्चयश्च । तत्र निरूपाधिकगुणगुण्यभेदविषयः शुद्धनिश्चयः, तथा केवलज्ञानादयो जीवा इति ।
सोपाधिकगुणगुणिनः अभेदविषयोऽशुद्धनिश्चयः, यथा मतिज्ञानादयो जीवा इति ।

व्यवहारोऽपि द्विविधः-सदभूतव्यवहारोऽसदभूतव्यवहारश्च । तत्रैकवस्तुविषयः सदभूतव्यवहारः ।
भिन्नवस्तुविषयोऽसदभूतव्यवहारः । तत्र सदभूतव्यवहारो द्विविधः । उपचरितानुपचरितभेदात् । तत्र
सोपाधिकगुणगुणभेदविषयः उपचरितसदभूतव्यवहारः । यथा जीवस्य मतिज्ञानादयो गुणाः ।
निरूपाधिकगुणगुणभेदविषयः अनुपचरितसदभूतव्यवहारो यथा जीवस्य केवलज्ञानादयो गुणाः ।
असदभूतव्यवहारो द्विविधः उपचरितानुपचरितभेदात् । तत्र संश्लेषरहितवस्तुसम्बन्धविषयः
उपचरितासदभूतव्यवहारो, यथा देवदत्तस्य धनमिति । संश्लेषरहितवस्तुसम्बन्धविषय
उपचरितासदभूतव्यवहारः, यथा जीवस्य शरीरमिति भावार्थः ॥

॥ इति सुखबोधार्थमालापपद्धतिर्देवसेनपण्डितविरचिता परिसमाप्ता ॥

સ્થાવ્રાદ પૂજા જે જાણે તયગર્ભિત જસ વાચા
શુભ-પર્યાય-રૂપ્ય જે ભુજે સોઈ જેન હૈ સાચા
મઘે. યશોવિજયલ મ.

એકવચન કાલીને ઇડિ, બીજાં લૌકિકનીતિ;
સકલ વચન તિજ ઠામે જેડિ, એ લોકોત્તરનીતિ...
મઘે. યશોવિજયલ મ.

वार्ता वारकजसतली डोड तये त अधूरी रे...

(स्याद्वादी प्रशंसापरक पुण्य मद्योपाध्यायल महाराजल हृद्योद्गाथे...)

आत्मानं भवभोगयोगसुभगं विस्पष्टमाचष्टे यो,
यः कर्मप्रकृतिं जगाद जगतां बीजं जगच्छर्मणे ।
नद्योऽब्धाविव दर्शनानि निखिलान्यायान्ति यद्दर्शने,
तं देवं शरणं भजन्तु भविनः स्याद्वादविद्यानिधिम् ॥

- स्याद्वादकल्पलता ।

यत्र स्याद्वादविद्या परमततिमिरध्वान्तसूर्याशुधारा,
निस्ताराज्जन्मसिन्धोः शिवपदपदवीं प्राणिनो यान्ति यस्मात् ।
अस्माकं किं च यस्माद्भवति शमरसैर्नित्यमाकंठतृसिर्जेनेन्द्रं
शासनं तद्विलसति परमानन्दकन्दांबुवाहः ॥३२॥

- द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिकामूलम् ।

उत्सर्पद्व्यवहारनिश्चयकलाकल्लोलकोलाहल-
त्रस्यदुर्नयवादिकच्छपकुलभ्रश्यत्कुपक्षाचलम् ।
उद्यद्युक्तिनदीप्रवेशसुभगं स्याद्वादमर्यादया,
युक्तं श्रीजिनशासनं जलनिधिं मुक्त्वा परं नाश्रये ॥

- अध्यात्मसारः ।

अम्भोराशेः प्रवेशे प्रविततसरितां सन्ति मार्गा इवोच्चैः;
स्याद्वादस्यानुयोगे कति कति न पृथक् सम्प्रदाया बुधानाम् ।
शक्यस्वोत्प्रेक्षितार्थैररुचिविषयतां तत्र नैकोऽपि नेतुं,
जेतुं दुर्वादिवृन्दं जिनसमयविदः किं न सर्वे सहायाः ॥

- अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणम् ।

Saptabhangi- naypradip

સપ્તભંગી અને નયના સ્વરૂપ વિશે

જ્ઞાનવલ્લભાન અને

તેજસ્વી કીરણો ફેલાવનારી

દૃષ્ટિને વિશદ બનાવનારી

એક અવ્યય કૃતિ

‘સપ્તભંગીનયપ્રદીપ’

